

कौ
हि· ध्या·
१

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः भावार्थाः कर्मश
ब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते ॥ १ ॥
एवं प्रथमे धर्मप्रमाणेऽधुना प्रमेयभूतं धर्मस्वरूपं
निरूप्यते तत्रापि धर्मप्रमाणेऽष्टके षष्ठ्यादेतत्प्रमाण
प्रतिपाद्यो धर्म इत्येवं सामान्यतो धर्मस्वरूपावगता व
पि कार्त्स्न्येन तत्तद्वचनगमादिदानीं धर्मस्वरूपस्य विशे
षतोऽवगत्यै तत्कृतानेकत्वरूपभेदो निरूप्यते अत श्रोत
णयवादाभ्यां भेद एवाध्यायार्थः तत्रापि प्राधान्येन भाव।
नभेदो निरूप्यते धात्वर्थभेदस्तु तत्सिध्यर्थं प्रसङ्गादुक्तो
न तथा धात्वर्थभेदेन तदवच्छिन्नभावनाभेदस्य प्राप्तत्वात्तदा।
धिकरणवैयर्थ्यमापातात् इदं च प्रायिकं अत एव त्वा।
धात्वर्थभेदाभावेऽपि गुणादिप्रमाणेनाभेदोऽपि गुण
फलाधिकारी क्रियत एवेति वक्ष्यते अपूर्वभेदस्तु भा
वनाभेदानुनिष्पादितया सति क्रियाव्यापाररूपभावना
भेदे फलभेदाधीनत्वाद्व्यापारभेदस्य फलीभूतापू
र्वभेदसि[...]ः फलभेदः अतश्च धात्वर्थभेदापूर्वभेदयो
र्भावनां [...]सिध्यर्थत्वफलत्वाभ्यामपि प्राधान्येन भा
वनाभे[...]स्यैव शब्दान्तरादिभिः षड्भिः प्रमाणैः प्रतिपाद्य
त्वात्सैवैकाध्यायार्थः तत्र च मानाधीनमेयसिद्धि
रिति प्रथमं तत्प्रमाणनिरूपणस्य धर्मस्वरूपनिरूप।
णं प्रति हेतुत्वावदन्तं तत्र मेतत्वं भेदानुक्तः प्रागाना
दिति रूपणस्यापि चिप्रमाणाधीनत्वेनात्यपि भेदाय।

ज्ञातस्याप्यधिकत्वादयमेवयेदनिरूपणावसरः
तत्रचप्रतिपाद्यस्यभावनाभेदस्यापूर्वभेदाधीनत्वादपू
र्वस्यचसाध्यत्वाद्भावनाजन्यत्वाभावेनद्वारीभूतत्वयःप्र।
ष्टादिजन्यत्वप्रतीतेस्तज्ञेददिवभेदोवसीयतेयागस्व।
र्गादीनांचापूर्वजनकतायफलकरणतायाधीनेतिस्व
र्गसंफलसंबंधपचकिंयागत्वर्थस्योतसोमादिद्रव्या।
स्येतिविचार्यतेः प ञ्चिवव्रीहीनवहंतिव्रीहीन्प्रोक्षा।
तीत्यादौद्वितीययैवव्रीह्यादेःकर्मत्वावगमात्त
तृतीययैवयागत्वर्थस्यकरणत्वावगतेर्दध्नाजुहोतिद
ध्नेन्द्रियकामस्यजुहुयादित्यादेश्चहोमस्याश्रुतत्वेनावि
धेयत्वाद्विधेयस्यकरणस्यैवकरणत्वावगतेःसंदेहाभा
वेनतेनहोमादाहवनीय अतएवैतदधिकरणापवादम
नेनापिनिर्द्देशमित्यादौइंद्रियकामाधिकरणोक्ततच्छो
हदाहरणत्वमिष्टं तथापिसोमेनयजेतसौर्यंचरुंनि
र्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइत्यादौकिंसोमादीनांफलभावनाकरण
त्वंउतयागत्वर्थस्यैवेतदितिविचार्यतेअत्रचापूर्वभेदो
पयोगितिचिंतनस्यपादार्थत्वादपूर्वभेदस्यचाध्याया
र्थत्वेनभावनाभेदफलत्वादध्यायसंगतिःस्प
ष्टे अतेनैवोपक्रमवाक्यभेदावान्तरकार्यभेदेनिरूपिते
संप्रतिस्वर्गादिरूपकार्यस्यकरणविशेषनिरूपणात्

कौ ८० इष्ट्वा एतद्विचारो येऽयमन्वेनापि च किं सर्वेषामेव फल
द्वि०ध्या० भावनाकरणत्वमुतेतरपदार्थविशेषितस्यैकस्यैवेति
चिंतनीयः तत्र प्राथमिकभावनासंबंधसाम्यात्सर्वेषा
२ मेव पदार्थानां सिद्धांतितोपि संभवतत्वाह्निकः फलान्वयो
पि सर्वेषामेवास्तु प्रमाणविशेषत्वाद्धं तत्रापि तन्नेत
रपकस्यैव फलान्वय इत्येषां तु तदर्थत्वमिति तद्विरु
द्धे विशेषोपदेशकस्यैव करणत्वं तेनेतरेषामिति समान
पदश्रुत्या यावन्त्यर्थस्य काम्यकर्मणः सोमादीनामपि वा
विशेषेण फलभावनाकरणत्वप्रतीतेः सति संभवे ।
प्रधानान्वयवाक्यस्यान्यायत्वाच्च । एकस्य फलान्वयेपि तः फ
लगुणान्वये वैरूप्यस्य मन्वर्थलक्षणापाताप्रसंगापत्ते
श्च । अतश्च सर्वेषां फलं साधनत्वादेकेनापि वाक्ये ।
तजन्यत्करणत्वं दभिन्नभावनाविधानोपपत्तेः अत्रेप
कैकस्य फलभोक्तृत्वे देवैकस्य प्रत्येकमेव फलसाधन
त्वाभावात्फलार्थिनः सह प्रयोगोपि न स्यादिति केचि
त् भिन्नप्रयोगविधिविहितानां सहप्रयोगे प्रमाणाभा
वेनेकार्थानेककाम्यकर्मणामिव विकल्पएवेत्य
न्ये । वस्तुतस्तु प्रयाजक्रियादिरूपाणां करणानां भेदेपि
तेषां परस्परसापेक्षतया भावनाभेदकतानुपपत्तेरेकस्यां
च भावनायां तृतीयादिबलेन करणानां नैरपेक्ष्यादावा...

पित्रत्वेनैकस्मादपि न्मोरिव द्वयोः क्रिययोः परस्परापेक्षाव
श्यंभावेन तृतीयाद्यवगतनैरपेक्ष्यस्य तावत्करणताति।
विक्तविषयत्वात्स्वपरामादर्शादिवच्चैकपदोपादानाभा
वेपि एकवाक्योपादानात्साहित्यप्रतीतेस्तस्य चोपा।
देयगतत्वेन विवक्षितत्वात्समुच्चितसाध्यत्वावगमोवेपि
साध्यतानां समुच्चयोपपत्तिरिति प्राप्ते नैकादृष्टकल्प।
नापत्तेर्नसर्वेषांफलसंबंधः तथाहिः फलनानात्वता।
भेदांगीकारे तावत्प्रत्येकमपूर्वभेदः स्पष्ट एव भाव।
नैकांगीकारेपि च समस्यापि परमापूर्वैकोत्पत्तनकरणजन्यो।
त्पत्त्यपूर्वभेदावश्यंभावादनेकादृष्टकल्पनाः न च कर।
णानां परस्परसापेक्षत्वेन कामिकत्वाभावादेकमेवोत्प
त्त्यपूर्वकल्पनमिति वाच्यं तृतीयादिनावगतस्वातंत्र्यस्यो
त्पत्तिरपेक्षकरणकार्यतिरूपितत्वावश्यंभावात्फले
फलापूर्वैकत्वात्तदसंभवेनोत्पत्त्यपूर्वनिरूपितत्वावगते।
स्ततभेदस्यापरिहार्यत्वान्नतत्पृथक्प्रवदध्यिपयोगाः ॥
कामिकत्वाभावेपि उत्पत्तिवाक्यावगतनैरपेक्ष्यबला
देवोत्पत्त्यपूर्वभेदांगीकारात्ः श्रीगुरुमतयोः अतो नैकादृष्ट
कल्पनापत्तेः साध्याः प्रधानसंबंधयत्पारोपसमर्थलक्षणां
गीकरणं च न विरुध्यतेः तेन यथा वर्णविशिष्टसोमादिवि
धानं सोमादिविशिष्टयावर्णविधानं वा तानुपपत्तेः ॥

कौ॰ द्वि॰ खो॰ ३

तदा हि यावदर्थात्फलपक्षे तस्मादेवादृष्टं सोमादीनां तदृ
ष्टविषयैव यावदर्थानां तं सोमादिभ्यः फलपक्षे तेभ्य
वादृष्टं यावदर्थस्य निर्व्यापारत्वं सोमाद्यंगानां स्वीकाराच्चा
श्रयस्य प्राकरणिकत्वाभावेपि न क्षतिः तेनांते कादृष्ट
कल्पनाभावादिना विशिष्टस्यैकस्यैव फलसंबंधः न
च विनिगमनाविरहात्सर्वेषामेव फलसंबंधे सिद्धे अंते
कादृष्टकल्पनमपि फलस्य त्वाददोषमावहतीति वाच्यं
भावार्थाधिकरणवद्रूपमात्रलाघवीत्वाविनिगमकसम
त्वात् तस्मादेकस्यैव फलसंबंध इति सिद्धं ॥ १ ॥
यदा कस्य तदा किं यावदर्थस्योतोपपदार्थस्येति विका
यंते ॥ ॥ तत्र फलस्य साध्यत्वात् सिद्धरूपसाध्यतापे
क्षायां योग्यत्वात्सोमादेरेव करणत्वे तात्वयो न तत्वसिद्धस्य
यावदर्थस्य साध्यस्य साध्येन समत्वे तत्संबंधयान्वयस्यापी
यत्ता रूपलिंगात्स्वत्वात्सोमादेरेव करणत्वं तत्व शब्द
गतप्रथमत्या यावदर्थस्यैव कर्ये चित्स्वकारकसंपादके
त्वे योग्यत्वमात्रस्य करणत्वाव्याजेः पदश्रुत्यालिंगं वा
ध्येनेति वाच्यं फलपक्षे त्वयोक्तयोरपि पदांतरोपात्तत्वेन
फलसंबंधे पदश्रुत्यभावात् प्राथमिकभावनासंबंधे
विद्यमानत्वात्तथापि नस्याविरोधभावेन सोमाद्यन्वयस्य वा
धकत्वमावाच्च न हि प्राथमिको भावना[illegible]न्वयः ॥

सोमादीनां सिद्धांतितो नभिमतः सममात्राधिकर
णे सर्वेषां भावनान्वयस्यानुत्पाद्यमानत्वात्· तन्वयस्य
उपसभावनासंबंधेनोपत्समानां तद्गतबलवत्तैवण
र्हिक फलसंबंधे निर्णयो मीकरणाद्दानर्थस्यचपद
क्रत्वाभावनान्वयात्सैव फलसंबंधोपपत्तेर्लिंगावयो
पपत्तिरिवा तर्हि सोमाद्यन्वयबोधिकापाकार्य
कक्रतेः पदश्रुत्यपेक्षयापि प्रबलत्वे नजपालिंगो
जीवनादि· तथाहि· पदश्रुतिर्हि सत्त्विमयानत्वात्स्या
न दृष्टा का भवेदेकवाक्यगतसंनिधानत्वाद्दावाक्या
दृष्टा· उभयथापि श्रुत्यपेक्षया दौर्बल्यं· अत्रवा
एकपदत्वाच्छ्रुतिरूपत्वं तद्धर्मसंयोगित्वसंसर्गवित्तं
सर्गविषया भावमतेन तथा सति प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं
सह ब्रूतः इति सामादिना रूपसंसर्गो युक्तो· तथापि सत्यैवैप
र्थ्यपतेस्त्रयित्वपदार्थविषयेव शक्यमानित्वरूपलब्ध ॥
एवावाच्यत्वस्य यद्यपि एकपदस्थले सामान्यत्वो
त्र त्वयस्यात्र प्रानं तत्वाच्छ्रुतिरूपत्वं तथापि सोमादे
करणत्वरूपविशेषसत्तनीययाशाक्षेभोपात्तत्वा
त्वाक्कक्रुतेर्बलवत्त्वमिष्टमेव अत्र तच्च नेत्रजीवि
तेन लिंगेन सोमादीनामेव पाष्ठिकफलसंबंधया
वसासा दा तत्पयीयप्ये स्वर्गकामाधिकरणन्याये

हि कौ॰ नभाव्यनाकांक्षाविनश्यत्येव करणत्वादपीति यदप्यन्या
ध्रुतिकर्तव्यतांशेनि यजतीति सिद्धंथानर्थविशिष्टस्य
हि॰ था॰ सोमादेरेव फलकरणत्वमिति विप्राभिधीयते: नसो
५ मादेः फलसंबंधः सन्निपातवतान्वयतैरपेक्ष्येणवाभ्यु
पगम्यते तदन्वयोत्तरं कालं वा॰ नाद्यः कारकाणां पर
स्परान्वयात्तंगीरात॰ भावनावाचिनः लकारसंबंधपर्य
केवलादिप्रत्ययपेक्षते कारकादिशब्दवृत्यतेः क्रियासंबं
धित्वमेव कांकारकत्वं॰ तदसति क्रियासंबंधवाधोतः श्रतो
नेकारकाणां परस्परसंबंधः सोमादिपदानां फलपदा
नां फलपदान्वये फलपदस्य च भावनापदान्वये फलप
दाविशिष्टसंबंधेनार्थप्रकारकशाब्दबोधयत्नावच्छिन्नप्रतिफ
पदस्योपस्थितिः कारणं फलप्रकशाब्दबोधयत्नावच्छि
न्नप्रतिबंधप्रत्ययत्नस्योपस्थितिरित्येतेक कार्यकारणा
भावकल्पनागौरवापत्तेश्च श्रुतो लाघवात्सर्वेषां कार
काणां भावनायामेवान्वयात्तन्नावत्सोमादेस्तदन्वयतैर
पेक्ष्येण फलान्वयोऽभ्युपगंतुं शक्यते तत्र भावनान्वयोत्तरं
पार्ष्णिकः फलान्वयो वाच्यः स चासौ भावनावच्छेदकी
भूतस्यार्थस्यैवकरणाविति तत्तद्भिन्नवच्छेदकी
भूतानां द्रव्यगुणादीनां स्वतोऽर्थस्यैव फलसंबंधो।
शंका: तत्तद्रूपे भावनावच्छेदार्थाः कर्मधारयात्

र्थ इति पाकत्वेऽप्ययथार्थत्वे व्याप्तिः कृतफलोत्पत्तिरूपाक्रि
याप्रतीयेत तु धात्वर्थो विधेयफलभावनावच्छेदकत्वे
न संबंधत्वेन द्रव्यगुणादिरूप इति व्याख्येयं सर्वेषां भावो
र्थ इति चेत् न तु धात्वर्थस्यापि तत्कारकत्वातिविक्त संबंधेन ता
वनावच्छेदकत्वात् पचति पाकं करोति पाकेन करोति श्रोद
न मितत्वेऽर्थप्रकारतयैव विवरणात् न च कारकत्वं द्रव्यगुण
दिरूपविशिष्टमिति भावनावच्छेदकत्वाविशेषात् सर्वेषा
मेव फलसंबंधप्रसक्तौ योग्यतारूपलिंगाद्द्रव्यादेरेव फ
लसंबंधोपपत्तिरिति चेत् येषां तु रूपत्वे स्वेप्रयोगो रूपेण प
ल स्यातितमसातितस्मात्तेभ्यं परोक्षं तामूतत्वात्स्वेप्रयोगो
रूपेण पल स्यातितमसातितस्मात्तेभ्यं परोक्षं तामूतत्वा
त्वेप्रयोगे येषां रूपत्वा वर्थे स्वेप्रयोगो न विद्यते तात्विक्रा
त्वात्तु मितस्मात्तेभ्यः प्रतीयेत न सोमादेः फलसंबंध
लक्षणात्वे प्रतिपदाधिकरणीकरणस्यानेकाद्रूपकल्पनप्रसं
गस्यापि वारणात् तथाहि सोमात्रावदेकमसर्वमावश्य
केष्वाग्रस्यापि तद्रूपविषयासोमोपकारकत्वमिति तत्रो
ष्पपंकल्पः यागस्याश्रयत्वेन तद्रूपविषयेव सोमोपकार
कत्वमिति चेत् किमिदमाश्रयत्वेनाम: स्वत्वानवाप्पार
रूपत्वेव्याधारत्वपत्ववानत्वमात्रं वा स्वकारकत्वं वा
तावः तथा न तिया यागस्यापि फलजनकतावच्छेदकभावा

कौ.

द्वि. ध्या.

५

तस्मात्त्वापूर्वमंतरेणानुपपत्तेः नहि यागसोमयोरेकापूर्वज
नकत्वं संभवति। अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन शक्तिमद्भेदेभे।
दस्यावश्यकत्वात् नहि तृतीयः यागानुष्ठानस्मृतिः प्रयो
जनत्वापत्तेः नहि स्वर्गेंद्रियकामादिहोमवत्प्रयोजनांतरं।
लभ्यमस्ति अतश्च तस्य फलांतरकल्पने गुरुभूतत्वांतरक
ल्पनात् तदवस्थैव नापि तृतीयः यागस्यावघातादिवत्सं।
स्कारकत्वायोगेन प्रोक्षणादिवद्दृष्टद्वारकत्वावसंभा
वात् अतश्च यागस्य फलसंबंधे तस्मादेवापूर्वसोमादे
रुत्सत्यपि प्राथमिके भावनाकरणेयपार्ष्टिकफलसं
बंधयागीकारे अपूर्वांतरकल्पनापत्तेर्दृष्टविधया यागसंबंध
एव पार्ष्टिकोंगीक्रियते तेनादृष्टकल्पनाभावायवार्थयागस्य।
र्थस्यैव फलसंबंधः अयमेव धात्वर्थो यागरूपपदार्थस्वरूपनि
रूपणव्याजेन सहजकृतोक्तः येषां सद्भावेणैव स्ववाधोति
छन्नरूपस्य उपलक्षितानि तानि तानि तस्यान्नेमसाधना
कांक्षापराहूरेमाक्लीतियावत् तदुक्तं वारणकालपदंतदा।
पर्यातांसिद्धस्वप्नतीतेः अत एव साधनत्वेनयागादिविधानं
तेनदृष्टविधयोत्पन्नजनकत्वनदृष्टंकल्पं। येषां तु रूपनैवकार
णकालेस्वार्थेप्रयोगोनविद्यते स्वार्थोनविद्यतइतियावत्
तान्यरूपाणि तस्मात् तदर्थेभ्योतिप्रत्ययरूपत्वेन प्रतीयमाने
भ्यः साधनाकांक्षा कुर्वंति प्रत्ययेभ्यः अत एव साधनत्वे

विधीयमानं सोमादिद्रव्यविषयैवोपपद्यत इत्यनेकादृष्टक
ल्पनाभावाल्लाघवात्स्वर्गादिफलमितिभावः नन्वसंभवत्यपि
श्रुतस्वर्गार्थत्वान्नैव व्यापारद्वारा सोमादेः फलकरणत्वे क्रिया
रूपाश्रयव्यापारत्वं विनाफलकामनायां सत्यां स्वतएव सा
वैधत्वात्क्रियाद्वारा फलोत्पत्तिप्रसंगेन विधिवैयर्थ्यप्रसंगाद्वा
श्रयाकांक्षोपपत्तेराश्रयस्यापि चरणतातिष्ठकृतिफल
जनकतानिर्वाहार्थं तेनेष्टविषयैवं द्रव्यकामस्यैव फ
लोन्तरभावेपि सोमायंत्रणोपपत्ते नानेकादृष्टकल्पना
सत्यांमपि चानेकादृष्टकल्पनायां सोमादीनामपि भावा
ताविच्छेदकताविशेषात्प्रथमसूत्रोक्तया स्वर्गस्यैव भावना
वच्छेदकत्वं तैवोपपादितमित्यत आह आश्रितत्वात्प्रयोग
स्य यद्यपि प्राथमिकभावनासंबंधवेलायां सोमादेरपि
करणत्वमविशिष्टं तथापि पार्ष्णिकः फलसंबंधो यज्ञतेः प्रा
थमिकभावनासंबंधबोधकप्रमाणबलदर्शनं तस्यैव वा
क्यस्थितेनातस्य यागार्थस्य च ततः तथाहि यद्यपि ता
वत्सोमादेः करणत्वं क्रतावलंबनोपाचयागार्थस्य तथा
पि प्रत्ययार्थस्य भावनायाः प्रकृत्यर्थं प्रति तस्यैव प्रत्ययः ॥
प्राधान्येनेति सत्यां प्राधान्यमप्यास्ति न त्वादी हीनत्व हे
तोरिति वस्त्राधान्येन गतेर्यागस्य क्रतेरेवतद्वलोपपत्तेः
न च प्राधान्यानुष्ठाने सति प्रत्ययस्य भावनामात्रपरत्वम्

कौ॰ क्लिकल्पेनेनतत्प्राप्यायात्पस्यलक्षणादितायिमानोपपन्नोतत्र
शक्त्याकल्पनात्रव्रीहीनवहंतीतिवत्प्रायायात्पस्यश्रौतत्वेनांश
द्वि॰ पा॰ त्वस्यश्रौतत्वमितिवाच्यंसत्यपिप्रायात्पस्यलाक्षणिकत्वे
६ परिपूर्णापदार्थदानेरणात्वेतीतित्यायेनसोमादिपदानांभाव
नापदानयेनस्यपरिपूर्णत्वापेक्षणात्ततःपूर्वमेवयागादेरंग
त्वावगतेसन्नुत्तरभाविनःसोमांगत्वस्यदौर्बल्यात् अतस्त्रयाये
वाग्नेयादिवाक्येष्वेकपालादीनांकरणत्वस्यलाक्षणिक
त्वेपियजीवत्वेनपूर्वभावित्वात्उत्तरभाविश्रौतमपिव्रीहि
भिर्यजेतेत्यादौव्रीहीणांकरणत्वंपरंपरासंबंधेनैवनिर्वाह्य
तेएवंसोमादेरपीतिसिद्धंयातव्यसेवफलसंबंधःसोमादी
नांतदर्थतेतिःप्रयोजनंसर्वेषांफलसंबंधपक्षेविहितयोः
क्रियाद्रव्ययोरसंभवेकाम्यसंकल्पोत्तरंनित्येततः पूर्वम
पितप्रतिनिध्युपादानंउभयोरदृष्टार्थत्वेनप्रयाजादिक्रि
यावत्प्रतिनिध्यभावात्प्रारब्धप्रयोगापरिसमापनति
मित्तदोषपरिहारार्थत्वपक्षिंचिदतिशितद्रव्यक्रियोपादा
नेनप्रयोगसमापनमिष्टमेवनचैतावतातस्यप्रतिनि
धित्वंसदृशत्वियमेप्रमाणाभावेनप्रतिनिधित्वानुपपत्तेः
एवंसोमादेःकपलसंबंधपक्षेपितस्यादृष्टार्थत्वानदप ॥
रेवतत्प्रतिनिध्युपादानंप्रक्रांतसोमप्रयोगात्मवत्किंचि
दसदृशमपिद्रव्यंगृहीत्वासमापनीयएव॰ नचप्रयाता

भावेकथंप्रयोगस्तथापिकिंचिदसदंशांशमपिद्रव्यंगृहीत्वा
समाप्तौतेचप्रयातानाभावेकथंप्रयोगपरिसमाप्तिः शि
ष्टविगर्हणान्यथानुपपत्त्याप्रयोगसमाप्तिंप्रतिकारणता
तादिवत्प्रयोगप्रक्रमस्यापिप्रत्युत्थापकत्वस्यष्टत्वेवक्ष्य
माणेनप्रयातसत्तासत्त्वयोरकिंचित्करत्वात् नहत्वप्र
यातफलेस्वर्गाद्युत्पत्त्यचतेयत्प्रयातासत्त्वेनोत्पद्येतेत्या
शंकेतः नस्यतमागादेवोत्पत्तेर्नैतादृशविषयेइत्यति
संभवः यत्रनित्यस्थलेप्रत्यवायपर्यंसादितत्कामंप्रया
ताभावेनोत्पद्यते· नत्वेतावताशिष्टविगर्हणात्व
प्यानुपपत्तिकल्पितदोषपरिहारार्थप्रयोगेतत्समा
पतीयः प्रयोगप्रारंभस्यैवानुष्ठापकस्यसत्त्वात् अतो
यत्किंचिद्द्रव्यमुपादायप्रयोगसमापनंयुक्तमेव· न
चैतावताप्रतिनिधित्वं· सदृशनियमेप्रमाणाभावे।
ततत्वानुपपत्तेः सिद्धांतेत्वसोमादेर्दृष्टार्थत्वाद्युक्तं।
त्तदपचारेप्रतिनिधिःयत्रमूलेघृतेतोष्णिदादिपदानांता
मतासिद्धिरपिविचारप्रयोजनं घृतेतादिपदार्थस्यहि
फलसंबंधेयात्वर्थसामानाधिकरण्याभावाद्घृतेना
दिपदानांनामत्वं· अतएवद्धिमाशोपर्णादेतदधिकर
णेनंद्रव्यइत्वकेतत्वनादरात्· तथाहि· नवनुएविधि
त्वनिराकरणार्थीतामत्वर्थलक्षणादिहेतूनामेतद

धिकरणात्पूर्वप्रसंभवः एतदधिकरणपूर्वपक्षिणापिपाशा
वतासोमेनेत्येवंमत्वर्थलक्षणयाविशिष्टविधिगौरवादे
ष्वसोमादिवाक्येअवश्यंगीकार्यत्वेतन्नियाउद्भिदादि
वाक्येउद्भित्पदार्थस्यापियमाह एतंगीकारैवित्यात:
अतस्योद्भित्पदार्थस्यैवफलभावनाकरणत्वेयजिपदंमत्वर्था
विशेषतात्पर्यवाहकमित्येवंविधः परंपूर्वपक्षोभवनत्वे
तावतानामत्वासिद्धिः मत्वर्थलक्षणादिदोषस्यसिद्धां
तवत्पूर्वपक्षेप्यविशेषात्॰ येनयात्वपरार्थ्यवाक्यभेद
तन्मध्येतव्यपदेशादिहेतवस्तेनयोत्वर्थकरणत्वापेक्षा
इतिनिरूपणेनरमिवततः पूर्वमपिउभयवापितुशाक्या
एवः यदपियात्वर्थस्यकरणत्वासिद्धौ इतीयंततामय
दानांयात्वसामानाधिकरण्याभावात्तन्निमित्ततामधे
यत्वोपपत्तिरित्युक्तंतदुक्तहेतुभिर्गुणविधित्वासंभवेसि
अग्निहोत्रंजुहोतीतिवत्समभिव्याहारसामर्थ्येणैवनाम
त्वेवगतेसामानाधिकरण्यंधीनात्पर्यग्राहकतास्ययजेः
करणत्वलक्षकत्वांगीकारउपेक्षणीयं॰ तस्मात्पूर्वो
क्तमेवप्रयोजनंन्यायोनतुसूत्रकृतः सूत्पद्भदयतायां
दिकानामतासिद्धिरपीतिसिद्धं॰ सूत्रंतुप्रयोगस्यप्राशु
ज्यमानायाभावनायाः समानपदोपात्तेनयात्वर्थेनैवपु
र्वंआश्रितत्वात्फलंतयोर्योजनकालिकत्वस्यैवप्रावि

त्येवं व्याख्येयं तत्र सर्वमिदं धात्वर्थातिरिक्तभावनामभ्युपेत्यैव समंजसं
तस्यामेव प्रमाणं पश्यामः तथाहि पच्यादिधातवस्तावद्धि ॥
त्यादिरूपे फले तज्जनकव्यापारे च शक्ताः न तु फलमात्रे तज्जन-
कव्यापारमात्रे वेत्यविवादं अन्यथा ग्रामो गमनवानिति प्रतीत्याप
पत्तेः फलानुकूलव्यापाराश्रये फलानुत्पाददशायां पाको भ
वतीति प्रयोगापत्तेश्च व्यापारविगमेऽपि फलसत्तादशा
यां पाको विद्यत इत्यस्याप्यापत्तेश्चान्न च चैत्रं तथा धातोः फलानुकू
ले व्यापारे शक्तिरन्यस्य फलमात्रे इति कल्पनात्रोक्तदोषाप-
त्तिरिति वाच्यं अनेकशक्तिकल्पनापत्तेः न च तर्हि पच
एव व्यापारे शक्तिर्धातोस्तु फलपरेति वाच्यं तज्जो भावप्रत्य
यस्य नानार्थावाचित्वानुपपत्तेः पच्यर्थो विद्यत इत्यादिप्रयोग
स्यैवं कल्पनायामपि निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्च अतो नता
वत्फलमात्रं धात्वर्थ इति मंडनमतं युक्तं नापि व्यापारमात्रं
त्यतिनाम्नोः पर्यायतापत्तेः अतो विक्लित्यादिफले तज्जन-
कव्यापारे च तन्न तस्मात् तत्र शक्तिः सापि च तत्फलविशिष्टव्याप
रे एका तथा च फलस्य धात्वर्थैकदेशतया पदार्थान्तरेणान्वया
नुपपत्तेः अपि तु प्रत्येकमेव तयोस्तु साध्यसाधनभावः ॥
सेयं विक्लित्यनुकूलव्यापार इति तत्र याऽपि विक्लित्तिशक्तिः शक्यताव
च्छेदकं च तत्र तत्त्वं शक्यतावच्छेदकमपि तत्तत्फलत्वं तत
द्व्यापारत्वं च यथा पचतीत्यत्र विक्लित्तिः फलं तदनुकूलव्या

कौ·
टि· धा·
८

पारश्चोभयं पच्यर्थः व्यापारश्चात्मनिष्ठः प्रयत्नोऽधिश्रयणाद्यु
त्काणादिकं च शरीरादिगतं· सर्वस्य विक्लित्यनुकूलत्वेन व्या
पारत्वाविशेषात्प्रतिस्वरूपं नानात्वाच्च तेनानुकूलत्वादिना
प्रत्येकमेव न तु सर्वानुगतावच्छेदकं रूपेण· तस्य निर्वक्तुमश
शक्तेः न चैवं सर्वकारकव्यापाराणां नत्वेन पच्यर्थत्वे नानार्थ
कत्वापत्तिस्तदाश्रयत्वेन च सर्वकारकाणां कर्तृत्वापत्तेरिति
पाचकतापत्तिश्चेति वाच्यं· सत्यपि नानार्थत्वे तदा तदा विवक्षाबुद्धिस्थ
त्वस्यैव तत्र विवक्षायाः प्रवृत्तिनियामकत्वात्: अतश्च यत्कारक
व्यापारो यदा पच्यर्थत्वेन विवक्षितस्तदा तदाश्रयस्य क
र्तृत्वं विवक्षितं अत एव काष्ठं पचति स्थाली पचतीत्यादिप्रयो
गोपि संगच्छते यदा च तद्व्यापारो न विवक्षितस्तदा तदाश्रयस्य
काष्ठादेर्यद्यपि तद्व्यापारजनकत्वेन कारणत्वस्य विवक्षितत्वा
त्काष्ठैः पचतीत्यादिप्रयोगोपि नासंगतः अतः सिद्धं पच्यादि
धातूनां फलतद्व्यापारवाचित्वं किं च पक्वाप्यस्ति भवति वि
क्लिद्यतीत्यादौ फलमेव स्पष्टं प्रतीयते न तु तज्जनको व्यापार
वाचित्वं धातोरभ्युपगन्तुमितुं कंस्य तस्य दावयिकर्तृशोभाव्येऽस्ये
वहिर्भावनेत्येवं वदन्ति वैयाकरणो वार्त्तिककृता च तदाकः
शङ्काः सर्वजनानुभवसाक्षिकतया पच्यादौ प्रतीयमानस्य
स्य व्यापारसमूहस्य वाच्यत्वकल्पनामपह्नोतुं· अतश्च सर्वस्य
पि फलानुकूलस्य यत्नादेर्धात्वर्थत्वे वाक्यत्वादा नार्थत्वासंभवेतश्च

स्यवाच्यव्यापाराधात्वर्थातिरिक्तभावनायाअसंभवः नचैवंनिरर्थो
भावः फलव्यापाराश्रयभेदेन कर्मकर्त्रादिरूपस्यनिरर्थत्वात्॥
तत्रापिफलव्यापारयोर्धातुलभ्यत्वादाश्रयत्वमेवलार्थवाच्य
कतावच्छेदकंचमेकत्वादिसंख्यापीतिवाच्यर्थः वर्त्तमानत्वादिका
लश्चलडाद्यर्थःप्रवर्त्तनाचलिङ र्थः तत्रफलंव्यापारंप्रति
विशेषणं: कर्मचफलंप्रतिकर्त्ताव्यापारंप्रति: संख्याकर्तृकर्म
विशेषणं:कालादिकंतुव्यापारएव. तथैवानुभवात्० अत
एवसर्वत्रव्यापारविशेष्यकएवबोधः नचैवंप्रकृतिप्रत्ययौ
प्रत्ययार्थंसहब्रूतस्तयोस्तुप्रत्ययः प्राधान्येनेतिस्मृत्याप्रत्य
यार्थस्यविशेष्यत्वावगतेः कथंप्रकृत्यर्थस्यव्यापारस्यविशे
ष्यतेतिवाच्यंभावप्रधानमाख्यातमितिनिरुक्तस्मृत्याभावश
ब्दवाच्यस्यव्यापारस्यप्राधान्यावगतेस्तस्यचधात्वर्थःकेवलः
शुद्धोभावइत्यभिधीयतइतिवैयाकरणसमयाद्धातुवाच्य
त्वावगतेर्विशेष्यत्वतरोधेनसामान्यरूपापायः प्रत्ययार्थ
प्राधान्यस्मृतेस्तुवादिविषयत्वेनव्याख्यातत्वात् वस्तुतस्तुते
यंप्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतिःप्रत्ययार्थतावच्छेदेनप्राधान्यनि
यामिकालिंगसंख्यादेःप्रत्ययार्थत्वेपिप्राधान्यानंगीका
रात्तत्रापिप्रधानस्यसत्त्वतःप्रत्ययार्थत्वनियमपराः सत्वप्रधा
नानिनामानिइतिस्मृत्यालिंगसंख्यादीनामप्रधानस्यापि
प्रातिपदिकार्थस्यप्रत्ययार्थत्वाभावात्:किंतुयत्रैवप्रमाणा
न्तरेणहुवर्थस्यकरणत्वादेःप्रातिपदिकार्थप्रतिपाद्यत्वंप्र

कौ· सिद्धंतदनुवादमात्रमिदंस्यादितिचेत्तिनातव्यापारस्यधात्वर्थत्वे।

द्वि· धा· यिविशेष्यताप्रतिबंधः एवंचपचतीतिकर्त्राख्यातस्थलेएकाश्र

५ यकोविक्लित्त्यनुकूलोवर्तमानोव्यापारइतिबोधः पच्यतइति

कर्माख्यातस्थलेचैकाश्रयिकायाविक्लित्तिस्तदनुकूलाभाव

नेतिःपचतिदेवदत्तःपच्यतेतंडुलइत्यादौदेवदत्ततंडुलयोः॥

प्रथमांतयोर्यथाक्रमंआख्यातेनतावत्कर्तृकर्मणोरभेदान्वयः

इतरेकारकाणांतुयथायोगंसाक्षात्परंपरासंबंधेनव्यापारेऽ

पिधात्वर्थएवान्वयइतिध्येयं चैत्रेणसुप्यतइत्यत्रभावाख्यातेतु

कर्तृकर्मणोरप्रतीतेःसंख्यानन्वितैक्यात्ववर्णिनितावाः नचै

वंधात्वर्थस्यक्रियादिविवक्षायांद्विवचनाद्यापत्तिः अतएवसा

नवलेनैकवचनस्यैवसाधुत्वात्· यत्तुद्वास्मिकाश्रासंतइतिभा

वेपिबहुवचनंतन्मदाद्यकारवचनादेवसाधितमित्यवदंतंव्य अ

तस्तत्रविवक्षाद्वितस्यभावनावाचित्वाभावात्कथंतस्यांसामा

पदश्रत्वाकरणत्वावगतिरितिचेत्· मधातोःफलेनानुकूलव्या

पारेचशक्तिकल्पनायामपिधात्वर्थांतिक्रियाभ्राख्यातवाच्या

याभावनायाअनपह्नवात्· तथाहिः अनुकूलव्यापारोधात्व

र्थइतिवदतोनुकूलत्वंकिंतत्कत्वमात्रमभिप्रेतंप्रयोजकत्व

साधारणंवा· नाद्यःविक्लित्तिरूपफलजनकीभूतशरीरगात।

क्रियाविशेषजनकस्यात्मगतस्यप्रयत्नीरेरूपस्यीरणत्वेनफला

जनकस्यासंग्रहापत्तेःतच्चतस्यपचतीत्यतोऽनुभवादेवसंग्रहेष्य

देवः पचतीत्याकेपततइत्येवंविषयविवरणादेवानुभवस्यापह्नोत

मपाकत्वात्‌ । न द्वितीयः कृष्यादीनामप्यंतव्यवहितानां ।
विक्लित्तिप्रयोजकत्वेन संग्रहापत्तेः नच फलकारणत्वका
रणीभूतव्यापारयोरेवग्रहणमित्यत्रापि किंविनियामकम
स्ति । उभयप्रवेशस्योभयत्रतुल्यत्वात्‌ नच फलानुकूलत्वस्य
फूत्कृतीछेदकत्वानंगीकरणात्‌ पचत्वायः संतापनत्वा ।
दीनां तत्वेन तत्वेन तत्वेनैवं फूत्कारत्वावच्छेदकत्वांगीकारा
द्यावन्तुव्यापारेषु पचेः प्रयोगप्रतीतिनितावतामेववा ।
च्यत्वकल्पनात्रातिप्रसंग इति वाच्यं । एवं तर्हि पचति ।
पाके यतते पाकं करोति पाके भावयतीत्यादिविवरणाद्दृ
ष्टादीनां पाकादृष्टकारणोत्पत्यादीनां पचेः संग्रहापप
त्तेतच विवक्षितत्वेवकारकव्यापारस्य पचितोपादाना
यत्नादीनां विवक्षाविरहादेवादृष्टकारणोपपत्तिरिति वाच्यं ।
देवदत्तः पचति देवदत्तः पाके यतते इत्यत्र देवदत्तनिष्ठयत्नादे
र्विवक्षावश्यंभावात्‌ : अन्यथा भवन्मतेऽध्याहृतयत्नव्यापारा
श्रयत्वाभावाद्देवदत्तस्य प्रथमांतत्वानुपपत्तेः नच देवदत्तनि
ष्ठव्यापारांतरविवक्षया तदुपपत्तिः तथा सति पचतीत्यत्र
भवन्मते पचबोधकशब्दाभावेन विवरणवेलायां यत्नात
वाचकानुपपत्तेः अतोऽवश्यं पचतीत्याभासमानोऽपि यत्नादिर्न
पच्यर्थ इत्यभ्युपगंतव्यं किं तर्हि पच्यर्थ इति चेत्‌ फलावच्छि
न्नो व्यापारविशेषः पचः यो वस्तुतः फलजनकः फले तज्ज

कौ०
द्वि० धा०
१०

तकव्यापारविशेषवत्वेकर्तृत्वेववाऽतिरिक्ताशक्तिः तयोर्ज
न्यजनकभावस्तु संसर्गत्वलभ्यः अस्मिंश्च पक्षद्वयेद्वितीया
र्थः फलाश्रयत्वं मतं फलमपि तस्यार्थात्तेनैव लाभात् अथवा
व्यापारविशेषप्रयोज्यत्वे शक्तिस्तेन फलेपिगौरवात् द्वितीयाया
स्तु फलमर्थोन्तु आश्रयत्वमपि तस्य प्रकृतिप्रत्ययसमभिव्या
हारादेव बोध्योपपत्तेः न त्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायत्वापत्तिः सं
योगानुकूलं हि कर्म गमेरर्थः विभागानुकूलं त्यजेः तच्च
दिकर्ममात्रं धात्वर्थः फलसामान्यं च द्वितीयार्थस्तदा त्यजि
गम्योः पर्यायत्वापत्तिः तथा च ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं
त्यजतीति प्रयोगापत्तिरिति चेत् न गमियान्तु समभिव्याहृत द्विती
यायाः संयोगरूपफलविशेषबोधकत्वं त्यजिसमभिव्याहृता
याश्च विभागबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिकल्पनेनोक्तातिप्रसं
गविरहात् वस्तुतस्तु विजातीयफलानुकूलतावत् ॥
व्यापारविशेषनिष्ठफलानुकूलातिमव्यापारनिष्ठावा
चकतया गमत्वादिजातिरेव तत्तत्फलजनकत्वावच्छेदकतया
सिद्धा तद्घटकतावच्छेदिका सती तत्तद्धात्वर्थः एवं कर्मत्वका
र्तृत्वादिकमपि क्रियाजन्यफलशालित्वादिसमनियतं
जातिरूपं अखण्डोपाधिरूपं वा सामान्यमंगीकृत्य तस्यैव
द्वितीयाद्यर्थतापि अंततं वा अत एव व्यासज्यवृत्तिकार्यत्वं दे
वतात्वं चेति सिद्धान्तोपि संगच्छते अन्यथा आश्रयभेदेन ह

तिक्रियाभेदस्यावश्यकत्वात्कर्तृत्वैकत्वोपपादकत्वानुपप
त्तेः तस्य च संसंबंधिकत्वांगीकारान्निरूपकापेक्षायां कर
णादिना निरूपकेणान्वयोपि नानुपपन्नः अस्मिन्पक्षे
फलानुकूलव्यापारार्थकेषु गम्यादिष्वनुप्रयोज्यव्यापा
ररूपस्य फलस्य तावश्यं शाब्दे नैव भानापेक्षायाः पाकत्वा।
दिस्वमतिपतस्या विक्लित्यनुकूलनादिधर्मस्याक्षेपेणैव।
भानोपपत्तेः एवं प्रयोज्यव्यापाररूपफलवाचिष्वपि
यानुष्ठभवति विक्लिचतीत्यादिषु वाच्येत विक्लित्तिवत्सा
मान्येनावगतियतत्संप्रयोजकव्यापारजन्यत्वस्याक्षेप
णैव बोधोपपत्तेर्न तदंशे शाब्दव्यापारकल्पनागौरवं अ
त एवोभयत्र विवरणे न नियमेन तेषामुल्लेखः न हि प
चतीत्यस्य विक्लित्त्या विक्लिद्यतीत्यस्य वाकृत्या विवरणं दृ
ष्टिपथं दृश्यते । तस्मात्प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भा।
स्यतत्वाविधयानुष्ठदतः प्रतीतिराक्षेपेणैवेति तत्तस्मि
न्नपि शाब्दव्यापारकल्पनागौरवः अन्त्यपक्षे तु वार्तिककृ
ता कदाचिद्विधीयमानकर्मशक्त्यादिप्रयोज्यव्यापारे
स्यपमाद्रिप्रप्रयोज्यव्यापारस्याप्रयोजकव्यापारमात्रं वि
वक्ष्यते यदंकरोत्योदनं पचतीति कदाचिद्वाह्निमप्रा।
योजकव्यापारं प्रयोज्यव्यापारमात्रं च दोभवति विक्लि
द्यति तंदुला इति । तत्र सिद्धं फलानुकूलपाववश्यकिञ्चिद

कौ. वर्त्तिश्चेतिमव्यापारवर्त्तिकापाकतयाकालादिजातिरेव
द्वि. ख्या. ततश्चभवशाकानावछेदकंशक्ततावछेदकंचततश्चात
११ तमितिश्चतस्यफलानुकूलव्यापारसमूहस्यपच्यर्थत्वे
पितदनुकूलस्यफलादेर्धात्वर्थान्तर्गणाविशेष्यमाणा
स्यपाकत्वर्थतायोगाद्धिवरणवेलायांचमासमानस्यमा
नकारणाजिन्यस्यायांयातोऽस्यचव्यापृतत्वात्तस्यविशेषणा
नियादेवतद्योग्यकालमितिनिश्चीयते तच्चपचतिपाके
भावयतीतिश्चनुकूलव्यापारस्याविशिष्टेनतस्यादनुता
विवरणात्तंसंग्रहकलाच्चवाच्चात्वनुकूलव्यापारएवति
ङ. श्चेतिनतुफलमात्रंस्यातिरागच्छतीत्यादौरथेयत्रांसेभ
वेनाव्यापकत्वात्: अतः सर्वसाधारणानेनानुकूलव्या
पारएवतिङर्थस्तवपाकंकरोतीतिपनार्थकेनकृञा
विवरणात्तिङोपि यत्नार्थकत्व॰करोतेर्भावयतिपर्या
यत्वेनतत्फलार्थकत्वासिद्धेः यद्येवहियत्नेभवतीत्या
दौभव[illegible] तत्कर्तृत्वंप्रतिपत्तव्यंस्यात्तमपरोभाव
यतीत्यादौभावयतिकर्मत्वंपवनमपरःकरोतीत्यत्रक
रोतिकर्मत्वमपि: अतश्चभवत्यर्थकर्तृकर्मकत्वावि
शेषात्करोतिर्भावयतिपर्यायोनफलार्थकः अत
एवरथोगच्छतीत्यत्रापिकरोतितिनाविवरणमवि
शिष्टं: किंचयत्नार्थकत्वेकरोतेर्यत्नतेरिवाकर्मकता

पत्तिः अत एव कर्मत्वरूपधर्मभेदान्न करोतिपचत्योः ॥
पर्यायत्वमपि तु भावपतिपर्यायत्वमेवेति तद्विवरणा
मप्यत्र फलव्यापारवाचित्वपक्ष एव तिङः सीयकेयत्नपचतिप
केपतनत्वेवेयत्नेन विवरणं तन्त्राख्यानिके॰ संग्राह
कलाघवानुरोधेनात्र फलव्यापारे शक्तिरुपहीता हि
यांयत्नत्वेन तद्बोधस्य लक्षणायामंगीकारात् वं च सामा
न्यवाचकस्य पदस्य लक्षणायाणिक हि विशेषपरत्वं
नत्रपतनादिविशेषवाचकस्य यत्नादिति हविशेष
लक्षकत्वे जहत्स्वार्थलक्षणापत्ते अतो विक्लित्तिरू
पफलोद्देश्यकः पाकानुकूलो व्यापारसमूहरूपवतिङ॰
र्थः तत्र च सकर्मकत्वगमनस्यान्योत्पादकव्यापारत्वस्येव
शक्यतावच्छेदकत्वात्तेन रूपेणाख्यातार्थो येपित
तद्विशेषरूपेण तत्तदितिकर्तव्यताविधिमन्तोकेयान्ते
षामपि वैयर्थ्यमिति पार्थसारथिमतानुयायिनः व
स्तुतनः फलभेदतत्तदुत्पादकभेदेन च व्यापाराणा
नां भेदादेकशक्यतावच्छेदकाभावेन सर्वव्याप्तैकश
क्तिकल्पनानुपपत्तेस्तत्तद्विशेषविषयतत्तच्छक्तिक
ल्पने च तत्तदितिकर्तव्यताविधीनां वैयर्थ्यापत्ते स्तेषांता
त्पर्यग्राहकत्वांगीकारे चानेकशक्तिकल्पनस्य ता
दवस्थ्यंभावाल्लाघवादेकत्रैव शक्तिरित्येषा लक्षणा ।

कौ. दिताविध्यंतोणावोयद्यंगीक्रियतेः तचैकशक्तिः
द्वि. ख्या. ह्यचलक्षणेणत्रनि माकाभावः पचतिपाकेपततेपा
कंकरोतीत्यादिविवरणस्यैवपत्र शक्तिग्राहकस्यति
१२ यामकत्वात्. तचसंग्राहकलाघवानुरोधेनानेकश
क्तिकल्पनायुक्ताः तंमागपदस्यापितावेतदापतेः यत्रा
पिलुरुभूतैकशक्यतावच्छेदकीनुरोधेनैकशक्तिफ
ल्पनंतत्रापिलघुभूतैकशक्यतावच्छेदकसंभवेसंग्रा
हकलाघवार्थंगुरुभूतावच्छेदकांगीकरणमन्या
य्यमेवः संग्राहाणामवच्छेदकप्रतीत्यकत्वस्यनीति
कत्वेनतत्त्रिहरोधकस्यफलमुखत्वेनप्रामाणिकत्वा
त्. श्रमस्यपत्तत्वस्यजातित्वरूपत्वेनलघुत्वाच्छः कयता
च्छेदकत्वेनचयत्रत्वेनरूपेणभानाभावः पचतिपा
केपततेपाकंकरोतीतिविवरणस्यानुभविकत्वाध
त्वहानेनपत्रार्थकत्वंभावपतिपर्यायत्वादित्यत्वंतरः
श्राख्यातवत्करोतेरपिपत्रार्थकत्वस्यैकल्पयवेतांगी
का तत्तच्छक्यतावच्छेदकस्यपदादप्रतीयमानता
तस्यकल्पयितुमशक्यत्वात्कथंकरोतेर्यत्नार्थकत्वं
प्रयत्नाभावेवानरोगणदिनासंदमानेचैत्रेस्पंदात्वक
विजातीयवायुसंयोगाहयव्यापारवत्त्वपितामयंस्पंदक
रोतीतिप्रयोगादर्शनाद्यत्नार्थकत्वप्रतीतेः व्यापारत्व

न्यताभ्यामेवघटांकुरयोः कृताकृतव्यवहारदर्शनाच्च:
नचवीजेनांकुरःकृतोघटोगमनंकरोतिस्थालीपाकं
करोतीत्यादौश्चेतेननेपिप्रयोगादत्तफलव्यापारवा
चित्वं मथविधव्यवहारस्यनेशक्यतावच्छेदकलाघवमेवे
वतियमककत्वात् अचेतनेकृत्याश्रयत्वव्यवहारस्त्वत्र
नुकूलव्यापारेलाक्षणिकः अतएवचैत्रत्वाद्यप्रतीता
वपियत्नोमन्नपाकंकरोतीत्यादौयत्नोमताश्रितःपाका
नुकूलोयत्नस्यैवप्रतीयतइतिकेचित्तन्न अतोयत्ना
वकृतार्थःयत्रकृतोयत्नार्थक यत्नेरिवाकर्मकतापा
त्तिःफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वंहिधात्वोःसका
र्मकत्वंयथापच्यादौफलस्योदननिष्ठत्वात् व्यापारस्य
चदेवदत्तादिनिष्ठत्वात् अकर्मकेतुशयनसत्तादौक्रि
याफलयोरेकवृत्तितात्तदकर्मकत्वं अतश्चयत्नज
न्यस्यफलस्यकर्मण्यभावाद्यर्थेवयततिरकर्मकः
तथैवहज्जोपितस्यात्स्वयत्नजन्यस्यज्ञानत्वाद्यफ
लस्यैवकृतिजन्यस्यापिदस्यन्निरूपस्यकर्मणिगविका
रान्ततायावदेवकृञोपिसकर्मकत्वेततोयततेरपि
तदापत्तिःततश्चदेवदत्तेनक्रियतेघटइतिवद्यत्नतिथा
तोरपिकर्मणिलकारापत्तिः यततिवद्वाक्रितोपितद
तापत्तिःतियातेरपिकर्मणिलकारापत्तिः यततिव

कौ.

टि. ख.

१६

ह्राकितोपि तदनापत्तेः तिष्ठतेरपि वा कर्मणि लकारापत्तिः
पततिवह्नाकिमोपि तदनापत्तेः घटं करोत्यादौ घटे द्वि
तीयानापत्तिश्च स्थितोऽकर्मकत्वांगीकारे कर्म त्वकर्म
णातेत्वक्रियइत्येतत्सूत्रविहितव्यवस्थानापत्तेः क्रिय
तेघटः स्वयमेवेत्यस्यानापत्तिश्चः नह्येवं वाच्यं तेरपि
तदापत्तिरेवेत्यलं ॥ तत्र ॥ वस्तुतोपः फलव्यधिकरणव्या
पारवाचित्वं धातोः सकर्मकत्वमभिप्रेतं । किंवा फला
व्यधिकरणत्वेन व्यापारवाचकत्वमभिप्रेतं नाद्यः पचादे
रपि फलाविवक्षायामकर्मत्वांगीकारात् तत्र च फलव्य
धिकरणत्वस्य वस्तुतः सत्वादतिव्याप्तेः नचैवं द्विकाक
र्मकत्वमपि स्वाभाविकाकर्मकत्वांगीकारात्स्वाभा
विकसकर्मकत्वलक्षणाव्याहतिः एवमपि पतत्यादौ।
स्वाभाविकाकर्मकेऽव्याप्तिरूपस्य फलस्य पत्रव्यधिक
रणत्वेनातिव्याप्तेरनिवारणात् अथ सत्यपि पतादौ ता
मपि कालादिकर्मयोगेन स्वाभाविकसकर्मकत्वस्य
चैत्रेणास्यते मासः इत्यादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमंगीकृतत्वा
त्तत्र च फलव्यापारयोरेकनिष्ठत्वाऽलक्षणाव्याप्तेः
अतएव तद्वितीयोपि फलव्यधिकरणत्वं वस्तुस्वभा
वबललभ्यत्वेन वाच्यत्वांगीकारे गौरवाच्च अतोनेयं सक
र्मकाकर्मकत्वयोर्विभक्तिः किंतु अविवक्षाविरहविशि।

ष्टकर्मकत्वं तथात्वं सकर्मकत्वं अस्ति वेदेत्यादौ करोतीत्या।
दौ कृञोऽपि यत्नविवक्षायां सत्यां कर्मपदसाकांक्षत्वात्
तत्पर्यायत्वेऽपि पततेः आकांक्षायां शब्दविशेषपर्यव-
नपर्यायत्वाबाधकत्वात् अत एव यथैव कर्मत्वमित्येतत्पदं
मात्रप्रतिपदापेक्षं किंतु समानार्थकत्वेऽपि द्वितीयेवता।
त्साकांक्षत्वात् तथा पर्यायत्वेऽपि कृञ एव कर्माकांक्षा न पत
तेः अतश्च कर्मविवक्षायां पत्यादेः कर्मकत्वं अविवक्षा
विरहे वैशिष्ट्याभावादव्याहतं· आसनादीनां च काला
दियोगाविशिष्टानां कर्माकांक्षत्वादविरुद्धं सकर्मकत्वं
एवं यत्र यक एव धात्वर्थो निवेसकर्मकोर्थो निवेदी कर्मका।
स्तत्रापि कस्यैव तत्तदर्थप्रतिपादकत्वं तु यथर्मश्च स्वकारे
ण कर्मसाकांक्षत्वं तदनाकांक्षत्वं च द्रष्टव्यं यथा ज्ञो तथा
नो ग्रथ्यनार्थकस्य ग्रथ्यमानव्यापारवाचित्वे अकर्मकत्वं
ग्रथितव्यापारवाचित्वे सकर्मकता अत एव एककर्मद्वयसा
कांक्षत्वं तत्र द्विकर्मकत्वमपीति प्रांचः वस्तुतस्तु द्वितीय।
कर्मणो मुख्यकर्मत्वाभावेपि कर्मकारकसंबंधित्व
विवक्षायां अपादानादिकारकत्वविवक्षायां च पारि
भाषिककर्मत्वस्य व्याकरणे प्रतिपादनात्तत्स्याद्विक
र्मकत्वमिति सूक्ष्मं अत एव कृञोऽपि पर्यायत्वेऽपि
सकर्मकत्वान्नतेर्मुक्तः नत्रिमित द्वितीयाकर्मलकारा।

कौ॰
हि॰ धा॰
१५

दिप्रयोगो कर्मवत्कर्मणेति सूत्रविहितयगादियोगश्च॰
तत्रतयोर्विशेषः यत्प्राप्यकर्मातिरिक्तकर्माकांक्षत्वमेव
सः तत्प्राप्यकर्मण्यपि अतएव स्थापयतेघटः स्वयमेवे
त्येवं नभवति भवति च क्रियतेघटः स्वयमेवेति॰ नत्वेता
वतापि तत्रापि कर्मकर्तरि प्रयोगः तस्य शाद्वस्वाभाव्येने
वकर्मान्तराकांक्षत्वात् शाद्वस्वभावेन कर्माकांक्षादेव धातो
कर्मणा विवक्षापूर्वकं तस्यैव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिवि
धानात् त्वेवमपि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियइति सू
त्रेण कर्मस्थक्रियाणामेव कर्तृत्वविवक्षायां यगादिविधा
नात्पच्यदेवदत्तनिष्ठत्वेनोदननिष्ठत्वाभावात्पच्यतेओदनः
स्वयमेवेति प्रयोगानुपपत्तिरितिचेत्॰ नतादृशस्थले
पाकादेरपि उज्ज्वलनादिरूपफलावच्छेदकत्वांगीकारा॰
लक्षणया विक्लित्त्युत्पत्तिं वयेतिरूपविभागः तत्रसिद्ध
कूलोपत्तत्वाविक्लित्तेनपततिनाचविचरणादाच्यस्य
पलवाचित्वं अतएव न्यायरत्नाकारोप्यनभवार्थसंदे
ये एतासु स्तनवायत्पचतिपाकंभावयतीतिअत्रतूक्ल
लव्यापारवाचित्वं नभूयात्तत्राविवरणं तत्कला
तावच्छेदके गौरवापत्तेर्लाक्षणिकार्थविषयव्याख्ये
यं एवं च व्योमातिवैशेज्ञातानिरुक्तिकरोतीत्यादौ अ
त्रुच्छलव्यापारेगमनानां अयत्नवपवालक्षणैवस्यपिद्रा

त्वमानस्य पतीत्यादौ तु प्रतियोगित्व इव शक्ततावच्छेदकं
च करोति सामानाधिकरण्ये वतिङ्‌·त्वादिकं: अतस्त्व
टो भवतीत्यादौ तदभावाद्यलाभात् एषं ख्यादिनाना
र्थे भवतिङादिप्रयोगा इति मूलाद् पातितः वस्तुतस्तु ला
घवात् तिङ्‌·त्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं: अतस्त्वघटो भवती
त्यादौ वपि भवता आश्रयत्वरावलक्षणाः न चाश्रयत्वेस्य
संबंधविधयैव भानोपपत्तेर्लक्षणा वैयर्थ्यः तामाथ्या
त्वर्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्· अतएवाचैत्रपचतीत्यं
तु लक्ष्ये चैत्र पच्यते तंडुल इत्यादाव प्यन्वयबोधापत्तेः कचिद्धा
त्वर्थैकार्थकान्वयः कचिद्व्याख्यातार्थ इति व्युत्पत्तिश्चैचि॥
त्र कल्पनापत्तेश्च· आख्यातेनाश्रयत्वलक्षणायां तत
त्रैवभावनावत्क्रियान्वयोपपत्तेर्व्युत्पत्तिवैचित्र्यं: अत्रा
तिपत्वादिकमेव शक्ततावच्छेदकं न तु स्यादित्यतत्त्वं लटा
नादितस्य साधुत्वबोधनार्थं कल्पितत्वेनसतो विद्यमान
त्वात् तस्य निव्याकरणान्तेषामनन्वितत्वात्· यत्र तु गच्छेत्या
दौ लिङो लोपस्तत्र शपादिविकरणस्येव तद्वाचकत्वं न तु
तिङादिलोपदानन्तद्बोधकं न नाभावेपि तद्बोधस्यानुभ
विकत्वात्० तन्निरूपकमाख्यातस्यपत्तौ वाच्य इति: सच
पत्र: लज्जयान्विभिहितत्वाख्यातानभिहितेयेतितत्त्वं
कर्मत्वाख्यान्वयबन्धीयेते विशेषणत्वविधयादिस्समभिव्या

कौ· हारे सतीप्सितकर्मकः अत एव स्वाश्रयकामः श्रणीते
द्वि· पत्र· त्यादौ श्रयतादेः कर्मकत्वे पि स्वाश्रयस्य भावतः कर्मत्वो
१५ पपत्तिः अतस्त्वाख्याताभिहितस्य फलस्यैव सत्वतः फ
लस्यवतान्तु फलव्यापारान्वाभ्दावतापदवाच्यत्वोपप-
त्तिः सा च सकलकारकान्वयिनाद सति वाचके स्वाख्यवि
शेष्यतयैव प्रतीयते: तथा हि नतावत्क्वाथ्यमानं प्रतिभा
क्तायाः संख्यावच्छिन्नफलाश्रयत्वमेव प्रथमान्त
स्यस्वाख्यविशेष्यत्वं तदा हि भावना विषयकशाब्दबो
धं प्रति प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिकारणमिति नि-
यमः फलितो न चासौ संभवति काष्ठैः पचतीत्यत्र क्रिया-
काम स्वनुकूलयादौ प्रथमान्तपदाभावेन व्यभिचारात् ॥
न च तत्राध्याहारेण तत्संपादनं अध्याहारापेक्षया तथा
सति कर्तरि ... लक्षणापालनं ... तेनाख्यातेनैव कर्तृकर्म
लक्षणे चितेरात् तद्वद्ध्याहरोतीति वक्तव्ये कामपदा
नुषंगः शक्तिं शक्यते ये न लक्षणातो पि लाघवशात् को
तः इंद्रियकामपदस्यात्तथा पातेः पत्वञ्चाख्यातेनाथर्वः
कर्ता लभ्यते नासौ पूर्वं प्रथमान्तपदोपात्तो योनुषज्यते ॥
अतो लक्षणो वाख्यातेन कर्तृकर्मणो स्तयैव चाभेदान्व-
यश्चेवादिपदार्थानां युक्तं चैतत्तत्संख्यायाः समानपदश्रोते
व कर्त्रा चान्वयोपपत्तेः अन्यथाभिन्नपदे चैत्राद्यन्वयेगौर-

वाच्य किंच । विभावनायामस्तोयावतीत्यादौ महाभाष्यकाराभ्यु
पेतैकवाक्यतायां सामायुक्तापि प्रथमान्तविशेष्यत्वेनावक
ल्पते । तथाहि । न तावदत्रास्य विभावनं प्रतिकर्मत्वं द्विती
यान्तत्वापत्तेः नच द्वितीयान्तपदाध्याहारेण कर्मकारकाश्र
र्तिः वाक्यभेदापत्तेः अतो यावत्सभावनायां भावकर्मत्वं वाच्यं
तच्च तदोपपद्यते यदि तस्यानात्वत्रप्रकारत्वेनान्वयः अस्या
ख्याकृष्टत्वविरतायाऽन्वयत्वावयवावृथपत्तेः भावनायाः प्र
थमान्तप्रत्ययविशेष्यत्वेन कर्मतासंसर्गेण तस्या विभा
वनभावनांशप्रत्यवयोपपत्तिः नचन तदापि तत्र द्वितीयाप
त्तिः शंक्याः स्यादिविभक्तीनां प्रातिपदिकार्थस्य तिथ्यव
त्वेनाख्यातपदवन्मते सिमात्वाकाररूपविभावनक
र्मत्वान्वयपत्तेः कथमेकवाक्यतोपपत्तिरिति वाच्यं वि
भावनस्य साक्षात्कारत्वघटितत्वाभावेन निरवद्यमेयक
र्मत्वाद्युपपत्तेः यदि तत्रेपि तावांशकान्वयपपत्तेः न
चस्टगान्मयात्रपलस्यतिमात्रमेयत्वेभ्वायावताश्रयत्वा
त्पारव्यातलक्ष्यार्थत्वेव विभावनकर्मत्वोपपत्तेः
अतोस्मन्मतेएकवाक्यतोपपत्तिरिति स्वाख्यविशेष्ये
वभावता । एतेन भावनायामाख्यविशेषणत्वे पाकभाव
नाजायतइत्यस्मिन्नर्थेपचतिभवतीतिप्रयोगापत्तिरि
तिरस्तं अत्रायं दोषो वाक्यपदीये ॥

कौ॰ वकृष्ट्यपितिङ्स्तेषु माकांक्षेषैकवाक्यतेति॥ किंच भवन्मते
द्वि॰ धा॰ सर्वकारकाणां धात्वर्थे तस्य कालादेश्च भावनायां संख्या
९६ भावनयोश्च प्रथमांतपदोपस्थाप्येन्वयाद्वीकाराद्व्युत्पत्ति
वैचित्र्यकल्पनापत्तिः नत्वं वद्यमात्ररीत्या सर्वेषां भाव
नान्वयांगीकारेदैकैवव्युत्पत्तिर्लाघवात्कल्पयितुं पनेन प्र
थमांतपदोपस्थाप्ये भावनान्वयांगीकारेपि आख्यात
लकारे कर्त्रादि कर्मादि निर्णीतदन्वय इति न भावनाया आख्या
विशेष्यत्वमित्यपास्तं व्युत्पत्तिवैचित्र्यादवश्यात्। किं
चास्मिन्पक्षे भावप्रधानमाख्यातमिति नतस्य तिविशेषः
तथा हि॰ नेयं स्मृतिर्भावशब्दवाच्यभावनाप्राधान्यं प्रकार
र्यपिद्धनपाद्यते: तस्य प्रकृतप्रतिपाद्यावितिस्मृतेरेव
सिद्धेः॥ किं तत्पादाख्याते शक्तिलक्षणासाधारण्येन भा
वनासंख्याकालकर्त्रादिषु तत्र भावनायाः प्राधान्यं त
त्र कर्त्रादि विशेषं प्रति॰ अत एव धात्वर्थः केवलं शुद्धो भा
व इत्यभिधीयते इति व्याकरणस्मृत्याया धात्वर्थस्य भाव
परिभाषणेपि नास्यांतिव्रक्तस्मृतौ भावशब्देन तद्ग्रह
णं तथा सति यातो रेव भावप्रधानत्वापत्त्या आख्यातश
ब्दस्य भावप्रधानत्वाभिधानानुपपत्तेः॥ किंतु णिजंतस्य
भवेर्जतनत्वयुत्पत्त्याख्यातार्थभावनायाः वैयाक
करणपरिभाषणं णांतत्वाद्विहितत्वात्पविषयं।

तन्निरुक्तविषयमपि। तस्य च विभागाग्रहणत्वेनान्यत्रा
प्रवृत्तेस्तदपि च तत्प्रसक्ते भावेक इत्यादौ ज्ञस्यार्थग्रह
णमेव तत्त्वतलाक्षणिकार्थभावग्रहणमित्येतद्दर्शनत्वभाव
पदशक्यान्नियमार्थप्रवृत्तिनिमित्तादेरुपपत्तेः ना
च सर्वमाख्यातजं नामेति निरुक्तकारेणाभिधानाद्वा
ख्यातशक्तेस्तथात्वे बोध्यत इति वाच्यं रुक्तंदंने यातो आ
ख्यातपदप्रयोगाभावेनाख्यातपदस्य यातुवाचिता
नुपपत्तेः निरुक्ते नाम निर्वचनेनाख्यातशक्तेर्लक्षणाया
ख्यातं तस्य यातोऽर्थग्रहणं तावदुपपत्तेः ख्यातपद ख्यातानीति
जैमिनिसूत्रेण ख्यातशक्तेर्लक्षणायैव यातोऽर्थग्रहणं
तावदुपपत्तेः ख्यातपद ख्यातानीति जैमिनिसूत्रेणाख्यात
शक्तेर्लक्षणायैव यातोऽर्थग्रहणं पुनावत्त विशेषयञ्जै
मिनिसूत्रे आख्यातकर्तृविशेषणं तेन तिङ्. तस्यैव या
तोऽर्थग्रहणं निरुक्तसूत्रेणोपलक्षणं तेन तत्रापि तिङ्. तस्य या
तस्य रूपैस्यैव तत्वेनावताख्यातशक्तेस्य यातुवाचित्वं
रुक्तंदंने यातोपाक इत्यादौ तत्पदप्रयोगाभावेन तद्वाचिता
नुपपत्तेः अपि तु तिङ्. वा विनिमेव अत्रैतत्ख्याख्यातप्रतिपा
द्यातैकपदार्थविषयेक समाख्यातमिति जिज्ञासायां भा
वनाख्यातमन्यासस्त्रया तिवम्यते: एवं सत्यप्रयामा
निताख्यातीत्यादिप्वार्थप्रतिपादकेष्वपि तिपादि।

कौ॰
हि॰ ख्या॰
८

कापरत्वामप्येयेषुनामसु पाचकोलावकइत्यादिषु विभ
क्त्युपात्तसंख्यान्वययोगिनः सत्वपदाभिधेयस्य कर्त्रैव
प्राधान्यं तत्र पाककृतेर्विशेषणमर्थावगम्यते॰ नामस्वा
विशेषेपि चपत्रघटादिपदेषु दृष्टत्वरूपयोरुभयोरप्य
र्थयोर्विभक्त्युपात्तसंख्यान्वययोगित्वरूपासत्वतात्तदो
भयोरपिशाह्तः प्राधान्यं॰ अतएवाहुरप्यधिकरणेमि
ह्नितयत्ररतीयादौजातेरेव संख्याकारकान्वयोन्यत्र
तुलक्षितव्यक्तेः जातिव्यक्त्योरत्रविशिष्टवैशिष्ट्या
वगाहीपकोवेभ्यः किंतुवोध्यत्वंपृथक्किलक्षणाजन्य
मिति अतस्तत्रोभयोः सत्वभूतत्वादुभयोरपि प्राधान्यं
तदेवमाख्यातेनामसु चातेकार्थप्रतिपादकेषु अत
यास्यप्राधान्यंनियम्यते सुवादिषु त्वनेकार्थप्रतिपा
दकेषु प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्कारकादेरेवप्राधा
न्यंनतु लिंगसंख्यादेः प्रधानभूतक्रियान्वयित्वंचक्रि
क्रियान्वयविरहे कारकत्वव्याघातात् क्रियायाः प्रा
धानत्वंच क्रियापदं विना कारकाणां नैराकांक्षादर्श
नात् अतः प्रधानभूतक्रियान्वयित्वात्सुवर्थेकार
कादेरेवप्राधान्यं लिंगसंख्यादेस्तु समानाभिधानस्य
ऋत्वात्तदन्वयित्वं तच्चसामानाधिकरण्यमितिपदकृते
र्येभयताहृपलिंगपत्तयार्हिकः प्रातिपदिकार्थान्वया

इति प्रातिपदिकार्थस्यापि लिंगसंख्ये प्रति प्राधान्यं·
अत एव विभक्त्यर्थानां संख्यानामन्वयोऽस्य स्वरूपासत्त्वता
यि अस्य पार्ष्णिकान्वयमादायैव निर्वाहः सर्वं चैतन्न
श्लेकानाधिकरण्योपपत्तेः प्रातिपदिकार्थस्य प्रधान्य।
भूते कारकरूपे प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्या
वगमात् सामान्यस्य तिङर्थीयं प्रमाणगौरवात् कारका
दिविषयैव तत्संख्यादिविषयापि· अन्यथा प्राति प
दिकार्थस्य सत्वस्य सत्वस्समाख्यानुपपत्ति कारकादिरूपः
स्वार्थस्य प्रधानभूते प्रत्ययार्थे भावनायामन्वेति ना।
न्वयात्वर्थेन तस्य च प्रत्ययार्थान्तरेणान्वयस्योपसर्जनत्वात्
प्रधानान्वयस्य चाभ्यर्हितत्वात्· कारकाणां धात्वर्थे
तस्य च भावनायामन्वय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनाप
त्त्वय इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेश्च· अतो लाघवा
त्सर्वेषां भावनायामेवान्वयो युक्तस्तत्र यद्यपि साक्षाद
योग्यत्वाच्छाब्दिकापार्ष्णिकान्वयलभ्यधात्वर्थद्वारक इति ना।
श्रीयते एवं प्रथमान्तस्यापि चैत्रादिपदस्य अभिहित
कर्मकर्तृकारकवाचिनी प्रथमेति मतेऽकर्तृकर्मवाच
कत्वात् कर्तृत्वादेर्युक्त एव भावनान्वयः प्रातिपदिकार्थे
प्रथमेति मते तु प्रातिपदिकार्थस्यैव कर्तृत्वकर्मत्वा
दिकारित्वान्यतरसंसर्गेण भावनायामन्वयो नान्य

कौ· पत्तेः एवं संबंधे यत्नांतस्यापि विशेष्यत्वः एव निमित्तादेः कार
द्वि· धा· कत्वाभावेपि अनुष्ठापकत्वावगमाद्धितिवदेवानुष्ठेय
१८ यं भावनायामेवान्वयः एवं फलाश्रयणादीनां क्रियासंबं
धसापेक्षाणां क्रियाभाव इति विहितानां च हानवस्तृत्वादी
नां तन्निष्ठभावनायामेवान्वयः देवतात्वतत्रोपपादयि
ष्यते· षष्ठ्यास्तु संबंधसामान्याभिधायित्वात् कारकवि
भक्तिनाभावस्यावतां विनाप्येतत्संबंधो न विरुध्यते
अतएवानन्यलभ्यार्थकारकादिभिरपि नावद्यपपत्तइति
मूलात्तु यापितः वस्तुतस्तु नञोपि सामानाधिकरण्येन परभा
धांशेन भावनायामेवान्वयः प्रयाजान्वयस्याभ्यर्हितत्वा
त्· धात्वर्थस्य तु भावनायामन्वयः प्रकृत्यर्थतत्कारके
नेतविवरणाद्याविवादएव· किंच· धात्वर्थस्यान्यत्रकारक
त्वेनान्वयाभावेद्वितीयांतानां ज्योतिष्टोमसंदितानामतव
यापत्तिः तत्रसाधुत्वार्थमेकत्वलक्षणार्थो द्वितीयेति वाच्यं
करणत्वरूपश्रोतार्थ इति वक्तव्यं कारणाभावात्· अभेद
लक्षणायां द्वितीयायां काप्यदर्शनाच्च· धात्वेतयतीमवा
तीनादावपिवत्तथात्वमित्रयतवानिमर्षः धात्वर्थस्यापत
संबंधोपतिप्रतिकरणत्वेपपन्ने द्वितीयटोभवतीति वक्ल
क्षणायांप्रमाणाभावात्· अतएव मासमसमात्तोयियतस्य
धात्वाभेदः पार्ष्णिकान्वयलभ्यएवेतितत्तदर्थमपि लक्ष

णा॰ अतो लक्षणायाः कार्यदर्शनात्तृतीयांतनामधेयाद्व
रोधेनापि यावदर्थस्य करणत्वमवश्यमंगीकर्तव्यः अत
एव तात्त्विककरणत्वस्य पदार्थविषयाभासमानत्वात् या
वदर्थस्यापि करणत्वेन समर्थवल्लभ्यं अपि च यथावल्ला
द्दमेवः अतस्तथात्वर्थीयायादिः करणत्वेनेति तत्त्वका
रकत्वाद्भावनावामित्यपिद्रष्टव्यं॰ एवं लक्षणादिवाच्या
कालोपि पार्ष्टिकात्वयलभ्यथात्वर्थद्वारा वा साक्षाद्वात्वे
वं यत्नेव व्याभावनात्वयीः एवं विधिरपि प्रवर्तनारूपः
प्रधानभूतार्थांतस्याभेव भावनायामन्वेतितन्नकारमं
वं येन॰ संख्यापि प्रतीत्वव्रोयादक्षशामतावरोधाच्च
भावनान्वित्वकर्तृत्वकर्मत्वान्यतरयोगित्वं भावनान्विक
र्तृत्वकर्मत्वेभ्यां वंज्ञीयाधिकरणे अद्वितिजैयश्वास्त्र
यमाख्रियतः कर्तृत्वकर्मत्वयोश्चाक्षेपलभ्ययोरपि
शाद्वत्वसिध्यर्थं लक्षणा तत्र तदाश्रयस्यापि संवेद्ये
तद्वित्वेतिणकर्तृयिकरणेति रूपयिष्यते॰ तत्र शबादि
विकरणस्थले तिङ्वाच्यासंख्याकर्तृत्वान्विताः यगा
दिविकरणस्थले कविन्कर्मत्वान्विता अपि तत्र तत्र दा
श्रयातिस्थानस्याशाद्वत्वात् अत एव दर्शपूर्णमासा
दो आश्रयभेदेपि कर्तृत्वैकादेकवचनं॰ दोर्मेव
मानाविच्छन्नसमाप्यां तरां तमादध्यात्तलत्

कौ.
द्वि. धा.
१५

णामेकीकृत्यसंख्यान्वयप्रत्ययएवेतिविशेषः अतः
संख्यायाः कर्तृकर्माख्यातस्थलेतावत्तत्रैवान्वयइतिव्
लाकृपापितः वस्तुतस्तुप्रथमान्तान्वयस्यापरोहितत्वा
त्तद्वदभिहितसंख्यायाः अप्रत्ययार्थयापिपार्ष्णिकत्वापल
भ्यकर्तृत्वद्वारकः कर्मत्वद्वारकोवापरंपरासंबंधेनभा
वनायामेवान्वयः भावाख्यातस्थलेतुभावनायामेवा
न्वयःसंख्यायाः यथाचैत्रेणसुप्यतेस्थीयतइत्यादौअ
नभिहितायाद्विकृतिलिङ्. पर्यायत्वंओयापिहृ. एकर्तृत्वं
तीन्टनीयार्थश्चनएवचैत्रेणकिंक्रियतइतिप्रश्नेस्वप्य
तइत्युत्तरमपिसंगच्छते. अतःप्रतीत्यभावान्नात्रकृति
तिङ्.पर्यायेतिपक्षान्तरमपास्तं. अत्रलत्वभावनायांसा
क्षात्संबंधेनैवसंख्यान्वयः नचैवंतस्याःद्वित्वादिविवा
क्षायांद्विवचनापत्तिः एकवचनस्यैवतत्रसाधुत्वस्मरते
स्तत्रैवविवक्षितसंख्यालक्षणोप्युपपत्तेः नचैवंसाक्षा
त्संबंधेनविभक्त्युपात्तसंख्यायोगित्वरूपसमत्वतापत्तेर्भा
वस्याधात्वर्थतापत्तिः सकर्तृतास्वीकारेपिभावनायाण
त. अस्मिंहितस्यतैभावस्यप्राधान्यमितिनियमःक्रियते
ततस्तत्रतिङिनस्येतिसंख्यादेरपिप्राधान्यप्रसंगात्
अतोभावनायांतयायातसंख्यान्वयेपितत्प्राधान्यक्षतिः ॥
अस्तुवाकर्तृकर्मान्वयद्वारान्वयोनियपदपार्ष्णिकः ॥

संख्यायाः अतो भावाख्यातस्थले मान्वात्वं यथा भावे
पिण्डार्थद्वारैव भावनान्वयोपपत्तिः यत्र तु गगनेन स्थाय
तइत्यादौ यत्र समवायः तत्र घटो भवतीत्यादौ प्रथमान्तपदा
न्वयस्यैवाश्रयत्वलक्षणायां कारणाभावाद्धात्वर्थेपि
वसंख्यान्वयोत्पत्तिर्नैवार्सेति केचित् वस्तुतस्तु भावप्र
धानमितिस्मृत्या आख्यातार्थविच्छेदेन भावप्राधान्यस्यावि
हितत्वात् दन्वयात्पपत्तिरेवाश्रयत्वलक्षणावीजं॰
एवं कारकान्वयेष्वेवहृद्यंभविष्यतीत्यत्र यथाक्रियाविदा
ख्यातार्थं इति व्युत्पत्तिद्वयकल्पनापत्तेः अस्मन्मते तु
स्याख्यातपदगम्यैः सर्वत्रकारकान्वयइत्यवेहम्य॰कर्तृ
त्वकर्मत्वयोस्तु भावनायामेवान्वयः तत्र कर्तृत्वस्या
भावनायामन्वयो विवादएव॰ कर्मत्वस्य तु कर्माख्या
तस्थले पलवात्त्विनातिङ्पलप्रयोज्यफललक्षणात
त्रान्वय इति रूत्ता तु णापितः एवंकर्मकर्तृस्थलेपिप
च्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मणएवस्वव्यापारे कर्तृ
त्वविवक्षणात्फललक्षणाद्भवत्याकेचित्तु कर्माख्या
तस्थले फलमात्मनेपदशक्यं॰ ततश्च तिःशुभादिसम
पिव्याहृततिङ॰ एवं तत्र शक्तिग्रहात् अतत्र लत्रभासता
तात्कृतिः एवंतत्तौ यार्थ्यः ओदनस्य फलएवान्वेतीत्या
ऽऽ: तत्र॰ लाघवेतत्तिङ॰ त्वस्यैव धर्मितानवच्छेदकत्वेवि

कौ·
द्वि· धा·
२०

त्वात्· ओदनान्वयार्थफलस्य लक्षणया पाचिबोधोपपत्तेश्च·
स्तीयायामपि कर्तृत्वपर्याखण्डोपाधिरूपे शक्तिर्न लक्षणा।
नैतथा नैतत्राधिकारकान्वयापत्तेः वस्तुतस्तु कर्मण्याख्या
तेऽपि तफलत्वलक्षणाकृतावेवाखण्डोपाधिरूपस्य कर्मत्व
स्य स्वसमानाधिकरणफलप्रयोजकत्वसंबंधेनान्वयां
गीकारः अतएव कर्मकर्तर्याख्यातस्थलेऽपि कर्मत्वरूपा।
खण्डोपाधेरविवक्षणात्कर्तृत्वरूपाखण्डोपाधेरेवोदा।
तनिष्ठस्योक्तपरंपरासंबंधेन कृतावन्वयोपपत्तेर्न फ
ललक्षणा तच्चैवमेतादृशस्थले देवदत्तस्य साक्षात्संबं
धेन प्रथमान्तापमावच्छित्तृतीयापत्तिः स्यादेवेति वाच्यं दे
वदत्तनिष्ठकर्तृत्वस्य तिङानभिधानेऽपि कृति निरूपित
कर्तृत्वस्य तिङाभिहितत्वादनधिकारविहिततृतीया।
या आपादयितुमशक्यत्वात्· तच्च प्रथमैव तर्हि पर्येत·
प्रथमायास्तिङुपात्तसंख्यान्वयविवक्षायितव्याप्यत्वेन
व्यापकाभावेनापादयितुमशक्यत्वात् अतः संबंध
सामान्यवाचिनी षष्ठ्येव तत्रोक्ता· तदेवं सर्वकारका
णि प्रतिभावनायाः प्राधान्ये तिङुपात्तकर्त्रादि प्रति
स्वतरां प्राधान्यापत्तेस्सत्त्वे नीकारे भावप्रधानमाख्या
तमिति स्मृति विरोधस्तु: परिहर्तव्या भावनाया अप
वस्तुविशेष्यत्वमिति सिद्धं· अतएव भावप्राधान्यस्य

त्वाभावनायाः प्राधान्यावगमादप्राधान्यम् तयोः क्रियो
र्कर्मणोस्तल्लक्षणत्वं अन्यथानेकदंतवद्देवतत्वापत्ते ॥
ननु तल्लक्षणत्वेन यागे हि यद्येकस्मात्पदादनेकार्थप्रती
तिस्तत्रानेकशक्तिकल्पनागौरवमभिधायकत्वैव शक्ति
नयत्रलक्षणत्व वश्यमभ्युपगंतव्यं तत्र च नियामका
पेक्षायां प्रथमं तावत्प्रधानस्य लोके वेदे च उपलभ्यमानताये।
द्देपकत्वदर्शनात्तस्यामेव शक्तिनियामकत्वमवसीय
ते। न हि इह भावनायाः प्रधानस्य फलेनापेक्षितयोर्गुण
भूतयोः कर्तृकर्मणोरभिधानेऽपि नावबोधोपपत्तेर्नातिवि
कशक्तिकल्पनावसरः अनयैव यत्र व्यभिचारात्तद्दे
पकत्वशक्तिर्यथैकस्मादेवानेकशक्तिकल्पनमपि।
यदि तयोरेव प्राधान्यं न तु तयोरेव शक्यत्वापत्तेर्भवि
तायाश्च उपलभ्यमानायास्तस्यामेवाद्येपसंभवात्तस्या
वाच्यत्वे गुणेन अतएवैकदंतस्यलेपावकपक्षापि
स्यादेपविधातोः पाकमात्रवाचित्वेऽपि प्रत्ययस्य कालिक
त्रीदिरूपानेकार्थबोधकस्यैकशक्तिविनियामका
पेक्षायां सत्प्रधानानि तमानीति स्वरूपासत्वहस्त
स्यकर्त्रादिरेव प्राधान्यावगमात्तत्र शक्तावधारिता
यां उपलभ्यमानायाः कृतेरभिधाने प्राणेव बोधोपपन्नेनेति
रिक्तशक्तिकल्पनं न चैवं तस्याप्रधानत्वेन पाकादि

कौ·
द्वि· ख·
२१

रूपकारकान्वयानापत्तिः आख्यातेपकारकान्वयार्थक
र्तृकर्मणोरविकदं तस्थले कारकान्वयार्थंकृतेर्लक्ष
णांगीकारान्नैवमपिलाघवात्कृतावेवशक्तिर
स्तु· लाघवस्याप्यंगतिकस्पदीनगीवास्तु ख्यातत्वस्य
वंशासजाणविरोधन्यायेनाकिंचित्करत्वात्· प्रथमान्ता
म्प्रष्टः स्फुर्तिकत्वेनतत्र शाक्तावधारितायामनव
च्छिन्नायाः शक्तेर्वैयादवच्छेदकापेक्षायांतत्कृतगौ
रवादेहत्तरकालप्रतीतिकत्वेनफलमुखविशेष्य
अतएवानेकार्थप्रवर्तपादकेपिरेशदेपज्ञान्यतरा
र्थप्राधान्यनियामकाभावस्तत्रैवलाघवस्याप्यकृ
यिकरणाकृत्यादितस्यनियामकत्वं· नन्वेवंद्व
ट्वयोःप्राधान्यनियामकंकिंचिदस्ति· पूर्वोक्तविध
योभयोरपिसत्त्वमुततत्वेनस्वतेरनियामकत्वात्
उभयोरपिकृतामिकवोधत्वयोगीकारेणवैशिष्ट्या
नवगाहतानुभवतीतेश्चनियामकत्वाच्च· ह्यान्तस्ता
पूर्वोक्तविधयाप्राधान्यस्यैवनियामकत्वाचुस्ताक
र्त्रादौशक्तिर्नतुकृतौ· भावकृतस्तत्त्वपाकइत्यादौप
कपदमात्रेणकृतिप्रतीतेःपाकःक्रियतइतिहप्यक
कृतिवाचपदसमभिव्याहारानवपन्नेर्पांतार्थमात्र
प्रतीतावपिकारकान्वयार्थंकाष्ठैरोदनस्यपाकइत्या

दावपि जायते क्रियतरेति वा क्रियापदाध्याहारेण वाक्यपूरणं।
द्रष्टव्यं शुक्लं च यावदर्थस्यापि स्वजनकीभूतव्यापारावेदक
त्वसंवेधानः अतः कृदंतस्थले कृतिप्राधान्याभावादवाच्या।
त्ववतिङ्. तस्थले पि भावनाप्राधान्याभावे अवाच्यत्वापत्तिः तवे
ष्टापत्तिः भावप्राधान्यबोधकस्य तिविशेषातेनत्वज्ञानात् किंच
अस्मन्मते तिपातोपसर्गप्रातिपदिकातिरिक्तशाब्दत्वस्यो
पःस्तुपात्व लिंगसंख्याव्यतिरिक्तोर्थस्तत्र कारकशाब्द
त्वावच्छिन्नं प्रतिलिंगात्तत्र पि भावनाविशेष्यतासंबंधेन प
दजन्योपस्थितिः कारणमिति एकैव कॢप्तता बहूनां संग्र
हाल्लाघवं. अत एवाहितितत्कारकादीनां यावदर्थे तस्य च
कालादीनां च भावनायां तस्याः संख्यायाश्च प्रथमांतार्थ।
त्वेनेकल्पितकल्पनात्कौरवं. अत्र च कार्यतावच्छेदके तिपा
तोपसर्गभिन्नसमभिव्याहृतानामर्थत्वं विविनास्वार्थ
बोधकत्वादाचं विशेषणं अनेन एवं तेषु क्रियासमभिव्या
हारे सतितद्योतकत्वायोग्यता निषेधेभूतत्वं अतः समभि
व्याहारे स्वस्वेतापि. प्रातिपदिकार्थस्यापिवदत्युत्वादे
त्ववर्थे प्रत्येवानयाहितीयं. यत्र दधीत्यादौ स्त्वोपस्थितं
प्रातिपदिकलक्ष्मेवदथिकर्मत्वादेर्भुत्त्वंतलो यवभा
वनान्वयो पितद्वत्तिः अत्र चाग्नेयोष्टाकपालश्चेत्यादौत
द्धितोपात्तस्य देवतात्वरूपस्य कारकस्य तद्धितोपात्तद्र

कौ. व्यात्वयं विहायापि क्रियान्वयितः प्रातिपदिकार्थत्वे विभु
द्वि. था. पन्नत्वेन तदंशी काराशेऽनन्वयापत्तिसंभवः अतएव कार
२२ कत्वातिरिक्तसंबंधेन पञ्चम्यादिनसमासादित्वातिर्यर्थयोः
रभेदान्वयसत्त्वेऽपि तत्र क्रियान्वयाभावे ऽप्रत्यादावन्वयो
ऽनतिप्रसंगः यत्र तु कारकत्वसंबंधेन ह निर्धार्यत्वाद्यत्रकत्वा
देतत्र प्राथमिकक्रियान्वयं विनाकारकत्वायोगात्तत्र हते
प्रपार्षिकसंबंधेनापि निर्वाहोपपत्तेर्नदोषो वाष्पाकपालसं
बंधोऽपि तु भावनासंबंधद्वारकपदार्थसो विवक्षितेऽचेत्तथियो
मास्यथिकरणे वाक्यभेदोपपादनार्थस्य व्यभावलिंगास्य
योः स्ववर्थकरणत्वान्वयितोऽविधेयत्वगमनात्तेऽन
र्थरतीयं । प्रथमांतस्थले च प्रातिपदिकार्थस्यापि प्रधोय
स्थितस्यैवान्वयो भीकाभावातिप्रसंगः एवं यथीर्योंता
दीनामपि कारकत्वातिरिक्तेनापि संबंधेनेतिभित्व
भावनान्वयो नीकारादतिप्रसंगो निराकर्तव्यः अ
र्थपदे च पदजन्योपस्थितिविशेष्यत्वं तेनयागादेः
कारकत्वान्वयिनो भावनात्वान्वयितत्त्वतिः कार
णतावच्छेदकेऽपि कारकांशभावनपदोपस्थापि
तभावनान्वयापत्तेरप्रसक्तस्य लिंगान्वयीतिवि
शेषणं अतएव वेदनेऽभ्यासाज्जनीयादौ कारकयोग्य
तभावनायामोदनादेः संबंधेऽपि नस्यापलिंगामन्वयि

त्वान्नोक्तव्युत्पत्तिविघातः नचैवं एकस्मिन्नाख्ये भावनाद्वय
सत्वात्कस्यांकेषांकारकाणामन्वयइत्यत्रविनिगमकाभावः
यौगपद्यनायामत्रासमैल्लाघवार्थस्यवातिप्रसक्तत्वादेवंगच्छे
त्यादौप्रत्ययलोपेपिशबादिविकरणार्थभूतायामेकस्या
मन्वयः तस्मादेकयैवव्युत्पत्त्याबहूनांसंग्रहान्नचैवं अस्तुवा
प्रकाराभूततदर्थभेदेनव्युत्पत्तिभेदस्तथापिपरिपूर्णपदे
णन्वेतीतिन्यायेनप्रथमभावनातयादिव्युत्पत्तिवेलायांभा
वनाविशेष्यत्वस्योपस्थितेः नैवविशेषणानां तद्रूपसा
मग्रीसत्वेनस्वर्गादिपदांतरार्थानामपिप्रकारतयान्वयव्यु
त्पत्तिकल्पनात्तन्नत्वन्यत्रसमानतन्त्रत्वविशेष्यत्वस्यानुपस्थि
तत्वेनविशेषणत्वाभावात् तस्मिन्हिसर्वकारकाणांभावना
यामन्वयात्तस्याप्रधानविशेष्यत्वमिति नचैवंद्वितीयांतस्या
पिभावनायामेवान्वयापत्तेः सकर्मकत्वाकर्मकत्वकृत
व्यवस्थानापत्तेः यद्धात्वर्थस्यपार्ष्णिकान्वयेकर्मणा
स्राकांक्षातद्धातोः सकर्मकत्वांगीकारात् पार्ष्णिकान्वय
लभ्यंधात्वर्थकर्मत्वमादायैवचौदनादौद्वितीयोपपत्तिर्न
तुभावनाकर्मत्वमादाय अन्यथास्वर्गांशेपितेरपिप्रयो
गापत्तेः पार्ष्णिकान्वयलभ्यसकर्मत्वादिव्यवहारवदेव
चलोकेपच त्यादौक्रियाविशेषणानामपिभावनारू
पक्रियासंबंधेनस्वकाललभ्योद्धात्वर्थेनाभेदान्वयोस्तु

कौ.
द्वि. पा.
३३

ष्यः तस्मात्सिद्धायामर्थापत्तेः किंरीत्या स्वर्गकामाख्यामुख्यविशे
ष्याश्रयत्वरूपभावनेतितत्रत्र पूर्वोक्तन्यायेन तस्यानियमेन क
र्मकांक्षत्वाद्धि विधिसमभिव्याहारात्तु तस्यां स्वर्गकामाधिकरण
न्यायेनेप्सिततमत्वं स्वर्गादिभाव्यत्वेनान्वीयते भावार्थाधिकर
णन्यायेन च यागादिः करणत्वेन तच्च तस्य रूपाभावनान्तरा
त्वेऽकथं तस्यामेव करणत्वमिति भिन्नांशं भावनाफलजनकत्वे
नयविभाषिकस्यैव भावनाकरणत्वसंगीकारात् । तस्या
श्च स्वजन्यकरणेन फले जनयतीये अवान्तरग्राहकांक्षायां प्र
करणाधिकरणन्यायेन प्रयाजादिरितिकर्तव्यतात्वेनान्वीयते ।
अतएव तिर्व्यापारस्य द्रव्यस्य न ग्राहकतया घोगाद्व्यापारा ना
विष्टं द्रव्यमपि तेनेतिकर्तव्यतात्वेनान्वीयते व्यापारसंबंधेन
दत्तस्यैवेतिकर्तव्यतात्वेनोपरत्वापि तत्र तत्र व्यक्तं अविश्व
तिपादर्थसरथ्यिमतेद्व्यापारसामान्यस्यैव भावनात्वाश्र
याजादीनां च तद्विशेषाणां व्यापारविशेषाकांक्षारूपे ।
तिकर्तव्यताकांक्षायां तत्वेनान्वयो न तु अवान्तरग्राहककत्वेनाश्र
नप्रवृत्त्यापारतानां विशिष्टद्रव्यस्य तद्विशेषतायोगात्तत्त्वे
नग्रहणमिति विशेषोपिप्रकरणाधिकरणेति रूपपिष्ट
नैतत्त्वैवं भावनायां साध्यसाधनसायतेतिकर्तव्यतात्वे
पि स्मान्तप्रयोगपादान्त प्रमाणाद्वृत्ताङ्गानां स्यांविधिवत्वा
उन्नस्कातीत स्पत दंशायजनस्य विधिसंस्पर्शाभावतप्रहे ॥

कालत्वेदः विवक्षायति: अंशत्रयपालयोगांतद्धि शिष्टायांविध्यन्यथा
स्वरूपमात्रेनयविध्यंशेपदंपदार्थेगान्वेतितेनाप्यसंगापत्तिर्वाक्यं
श्रुतस्याप्रयुक्तस्य विधिविषयत्वानुपपत्तेः सामान्यतोपकिंचिदाश्रि
तांशत्रयोपेतभावनायामेव विधिसंबंधात्स्वरूपमात्रेतत्पदपर्यवस
पपत्तेः यस्माद्विशिष्टविषयतापेक्षार्यातस्तदेदविशेषणानि सर्वाणोप्य
पत्तेः तस्मात्सिद्धोंऽशत्रयान्विता समाप्य यवा चाप्यलभावना॥
अत एतस्मत्संबंधात्वर्थस्यैवकरणत्वंशब्देऽपि प्रमितमिति पार्ष्णिकि
फलसंबंधवेलायांतस्यैवान्वयो न त्वद्रव्यादेरिति सिद्धं ततश्च फ
लसंबंधनिर्वाहार्थं कल्प्यमानेऽपूर्वमपि तत्पवेत्वपि सिद्धं। द्र
व्यस्याभावात्तु तत्वहस्य तेपरागात्रानिष्पन्नात्वातिः प्रसहं विधिपरि
चितभावनतेपंचकालिकत्वस्य संगाविरतिश्च फलप्राप्ति
यागादिज्ञानंतत्समवायानं स्वर्गादेरपदमेव तपूर्वयापि ॥२॥
चोदनालक्षणाभ्यमः एवं तावदपूर्वसिद्धंमध्याहीवात्स्वरूपकंवि
चारितं। तत्संभवपवस्तुताविचार्यते किमस्त्यपूर्वमुतने
ति। अत्र चापूर्वसद्भावस्यापूर्वभेदोपयोगित्वात्प्रथमाध्यायसं
गत्यापूर्ववदेव। आद्येपिकीतवतंतरा। तत्र प्रमाणाभावा
त्रापूर्वमस्तिन प्याहितताब्दत्र प्रत्यक्षादिकं प्रवर्तते: यागा
स्वर्गसाधन वेदवापूर्वेपितस्याप्रवृत्तेः नापिशाब्दः तदव
पलंभात नापि श्रुतयागास्वर्गसाध्यसाधनभावान्यथानुप
पत्तिः। देवतमकालिकात्वद्वस्याकालिकस्य यागस्य कालांत

कौ· रमादिस्वर्गसाधनत्वस्यानुपपत्तेः अतः प्रमाणान्तराभावेऽपि अस्मा
द्वि·स्त· न्मार्थापत्तिरेवापूर्वसद्भावे प्रमाणमिति वाच्यं साध्यसाधनभाव
२५ स्यान्यथानुपपन्नत्वेऽपि अपूर्वस्य तदुपपादकत्वाभावात्कल्पना
नुपपत्तेः नहि अपूर्वे कल्पिते तेनैव स्वर्गजननतादपूर्वोत्पत्तिम
त्वत्पक्षसिद्धस्य यागस्य स्वर्गजनकता संभवति· नचापूर्वस्य शा
क्तिरूपत्वादवांतरव्यापारत्वात्काष्ठाज्ज्वालादिभिरिव तत्तेन यागा
स्यान्यथासिद्धिः शक्तिव्यापारयोः शक्तिमद्व्यापारवद्विशिष्टत्वति
यमेतच्छक्तिमतिव्यापारवति च यागे न च शक्तिव्यापारयोरवस्था
नादुपपत्तेः नचापूर्वस्य फलबलकल्प्यस्य यागशक्तित्वासंभवे
तद्यागाश्रयस्य तच्छक्तित्वकल्पनेनापि शक्तिव्यापारवत्त्वोपपत्ति
रितिवाच्यं तद्रूपस्यापूर्वकल्पनां विनापि यागस्वर्गसाध्यसा
धनभावस्योपपत्तेस्तत् दृष्टकल्पनायाः प्रमाणाभावात्·॥
तथाहि· यद्यपि तावत् क्षणिको यागः साक्षादेव कालांतरभावि
स्वर्गजननाय नालं तथापि स्वजन्यध्वंसद्वारा समर्थ एव तस्य
क्रियाराध्यत्वसद्भावयोः क्रमसमवायिकेवल फलजननतावन्मात्रक
ल्पनमिति ध्वंसस्य व्यापारत्वं फलसं अपूर्वस्य सद्भावः स्यादपि तं
यागजन्यत्वे स्वर्गजनकत्वे चैतन्नेकपदार्थकल्पनात्र तत्सलभं·
यागगतविनाशित्वप्रतिसंयातोऽत्र स्वकालमेव च यावत्कल्पनेन
विनाशस्योपस्थितत्वाच्च· नचैवं ध्वंसस्यैव व्यापारत्वेन स्यात्तिरूपे
नकीर्तनप्रायश्चित्तादिना नाशानुपपत्तेर्हमिः ॥

स्यत्तिकीर्त्तितान्नाशयते वत्तश्यंतिपापानि सुमहांत्यपीत्यादि
श्रुतस्तुविरोधः तत्वेनैयोर्त्तितिष्ठोप्रश्वस्यहत्वानाशकत्वसं
भवः तयोरात्रुतत्वविनाशित्वेनमाशकारणत्वपेक्षता
त् नापितज्जन्यस्वविरुद्धःस्यनाशकत्वं तयोरेवत्याधावेकता
प्रायोपपत्तेः अतः कीर्त्तनप्रायश्चित्तादिनाशयंयोगादि
तत्रमहर्द्धमावश्यकमितिचेतत्समर्थंतस्यैवव्यापारत्वेव
याचितेकीर्त्तनादीनांफलोत्पत्तिप्रतिबंधकत्वस्यैववक्त
त्वंयस्महायसाक्षादेवकल्पनात् अतएवयागध्वंसस्य
तिस्यैवनस्वर्गोत्पत्तेनंतरमपिस्वर्गोत्पत्तेः प्रसंगात्स्यध्वं
यान्तं स्वर्गध्वंसस्यापितत्प्रतिबंधकत्वकल्पनात् तथा
कीर्त्तनादिध्वंसस्यप्रतिबंधकत्वकल्पनेप्रायोगांतरजन्यस्या
पिफलस्यप्रतिबंधापत्तिः तत्तद्व्यक्तिकीर्त्तनजन्यध्वंस
स्यतत्तद्व्यक्तिजन्यफलमात्रंतत्वेवंगौरवापत्तिः फल
स्युत्पत्तेः अस्मद्धर्मद्वेषिसमाजत्वात्तु अथवात्रकीर्त्ति
तध्वंसस्यप्रतिबंधकत्वंकल्प्यतेगौरवात् अपितुकीर्त्तिता
संतानावच्छिन्नज्योतिष्टोमव्यक्तित्वेनकारणतावकल्प
ताअत्रकीर्त्तनस्थलेयागायंसमाप्तानफलमिति हि अत्रचव्य
क्तित्वमवश्यंविवक्षणीयं अन्यथाप्रकव्यक्तिकीर्त्तनेव्य
क्तांतरेभ्योपिफलानुत्पत्तिप्रसंगात् यच्चकीर्त्तनवाक्ये
कीर्त्तितमात्रेश्रवणात्ज्योतिष्टोमवाक्येतत्तन्मात्रश्रवणा
तत्त्वविषयकारणतावच्छेदकबोधकाभावः तस्यवाक्येत

कौ·
द्वि·या·
५५

वाक्यात्तोत्तरमवमानविषयत्वाबोधोपपत्तेः नहिज्योतिष्टोमादि
वाक्येपिज्योतिष्टोमत्वादिरूपस्य कारणतावच्छेदकस्य वा
बोधेन बोधकार्यतावच्छेदबोधं विना कारणतावच्छेदकबोधा
नुपपत्तेः तत्र स्वर्गकार्यतावच्छेदकं अपितु विजातीयस्व
त्वं नच वैजात्यस्य वाचकमन्यपदमस्ति स्वर्गपदेनैव तल्ल
क्षणीयं प्रमाणाभावात् अतो वाक्येन सामानाधिकर
ण्येनैव तत्त्वजनकभावे बोधिते पश्चादेवानुमानविष
यो विजातीयस्वर्गत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कल्पिते ।
पश्चादेव ज्योतिष्टोमत्वादेर्विवक्तविषयस्यापि कारणताव
च्छेदकस्य कल्पितत्वं संभवात् अतो मुक्तेर्यत्नस्येव व्यापारत्वे
न तत्कर्मस्यापूर्वस्य एतेन तत्कर्मकतावच्छेदकस्य कल्पित
त्वं क्वचिदेव सिद्धः अत्र यागप्रभृतिष्वन्तर्यतीत्या स्वर्गादे
पत्तस्य देवताप्रसादस्यैव वा त्रिसत्त्वाय तेन द्वारत्वोपप
त्तेर्नापूर्वकल्पनं युक्तमिति वेदान्तिमतमपि
परास्तं फलोपस्थितरंधसहायककर्मस्यैव देवताकांक्ष्येणाति
सत्त्वायावन्तारात् देवताप्रसादस्यापि च क्वचिद्विशेषरूपस्य
द्रिमकत्वेन व्यापारांतरापेक्षणाच्च तस्य धर्मसहायककर्तांगीकारे त्ववद्य
सांकर्यकृतस्यापत्तेः तद्वारा धर्मस्यैव व्यापारत्वकल्पनं तस्य धर्मस्य
फलकारणत्वेना यागस्य कारणीभूतनाशभावप्रतियोगित्वेन प्रतियो
गित्वेन प्रतिबंधकत्वात्प्रतिष्ठितत्वभावे संसर्गाभावत्वेन कारण
तादृशाभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकतानंगीकारात् ॥

प्रकृते तु कंसत्वेन कारणतानां संसर्गाभावत्वेनेत्यदोषः॥
न च ध्वंसस्याभावत्वरूपत्वात्कथं फलजनकत्वमभावस्य का-
र्यकारणत्वादर्शनादिति वाच्यं · अभावस्यापि कारणत्वाङ्गी-
कारे बाधकाभावात् अत एवानुपलब्धेरभावरूपाया व-
च्छेदाभावग्रहकारणत्वं संगच्छतामेवः संध्यावंदनाद्यकरण-
स्य च प्रत्यवायजनकत्वं · यत्तु वार्त्तिके तेनाभावस्य क्वचिदपि का-
रणत्वं दृष्टं · यदि तु संध्यावंदनादौ क्वचिदस्याप्येजनतेति
मेघादिरूपस्य तत्काले क्रियमाणस्य भावस्यैव कारण-
त्वकल्पनादप्रयोजकमिति तन्न प्रत्यवायपदस्याहतात्प्र-
भावस्य कारणत्वेपि भावस्य हेतुतस्यैव तस्य कारणतातस्य ·
क्वचिदपि तथात्वादर्शनात् · संध्यावंदनाकरणस्यापि च विध्य-
वेत्तारूपभावांतरस्य हेतुतस्यैव प्रत्यवायजनकत्वांगीकारादि-
त्युक्तं तदसत् यथार्थश्रुतस्यापभावस्य कारणत्वांगीकारे वा-
धकाभावात् अतोऽभावस्यापि कारणत्वांगीकारात्तु-
क्तं ध्वंसस्य द्वारत्वं यत्तु वार्त्तिके यागध्वंसविशिष्टादात्मन
एव फलोत्पत्तेर्यागपदेन तादृक्कल्पनागौरवमिति पक्षांतरस्य य-
पन्नत्वं तदात्मनो नित्यत्वेनानागमव्यापारत्वायोगाद्विशि-
ष्टस्य व्यापारत्वांगीकारेपि लाघवेन ध्वंसस्यैव व्यापार-
त्वोपपत्तेरात्मनोपि व्यापारत्वे सर्वशो भोगवाकपेक्षितं · सर्व-
स्यात्मत्वं सर्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते · फलं तावदव्यवधानका-
ल्लानंतरभावीतिविवादं · नहि पञ्चत्वेनेत्यादिवाक्य

कौ.
द्वि:ख.
२६

शेषावगानतिरतिशायसम्भवत्तुः स्वहृष्टयोस्त्वर्मतरकषेभस्मि
न्नात्मस्तुयभोगः संभवतिवैदिकास्यापिमहिम्पशुघ्नादेः ॥
संगामयानजन्यस्वनमप्यानमाजेनरस्तुन्यतिसंभवः स्नतः
कालोनरस्याविफलोत्पतिर्नहानिकाकर्मणोव्यापारसं
तेर्योगसंभवतीतिव्यापारापेक्षायांतनावन्टयेसमव्यापार
त्वसंभवः सपवहिव्यापारःकल्पनीयोयः श्रुतनाविरोधीन
दिहयथैवतिरतिशायस्वरूपेस्वर्गाख्योफलेश्रुतेतसै
हातन्मत्वसंभवेपिजन्मांतरीयत्वमेवकल्प्यतेतत्तुघ्नायां
पेक्षयात्रायेक्षिकेनिरतिशयत्वमादायसार्वभौममहादि
केरव्हतेः स्वर्गशब्दस्योपचारिकत्वांगीकरणेप्रमाणाभा
वात् जन्मांतरीयत्वकल्पनस्यचफलसत्वेतेनादोषत्वात्
तदुक्तंहिकापिधर्मः क्षरतिकीर्तनात्प्रायश्चित्तेमनसंघंतिपाप
निस्मम्हास्यधीतिकीर्तनप्रायश्चित्तादीनांनाशकत्वश्रव
णान्नाणहिकिंचिदवश्यंकल्पनीयंतत्ययायासस्यैसत
फलेवासंभवतितत्यतानाशपदस्यफलोत्पत्तिप्रतिबंधेकत्वे
श्रेयांसिबहुविघ्नानितत्त्वविच्छेदकत्वटकीभूतानांतावेवाल
क्षणेतिवाच्यंतस्यतायांप्रमाणाभावात् अतश्चैतत्सम्ध
संबन्धकल्पनापेक्षयांपूर्वकल्पनस्यगहस्तत्तत्वेपिन
फलस्वस्वादकत्वंकीर्तनप्रायश्चित्तानाशपमहत्वमेवकाल
तेनयथैवनिषादस्यपतित्वेलक्षणापादकसमासांगी
करणेनश्रौतकर्माधिकारयमेवागीकृत्यपस्त्वादाघमातो
विधानदृष्यापा ॥

द्वेषफलत्वं फलमुखत्वादंगीकृतं तथैव नाशादसश्रौतार्थलि
ङ्गयान्यपूर्वमपि गीर्नव्यमेव किं कीर्तनादेः फलव्याप्तिप्र
तिबंधकत्वांगीकारस्तावत्प्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानष्टाक्ति
त्वस्याप्रसिद्धत्वादेवानुपपन्नः विजातीयस्वर्गत्वादिनाप्रति
बध्यतांगीकारे चरमयोर्थांतवृत्तोपि फलानानुत्पत्तिप्रसंगात् ॥
कीर्तनात्पूर्वं नाशात्रविशिष्टान्योन्तिहोमस्याक्तित्वेन कारणतां
गीकारे गौरवमनेककार्यकारणभावकल्पनापत्तिश्च
अंसस्वत्वनेतत्समस्यापि तत्कीर्तनत्वेन नष्टाक्तिजन्यापूर्वता
शत्वेन कार्यकारणभावानेकत्वेकारणतावच्छेदकेगौर
वाभावादूर्मिः इत्यतिकीर्तनादिनिषायाद्वौधीनतत्वस्यामा
णिकापाश्चनदोषः किंचः वं मसमस्य प्रधानव्यापारत्वेन
लत्वायत्वादेरोषध्यपिमपूर्वव्यापारेरागं कर्तव्यः ननश्वनस्य
तिमत्वात्क्रिकतिप्रयोगवेलायामपि मत्वाद्विकृतीनां पश्चा
दुपकाशवत्प्रसंगितोपपत्तेः प्रयोगभेदेपितन्त्रस्योपका
रस्यलक्षणाव्रघटपांसानांतिकर्तव्यानिश्चः तथा च विकृतौ
प्रयोजप्रयाजेहाललज्जुहोतीतिदर्शनानुपपत्तिः अस
न्मते त्वंगापूर्वेणां प्रधानापूर्वैरपि तत्वत्तरं तापाद्विकारम
पूर्वमिष्यर्थं तेनेमकरणोपपत्तिः अपि चास्मिन्पक्षे
कांगानां समप्रयोगेनत्वात्प्रयामे नमस्प्रयाजाचलनस्यका
तःनापित्वहं केनस्यतातिविनापिजायमानत्वात्कापि

पिफलेऽप्रधानत्वापत्तेः अतोवश्यं श्रेयःप्रधानत्वमवश्याभ्युपेयमस्मिन्नर्थे
मपूर्वं कल्प्यं । तदा हि प्रधानेनापूर्वे जननीयेऽङ्गानामपि स्वफ
कादिवकल्पनात्प्रधानस्यैव यागस्योपकारविशेषजननाद्धक्लित्तेषा
मप्युपयोगः तस्मादवश्यं यागस्य श्रेयःसाधित्वविशेषव्यापारो वाच्यः न
च यागस्यैव तर्हि फलं यावत्स्थापितत्वादायकादस्तु किं व्यापा
रकल्पनयेति वाच्यं तत्तीर्थादिद्युगेणप्रसङ्गापत्तेः तथा गङ्गा
क्षिप्रस्नानादेस्तथा गङ्गाक्षितिहितीर्थस्य कारणत्वकल्पनेवा
तंत्र कार्यकारणभावकल्पनापत्तिः नचैतस्य फलसुखविते
विषयप्रत्यक्षः कार्यकारणभावस्य लोकसिद्धत्वेनावश्यं
मायतनत्वात्तत्वापेक्षणात् कीर्तनादपूर्वस्मरणतोऽप्यप्रकाशक
भावातेकत्वकल्पनानुपपत्तेः दत्तीनादिशाद्वेषोत्तरका
लीनत्वात्फलस्य सत्त्वेति विशेषः अतोऽवश्यं व्यापारो वाच्यः
सोपि च न देवतास्मरणादिरूपः तस्य देवतानिष्ठत्वेन फलव्य
धिकरणस्य फलजनकत्वानुपपत्तेः देवतायाश्चेतनत्वं वि
ग्रहः सादकस्य तस्यापि तत्त्वेन कार्य्यकल्पनापत्तेश्च
विशिष्टयागत्वं तत्वमं निरूपकत्वात्ते । अतः यागविशेषादद
पूर्वमेव कल्प्यं । नच यागेनापूर्वं कृत्वा स्वर्गं कुर्यादिति
श्रुतार्थापत्तिकल्पितवैदिकशाब्दाङ्गस्यनादेवतामात्मा
गिकेनवैवं श्रुतयागस्य स्वर्गसाधनभावविघातः ॥
अपूर्वस्य शक्तिरूपत्वेन व्यापारत्वेन वा कल्प्यमानत्वा

थ्रुक्रियाव्यापारभ्यांवत्वालादिवक्र क्रिमतो व्यापारव
तो वा स्नायस्नाद्वियानातः। नैवंक्रिमति व्यापारव
तिवायागे नैष्टे न त्रिष्टापूर्वस्यापि ताश्रापतिः अपू
र्वस्य यागीयत्वेपि फलेवत्ले न यागात्रिष्टत्वाकल्पना
तः। यथैव हत्व। वव्यापारस्यापि संस्कारस्य तात्मभव
तिष्टत्वकिंतु फलवत्वेन स्वनिमसान्नाधिरागत्वमि
ष्यर्थमात्मनिष्ठत्वमेव तपाश्रापिअपूर्वस्य फलसा
मानाधिकरण्यमपि ष्यर्थफलभोक्तृनिष्ठत्वमेवक
ल्पतः इति विशेषः अतएव गयाश्राद्धादौ यत्रापि कः पु
त्रस्य व फलभोक्तृत्वेष्ठान्यां न व्रप्रमितं तत्रोभयनिष्ठा
पूर्वद्वयकल्पनं। अपूर्वद्वयमपि च तत्र कर्तृकीर्त्तित
ताश्रयमेवपवंदंपसोकमयोवयपि भोक्तृ ताउभयनिष्ठ
मपूर्वद्वयं। तत्रापितत त्रिष्ठकीर्त्तनसैवतन्त्रनिष्ठापूर्व
नाशकत्वं। पवत्पतरस्यैव रोगादि निष्ठ त्वर्थदर्शपूर्ण
मासाचतुष्टानं तत्र पस त्वविस्तरस्य व्यासज्य हृत्तिकर्तृ
त्वे फलभोक्तृत्वाभावाच्च तन्निष्ठापूर्वं नरकल्पनमपि
तु फलभोक्तृनिष्ठमेव। अतएव तत्र स्व समन्त्र्यपि कर्तृ
त्वे फलभोक्तृत्वाभावाच्च तत्र फलि संस्कारादपत्नादयः
एवं पुत्र जाते श्राद्धेऽत्र स्यैव फलभोक्तृत्वं तत्रापि सुतस्त्
त्रापि तत्र चापूर्व फलि संस्काराभावात्। या क्रियास्त्

कौ· यितृर्पि फलितसंस्कारानन्तरनिष्पत्तेः नचैवं स्वस्य
द्वि·ध्या· भोक्तृत्वसत्वात्तत्र फलितसंस्काराश्रयित्वम् पूर्ववत्स्वप
२८ रमेवेनरनिवार्यं: वपनादीनां कर्तृगामित्वस्य क
र्तृत्वाभावेन वपनादिप्राप्त्यनुपपत्तेः वपनइत्यादिश
हिंस्रात्मनेपदावगतेयेन तृहणप्रावणात्ते वपनादेश्चवया
नादिवत्संस्कारकत्वागमात् ह्यनेन तत्प्रयोज्यफलाधान
नयोग्यतासंपादनद्वाराइष्टंमाकुर्यादित्यर्थावगतेः
संस्कार्यस्य च भूतभाव्युपयोगापेक्षायां कर्तृत्वद्वारेण
यागापूर्वसंबंधावगतेश्चापूर्वजनकयागकर्तृसंबंधा
ग्जन्यफलाधारत्वयोग्यतासंपादनद्वारावपनेन
संस्कुर्यादित्यर्थः प्रतीयतेऽत्रतत्रापूर्वस्य कर्तृत्वाभावा
दप्राकृतकार्यकारिणितस्मिन्नवपनादिधर्मप्राप्तिः
नच संस्कार्यस्यापूर्वजन्यफलाश्रयत्वसंबंधेन।
वापूर्वसंबंधोपपत्तेर्नावश्यंकर्तृत्वेनैवसंविवक्षणी
यइतिवाच्यं· वपनेरात्मनेपदेनवपनकर्तुरेव
यत्नजन्यफलोपयत्वाभिधानात् हवनस्यचायागत्वेनप्रधा
नविधिविधेयस्यप्रधानकर्त्रैवकर्तृनिरूप्यात्महयमवा
कोकर्तृतासंबंधस्यैवशीघ्रोपस्थितिकत्वात्· विलवे
णाद्यामर्थंस्नातीयेतिनिरूपतिष्ठतेः तस्माज्जीवेऽपि
स्यतेफलिसंस्काराभावेपि उत्तिष्ठमेवापूर्वंतापि

ष्टतिष्ठं॰ तस्मिंस्तन्निमित्तबलादङ्कवाण्यपवङ्गः स्वजन्त
कीयत्वं तत्प्रत्यवायरूपमपूर्वमिति विशेषः तस्मिंश्चेनेष्टे
पि प्रधाने फलवत्त्वेनात्मनिष्ठापूर्वकल्पनं॰ एवमंगा
नामपि प्रधानस्य फलजननयोग्यतासंपादकफल
कानां श्रुतेकेषांचनाप्ययोग्यतासंपादकत्वादुपपत्तेश्चां
त्वव्यापाररूपापूर्वकल्पनाक्षेपणं रोक्षआत्मवतापू
र्वसिद्धिः तत्रैवमयं प्रकारसंबंधेन प्रधानगतयोग्यताया आ
स्तत्वस्फलसामानाधिकरण्यलाभः तत्रत्वयं विशेषः
श्रारादुपकारकाणांता त्समिदादीनां प्रकरणादेव
गतयागांगभावानामपि प्रधानयागतत्वरूपस्य तदङ्ग
त्वनातत्क्रीययोगकल्पनानुपपत्तेस्तज्जन्यास्तत्वापूर्वाणां
वप्रधानावहितोत्पत्तिकानां प्रधानापूर्वोत्पत्तिकालवर्ति
त्विरारादुपकारकैकत्वसंभवात्तत्राप्यव यथोगं विते
षेवत ज्ञात्वापूर्वेन तत्तातदृष्टलायोग्यतोयज्ञस्यते ना
वोपरोगगणामंव परमापूर्वजननताद्वृत्तलयोग्यतासं
पादकत्वमवत्तपूर्वाणांत्वउत्पत्यपूर्वाद्रूकलप्रधान
योगायतज्जननकत्वमेवास्मिन्नितिवाच्यं॰ लाघवादाराउपका
रिणावेकैदेतैव परमापूर्वीपयोगित्वस्यकल्पनात्तन
वोपत्यपूर्वेष्वत्तपयोगे पि प्रधानापूर्वैः परमापूर्वे
जननीयेयेऽ ज्ञानामपि स्वस्वावान्तरापूर्वद्वारसहकारा॥

कौ·
द्वि· ध्या·
१९

विकारणत्वमस्त्विति वाच्यं तथा सति फलइवयवमापूर्वे-
पि तन्नकत्वा विशेषेण प्रधानतुल्यत्वापत्तेः अतो योग्यता
नासंपादनमेवैतेषु स्वापूर्वैर्भक्षियते· योग्येऽत्रतेः पस्मा
पूर्वादि· जन्यत्वमिति द्रष्टव्यं· अत एव प्रधानापूर्वानेक
त्वेऽपि मेणसर्वेभूतेभूतैरेवांगापूर्वैर्योग्यतासंपादनमि
ति द्रष्टव्यं· अत एवांतिमप्रधानापूर्वनिष्ठयोग्यताजनना
नंतरमेव तेषां नाशः योग्यताचैषंतमत्वपूर्वामिति विशे
षः अत एव प्रकृतौ समुदायापूर्वस्यान्यवहितस्यैवौषधी
दावभावेऽपि पस्मापूर्वस्यैव अव्यवहितत्वान्न तत्फलेव
योग्यतासत्त्वाकालीनं भागानां च प्रकृतौ अव्यवहितपस्मा
पूर्वाव्यवहितत्वेन योग्यताजनकानां द्वादशाहेऽव्यवहितत्वेन
स्त्वात्समुदायापूर्वानुकूलयोग्यताजनकत्वं भक्तं
चैतत्कारणस्यात्तप्रकृत्यपेदाः रूपेति कर्मव्यक्तावंता
व्यप्रकरणादिना वगतांगभावानां प्रयाजादीनां सा
क्षात्प्रधानतदपूर्वार्थत्वयोरसंभवेन तदव्यवहितापू
र्वार्थत्वस्यैव कल्पनात्· अत एवोत्पत्त्यपूर्वाव्यवहितापू
र्वजननानुकूलयोग्यतासंपादनं च तत्यपूर्वनिष्ठश्रा
णउपकारकाणां स्वावांतरापूर्वद्वारा फलमिति सिद्ध
घञ्च तवाजपेये तेभ्यो बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यादौ बृहस्प
तिसवादीनां वाजपेयेनेतिः तीयावलेन बृहस्पति स

वद्यातिरिक्तसर्वाङ्गयुक्तवाजपेयाद्बृहस्पतेनतत्तज्जन्यपरमा
पूर्वतिष्ठत्वात्तं· तंत्रक्रियमाणानांतत्परमापूर्वतिष्ठत्वाद्बृ
पयोगात्संभवस्तत्रपरमापूर्वस्यैवबृहस्पतिसवाकरणेताश्व
कस्तत्परमापूर्वस्यापकत्वं· वैमृधस्यचपौर्णमासीमस्तु
दायापूर्वस्यापकत्वमितिविमृधानुपपत्तिः वस्तुतस्तुबृहस्प
तिसवापूर्वंवस्यात्वंयावत्स्यापितवाः आग्नेयप्रसंगात्सिध्याया
तेतवावाजपेयप्रयोगांतरेबृहबृहस्पतिसवकारणता
पत्तिः·तां·तु·बृहस्पतिसवापूर्वताशेवाजपेयापूर्वस्याव
स्यातात्स्वपपत्तेःतच्चबृहस्पतिसवापूर्वावृत्तपत्तेरेवतत्त्वाश्व
कारकल्पतान्नोक्तदोषापत्तिरितिवाच्यं· प्रयाजाद्यपूर्वान्न
मतेरपिदर्शाद्यपूर्वोपनिबंधकल्पनापत्त्यात्तस्यापितात्ता
षतोपसृष्टरोडाशेपिप्रसंगात्सिध्यत्तापत्तेः अथापूर्वानुत्प
तेरश्रुतायामउत्पन्नतायाश्चकारणत्वाकल्पंतात्रयाजा
चपूर्वाणांप्रयाजातापूर्वाणांप्रयाजानापूर्वतिष्ठतिपर्यंतस्या
पितंकल्पतेततोबृहस्पतिसवाकारणस्यापिताशकार
णत्वाकल्पनात्रस्थापकत्वमितिदिक्· अतोवाजपेयपरमापूर्व
ववाजपेयफलावकाल्येप्सतासंपादकंबृहस्पतिसवा
पूर्वंणाक्रियतइतिवेदितव्यं· एवंपरियात्तीयेकर्मण्यपि
सादनादियावप्रतिपत्यपूर्वस्यापिप्रथमभिवविजातसंव
योयस्यापिताद्वशिकफलसाधनतावजनत्वपरमापूर्ववति
पूर्योवपताफलावकलांप्रयेवजनकात्वंवोध्यंतच्चावि

कौ॰ शेषग्रहणप्रतिपत्त्यर्थोपेन कारीर्यादिजन्यफलेष्वैहिकामुष्मिक
द्वि॰ पा॰ त्वकालत्वापेक्षिकातिजनकयत्समानेष्वपूर्वोपेतप्रतिपत्तेरैहि
२॰ कानिरिक्तानन्तविषयस्यापि वयकात्वेनैवं विषयकल्पनस्याव्याप्य
त्वात् अत एव यवमाने नेतरमेवमप्याग्नेनदाहितामहस्यादितियमः
याज्ञिकास्तु सादनस्य दाहं गतममिश्रेत्यतमनुतिष्ठं क्रिदाहस्यत
संस्कारेण याज्ञादात्स्वामिकफललोपयोगि संस्कारं प्रत्यभिजनक
त्वावश्यमानेष्टनन्तरं करणेप्यविरोधः आदितान्ति प्राप्ती
रेशतिस्तु आनुषंगिकी नित्यवभावेप्यनवाप्तिः तथैवं दर्शपौर्ण
मासस्य द्वैविध्यफलजनकत्वात्तत्कालयोर्यपतायानुषंगेः स
पादनोपपत्तेः समुदायापूर्वपरमापूर्वयोः कल्पनानुपप
त्तिः तथवानकल्पनेवाजपेयेऽपि परमापूर्वजन्यापूर्वान्तरस्वी
कारापत्तिरिति वाच्यं अपूर्वान्तरस्वीकारे मानाभावात्
यथाच परमापूर्वसमुदायापूर्वयोः कल्पनोपपत्तिस्तथो
त्तरत्र निरूपयिष्यामः तस्मिन्नेवं आराद्उपकारकारणानुप
योऽग्नः स्विष्टकृत्कारकाणां तु प्रकृत्यपेक्षात्वीहा
दभावात्तं व्रीह्यादिस्वरूपे प्राप्तत्वानुपपन्ने तुल्यादिप
रंपरया प्रयाजर्यातिंगमतात आप्यानर्थक्ये प्रसक्तेऽसमस्त
र्वजन्यानुकूलतमतयोपपत्तासंपादनमेव फलमवसीयते
अत एव तमपूर्वान्तरूपूर्वजन्यतानुकूलतमत्वधानतया तम
योपपत्तासंपादनपर्यन्तं प्रोक्षणादिभिरणावांतरोपकारस्या
वश्यात् न च व्रीहिगतयोग्यताजनकमेव प्रोक्षणादेः फ

त्वमस्मात् किं प्रयाजगतयोग्यतयेति वाच्यं व्रीह्यादिगताहि यावप
त्ता किं तद्व्यक्त्यादिजनिकावा स्यात् अपूर्वजनिकावा नाद्यः
तद्व्यक्त्युत्पत्तेर्लौकिकसिद्धत्वेन प्रोक्षणाद्यजन्यत्वात् अवघाता
दिजन्यत्वेपि तन्नियमाजन्यत्वस्यानत्यत्वात् न्यः व्रीहीणामपूर्व
जनकत्वात् एवं प्रयाजेष्वेवं पाशीकारेपि चविठद्धितगत्वाप्र
याजतदपूर्वजन्यजनकभावस्यैवादृष्टोपायापेक्षित्वेन तत्रैव
प्रोक्षणादीनां योग्यता जनकतावच्छेदकत्वीयत्वात् अतएव
अपूर्वजनकप्रयाजगतयोग्यतासंपादकफलकानां प्रोक्ष
णादीनां साक्षात्फलकत्वाद्योगादृष्टवान्तरोपकारकत्वेन त
दितप्रीयते सचावान्तरोपकारः कश्चिद्दृष्टरूपो यथाप्रोक्ष
णादिषु कश्चिददृष्टरूपो यथावघातादिषु यत्रापि दृष्टरूप
स्तत्रापि नियमांशेऽदृष्टरूपोप्यस्तीति वक्ष्यते उभयविधोप
कारस्याप्यं व्रीह्यादिगतक्रियाजन्यातिशयशालित्वरूपकर्म
त्वस्य व्रीह्यादिगतत्वं एव कल्प्यते उत प्रयाजादिवदात्म
निष्ठं तत्र एव अवघातादिजन्यस्यादृष्टस्यात्मगतत्वेपि संस्का
र्यत्वादात्मनः कर्मत्वाविवातः दृष्टरूपस्य तु वितुषीभावादेः
व्रीह्यादिनिष्ठत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव अवघातनियमादृष्टस्या
पि यदर्थाक्रियाजन्यदृष्टोनियमः तन्निष्ठत्वेन व्रीह्यर्थत्वावधार
णाद्व्रीह्यादिनिष्ठत्वमेव न चैवं व्रीह्यादिनाशे तन्नाशापत्तिः व्री
ह्यादिनाशेपि दृष्टस्य व्रीह्यवयवनिष्ठत्वकल्पनात् अतः शेषोऽ

कौ०
द्वि·ख·
३१

शब्दतिष्ठोत्पत्त्यादिजन्यप्रत्यक्षविषयतासंबंधेनत्वरोजात्वत्तिया
गे·उत्पत्त्यपूर्वत्वकुल्लंयोग्यतामादायातीतिसिद्धः वक्तृज्ञेन
त्वायेनावयवानियमात्प्रत्यक्षस्योपयागेसंभवेपिदर्पिकीदादि·
नियमात्प्रत्यक्षतांनसंभवः नहियागोत्पन्नेनियमेनोत्पद्येत:
अतश्चप्रथमक्षणेयागोत्पत्तिर्द्वितीयक्षणेअदृष्टसंरतीयक्ष
णेचतेनयोग्यता·नेनचतुर्थक्षणेयागस्यग्रहणत्वप्रमापूर्वो
त्पादकत्वसंभवेऽनिवेशनं·न·नियमात्प्रत्यक्षंहितन्नियमजत्वंकिं
त्ववच्छेदकत्वमेव·विनष्टभावेनउद्देश्यतावच्छेदकेविषयं
वत्पत्ते·अतएवतत्वलक्षणायत्वाद[illegible]पादिभिर्योगेजन्यमात्रेण
स्मिन्नेवक्षणेतेवदृष्टमपिद्वितीयक्षणेतेनयागेयोग्यता:
तृतीयक्षणेचयोग्येनाशेनोत्पत्त्यपूर्वं·चतुर्थेयागनाशात्र
तिनकिंचिदवधेयं अतएवनदृष्यादितिष्ठता·तस्ययाग
समकालपदप्रतिपादकमात्रणेनतत्राशेनाशप्रयतेः अपितया
गतिष्ठतास्थानमतिष्ठतावा·येषांतुप्रयागसमकालतांत
त्पत्तिर्भाविनांवाप्तदेयस्त्विष्टकदिडाभक्षणादीनांप्रति
पत्तिर्वेननोत्पत्त्यपूर्वोक्तेनयश्योगिनयावगतयोग्यताज
नकत्वसंभवस्तेषामपिपरमापूर्वजनकानामकलोत्पत्त्यपू
र्वगतयोग्यताजनकत्वेनवा त्पत्त्यपूर्वस्यापकत्वेतैर्वाच्यो
योगेञ्छष्टवः अतएवचत्रियमात्पूर्वमप्याप्त्यागतमेववा
त्पत्तेतत्संस्कार्यत्वेपिदृव्यगतेतस्यप्रतिपन्नितापत्तेनापू

र्वीयारत्वात्तदुपपत्तेः संस्कार्यत्वं च न तत्र दृष्टरूपसंस्काराश्रय
त्वादेवोपपत्त्र्यपि न तत्र कश्चिद्विरोधः तदेवं श्रेयसां प्रकारभे
देसत्यपि सर्वेषां साङ्गानामेवं परस्परापकारकत्वमनुग्राहकत्वा
त्तदितिकर्तव्यतात्वोपपत्तिः तत्र सिद्धं न हि पित्र्यायाविविधफल
वलनाश्रयान्तरकल्पनोपपत्तेरदृष्टव्यापारेणैव यागादीनां
फलजनकत्वमिति तथैवैकमेव प्रधानं सर्वैरङ्गैर्विशिष्ट
फलसाधनं तत्र प्रधानानन्तरत्वेणैकं स्वपूर्वं स्वपूर्वसम्बन्धि
समस्तसमयं परमापूर्वं एवं यत्रानेकानि प्रधानानि तत्रापि तावे
त्स्वपूर्वाणि एकं परमापूर्वं मिलित्वा राशीः यथा दर्शपूर्णमासा
दे पौर्णमास्यां दर्शे च सांनाय्यिकहयानुष्ठानं तत्रैकैकस्मिंस्त
मुदाये त्रयाणां त्रयाणामपूर्वं येषां गकरणं नैकैकं समुदायापू
र्वं जन्यते तत्समुदायद्वयं तेनाप्येकं परमापूर्वमिति वि
शेषः अत एवाङ्गप्रकारकं नानामपि तत्समुदायापूर्वोप
योगकल्पना समुदायद्वयेपि तत्र तदनुष्ठानसंगतां
विरुध्यते न च द्विरंगानुष्ठानस्य परमापूर्वोपयोगसम्भ
वात्समुदायापूर्वकल्पने मानाभावः पौर्णमास्यां पौर्णि
मास्यां यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति वाक्यद्व
यावगतकरणत्वस्य साहित्यस्यैवमानत्वात् यद्यपि चोत्पत्ति
वाक्ये प्रत्येकमेव करणत्वाद् यद्यपि न विशिष्टसमुदायस्य प्रत्येकतत्
तत्त्वापि करणतात्रयस्य साहित्यस्योपादेयगतस्यैकार्थवि
हितत्वमावश्यकं अन्यथा विशेषाद्विसाहित्यस्याव्यवा
हारापत्तेः अत एव समुदायस्यैककार्यजनकत्वमेव साहि

मी. स्यपदार्थः इदं हि न फलनिरूपितः करणघटकमात्रे हि तस्यैव
दि. ध्या तदंगत्वात् अत एव न परमापूर्वनिरूपितं नापि उत्पत्त्यपूर्व
३२ निरूपितं नस्यैकैककरणेजन्यत्वात्. अत एव माध्यायेदर्शिप
प संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन सहानुष्ठानादेकमेवापूर्वमस्ति
त्यपपास्तं. तत्र अन्यानि वाक्येन्तिरपेक्षकरणत्वस्य निरूपका
पत्तायां अन्यासमवेतैवापूर्वस्य सिद्धेः एवमग्निहोत्रवा
तमर्मिव्यादि खेयिसायंप्रातरादिवाक्योक्तकरणत्वेन प्रयोभा
वियानान्नसमुदायापूर्वसिद्धिः अग्निहोत्रे त्वधिकर्मैकत्वेदे
वतासमुच्चयाच्चनयोरेकस्याभावे तु समत्वापूर्वमेदावगमात्का
लभेदेन समुदायापूर्वभेदात् तत्र तेष्वेव परमापूर्वमित्यतिरिति द्र
ष्टव्यं. सोमे तु समस्तापि ज्यायसां तु त्वन्यपूर्वभेदे समुदाया
पूर्वमिभावात् तत्र समेव परमापूर्वे त्वतिः द्वादशाहादौ तु
तत्तदपूर्वाङ्गानवकरणत्वेकलोत्तत्तनत्वात्पूर्वोत्पादि
तत्तदुत्पाद्यत्वस्यासोऽन्यत्पूर्वजनकविकल्पं तदद्यन्तेव
परमापूर्वसिद्धिः नन्वकल्पं जातं तत्तदेत्यपूर्वीणिकर
णत्वबलेनवा तसमुदायापूर्वाणि परमापूर्वेषु नैव किं
चित्प्रमाणं पश्यामः न ह्याहि. यत्तावदाक्षिसमुदायापू
र्वान्तमसदुपकारकारणं तत्रैवोपयोगाज्ञान्तिविकारपूर्वति
रकल्पनायां प्रमाणमस्ति यत्रापि चैत समुदायापूर्वान्ति
गपि तत्तदंगोक्तस्यापूर्वैश्चैव फलजनकत्वादेकलयोग्यता
संपादकत्वोपपत्तेर्नातिरिक्तपूर्वकल्पनं. किं च यत्रैवावान्त
पकारकाणामेतत्त्वं गायतीतिसं तिन न परमापूर्वकल्पना

यं किं प्रमाणं यदि चोदनैवापूर्व्यं मथान्तु यद्यन्यापरमापू-
र्वकल्पेन ततो विशिनष्टि परमापूर्वकल्पकाभावे तद्वारको
पाद्यं याति प्रायश्चः अतः किं परमापूर्वसद्भावे प्रमाणमिति
चेत्· तद्दर्शपूर्णमासादीनां तत्फलवाक्ये साहित्यविशिष्टानां
यागानां करणतां फलनिरूपावगमात्तस्य च व्यापारसं-
तरेणानुपपत्तेस्तदपेक्षायामेव परमापूर्वकल्पनोपपत्तेः
नहि तत्रोत्पत्त्यपूर्वाणां समुदायापूर्वाणां वा व्यापारत्वं संभ-
वति: तेषां साहित्यावच्छिन्नजन्यत्वाभावात् फलनिरूप-
कतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वेन व्यापारत्वं भित्यात्ः यद्यपि
वाद्यप्रतियागां करणतावच्छेदकावच्छेदकानि वाप्रयत्नादीनि
भिन्नान्येव: तथापि सर्वाङ्गकरणतावच्छेदकफलनिरूपकता
फलस्यैकत्वात्तदवच्छेदकं च साहित्यं न तदवच्छिन्नजन्यत्व-
मुत्पत्त्यपूर्वादीनां संभवति: अतस्तेषां व्यापारकयोग्यत्वात्प-
रमापूर्वसिद्धिः नचैवं समुदायादिवाक्येष्वपि करणत्व-
श्रवणात्तस्य च कार्यनिरूपितत्वात्कार्यरूपापूर्वेणैव भि-
या समुदाय वाक्ये श्रूयमाणकरणत्वापरपर्यायापूर्वेणान्यत्व-
कार्यान्वादकत्वस्यैव करणत्वस्य विवक्षितत्वात् न तु
शिष्टैव कल्पनवाक्यायामपेक्षायां व्यापाररूपापूर्वम-
पूर्वान्तराणां कल्पनापत्तिः अनेकापूर्वकल्पनापि
फलस्य कालान्तरभावित्वेन तादृशकरणतायां स्वीया
पत्तिरिति न अपि फलवाक्ये तु फलस्य कालान्तरभावित्वेन

ताहृशाकरणत्वस्यबाधाद्व्यापारवदसाधारणकारणत्वरूपाक
रणतावाच्यानचासौव्यापारमंतरेणसिध्यतीतिउक्तविषयाय
स्मापूर्वसिद्धिः एवमंगानामपियागस्यसमुदितानामेवप्रयोग
विधिबलेनप्रधानोपकाररूपफलजनकत्वावगमात्तस्यका
लव्यवधानेनअवृत्यत्वेर्व्यापारापेक्षायांतदवांतरोपकाराणांसा
हित्याच्चकिंचजनकत्वेनव्यापारत्वायोगात्परमापूर्वस्यानापत्ता
मेकमपूर्वव्यापारत्वेनकल्प्यते· यावत्सावयवेष्विदमति
तःपरमापूर्वमपितत्सिध्येदितिध्येयं· यत्रत्वेकमेवप्रधानं
पूर्वांतरांगविशिष्टंफलजनकत्वेनरूप्यतेतत्रफलस्यका
लांतरभावित्वेनव्यापारापेक्षायांकल्पितस्यानपूर्वस्यापूर्व
स्यापिसांगप्रधानोत्तरकालोत्पत्तिकस्यावश्यकत्वात्तत्रा
पिपरमापूर्वसिद्धिः नचतत्रावयवकल्पनेनैवापूर्वेणै
वफलसिद्ध्युपपत्तेःपूर्वांतरकल्पनेगौरवमितिवाच्यं·
सांगस्यफलजनकत्वश्रवणस्यबाधापत्त्याकल्पि
तापूर्वस्यसांगप्रधानानंतरमेवोत्पत्तिसंभवेनगौरव
स्यापिप्रामाणिकत्वात्· नचोत्तरकालिकेनापिगौरवप्र
तिसंधानेनपूर्वप्रतीतस्यापिसांगप्रधानानंतर्यस्यबाध
एवकिंनस्यादितिवाच्यं· तथात्वेश्रुततयासाक्षात्फलकार
णतायाएवबाधापत्तेःअतएवतादृशस्थलेऽप्यपू
र्वादेवफलं· अंगानांचफलानुकूलयोग्यताजनकत्वं॥
वैधेषुविहितविधेयमपूर्वाभावादतिदेशानापत्तिः ॥१॥

प्रकृतेतुचरमपूर्वगतान्यवहितकार्यजनकत्वात्तत्कल्पेयोग्य
ताजनकत्वस्यैवावश्यकत्वात्कारणकार्यत्वेनविवक्षितत्वात्
तच्चोपरमपूर्वान्यवहितकार्यंकिंचित्समुदायापूर्वंकथितम
मापूर्वंक्वचित्फलमेवेत्युक्तोऽतिदेशः एकस्थापमपिय
क्वोवार्तिककृताकेचिदाहुः विलम्बादिनाक्रमनपवदर्शपूर्ण
मासादिष्वपिपरमापूर्वंविनैवफलमापूर्वैरेवफलसिद्धेर्नतन्ता
कल्पनमिति अपितुवक्रंसर्वत्रापिसिद्धमपूर्वं असदाधिक
रणस्याक्षेपसमाधानरूपत्वात्ज्ञस्तातंत्र्येतत्प्रयोजनकथ्यते
पतितदां स्तत्रंउत्पारम्भकरूपत्वारम्भेअपूर्वंनत्त्वतत्वणाय
तेयावेनप्यतोयागस्वर्गसाध्यसाधनमावश्यकवाक्येतवोदते
नित्याखेयं रनानिष्टंयंगम्यमथानमृतपति एवंतावत्सि
द्धमपूर्वं तत्रयावद्वर्णादेवेत्यपिसिद्धं यावद्यसापूर्वजनक
त्वेद्वावायेतदर्थत्वमित्यपिचः इदानींनदयवादः प्रस्तूयते
श्रीलोतवक्षंतितंदूलानपितश्रीसादौअवयातयेषगादी
तांस्वातंत्र्यापूर्वार्थत्वंश्रीहादेस्तुतदर्थत्वमुतनेषांविविनुरीमा
वादिष्वप्रयोजनलाभाचादृष्टार्थत्वश्रीहादेस्तुअवहा
तादीअतिप्राप्तयासादेवततदर्थत्वमितिविचार्यतेः सति
वदृष्टार्थत्वेयावदर्थभावत्वाभेदसत्वेष्यपूर्वभेदाभावादपू
र्वभेदोपयोगिकिंचिन्नामकत्वेनपादाचायसंभाव्यविनाशः
ज्ञावकामीसंतीत्यभावत्वायाम्ययतोयादृशेकस्यभावत्वेनतज्ज
न्यभावस्यापितादृशंसमत्यपिश्रीह्यादीनांश्विस्तीयपाकर्मत्वाव

कौ. णमेतेषामवघाताजन्यत्वेनाभावत्वाद्योगात्रावदवघातेव्री
हि. पा. ह्यर्थः नचस्वरूपेणव्रीहीणामजन्यत्वेपिवैतुष्यविशिष्टत्वे
३४ नभावत्वोपपत्तिः वितुषीभावजनकत्वेनावघातस्यलोक
तएवप्राप्तत्वेनतदंशेविधिवैफल्यात् नचलोकतोदलनादे
रपिप्राप्तत्वेनतन्निवृत्तिफलकस्यनियमस्यैवायंविधिरस्त्विति
वाच्यं नहिनियमेनवितुषीभावस्यावघातजन्यत्वनान्तहैशिष्ट्यरूपे
णापिव्रीहीणांनियमंप्रतिभावत्वानुपपत्तेः नचनियमं
प्रतिवितुषीभावत्वानुपपत्तावपिअदृष्टविशिष्टत्वेनभा
वत्वोपपत्तिः अथाहनियमादृष्टकल्पनापेक्षयास्याहादव
घातादेवतत्कल्पनस्योचितत्वात् नचावश्यकत्वेनावघातादेवव्री
हिविशिष्टादृष्टकल्पनमितिनव्रीहीणामवघातार्थत्वसिद्धिः
अदृष्टेआत्मनिष्ठत्वेनप्रयाजादिजन्यादृष्टवदनपेक्षितत्वा
अपेक्षितोद्देश्यत्वकल्पनापेक्षयाअवघातएवद्रव्यापेक्षे
व्रीहिरूपद्रव्यविधिप्रतीतेः अतएवापेक्षितविधिलाभाय
प्रयाजशेषाभिघारणस्येवलक्षणयाद्वितीयाविभक्तिःक
रणत्वपराअप्रोक्षितकर्मत्वपरावातीयमानादृष्टतिः
नचलक्षणापिव्रीहिविधेस्तुनियमविधेर्वावघातविधिर्वदेवा
नुपपत्तिस्तुल्येतिवाच्यं अवघातजन्यादृष्टंप्रतिव्रीहि
यमविधेरुपयोगोपपत्तेः किंविद्धिकारवाविशिष्टत्वेन यं
थावघातेनव्रीहयः नखहिवितुषीभावाद्यैविकारैर्वि
नयातयातत्तव्रीहिसाध्यापूर्वंप्रत्युपयोगासंगीकारेव्रीहि
साध्यस्य राजन्यादृष्टस्ययागभावना ॥ : ॥

यामेव भावनामाख्यातेनावगतभावनायां भाव्यं त्वेतत् द्रव्य
यदिति श्रवणात् विधीयतेऽस्मिन् रूपमात्रभावप्रसंगः तस्मा
द्धि हि विशिष्टो व्यापारः प्रयाजादिवददृष्टार्थं विधीयत इति
प्राप्तेऽभिधीयते: यच्चादृष्टप्रयोजनं तन्न संभवति पुरुषमात्रादृष्ट
स्यापि कल्पनायामात्मनिष्ठस्यापि · यच्चादृष्टप्रयोजनं तत्सं
भवो यथा प्रकृते तत्र तावत् आत्मनिष्ठादृष्टकल्पनाः अतश्च
वोभयत्र क्रियां प्रति द्रव्यस्य यथायथं गुणत्वं साध्यत्वं च क्रि
यायाश्च द्रव्यं प्रति साध्यत्वं गुणत्वं च · अतो यावदर्थं दृष्टं यत्क्रिया
प्रतिपादकाख्यातं तावत्प्रतिपादाति यथासंभवं गुणप्रधान
भावेनाभिदधाति ते यान्तीति सूत्रार्थः ये तु द्रव्यं चिकीर्ष्य
न्तेति प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् नत्वेवमपि
क्वेदृष्टप्रयोजनतासंभवेन प्रधानकर्मता कथं वा तत्संभवेत
गुणकर्मते नाशंक्य सर्वेष्वपि प्रयाजादृष्टांतत्वेवमप्र
दर्शनार्थं वाच्ये नन्वनेन प्रधानकर्मत्व गुणत्वमुच्यते · ये
केहि यागीयद्रव्यदेवतादिसंस्कारार्थत्वं तदंगताबोधक
प्रमाणाभावेन तेषु तेनानि कर्माणि स्वतंत्राण्येति प्रादृष्ट
जनकानि मंत्रिद्रव्यादिप्रति प्रधानभूतानि द्रव्यादिपत
येत्सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिध्यार्थमिति न्यायेन तथा
यादिष्वेकेषां वा क्रियां प्रति गुणभूतं ये तु द्रव्यं चिकीर्ष्या
ते गुणत्वं प्रतीयते तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् येषां तु यागी
यद्रव्यादिसंस्कारार्थत्वं प्रमाणवशेन निर्णीतं तेषां यत्र

कौ. दृष्टप्रयोजनासंभवे व्रीहीनवहन्तीत्यादौ अदृष्टद्वारापि द्रव्यसं
द्वि. भा. स्कारार्थसंस्कारार्थत्वं प्रोक्षणांदेवस्तुतस्तु द्रव्यं प्रति गुणक
२५ र्मत्वमेवाधिकरणेऽपपादयिष्यते तदा को नाम व्रीहीनवहन्तीत्या
दौ श्रवणेऽशास्त्रितियौगिकवितुषीभावरूपदृष्टप्रयोजनलाभ
संभवेऽदृष्टकल्पनया प्रधानकर्मत्वमादयितुमसमर्थः अतएव
तत्स्वभावताभावमपि वितुषीभावविशिष्टत्वेन व्रीहयः यवाः ॥
चेतिर्विधं हि सर्वत्र भाव्यमिष्यते किंचित्स्वरूपतो ग्राह्यते न· यथा
संपदवत्तेन पिष्ट· किंचिदाकारविशिष्टत्वेन· यथा दोहनेन पयः ॥
किंचिद्विकारविशिष्टत्वेन· यथावघातेन व्रीहयः तत्र हि वि
तुषीभावाख्यो विकारो जन्यते· किंचित्संस्कारविशिष्टत्वेन
यथा तत्पवप्रोक्षणेन· अदृष्टरूपसंस्कारजनकत्वात्· अतएव व्री।
हीणां स्वरूपेणाभाव्यत्वायोगेपि श्रमा वितुषीभावविशिष्टत्वे।
न भाव्यता न च वितुषीभावसाध्यत्वस्य लोकत एव प्राप्तत्वाद्वि
धेयर्थ्यं· लोकस्याव्यभिचरितान्वयव्यतिरेकाग्रहणापेक्षत्वे
न विलंबितत्वात्तः दृष्टमेव विधिवाक्येन तद्विधानात्· तत्र
प्रयोजनं च दलनादिव्यावृत्तिफलको नियमः तस्यापि च प्रयो
जनं दृष्टाभावाददृष्टं· तस्य चादृष्टस्य वितुषीभावप्रयुक्तत्वा
द्यालोपजीविनियमानपायात्क्रतुफललचरीवैतद्धासंभवेति
नियमावघातप्रयोजकत्वं यदि तत्र श्रापूर्वस्य नियमस्य ॥
दृष्टजनकत्वापत्तिराणां केन न ततो विधेयादवघाता ॥
॥ ॥ ; देवादृष्टकल्प ॥ ; ॥ ॥

ते॰ तद्विशिष्टाभावस्य व्याप्यफलत्वेपि अन्वयं गिकत्वेन
कल्पनेन तदवच्छेदकतारूपस्य स्योद्देश्यतायोरगा
प्तेः अतएव हलचैत्रौ वेतद्याभावेनाऽदृष्टावरोधेन
वच्छिन्नादृष्टातः उद्देश्यतावच्छेदकोद्देश्यतानकत्वेति
भिन्नको वा कथमेतदेपि स्वार्थिकविधं अफलताधानमः
अदृष्टस्यानवच्छेदकतायेचेनादृष्टीयहेत्वभावे
पि नतः दलत्वादेरप्यवच्छेदकतापत्तेः अतएव तद्व्याप्ति
फलकनियमफलकत्वान्नियमाऽदृष्टत्वव्यवहारः नच
तत्वमाधिकरणत्वायेनव्रीहित्वदेरदृष्टसाधनत्वलक्ष
णाया अव्यापकत्वादवघातविधेर्व्रीहिस्वरूपेविद्व
च्छाभावस्वरूपे वाऽनर्थकोपि तज्जन्यप्रयात्पादृष्टसाध
नाविनतान्युत्पत्तेस्तदुपयुक्तार्थत्वेनावघातविधेः सार्थ
क्यात्तद्धि नियमादृष्टेन अवश्यं वा नियमादृष्टकल्प।
नेनैवानर्थकापरिहारोपपत्तेः कृतं अदृष्टसाधनत्व
लक्षणपेतिचेन्न॰ न अवघातं विनापि दलनादिना वि
तुषीभावसत्वेनादृष्टोत्पत्तौ प्रमाणाभावात् नचाव
घाताभावे तज्जन्यवितुषीभावाभावात्तत्सम्भावः
अवघातदलनाजन्यवितुषीभावव्यक्तयो वैजात्ये प्रमा
णाभावेनावघाताभावेपि तज्जन्यवितुषीभावसत्वात्त
मात्यभावासिद्धेः नच कार्यकारणभावे व्यभिचारप।
विहाय्येमेव वैजात्यकल्पनात् अनेककार्यकारणभावक

कौ॰
द्वि॰ पा॰
२९

ल्पतमोरवमियाच्चयोरेकशक्तिमत्वनकारणीकारणत्वन्न तु
त्री पवादिवाक्यैकरणतानाहृयंप्रमाणमिदं नत्वेवपरमाप्रेयादौवे
नात्यकल्पतमितितनतेषां यांथिकारणेवद्धतेन तत्र अनन्या
पूर्वसाधनत्वलक्षणायामपिश्रवयानविधिवैयर्थ्यस्यात्तद
वस्यत्वादवस्यमवयानेनवैतृष्णवदहष्टमपेक्षीहितिभूमा
येयं अन्यस्थवयानस्यापूर्वसाधनत्वापपत्तेः तथैवमपू
र्वसाधनत्वलक्षणावैयर्थ्यं नियमादृष्टस्यापेक्षीहितत्वरू
पेवपयोगित्वेनप्रयानापूर्वार्थतापंभावात्‌ः अतः सिद्धा
वयानस्यनियमादृष्टवित्तपोभावहाराक्षीहृर्थतायेपता
रूपलिंगाद्वितीयाश्रुतेर्नियमविधिलाघवात्स्वयवं चद्विती
यविधिप्रकरणमीकाराणानावर्वहतत्स्याविशिष्टवियाश्र
यणत्वचमप्रकारांगीकरणेमौरवंस्यात्‌॰ तस्या वयाता
प्रयोजनीभूतादृष्टकल्पनं॰ अतश्चैतादृशस्थले यावत्पर्य
मावत्तामेवमत्वेविनप्रयोजनीभूतापूर्वमेदः प्रयोजनंपूर्व
पदेप्रेयगवश्यव्विरोतहाकविहितेयाशोपानीयहविः
प्रकृतिभूतब्रीहृभावेपिश्रुतिवशाभावयानांगत्वैतेब्री
हयः संपाद्यापवः यथातिदेशप्राप्तप्रयाजांगत्वेनाज्यं॰
नचप्रकृतौनिर्वापोत्तरकालमवयानतृष्णानदवयान
स्यपरमपूर्वकृताशुपजीवित्वावगतेः प्रेयंगवैचवेनद
भावेअवयानस्यानतृष्णानमेवस्यात्तदहरोधेनक्रीहि
संपादनमितिवाच्यं॰ अवयानस्यवाजितादिस्यायाववयते

तपरप्रकृतव्रीह्युपजीवित्वासिद्धेः यथा हि तत्र वाजिन
त्यागविषयत्वं तथा तत्र तस्य ह्यामिक्षार्थत्वं वाक्यीयं
न वाजिनार्थत्वं प्रत्यामिक्षाप्रयुक्तत्वं तथा तत्र ताव ति
तिष्ठ्यं त्रत्वाद्वाजिनस्य तद्वत्तत्र तत्प्रयोजकत्वेति हि तस्या
यः तथा सौमिककत्वेऽस्मन्निति· व्रीहीणां यवानां नासेवावा-
घातेनाप्रत्वस्य पिवाकरणास्य विशेषात् वाजिनवद्वा-
घातस्यानुनिष्पत्त्वाभावाश्च नापि यदकर्मत्वायः तत्र
हितेतादवमुषांज्यादितितत्क्रहस्य समर्पयदमर्घतं जा-
लितावद्ध्लौतीयत्रचपदशाहृस्यमापेदानाद्युक्तं परप्रकृ-
कृत्वं यवानां पितैकहायनीनयनीमयतोऽपजीवित्वं प्रकृते
व्रीहिशाहृस्य प्रकृतत्वान्न पेदानामत्रयागी यव्रीह्युपजी
वित्वेतिविशेषः पुरोडाशकपालेतेति वस्त्रप्रयोजकत्व
क्वामिथानाभावात् पुरोडाशकपालत्वायः व्रीहिशाहु
स्य स्व संबंधिकत्वाभावाद्गोतनार्द्धत्यागोपि· तितयतत्वा
यत्तुप्रतिपन्नित्वाभावादेवानाप्रोक्षः तत्र प्रणामस्यगोदो
हतादेः परप्रकृत्रास्त्रयोपयजीविवेनास्त्रयाप्रयोजकत्व
वदक्षातस्याथियाग प्रकृत व्रीहास्त्रयत्नातदप्रयोजक
त्वमितिवाच्यं· प्रणयनादेर्वर्णांगत्वे प्रमाणाभावेन प्र
णस्य तत्प्रयोजकत्वानुपपत्तेर्कृत्वातस्य परप्रकृतांग
जीवकत्वाव्रीहिणां तयांगांगत्वसेवावघातांगत्वस्या

पिष्टाकृत्यापत्त्याविशेषाद्व्रीहित्वमन्यादिव्रीहौ लौकिकस्यैव नयमस्य
न्तोपजीवकत्वानुपपत्तेः नच निर्वापेण व्रीहीणां यावी
यत्वनिश्चयायावाप्रयुक्तावपि तेषां नियामकत्वेन त
दुत्तरभाविनोऽवघातस्य तदुपजीवकत्वोपपत्तिः यत्तु सर्व
पक्षे निर्वापस्यापि अवघातोपकारकत्वेनावघातलक्षणत्वा
तेन व्रीहीणां यावीयत्वनिश्चयानुपपत्तेः नच निर्वापात
पूर्वमुपस्थितानां तेषां व्रीह्यादीनामलाघवेन ग्रहणोपपत्तेरवा
घातस्यातन्नाक्षेपकत्वं निर्वापसाधनतां तदवच्छि
त्तं च संनिहितत्वाविशेषेणोपादानत्वात्तथैव स्यान्नियामकत्वा
न्निर्वापे कृतेऽनन्तरमुपस्थितानामपि लौकिकत्वाविशेषाच्च
प्रत्यक्षक्रमसामान्यसत्त्वं यथा ग्रामेयीन्यायेन निर्वापा
त्प्राक्तनानामेव ग्रहणमिति वाच्यत्वात् । निर्वापे कृते तत्सा
धनीभूतव्रीहिविशेषस्य लौकिकत्वाविशेषेणासा
मान्यवत्वात् यतः क्रमेः व्रीहिजातीयस्य तु सामान्यसंबंधो
निर्वापवाक्ये द्रव्यावघातवाक्येऽपि तुल्यवतः प्राग्तेपीवा
क्ये न संबंधविशेषोपादानमपि तु तत्रोदितसंबंधेनैवतत्
प्रकृते पश्यैव निर्वापवाक्ये व्रीह्युपादानं तत्पश्यावघातवा
क्येपीति तदाग्नेयीन्यायप्रसक्तिः तदेवमपि सिद्धांतव
त्सर्वपक्षेऽपि प्रकृतगोनप्रकृतव्रीहिग्रहणोपपत्तिः प्रक
रणं हि इति कर्त्तव्यताकांक्षाहसंग्रीहि ।। ।

पदसंकोचकत्वेनाभ्युपगम्यतेः अधिकारान्त
र्कं वा· नाद्य· तस्य विनियोगातिरिक्तेप्रकृतेः
इतिकर्तव्यताकांक्षया हि इतिकर्तव्यतात्वमेव।
वाक्यगम्यतेन तत्पदसंकोचायपि· न द्वितीय।
तस्य तत्त्वे तु न विकारः स्यादित्यत्रेनैराकांक्षे
मतिप्रसंगो ।। स्यादवमाणत्वात् अतए
व पत्नेपादेयेषणितेनाद्य स्वपांजपादित्यत्रस
र्वनाम्नः साकांक्षत्वेनेत्रष्टमेव प्राकृतग्रहणं:
प्रकृतेत्वव्रीहिपदस्यानपेक्षत्वात्त्राधिकारेणासं
कोचइतिप्रकृतौ न निर्दिष्टपयुग्मावघातानुप
कव्रीहिव्यक्तिकत्वनियतमिति प्रयोगवैचेत्
पात्रार्थव्रीहिलोपेपिसिद्धे निर्वापावघातायर्थे।
व्रीहिसंपादनसिद्धौ तेनव्रीहिणामवघातप्रतिसं
स्कार्यत्वाद्विहि स्वरूपार्थत्वेचावघातस्यानर्थ्ये
क्यापत्तेस्सर्वसाधनत्वापेक्षायां व्रीहिपदस्यत।
त्तत्कत्वे अधिकाराधिप्रकरणस्यतात्पर्यग्राह
कत्वांगीकारात् प्रकृतग्रहणोपपत्तिः।। प्रकृतौ चप
रीपहविःप्रकृतिद्रव्यसंस्कारकैस्यावघातस्यप्रयो
गवैचत्रे· अतिदेशेनप्राप्तस्य स्थानापन्नयवेषुवा
नुष्ठानात् तदर्थं व्रीहिसंपादने एवं पत्ने चादृष्टार्थ
त्वादवघातस्य सर्वौषधावघातवत्तत्क्ष्णदेवकर

कौ॰
द्वि॰ध्या॰
३०

णांसिद्धांतेत्वातुल्यीभावात॰ अन्यत्तुपूर्वपक्षेयागी
यद्रविःप्रकृतिद्रव्यस्यअवघातेविनापितुल्यीभा
वःप्रकृतौचप्रयाजादिवदवघातस्यसामान्यतो
यागोपयोगित्वाविशेषात्तद्विकारेष्वप्यतिदेशः
पूर्वपक्षेपिव्रीहीणामेवावघात स्वयागीयानामेव
चेतिवार्ककपिंजलाधिकरणन्यायेनसइतिप्रयो
जने॰ सिद्धांतेतुयागीयद्रव्यावघातनियमःप्र
कृतौचश्रौषधद्रव्यकयागांगत्वात्तद्विकारेष्व
वातिदेशः पूर्वपक्षेपिचतेष्वेवावघातस्तद
र्थव्रीहिसंपादनेचतत्तत्प्रहिपरिमितानामेवच
यागसाधनत्वात्तावतामेवावघातइतितत्तत्प्र
ज्ञेतिगदव्याख्यातेः॥४॥ ॥ यत्संमा
र्ष्टंकर्मस्यादितिहंतेःप्रयाजवत्॥ एवंताव
द्दृष्टोपकारकत्वलाभायकर्मत्वेप्रसाधिते
अधुनादृष्टोपकारकत्वासंभवेपितदस्तित
वेतिविचार्यते॰ दर्शपूर्णमासयोः स्रुचःसंमा
र्ष्टिपरिधीन्संमार्ष्टिअग्निंसंमार्ष्टिपुरोडाशंपर्य
ग्निकरोतिव्रीहीन्प्रोक्षतीतिश्रूयते॰ तत्रसंमार्ग
दिकिंस्रुगादिसंस्कारार्थत्वेनविधीयतेउतस्व
तंत्रकर्मैवतत्स्रुगादिसाधनकंस्वतंत्रादृष्टार्थं

स्वप्रधानकर्मेतिविचार्यते: अत्रचसिद्धांतेस्रगा।
दिनिष्ठायेयणाकिंरूपातिशयसञ्ज्ञा वेपितस्या
त्मनिष्ठापूर्वपदवाच्यत्वाभावादपूर्वाभावेनपूर्ववदे
वापूर्वभेदोपयोगिचिंतनात्मकत्वात्पादाध्यायसं।
गतिः सेत्रगादेः संस्कारकर्मत्वेप्रतिभातेउश्री
अपूर्वकल्पनाद्वातेद्देदोपयोगित्वेनसा॰ अनेनत्त
त्वपूर्वाधिकरणसिद्धांतेहितद्दृष्टोपकारकत्वप्रस
दाहरणरूपेणापूर्वपक्षो नादृष्टत्वा॰ तत्रपूर्वाधि
करणपूर्वपक्षन्यायेनैवस्रगादेः संमार्गाद्यज
न्यत्वेनभाव्यत्वायोगादवघातवद्दृष्टोपकारवि
शिष्टत्वेनापितदसंभवात्स्रगादिविशिष्टसंमा
र्गादिविधानमेवप्रयाजादिवत्स्वतंत्रक्रतूपका
रभावकंयुक्तमाश्रपितेनचावघातवद्योगपत
रूपलिंगात्संमार्गादेर्गुणकर्मत्वासंभवेपिद्विती
यवास्रगादीनांप्राधान्यावगमादर्थात्संमार्गादी
नांतद्गुणत्वावगतेर्दृष्टोपकाराभावेचतत्कल्ले।
नैवादृष्टस्यादृष्टनिष्ठस्यकल्पनोपपत्तेर्नस्रगा
दिविशिष्टसंमार्गादिविधानमितिवाच्यः द्विती
यायाः प्राधान्यवाचित्वाभावेनगुणकर्मत्वासिद्धेः
तथाहि॰ प्राधान्यवाचित्वंकिंप्रयोगानुसाराद।

कौ॰ भ्युपगम्यतेऽनुशासनानुरोधात्॰ नतावदाद्यःव
द्वि॰ पा॰ त्वाजाशिविउकानक्रमसमुच्चहेतोनीत्यादौकरण
३५ त्वएवद्वितीयादर्शनेनतदसिद्धेः नन्वेवत्वजा
नोकर्मत्वेसंभवतिकरणत्वेद्विकर्मकत्वाभावेनद्वि
तीयककर्मोवरुद्धेतस्मिन्वत्वजातीककर्मत्वेनाव
यस्थवक्तमशक्यत्वात्जुहोतेश्चदेवतोद्देशप्र
क्षेपद्रव्यत्यागसमुदायवाचित्वेनमहत्तोसमु
दायकर्मत्वानुपपत्तेः महत्तोमनीषितत्वेनैकदे
शकर्मत्वस्याप्यनुपपत्तेश्च॰ अतोत्रसकलत्वजा
तीनोद्वितीययाकरणत्वमेवांगीक्रियते॰ तत्रश्च
अन्वयव्यभिचारात्द्वितीयायाः करणत्वएवश
क्तिर्नप्राधान्ये॰ नतथाप्रयागशेषेणेत्यादौद्विती
याभावेपिप्राधान्यदर्शनेनव्यतिरेकव्यभिचारादद
यितत्वात्तत्वनिश्चयः नचैवंघटंकरोतीत्यादौकर
णत्वासंभवेपिद्वितीयादर्शनान्नवापिव्यभिचार
तादवस्थ्यविषयतामेवयेनघटोद्देशेनेप्रतिक
रणत्वचकृतिरत्रचितदुपपत्तेः अतोव्यभिचा
रात्करणत्वमेवद्वितीयार्थोनतुप्राधान्यमिति।
प्रयोगानुसारेणनिर्णीयते॰ अतएवप्रयोगा
विरुद्धमनुशासनमपिकर्मणिद्वितीयेत्या

दिकं न प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणं । अतो न संमार्गादी
नां द्वितीयया गुणकर्मत्वप्रतीतिः । नापि संप्रयोज
नत्वमात्रेण । पुरोडाशकपालादीनां संप्रयोजनत्वे
पि तद्विषोपवादयसंस्कार्यत्वाभावात् । अतो गुणकर्म
त्वावेदकप्रमाणाभावात्सर्वाधिकरणाक्षेपवत्प्रया
येन स्रुगादिविशिष्टसंमार्गादिविधिरेवायं । स्रु
वैत्वधर्ममात्रे दृष्टोपकाराजनके संमार्गादिरूपे
प्रयाजादिवत्प्रधानकर्मत्वे स्यात्तद्व्यनिष्टोप
कारस्यैतेनानिष्पत्तेरिति व्याख्येयं ॥ तत्श्रुति
त्वाद्धेतोः सधर्मः स्यात् ॥ सत्यं दृष्टोपकारकत्व
न नास्यावघातवत्स्वल्पत्वे । तथापि द्वितीयाश्रुति
बलवत्वादवघातादिवद्गुणकर्मत्वे संभवत्येवंत
था हि द्वितीयाप्राधान्याभिधायिनी व्रीहीणामि
व स्रुगादीनामपि प्राधान्यं प्रतिपादयंती अर्थाद
वघातस्येव संमार्गादीनामपि गुणत्वं गमय
ति । अतस्तद्दृष्टोपकाराभावेपि द्वितीयावग
तगुणकर्मत्वनिर्वाहार्थं द्रव्यनिष्ठादृष्टोपकार
कल्पनेपि न क्षतिः ॥ द्रव्योपदेश इति चेत् ॥
यत्र द्वितीयायाः प्राधान्यवाचित्वे प्रमाणाभा
वात्प्रयोगानुसारेण करणत्ववाचितावगतेः

कौ. सक्तुवत्स्वर्गादिद्रव्यस्यैव संमार्गादिशब्दपदेशो
द्वि. ध्या. विधानमित्युक्तं तन्नोपद्यते ॥ ॥ तत्तदर्थत्वालो
४. कवत्त्व विशेषस्य त्तत्वात् ॥ नकारणत्वावि
नीद्वितीयाप्रमाणाभावात् अपित्वकर्मणि हि
तीयेत्यनुशासनात्कर्मत्वपरैव. नचातस्यनिर्दे
लत्वे. चट्टकरोतीत्यादिप्रयोगस्यैव मलत्वात्. न
स्वत्रमत्यपिघटस्य विषयता संबंधेन कृतिकर।
णत्वेतदवभासते अपितुकर्मत्वमेवेति सर्वस्वा।
मेवेयं. अतश्चप्रयोगात्घटे हीतस्यजाकर्मत्वमेव
द्वितीयार्थः नचैवंकर्त्रीप्सिततमंकर्मेतस्यायु
धानीप्सिततमित्यादिसूत्रत्याकर्मत्वस्यानेकविध
त्वावगतेरेकचशक्तिरूपत्वलक्षणस्यचविनि
गमनाविरहेणासंभवात्सर्वेषामेववाच्यत्वाय।
त्वेपाकातानावच्छेदकैकाभावेनानेकशक्तिकु
ल्पनायत्तेगौरवमितिवाच्यं लाघवेनईप्सितातो
प्सितसाधारणेनव्याप्यत्वापरपर्यायस्यक्रियाज
न्यफलविषयफलान्यतरफलाश्रयत्वरूपस्यकर्म
त्वस्यतन्नामनियतावेडापाधेर्वाद्वितीयावाच्यता
वधारणात् ईप्सितत्वानीप्सितत्वयोःप्रमाणान्तर
लभ्यत्वेनतच्छक्यत्वानंगीकारेगौरवात् नचैवंव्या

ण्यंकर्मेतोवस्मरणापत्तौसूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तिःवारणा
र्थानामीप्सितइतिसूत्रादग्नेर्माणवकंवारयतीत्यत्रोभ
योरग्निमाणवकयोर्व्याप्यत्वेनेप्सितत्वेचाविशिष्टेत
न्निमित्तकर्मसंज्ञाबाधेनापादानसंज्ञाप्रवृत्तेर्माणव
केतावारयितृत्वेप्सितमेवेप्सितत्वंकर्मसंज्ञाविधाय
कस्याद्यसूत्रस्यावश्यकत्वेमतिद्वेष्योदासीनसं
ग्रहार्थंतथायुक्तसूत्रस्याप्यावश्यकत्वात् एतै
नसूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्तेःप्रथमोपस्थितत्वादीप्सि
तकर्मत्वएवशक्तिस्तथायुक्तसूत्रत्वमकथिता
दिसूत्रवलाक्षणिकानुशासनत्वमितिन्यायसुधा
कारोक्तमपास्यशक्यतावच्छेदकलाघवसंग्रा
हकत्वलाघवाभ्यांईप्सितानीप्सितसाधारण्येनव्या
प्यत्वएवशक्तिकल्पनेनेप्सितत्वेपितदकल्पनात् ।
अकथितादिसाधारण्येनतच्छक्यतावच्छेदकाला
भाद्गत्याऽकथितादिसूत्रस्यलाक्षणिकानुशा
सनत्वमितिविवेकः नैवमपिस्नकगादीनांई
प्सितत्वानवगमेकर्मसाधान्यासिद्धिः द्वितीयस्या
तदनवगमेपिविध्येप्सितत्वानवगमोपपत्तेः
विधिर्हिचेतनप्रवर्त्तनात्मास्वनीप्सितफलेच्छा।
धीरेतत्प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वान्भावनायाईप्सितेज

कौ॰
द्वि॰ प्रा॰
४१

त्यकत्वमवगमयति। अतएवेप्सितजन्यापेक्षायां द्वि
तीययाजन्यत्वेनावगतानां स्रुगादीनां जुह्वाद्य।
ह्वोतीति शास्त्रान्तरप्रमितेप्सितभावानांभावना
भाव्यत्वेनस्वी ॥ तेनानन्वयपत्रः अनवपत्रसन्न
नजहोनामपोदानघात्वांतरेण विनियोगः स
न्नहनांतत्र द्वितीयया आप्यत्वमात्रावगमे ईप्सित
त्वस्यवायात्र भाव्यत्वसंभवः नन्वत्रापि द्वि।
तीयावगतआप्यत्वनिर्वाहार्थं विधेयपेक्षयाच
सन्नहनीभूतावाभावीवाज्यपातिष्ठमेवुपयो
गः कल्प्यः नच निर्व्यापारत्वात्सन्नहनोप्रकर
णग्रहणादयोगेनकल्पनेव्यापारांतरासंभवेपि
संस्कारकत्वेनोपस्थितस्यहोतस्यहोमसेवार्थी
व्यापारत्वोपपत्तेः नह्यग्नीषोमीयेपशुप्रोक्षा
प्रभिन्यवत्तद्धितस्रुत्यागुणभूतायाअपिदेव
तायाअर्थात्संस्कार्यत्वांगीकारवदिहापितथा
कोरकश्चिद्विरोधः अतः सन्नह्यपि श्रुतआप्य
त्वादिनिर्वाहार्थंउत्तरकालेविनियोगकल्पनेपि
बाधकाभावात्कथंप्रधानासंभवइतिचेत्‌ः न
ईप्सितकर्मत्वशक्तिवादिनोहिस्यादप्ययंदोषः
तन्मतेहि ईप्सितत्वस्यापिद्वितीययाभिधाना

तन्निर्वाहार्थं विनियोगोऽपि कल्प्यते ॥ इष्यत एव
हि श्रुतस्वर्गसाधनतानिर्वाहार्थं स्वर्गसाधनतासाध
नत्वमात्रार्थकत्ववादिनस्त्वयैव द्वितीयया म:
कृतेनां तदभिहितेनैव यथा त्वसामर्थ्याद्धोमस्या
पि साधनत्वमवगतमेवेति तन्न तदलेनेप्सितत्वक
ल्पनायां विनिगमकमस्ति ॥ अस्तु तर्हि होमस्यैव वि
धिप्रयासमत्रत्वात् व्यापारांतरानपेक्षत्वाद्द्वारा ड
पकारकत्वविषयाईप्सितत्वकल्पनमुचितम्
वं च सक्तूनां भूतभाव्युपयोगाभावेन होमा
र्थत्वावधारणाद् द्वितीयापि विषयतासंबंधिकर
णत्वलक्षणार्थैव द्रष्टव्या ॥ अत एव संस्कारविधेः
प्राक् संस्कार्यस्य विनियोगानवगमेऽपि यत्र लौ
किकप्रमाणेनैव क्रियाजनकत्वमात्रमवगतं ते
षां यथा अध्वर्युं वृणीते स्वाध्यायोऽध्येतव्यं
ब्राह्मणानुपपीतेन्यादौ नेह हि अस्य पिवयणा
दिविधितः प्राकध्वर्यादीनां विनियोगस्यामा
वमात्रेणैव तेषां तत्क्रियाजनकत्वावगमाद्
केयत्संस्कारविधानतत्क्रियासाधनत्वेन रूपेणा
देश्यतासमर्थ्यर्यादीनां मंत्रीकृत्य तत्क्रियास्वि
नियोगाकल्पनेन सक्तूनां तदन्यतिशिष्टसाध्य
वत्त्वेऽपि तिहोमसाधनत्वस्यासंभवाद्दृष्टवि

कौ.
हि.प्र.
५२

यथोपकारकत्वस्य च लौकिकप्रमाणगम्यत्वा
त्प्रशाकं संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियो
गकल्पनेः अतश्च द्वितीयासमन्नगतकरणत्वा
लक्षणार्थेव. न च सन्नह्नां विनियोगकल्पना
योगोपि न द्वितीयाकरणत्वलक्षणाभ्यां: अतव
शिष्टलक्षणायोगो रवान्. किंत्वनीप्सितक
र्मत्वार्थिका. अतश्च सन्नह्नां कर्मत्वेनैवान्वय
यः स च यद्यपि यावदर्थं प्रथमतरावासंभवीत
थापि तिद्धि पश्वेकत्वादिकरणाद्दर्वं पदन्यायेन
सन्नहनामविवक्षापत्तेः तथापि भावनायामेव
सोमादिवत्परंपरासंबंधेन कर्मत्वेनावगतेपाश्चा
त्यकृत्वश्रुतिर्न्नि. न चैवमदृष्टानेकत्वसंकंप स
न्नहनां कर्मत्वेपि चदृष्टत्वानंगीकारात् अतः स
न्नहनामनीप्सितकर्मत्वेनैवान्वयोपपत्तेर्नकरण
त्वलक्षणेति चेत्. न. भावनावाचिप्रत्ययस्य नि
ष्पसकर्मकत्वेपि एककर्मकत्वेन कर्मान्तरस्या
न्वयानुपपत्तेः अन्यथातत्समानार्थकस्य करो
तेरपि द्विकर्मकत्वापत्तिः अथ करोतेरेककर्म
कत्वेपि भावनावाचिप्रत्ययस्य द्विकर्मकत्वमु
च्यते तत्तदाद्वीहिनवहन्तीत्यादौ कर्मान्तराभावान्व
यानुपपत्तिः अतएव पत्रलौकेरत्रांशस्यापत्ती

ण्यादौ विध्यभावेनेप्सितकर्मणो नादरस्तत्रैव ण्या
दीनामनीप्सितत्वेनान्वयः न द्विषयमेव वचन
ण्यायुक्तमस्तुवैः विधिमत्वेपि पाष्ठिकयान्व।
र्थान्वयविषये· भावनान्वयस्तु विधिमत्वेक
रणत्वेनैव आवश्यकी वयान्वर्थान्वयेपि कर
णत्वलक्षणा लज्जानतिप्रसंगेऽकानुक्त विन्यादौ
कर्तरि कर्मकत्वेन कर्मान्तरान्वयानुपपत्तेः
अतस्तत्र सर्वत्र विधिमत्वे भावनान्वयो द्वितीय
स्य कर्मणः करणत्वेनैव· अत एव मैत्रावरु
णाय दंडं प्रयच्छतीत्यादौ मैत्रावरुणस्यैवोद्देश्य
त्वेन भावनान्वये दंडस्य करणत्वेनैव तदन्वयो
न त्वनीप्सितकर्मत्वेनेति विधेये· यत्तु तत्र स्वे
त्र माणवाय स्पययोः प्रयच्छतेः सकर्मकत्वाद्यु
कोदंडस्यानाभिप्सितकर्मणान्वयोऽजरूपेणैकक
मेकत्वान्नकर्तृनो द्वितीययाकरणत्वलक्षणा
रसुक्तं तत्रः ऊतो ऊतः पर्यावर्तनत्यादौ कर्म
निष्ठादर्शनेनजरूपेणैकक
मीणि तृतीया च काराद्वितीया च स्यादित्यर्थके
नस्तृतीया च हेतुः क्वचित्प्रयोगादिस्तत्र कारकवक्तरे
णोसंकर्मकत्वावगतेस्तः नस्मादुक्तएवप्रकारः।

कौ॰ श्रेयात्ः अतएवगुणफलाधिकारेद्वितीयाध्यव
द्वि॰ ध्या॰ स्थायांभावनायांनहोमस्यानीक्षितकर्मत्वरूपाश्र
८३ यत्वेनवाक्यायोन्वयोंगीकृतः अन्यथातत्रापितथा
त्वसंभवेविशिष्टभावनान्वयेनैववाक्यभेदप्रा
वाज्जितेष्वाभाकेरणत्वस्याउक्तप्रकारेणावस।
क्तकरणत्वलक्षणमंगीकृत्यसक्तुविशिष्ट
होमविधानमाराडुपकारकत्वेनेतिसिद्धं। स्रु
गादीनांतुप्रयोजनत्वस्यप्रमाणांतरेणाव
गतत्वात्तेषामेवभाव्यत्वोपपत्तेर्युक्तंतत्संस्कारार्थ
त्वंसंमार्गादीनामिति। नचैवंसर्वत्रसप्रयोज
नत्वनिः प्रयोजनत्वकृतमेवद्रव्यस्यक्रियांप्र
तिगुणप्रधानत्वंस्यादितिकृत्वेद्वितीयातृतीयाभ्या
मितिवाच्यं। ऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यत्र
हितस्यापिऐंद्रगार्हपत्ययोः कृत्संबंधित्वेनप्र
योजनत्वेपिद्वितीयैवगार्हपत्यस्यप्राधान्यप्रमा
णं। नचतत्रापिद्वितीयायानियामकत्वमात्र
त्वेपिकथंप्रमाणत्वमितिवाच्यं द्वितीयाभा
वेमेत्रस्यलिंगादिंद्रार्थत्वावगमेनतस्यानि
यामकत्वाभावात्। गार्हपत्यमातिपदिकमात्र।
समभिव्याहारस्यचलिंगाविरोधेमानीयानिश्चयक

त्वेनानुपपत्तेः अतो द्विगवाध्येन गार्हपत्यआधाने द्वि
तीयाप्रमाणकमेव तथा सूक्तवाकप्रस्तरप्रहरणा
योरुभयोरपि प्रयोजनवत्त्वाविशेषे केवलेज्यानी
याकृतमेव सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणांगत्वं अतस्त्र
मेव द्वितीयाश्रुतिप्रमाणमपि निःप्रयोजनत्वसक्त
ष्वपवादः मन्त्रपि चरितीयाप्रमाणपेक्षार्थत्वा
दिप्रयाजशेषणाभिघारणं वाक्यस्थलेयुवादः अतः शे
षप्रयोजनार्थत्वेपि संमार्गादीनां गुणकर्मत्वमुक्तं तेन
द्वितीयागुणत्वपरा अपि प्रयाजन्यपरा तदर्थत्वे
नसरूपानविशिष्टत्वात् लोकेवत्त लोकसिद्धघटा
दिपदवत्त अनविशिष्टार्थं प्रतिपादकत्वस्योपपत्तेः
नैवं सक्तुष्वपि तदापत्तिः तेषां निःप्रयोजनत्वात्
प्रकृतेन तेषां स्कन्दादीनां उक्तेः शेषभावावगमात्प्र
योजनवत्त्वसिद्धेरुक्तं गुणकर्मत्वमिति मात्वेयं
प्रयोजने सकृदग्रहणं पूर्वपक्षे संमार्गसाधनी
भूतस्त्वचोपक्रतौ विवक्षितसंख्यात्वात्कपिंज
लाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्यैव शास्त्रार्थत्वात्स्या
दौ क्रगविद्धावपि तित्वपवसंमार्गः स्यात् सिद्धान्ते त
संस्कार्यत्वात्सकृदपव: परिमुदास्त्रणोपकस्यैव प
रियहर्वपक्षे संमार्गः तेनतीयणाकास्यत्वकुवचनो

कौ॰ द्वि॰ पा॰ ७४

नवाक्योदाहरणोत्तरयागानां॰ सिद्धांतेतुयावत्तद्विधि:
अग्नेरपिपूर्वपक्षेएकस्यैवाहवनीयस्यसिद्धांतेत्वाहव
नीयवृद्धेःसर्वेषांयज्ञवास्तिकेपूर्वपक्षेअग्निप्रणया
यस्त्रवतश्चितिल्लौकिकस्याग्नेःसंमार्गःसिद्धांतेत्वाह
वनीयादीनांसर्वेषामितिप्रयोजनमुक्तंतदग्निं
संमार्ष्टीत्यस्यकल्पसूत्रकारवचनमूलम् तत्र
त्वाआहवनीयमात्रविषयिणाअन्नुपसंहाभि
प्रायेण:पश्यन्तेनाहवनीयमात्रविषयेणासा
मान्यवाक्यस्यास्योपसंहारस्तदासिद्धांतेनतुसर्व
पक्षेपिआहवनीयस्यैवसंमार्गोनसिद्धांतेपिच
गार्हपत्यादीनामसंमार्गोस्त्येवातकमेवप्रयोजने
द्रष्टव्यं॰ एवंपुरोडाशोदाहरणेपिपूर्वपक्षेएकस्यै
वसिद्धांतेतुसर्वेषांपर्यग्निकरणमितिद्रष्टव्यं त
स्याशाकत्रानामपनेतरसमयाः सवनीयाःपुरोडा
शासवनीयत्रपूर्वपक्षेपर्यग्निकरणार्थंवेनपु
रोडाशः पिष्टमयसंपादनीयः नचतत्रापिपुरो
डाशोद्देशेनमांसविधानात्सवनापुरोडाशावत्प
र्यग्निकरणपुरोडाशोपिमांसमयात्वपपत्तेनपि
ष्टमयोत्पादने त्वीयेपुरोडाशपदस्यजन्यत्वस्य
धानादिपंचकेलिंगसमवायेनवृत्तिमंगीकृत्यस

वनीयमात्रोद्देशेनैव तत्र सविधानस्य वक्तव्यमा
णत्वेन पर्यग्निकरणाग्नीषोमेणैतन्न दर्शामेः नैवं
वमपि सवनमध्यवर्त्तित्वेन तस्यापि सवनीय
पशाभिधेयत्वोपपत्तेर्मीमांसाप्राप्त्युपपत्तिः सवन
मध्यवर्त्तित्विदलितमादानादौ सवनीयपदस्य
योगाभावाद्योगारूढ्यापाश्ववनीयपदस्यानादि
यागपंचकवाचित्वावगतेः अतस्तत्पर्यग्निक
रणाग्नीषोमीयांसप्रोमेवमावाग्नीषोमीयपदस्य
चलोके पिष्टपिंडवाचित्वात्पिष्टपिंडरूपपव्र
ग्नीषोमः संपादनीयः तत्रापि च न व्रीहिमयपश्वेय
वमयत्वेवाति पूते प्रकृतौ व्रीह्यादिवाकेयोगा
पीग्नीषोमीयोद्देशेनैव तद्विधानात सिद्धांतेऽस्म
न्मदर्शपूर्णमासप्रकृतिकसवनीययागपंच।
कोद्देशेन मांसविधानात्स्यदेयग्नीषोमीयादिस्था
नापन्नत्वात्तस्मिन् प्राप्तेः ग्नीषोमीयादिचतुष्टयस्यान्त
पेत्रमांसेपर्यग्निकरणं भवत्येव। यद्यपि प्रै
यत्वेन मांसविधानादर्थलोपाच्चनावधान्तेयष
णादिर्थमप्राप्तिर्मीमांसे संभाव्यते तथापि प्रकृतौ
पर्यग्निकरणास्यप्रदेयग्नीषोमीयमांसत्वावगतेर्मी
मांसप्राप्यविचारः नैवं वैयर्थ्यात्प्राप्तभावेन दर्श्यो।

कौ॰
द्वि॰ ख॰
४४

पिंडायमंत्रस्यायान्यमत्पीतस्योहान्तह्र चिंतानवमे
करिष्यमाणत्वान्निर्विषयायायचेते निवाच्येतस्याःक्र
त्वाचिंतात्वेनोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् यमन्यायक्र
याकृतात्मवनीयपदोपेतवाक्येऽपिवापप्राय
भावेपिक्कोदोमपशांत्वात्स्येपत्तेस्तैवगोरवीतिशा
का:तत्रसपिंडरोजशेषपवर्ग्यसर्वात्स्यद्विमार्थोदितिव
चनेसवनीयपदाभावात्फरोजशपदेनैववचनत्का
यैद्वैधलक्षणापत्तेः पुरोजशप्रकृतित्वेनमांस
विध्यवगतेर्मो॥ नचपिंडपितृयज्ञस्य पुरोजशस्यक
र्मसमाकालेपितरसपुरोजशान्नसेरोयादितिको
देमपक्षचकृत्व चेनोदन्नमिश्रितेनतेनपुरोज
शोपपत्तेस्तत्रचापिवापप्रासोतन्मंत्रोहान्नक्षृवे
तोपपत्तिरिस्वकेतन्नपुरोजशपदेनात्रपिंडमात्रे
वालक्षणापत्रनिपाच्यतेपिंडपिं वानाग्नेःलक्ष
णापत्तेः॥ न नीयः तस्मात्प्रमात्रेणादानकस्या
मोसप्रकृतिककृत्वान्नपपत्तेः तस्मात्पिंडपि
उप्रकृतिकसैवाम्नमांसंसंस्कारकत्वेनविधी
यते: ततस्त्रपयसामैत्रावरुणीश्रीणातीतिव
त्सेस्कारकेतस्मिन्नदेयप्रकृतियमीणायेषण।
दीनामप्रामेतैश्चचिंतोपपत्तिः यतस्तत्कृत्वाचिंता

तेनैवतद्दधिकेरणोपपत्तिः ततश्चसवनीयपदेयेनवा
क्येपशुगणाद्यश्रामावपिपर्यग्निकरणाश्चामिमन्नात्मयो
जनोपपत्तिः यत्तुभाष्यकारेणास्कन्दगृहादर्शोर्ध्वपदे
वहणाश्रयामेश्रशामीमय्यःस्रुचोभवंतिहिरण्मय्यो
वेतिवाक्येनशमीमयत्वादीनांप्रधानांगभूत ॥
गानुवादेनैवविहितत्वात्संमार्गांगभूतस्रुक्स्व
रूपतिप्राप्तानामाहृतीयत्वेसिद्धेतेनसंस्कार्यत्वा
च्छमीमय्यादीनांएवसंमार्गइतिप्रयोजनमस्तेतन्न·
स्रुङ्मात्रानुवादेनशमीमयत्वविधानात्प्रधान
स्रुक्ष्वेवसंमार्गस्रुक्षु शमीमयत्वप्राप्तेः नच
मिर्यंत्ववत्प्रकरणात्प्रधानमात्रलाभःप्रकर
णस्यवाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेश्रियंस्तोतु
चरूद्देशेनविहितानामपिचरोःप्रधानमात्रसं।
धित्वेनविधानाद्युक्तंप्रधानमात्रगामित्वं अतश्च
यथैववैद्यांहवींष्यासादयतीत्यादौप्रधानप्रक
रणोत्कृष्टविशहृसंकोचाद्योगादानर्थक्यपरिहा
रस्यचोपस्थितयोर्विशेषणयोःशप्रधानस्याधारणाटू
र्वसादयनीभूतहविर्मात्रलक्षणापाप्तुपपन्नेनैव।
याद्देः प्रधानमात्रगामित्वेनयैवप्रधानकरणेनस्रु
क्शाहृसंकोचायोगादतिदेशमहत्कृतेनचप्रधान

कौ. वाक्येनोभयोरप्युपस्थितत्वाविशेषादुभयोरंगत्वमेव
हि. ध्या. प्राप्तौ समयत्वादीनां. न चातिदेशेन समार्गस्यैवोप
कारत्वनानावृत्तीयस्यैकविशिष्टस्यैव प्राप्तत्वान्नदवा
४९ यायस्यैकपदस्यैकोचोपपत्तिः प्राकृतनानावृ
त्तीयत्वावाधायस्यैकपदस्यैकोपांगीकारेऽगार
णा विरोधन्यायेन प्रधानस्यैकत्वनानावृत्तीयत्वा
नुग्रहेणासमार्गादित्वाद्येवशमीमयत्वादितिवि
शेषपत्तेः वस्तुतस्तु शमस्य वस्त्येनचरंतीतिवद्वप
देशेन प्रधानगतानामिव समार्गगतानामपि स्वरू
शमीमयत्वादिविधानात्प्रयाजादिगतानामिव
तत्त्वानामपि प्राकृतनानावृत्तीयत्ववाधो युगा
पत्. न हीदं उत्क्रांत्वेदस्य शेषत्वन प्राकृतांगेष्वनु
त्कर्षेत्ववत्प्रयोगविधिग्राह्यकप्रधानाश्रितसं
गोषवत्तरेति नातिदेशिकापेक्षया स्पर्धेर्व लंपशे।
केतः अंगप्रधानसाधारणस्यैकमात्रत्वा नवि
धानात्व अपमिवास्या ध्योपदेशिकत्वात्प्रवलयसि
द्धमेव. अतश्चयथैव प्रयाजादिस्यैकत्वसंमर्शमी
मयत्वमात्रसिद्धप्रतिपादनीयातथा समार्गस्यैकत्ववी
तिनास्य प्रयोजनत्वोपपत्तिः यत्वकृत्वानिके श्रभ्र
यणामपि यथाकथंचित्क्रमीपपत्वादेः प्रधानसं

वैयर्थ्येन सोमार्गस्य कद्भवनानात्ववृद्धीयत्वप्राप्तिः संभव
ति प्रधानस्य कर्मिभिरेवाग्नानामपि प्रसंगात्कार्यसिद्धेः
स्वतन्त्रस्य कर्माद्धेयकत्वानुपपत्तेः अतश्च यथैव द
क्षिणाः सोमस्येतिवचनमन्यथानमाग्रेणाभूतया
पि दक्षिणाया प्रसंगात्कार्यसिद्धेर्नोगाभूतेष्टिप
शुपश्वानिदेशिकात्वाहार्यदक्षिणाप्राप्तिरिति
हार्दश्रपवश्यानेतनैव प्रधानस्य कर्मिभिरेव प्रसंगासि
द्धेन सोमार्गार्थेनानात्वद्धीयस्य कल्पनादनर्थमिति
रथान्तरमयुक्ते·तत्र·सोमिकयात्रैरैष्टिकया
त्र कार्यस्यैवक्षामित्राग्निना वा पौरोडाशिकाग्नि
कार्यस्य याकस्यैवात्र सोमार्गस्य प्राधानस्य कर्मिभिः
सिद्ध्यनुपपत्तेः दक्षिणाया स्थाननतानोकर्षणा से
गप्रधानसाधारण्यादाननिरपेक्षकार्यसिद्धेः प्र
त्यक्षत्वाद्युक्ता जनसाधनीभूतत्वान्वाहार्यनिवृत्तिः
प्रकृतेन सन्त्रु भिः प्रधाननिष्पत्तासोमार्गानिष्प
त्तेः सोमार्गाख्यकार्यस्पृष्टस्याभ्यष्टेयत्वाद्युक्त
मैष्टिकपात्रवत्सांगाभूतस्य कर्माद्धेयकत्वे तच
यथा सोमांगाभूतमहावेद्यैवैष्टिकस्य वितसाद
नादि कार्यस्पृष्टस्यानुष्ठेयस्यापि निष्पादनात्तदंग
भूतदार्शपौर्णमासिकवेदिनिवृत्तिर्दृष्टावस्थानेन

कौ.
द्वि. ध्या.
४२

यत्रापि सौमिकस्य पृथगनुष्ठानं वेदिप्रधान।
स्कन्धैरेव निष्पादनोपपत्तेर्न नानावृत्तीयत्व
प्राप्तिरिति वाच्यं सौमिकवेदेर्देशत्वेनाग्रथा
र्थत्वस्याहतीयेवक्ष्यमाणत्वाद्धविरासादनादि
कार्यांगत्वेन तस्याप्राप्तेरातिदेशिकेष्टिक
वेदेरूपदेशेन बाधोपपत्तेः नचैवं वेदेस्तत्रबाध
नेहिदर्शनक्रमसंगानुपपत्तिः तस्यैष्टयतिश
स्यामहेह प्रसंगात्कर्ते मित्यार्थवादिककर्तृगम
नागमनादिरूपप्रचारार्थकत्वाचिन्तया कर्तृ
प्रचारार्थीयावेदेर्हविरासादनस्थंगीकारेण
वक्ष्यमाणत्वात्. नचैवमपि पाणात्रन्यायेन हविरा
सादनरूपस्य कार्यस्य पृथगनुष्ठेयत्वात्तत्प्रसं।
गोपपत्तिः कर्तृप्रचारार्थमवशिष्टेनैव सौमि
कवेदिकरणेनादृष्टविशेषावच्छिन्नाहवनीय
प्रसकदेशरूपायावेदेः सिद्धत्वादैष्टिकवेदिक
रणनिवृत्त्या प्रसंगोपपादनात् न हि पैष्टिकसौ
मिकवेदिकरणभेदे वेदिभेदः समस्ति अन्यदेश
स्यान्यदेशैकत्वात् वेदिपदस्य नानार्थकत्वक।
ल्पनाभियाग्रहदृष्टस्याप्येकस्यैव कल्पनाच्च प्रत
पवनतक्रवत्पर्वसाधनीभूतवेदिरूपादृष्टस्यैव

तत्रैहिकत्वाणोप्रतिकार्यत्वा भिचारः संकोचोवान्य
थाक्यः पात्रेष्टत्वसौमिकापेक्षयायोष्टिकानांभेदस्य
स्यापादृष्टित्वेशक्यत्वाच्चप्रसंगइतिचेन्नसं-अतस्त्र
पात्रन्यायेनप्रधानस्यागापेक्षयासंसर्गस्यचोभे
देनकल्पनेशक्यत्वाच्चप्रसंगोपपत्तिः नचप्रसंगासंभ
वेपिशागृह्यीन्यायेनप्रकृतानामेपीपादनशंका ।
तस्यप्रकृतिसामानानाबुद्धीयत्वाबाधकत्वेतद्प
प्रसंगेनेत्दयात्-अतस्तत्वात्तिकेप्रसंगापादनमना
स्यैवेतिस्पष्टव्यं-इदानीहवत्कत्वंकण्चिन्तामीम
यत्वादेः प्रधानमात्रसेवेधाभ्युपगमेप्रकृतौनानाबु
द्धीयत्वस्यापिप्रधानमात्रसंबंधापत्तेसंसर्गस्कत्व
नानाबुद्धीयत्वस्येवाभावाच्छंकोकप्रयोजनानु
पपत्तिरिति: एतेनपद्यपियरिश्रुवाहरणोबाणावत:
परियधोमकवीतीयचतूर्वेपत्तेसंसर्गार्थपालाशाउ
मादपितथाःसिद्धांतेवाणावत्समेवसंसर्गइष्टत्वे
प्रयोजनत्यासंत्वाणावत्वस्याण्यगप्रधानसाधा
रणेपेनविधानात्-अन्यथापालाशत्वस्यापिसं
सर्गपरिधिषुप्राप्तेः किंच. विधीन्संमार्गीत्यत्रप
रिधिशब्देनपरिधीयतेनेनेतिव्युत्पत्त्याअग्निपरि
धानोपलक्षितद्रव्याभिधानात्सर्वेडशाकपालत्वा

कौ॰ द्वि॰ पा॰ ५८

येनयाल्लाभप्रयोजकत्वात्तोकप्रयोजनसिद्धिः प
दपिचानन्तरोदाहरणेऽप्रभवस्थेनचरेतीत्यत्रपूर्वो
पदेशेसंमार्गाग्नेःकर्तव्यः सिद्धांतत्वयामितिप्रयो
जनसत्त्वेतदपिप्रवस्थेनस्यापूर्वत्वेनतदर्थोपपत्तेः
अयमभाप्रयोजकत्वोपाजायथैवाआरादुपकसंमा
र्गमासभावाद्याकर्णेचिन्त्या गीकारेपिवात्त
तीयं। दर्शनात्तसोर्गप्रधानविषयत्वस्यैकादशे
वक्ष्यमाणत्वेनसंमार्गप्रयणमेवप्रामेद्रूपेद्रूपेतेणि
यं अतःपूर्वोक्तान्येवप्रयोजनानिद्रष्टव्यानि ॥
स्तुतशस्त्रयोस्तत्संस्कारोपाज्यावदेवताभिधान
त्वात् ॥ इहस्तोत्रशस्त्राणिउदाहरणं तत्रप्रगीत
मंत्रसाध्यंगुणगुणिसंबंधकीर्तनंस्तोत्रंशस्त्रंच
तदेवाप्रगीतमंत्रसाध्यं तत्रकिंतयोरारादुप
कारकत्वंप्रयाजादिवत् उतदेवतादिरूपगुणस
ग्णार्थत्वेनसंनिपत्योपकारकत्वमितिविचारः।
अत्रापूर्वभेदेपयोगिचिंतनात्पादाध्यायसंगतिः
पूर्ववत् अनंतरात्पूर्वाधिकरणोक्तिग्रहणाप्र
इज्यागतबोधकप्रमाणमात्रोपलक्षणत्वादि।
हापिगुणपगतबोधकलिंगासत्त्वेनपूर्वपक्ष
करणादापवादिकाः तत्रयद्यपिविषयतासंबंधे

नगुणगुणिनोरभेदयोरपिसंबंधकीर्तनात्मकस्तोत्र
शास्त्रेप्रतिकरणत्वमस्तितथापिप्रयोजनापेक्षायां
दृष्टविषयाकर्मानुपयुक्तगुणप्रकाशनार्थत्वायो
गापिकर्मोपयुक्तगुणिस्मरणार्थत्वसंभवेऽदृष्टार्थ
त्वकल्पनानुपपत्तेर्गुणिस्मरणद्वारेणलेशकारार्थत्वमे
याज्यादिमंत्रवत्स्तोत्रशस्त्रमंत्राणामंगीकर्त्तव्यं·
नचात्रस्तोतिशंसतिभ्यांविनियोगेनयाज्यादि।
वैलक्षण्यंस्तौतिशंसत्योर्ह्यगुणविशेषकगुणि
संबंधकीर्त्तनवाचित्वस्यलोकेप्रसिद्धत्वाद्गुणप्रका
शनार्थत्वेचतस्यैवविशेष्यत्वेनतयोर्लक्षणापत्तिरि
तिवाच्यं·प्रय शेषणाहवींष्यतिघारयतीतिवद्द
ष्टार्थत्वानुरोधेनलक्षणांगीकारस्यन्याय्यत्वात्।
अतःसन्निपत्योपकारकत्वमेवस्तोत्रशस्त्रयोरपिः
सूत्रेनिगदव्याख्यातं॥अर्थेनत्वपकृष्येतदेवतानाम
चोदनार्थस्यगुणभूतत्वात्॥अस्मिंस्तावत्कलयुक्ति
भूतःश्रुतिविरोधोलिंगस्यबाधकःअस्पष्टत्वपयु
क्तिरूपोदुर्बलप्रमाणबाधप्रसंगएवतावदत्राव।
धीयते:यदिहिस्तौतिशंसत्योःप्रकाशनलक्षणा
र्थतामंगीकृत्यतत्संबंधाद्गुणिस्मरणार्थत्वमिष्य
तेततोमहेन्द्रदेवताकयागाभ्यासक्रमेणपठितयोरै

कौ. द्वि. ध्या. पृ

द्रंमंत्रवत् ततश्च यजुर्वेदविहितग्रह योर्माहेंद्रस्य
काम्यान्तरोक्तैंद्रस्य च यागांगत्वेन प्रकाशमान
हेत्वात्मकरणपदव्यपदेशाद्देवतात्वेनाल्लभ्यतइष्टा
न्द्रमेवगामेव यानाभ्यामक्रमेणसामकेंद्रांतर्ग
तेनैन्द्राग्न्येयपठितानेनर्चोयथाक्रमेपठिताव
गतांगमेभावात्नोमध्येपैंद्रमंत्रयोस्तदनंगीका
राक्रमोवायापत्तिः पादेनरारभ्भजततइतिवच
नावगतस्यचाद्यार्चेसहक्रान्तदित्वातस्याग्नेय
पादेन सह द्वितीयायार्द्धर्चेपठित्वातदंतपादे
नसह द्वितीयोत्पार्द्धर्चपठनरूपस्यप्रयुग्ध्यतस्य
माहेंद्रग्रहमंत्रियावाप्रातस्यजद्देरात्वानेगो।
कारान्मेत्रिपिवाधस्यग्रतस्थ्ठुडर्वलयोरपिक्र
मेसत्रिध्योः प्रवलेनापिलिंगेनसह्लावाधेनोप
पत्तेोवायायागात्रमेल्लिपत्योपकारकात्वेत्सोत्र
शस्त्राणः स्तुवंत देवतापदेप्रतिपणत्वेनसंघु।
क्राप्यदिस्तुतिभावनातत्तोर्थेनप्रयोजनात्वेशेयत
माहेंद्रग्रहजितोपक्रुष्ठोत्तैद्राम्लतिः तस्याः प्रयो।
जनभूतादेवतामतिपणभूतत्वादितितात्वेय
वशाच ।। गुणार्थत्वात् ।। नायकृष्ठोत्तैंद्रील
तिः ऐंद्रप्राह्रेतेव प्रकृतग्रहयागीयेंद्रप्रकाशनोप

पत्तेः यद्यपि च तत्र महत्वगुणविशिष्टस्यैवेन्द्रस्य मा
हेन्द्रमिति तद्धितेन देवतात्वम्प्रतीयते तथापि विशिष्ट
स्यैव महेन्द्रपदप्रकाश्यत्वेनोपपत्ते विशेषणांशस्य च महे
न्द्राभावे विधानाद्गुणानां तद्भागस्य निषिद्धेर्नोत्क
र्षापत्तेः नहि सामान्यपदसमर्थदेवताय द्रव्यस्वाभा
यवामालम्भेतेति वाक्येन वशान्वगुणविधानेपि
विशिष्टमात्रस्यक्वागस्य वपायामेव प्रसरतिमेत्रेण
भिधानेनेष्टेः नयुक्त महेन्द्रशब्दस्यैव देवतात्वेये
नैन्द्रशब्दस्य तत्ताभिन्नत्वेनापकर्षः शंक्येत तथा
सति महेन्द्रशब्दस्यार्थवत्वाभावेन प्रातिपदिक
संज्ञाभावात्तद्धितानुत्पत्तिप्रसंगात् अत एव चे
तनावत्साधारणेनार्थस्यैव देवतात्वं दर्शमेव वक्ष्य
ते· एवं सत्यपि यदि महेन्द्रशब्दस्यैव ` ` तत्त्वाद्यर्थान्त
रवाचकः स्यात्ततोऽर्थान्तरवचनेनेन्द्रशब्देन नाभिधी
यते तदर्थे श्रुतकल्पितैन्द्रमन्त्रः प्राकृताग्नेयवन्न
ष्टौ मावयव गैनोपपत्तेर्नार्थान्तरवाचित्वकल्प
नायां प्रमाणमस्ति· न तु तद्धितसमासस्वरूपवृत्ति
द्वयानुपपत्तिरेव वृत्तिकल्पनायां प्रमाणं भविष्य
ति· तथाहि· तत्तावदेकस्यैवैन्द्रशब्दस्य तद्गापत्तद्धित
समासस्वरूपवृत्तिद्वयसंभवः अस्त तद्वाक्यपेक्षत्वेनैका

श्र

कौ· स्योऽपिवृत्तेरनुपपत्तेःसमासवृत्त्यर्थेइन्द्रशब्दस्यसर्वान्तत्वक
ति·ख्या· ल्पनात्तद्धितवृत्त्यर्थेचास्यसर्वान्तत्वमितिगुणयवृत्तौगुणयद
५· स्वर्वान्तत्वात्सर्वान्तत्वाविरोधाप्यतेश्च·नापिक्रमेण·सकृदु
त्तस्येन्द्रपदस्यावृत्त्यापत्तेः।तद्धितपूर्ववृत्तौमहैन्द्रइतिभि
न्नपदवृत्तिर्महत्वस्यप्रधानभूतद्रव्यविशेषणत्वेवा।
। कथमसज्ञोतः॥अतोवृत्तिद्वयानुपपत्त्याअस्यकर्ण
दिशब्दवद्विकल्पेनोपपत्तेरिन्द्रान्महेन्द्रस्यभेदावगमा
दिन्द्रशब्देनप्रकाशनानुपपत्ते रूपानिर्वाराणमिति
चेत्।समासवृत्तावकालान्तद्धितवृत्तौगीकारान्नचै
वमिन्द्रपदावृत्तिःवृत्तिद्वयविवरणवेलायांपौरुषपैन्द्र
पदावृत्तावपिवैदिकमाहेन्द्रपदेनानावृत्तेनैववमहत्व
गुणविशिष्टेन्द्रदेवतानावविशुपपत्तेः।अतएवतद्धित
वृत्तेःपूर्वमहेन्द्रादिसमासांगीकारादिन्द्रसोमाविष्णादे
देवतान्द्वन्द्वादिनिमित्तकानयाद्युत्पत्तिरण्यांजस्येनोप
पादितामविष्यति अतस्यक्रमेणवृत्तिद्वयस्याप्युपप
त्तेःपौत्सर्णिशब्दवत्समावयवयोगेनोपपत्तौवृद्धिक।
ल्पनानवकाशात्सस्यापिगुणविशिष्टस्येन्द्रस्यदेवता
त्वेवषणवदिन्द्रशब्देनविशेष्यमात्रप्रकाशनोपपत्तेनी
त्कर्षापत्तिः।वस्तुतस्तुमहेन्द्रमातिपदिकेनमहत्वगु।
णविशिष्टेन्द्रउक्तोपिमानपुरुषःपोमनइतिवद्विशेष्य

मात्रस्यैवतद्धितेनदेवतात्वावगमाद्विशेषणस्यचमहें
द्रस्यविशेष्योपलक्षणार्थत्वेनवोपपत्तेर्देवताभूतस्यशु
द्धस्यैंद्रस्यैंद्रेणप्रगाथेनाभिधानोपपत्तौनोत्कर्षापत्तिः
सूत्रंतुग्रहणार्थंस्यादित्यकारप्रश्लेषेणव्याख्येयं॥ ॥
नष्फतिसमवायित्वात्॥ ॥ऐंद्र्याहेनप्रकृतग्रहसंबं
ध्यिदेवताभिधाने प्रकृतग्रहैंद्रमितितद्धितमहकृतेन
विधिनामहेंद्रपदस्यैवदेवतात्वविधानात् तथाहितद्धि
तेनदेवतात्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्देवतात्वस्यचश्रूय
मानहविरुद्देश्यत्वेनतद्व्यवहारेप्रसिद्धस्यप्रत्युद्धायो।
अर्थेअसंभवात्तद्धिताभिहितोद्देश्यत्वाच्चपार्थेमहेंद्रप्रा
तिपदिकेनलक्षणयामहेंद्रपदमेवाभिधायतस्यत्व।
श्रमानहविरुद्देश्यत्वात्स्वदेवतात्वंविधीयते महेंद्रप्रा
हेयदलक्षणयाप्रशाकसंबंधंविनानुपपत्तेर्महेंद्रप
दस्याकाश्चेतनाचेतनसाधारणेपनदशामेवसमाणा
र्योपिनासंगतेः अतश्चमहत्वगुणविशिष्टैरवाचक
हेंद्रपदस्यैवदेवतात्वावस्थायाद्विशिष्टवाचकत्वरूढि।
मादिपदांतरप्रयोगायोगेमहत्वांशेहेंद्रपदप्रयोगा
योगीमैंद्र्येणप्रकृतग्रहसंबंधिदेवताप्रकाशनोप
पत्तिः यत्तुनागमसधांग्रेश्यस्वारस्यात्प्रातिपदिकेनाठ
वाचिनापि उद्देश्यत्वान्वयार्थेपदविशिष्टार्थलक्षणा

कौ॰
द्वि॰ प्र॰
५१

मंगीकृत्य तद्धितवाच्यदेवतात्वान्यथांगीकाराद्द्येपहि
तोद्देश्ये देवतेति प्रतीयते तत्पदविशिष्टार्थोद्देश्यत्वाद्यो
द्देश्यत्वस्य बाधाद्विशेषणीभूतपदान्वयस्य बाधान्नो
पसर्जनमस्येन त्वान्वेतीत्विमायेना द्युत्पन्नत्वादुपेन्द्रा
णीय पत्नेनार्थस्यैव देवतात्वेपि नस्यद्वोत्यादिवत्स्व रू
पेणयागोपयोगाभावाच्चद्वोच्चारणद्वारेणपयोगा
वगतेः शास्त्रविशेषापेक्षायांलाघवादुपस्थितस्यविधि
गतशास्त्रस्यैवनियमः इतिपक्षोपिमन्दः तद्धितार्थस्य
स्यजमानद्दविरुद्देश्यत्वात्यस्यार्थेबाधेनस्वत्वयानुप
पत्तेः।स्यजमानद्दविरुद्देश्यभूतशास्त्राभिधेयत्वलक्ष
णात्प्रधानभूतेनतद्धितेनलक्षणापत्तेरयुक्तेश्च॰ तद्धंरेशा
तियदिकपवर्गणभूतेपदलक्षणेतिकिंच॥ एवमत्र
येयावकापेक्षादेपकस्यग्रंथस्यैवोच्चारणनियमोपप
त्तेर्नपदद्वयोः च्चारणापत्तिः अतोमहेंद्रपदस्यैवोच्चार्य
त्वेनदेवतात्वात्मैंद्रमंत्रेणाभिधानोपपत्तिः अतश्चाल्का
र्थीयन्तिस्वदवस्यैव॰ सूत्रंतत्र्भनत्यादिविधिगतशास्त्रैवेद
वतायाः कर्मणिसमवायात्संबंधादिद्वशास्त्रेनप्रकाश
नापपत्तेर्नानुत्कर्षसंभवइतिव्याख्येयं व्यपदेशाच्च॥
॥ ॥इतश्चमैंद्रपदेनमहेंद्राभिधानंग्रन्यथासाना
य्येवहुरूपांद्रापदेवेभ्योवहुरूप्यमहेंद्राय ॥ः ॥ः ॥ः

देवेभ्यइतिद्वयोर्मध्येद्वयोःसमासान्नानयोरन्योन्यप्रकाश।
कत्वेविकल्पापत्तेः अस्मन्मतेत्वेंद्रेणमंद्रेणमंत्रेणमा
त्राप्यगतेंद्रप्रकाशनान्नाहेंद्रेणवतन्मनमहेंद्रप्रकाश
नान्मंत्रव्यपदेशावयवस्येतिनविकल्पः। अतस्त्वेंद्रमहें
द्रयोरधिष्ठानैक्येपिविशेषणेशाभेदात्तद्देवपशाहृभे
दाद्वाभेदावगमेनेंद्रमेणाभिधानानुपपत्तेरुत्कदो।
निवारणं॥ ॥गुणश्चानर्थकःस्यात्॥ ॥यद्यप्युक्त
महेंद्रशब्दप्रातिपदिकेनमहत्वविशिष्टेंद्रेऽभिहितेपि।
राजपुरुषःशोभनइतिवद्विशेष्यमात्रस्यैवतद्धितार्थो
न्वयइतितत्र नत्थास्यातिगुणवाचिमहत्पदानर्थक्य
प्रसंगात् नहितस्यराजपदवदर्थद्वारेणोपलक्षक
तासंभवति देवतायास्वरूपेणकर्मणसंबंधात् किं
तथाहोद्वारणद्वारोपकारकत्वान्महत्पदस्यापितद्वारे
वोपलक्षकतावाच्या ततश्चतस्यापिउच्चार्यत्वाद्देवता
त्वेनरीत्यवगतेर्नमहत्वरहितस्येंद्रस्यतद्धितार्थान्वयः
संभवी॥ किंच·संभवतिविधेयेंद्रविशेषणत्वेनार्थव।
त्वेउपलक्षणत्वस्यवाप्रमाण्यत्वान्नेशुद्धस्येंद्रस्यदेवताने
राजपुरुषः शोभनइत्यादौनप्रमाणान्तरानुरोधेनतथा
णीकरणमितिनकिंचिदेतत् अतएववसांनाय्यंपेंद्रेद्र
प्यमावास्यामैंद्रंपयोमामावास्यायांमाहेंद्रंदध्यमावास्य

कौ·
द्वि·व्या·
५२

यं महद्दीर्घयोर्मात्रायामिति व्यपदेशाभेदः अन्यथा
तत्रापि महत्त्वदानर्थकं न स्यात्तथाणुत्वह्रस्वत्वयोः॥ ॥
तथा सामान्यवत्त्वे महद्दीर्घत्वयोरणुत्वह्रस्वत्वयो
र्भेदेनाम्नानमपि इदं महद्दीर्घयोर्भेदप्रवादकल्पने इ
तरव्यापकेनैव कार्यसिद्धेरितराम्नानमनर्थकं विक
ल्पो वा प्रसङ्गेन न च भवन्मतेऽपि एकार्थसाधनता
दिं महद्दीर्घयोर्भेदसांकर्यापत्तेर्विकल्पो निवारणं सं
मीलनादित्थमेव स्यादिति निपतति दीर्घे न सांकर्यानाक
पत्तेः वस्तुतस्तु मेत्राणामिति गेन मुख्यापवादे विनियो।
गाद्धीहीणां मेधर्मानस्य मानश्यतिवदेकार्थसाधनी
भूतेष्वर्थान्तरेष्वप्रामाणत्वेन सांकर्यप्रसंग एव नास्ति अ
तोयाज्यादणुत्वेनानुवादकयोर्भेदाम्नानमपि देवताभेद
साधके स्वेष्टत्वेनानुकूलाद्धाः शास्त्रगतमेवं विशेषवा।
च्यपिलत्वाणुत्वेनानुवादकापरोद्धव्यः॥ ॥वक्ष्याया
मर्थसंयोगात॥ ॥यत्तु वक्ष्यमाणत्वगुणविशिष्टद्रव्यवि
धावपि क्वागमप्राप्तेन विशेष्यमात्रप्रकाशनं दृष्टमिति
तेन तद्वचनस्य स्वतन्त्रैवोपकारकत्वादुपायान्तरेणापि।
स्तत्वाकर्माणि अनुष्ठानोपपत्तेर्नावश्यं शास्त्रोच्चारणापे
क्षाः प्रकृते तु महत्त्वस्य महत्त्वादेश्चारणं द्वारैवोपकार
कत्वान्नानुच्चारितस्य साधनत्वं संभवतीति विशेषः॥

यत्रेतिवार्थवत्त्वान्स्यात्॥ ॥ ननु यत्र माहेन्द्र
ग्रहसन्निधावयमैन्द्रः प्रगाथः पठितस्तत्रै
वास्य मनोतास्याग्निशब्दवल्लक्षणया मह
त्त्वविशिष्टेंद्रप्रकाशकत्वेन निवेशकल्पनाद
र्थवत्त्वोपपत्तिः वस्तुतस्तु नेदृशस्थले लक्ष
णा सामवेलायां महेंद्रपदप्रयोगेपि मंत्रे वि
शेष्यमात्रप्रकाशनेन मंत्रस्याशूर्धीयदेवता
त्वाश्रयभूतेंद्रप्रकाशनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः म
नोतास्याग्निशब्देन देवतावाचिमनोतापद
सामानाधिकरण्यादभेदसंसर्गीकरणाभि
प्रायेणात्राधिकरणे। अतश्च यथापठितस्या
प्युपपत्तेर्नोत्कर्षापत्तिः अथवा पृष्ठानुमंत्रेण
मंत्रवद्दुर्बलप्रमाणबाधेनोत्कर्षांगीकारे
पि न क्षतिः। नच तत्र यागानुमंत्रेण मंत्रस
माख्यावदिह सामासंबंधबोधकप्रमाणा
भावेनोत्कर्षस्याप्यनुपपत्तेरानर्थक्यापत्तेः।

कौ॰ पेंद्र गांतरे तदभावेपि ज्योतिष्टोमप्रकरणस्थै
द्वि॰पा॰ द्वयग्न्याभ्यासे प्रकरणेनैव तासामसंबंधबो
धकस्यसत्वेनोत्कर्षोपपत्तेः अतस्तत्प्र
करणपवैंद्राग्नयागस्य मासप्रगाथस्योत्कर्षे
पिअर्थवत्वोपपत्तिरिति॥ ॥ नत्वाम्नाते
षु॥ नचैवं स्यप्रागाथस्य प्रकरणेउत्कर्षसं
भवेपिअग्रेषु तत्तदग्न्याभ्याससंनिधावाम्ना
तेषुमंत्रेषुयाम्याः शंसतिशिपिविष्टवतीः।
शंसतिपितृदेवत्याः शंसतिकुंभकसूक्तं
मेरुकसूक्तं मृत्तिकासूक्तमन्वाहेत्यादिविधि
विहितेषुप्रकरणेपियमादीनामभावावा
तेषोत्कर्षानुपपत्तेः प्रकरणबहिर्भूतयामा
दिदेवत्यकर्मणामासामसंबंधबोधकस्या
माणाभावेनोत्कर्षानुपपत्तेः कुंभकादी
नां वासामपि देवतात्वाभावेन सूक्तत्वांतदनुप
पत्तेस्तार्थवत्वोपपत्तिरितिवाच्यंदृश्यतेमर्थे।

षामेवार्थवत्त्वोपपत्तेः नयाहि मंडकसू।
क्तस्य तावन्मंडूकेनाग्निं विकर्षतीति विहित
मंडकप्रकाशकत्वेनाग्नेरुपयोगः नचता।
स्यानारभ्याधीतत्वे सामान्यसंबंधबो
धकप्रमाणाभावः मंडकसूक्तस्य प्रकर
ज्योतिष्टोमसंबंधेवगतेरानर्थक्यात्तदंगमा
येनतदंगभूतेचयनेनिवेशोपपत्तेः एवंसू
षिकासूक्तस्यापि ज्योतिष्टोमांगभूतसूपे
कादशिमोनिवेशः।नचवयपद्यपिस्त्राखोनं
मात्राहिनियोगस्तथापित्रुपशायेसूपेसर्वेवा
स्पाः पशुमंतोथोनुपशायसूपैसर्वैवामेषू
पायवापशुदितिउपक्रम्यहेष्याभावेत्रात्रुस्त
पशुरितिब्रूयादितिमंत्रविधानेनात्रुस्यति
ष्टारालक्षणयोनत्संबंधपशुपशास्मृतिरितिहृष्ट
वं येतयास्मादिमंत्रास्तेषांप्रकरणेकथम।
पितिवेशास्तेभवेनोत्कर्षोयोदस्मत्रवसामा

कौ. मसंबंधबोधकप्रमाणाभावेनैव तदप्रसक्ते
द्वि.ख. रगत्याप्रकृतग्रहदेवतैवलक्षणयातैः प्र
५८ काश्यते प्रयोगाभावेनानिषिद्धलक्षणा
नंगाकारेतज्जयादि मंत्रवधा — स्मा
दिमंत्राणामप्यदृष्टार्थमुच्चारणं प्रकृतग्र
हयागांगत्वेन विधीयते: अस्मिंस्त्वलो
तिशंसस्योर्ग्राणिविशेष्यकप्रकाशनल
क्षकत्वाभावेपिलक्षणयानुच्चारणपरत्व
मेवद्रष्टव्यं यदित्वस्मिन्पक्षेदृष्टार्थत्व
स्यावश्यकत्वेलक्षणांगीकारेप्रमाणाभा
वः शंकेनततोयाम्यादिविषयेगुणवि
शेष्यकग्राणिसंबंधकीर्तनात्मकत्वात्र
शास्त्रवि ॥ ४ ॥ ४ ॥ संमनामकरणे ॥:

विधानमेवादृष्टार्थमंगीक्रियते· नचैतावतास
र्वत्रैवतथाप्रसंगः अनुपपत्त्यभावात नचयाज्या
दिमंत्रेषु आचारवत्मंत्रधर्मो कल्प्यदेवतांगीकारेणा
नदेवत्वयागांतरस्यैवकल्पयितुंशक्यत्वात्किमिति
सिद्धांत्यभिप्रेतस्तोत्रादृष्टार्थतांगीकरणमिति
वाच्यं· याज्यादिमंत्रैस्तुतिभाक्त्वरूपदेवतात्वकल्पने
पि आचारवत्स्वसंबंधाभावेहविर्भाक्त्वरूपदेवता
ताकल्पनात्तदेककल्प्ययागानुमानानुपपत्तेः अ
तएवजयादिमंत्रेषु नयागांतरकल्पनेकिंत्वदृष्टा
र्थत्वमेवननुवास्तेषु जयादिमंत्रेष्वदृष्टार्थत्वेपिप्रयय
ज्ञस्यसाधनाद्यथातोदेवाअवंतुनइतिजयेदपि
वाम्यांवैसलवीमित्यादौविस्तुप्रकाशकस्यमंत्रस्यो
पांशुयाजांगत्वेनविनकर्मणिमात्रवर्णिकदेव
ताकल्पकल्पकत्वेनवोपपत्तेः किमित्यदृष्टार्थतांगी
करणमितिवाच्यं· विधिवाक्यादेवैतस्यमंत्रस्ययज्ञसा
धनतापत्तिभिन्नवैगुण्यसमाधानार्थत्वेनावगतत्वा
दृष्टांतराकांक्षानुपपत्तेः अतोजयादिमंत्रवदेवया
ज्यादिमंत्राणामदृष्टार्थत्वंसिद्धांत्यभिप्रेतंवाच्यमिति

को
द्वि·प्र
५५

रूपत्वमेवांगीकर्त्तव्यं यत्तु मूले वाचस्तोमे सर्वा
र्थवः सर्वाणि यजूंषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शं
सतीति विहिते शस्त्रे सर्वेषां मंत्राणां विनियोगाद्याम्या
दीनामपि तत्रैवोत्कर्षः यद्यपि च तत्र दृष्टविधया नोप
योगः स्यात्तथापि ग्रहदृष्टार्थैव तत्रोपपत्तिरित्युक्तं तद्वा
चस्तोमेप्यदृष्टार्थतालक्षणकत्वे याम्यादीनां संनिधि
बाधार्थं प्रकृतग्रहरूपवाह्यदृष्टार्थत्वस्यान्याय्यत्वादुपे
तिं न यदि तु वचनेन संनिधानबाधान्न प्रकृतग्रहसं
बंध इत्याशंक्येतत्तो दर्शयति मासादिप्रकरणपा
ठितानां जपादिमंत्राणामन्येषां च लिंगाद्यविनियु
क्तानां वचनेन लिंगादिबाधापत्तेर्नेतदंगत्वसंभवः
अर्थत्वं वा कस्यापि सामान्यविषयस्य विशेषनिष्ठ
लिंगादिबाधकतायोग उक्तो न तत्र संनिधानेपि
तत्त्वं तस्मात्सर्वोक्तविषये वार्थवत्त्वदर्शनेन व्याख्येयं
अपि वा श्रुतिसंयोगात्प्रकरणे स्तोतिशंसती क्रि
योत्पत्तिं विदध्यातां ॥ नैंद्रस्य प्राशग्रस्योत्कर्षः सं
मवी· सहितत्वात्प्रकरणिकें पवेद्द्यागे· तस्यां वा
तराधिकारविहितेंद्रमंत्रांतराणवरोधेन तत्रास्य मंत्रस्या

नवकाशनात्ः नापि कर्तृप्रकरणावहिर्भूतेद्वयाणां
नते: तत्र सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावेनोक्ता
र्थानुपपत्तेः इदंशब्देन मनोनाम्याशिशब्दवन्मृहेदं
प्रतिपादनेनलक्षणारोषाज्ञयैवनिराकृते त्र्प्रवाशि
ष्यतेतिताववत्यागवेलायांविशेषणगुणप्रकाशो
नेपिमेत्रेविशेष्यमात्रप्रकाशनेनानुपपन्नमिति न
त्रेदेवाच्यं स्तौतिशंसत्योर्गारिकारकत्वगाविशेष्य
कबोधानुकूलव्यापारवाचित्वस्यगुणेनिष्टगुणता
त्पर्थकबोधानकूलव्यापारवाचित्वस्यवावक्रकेशा
नोदेवदत्तइत्यारावदधारणाद्गुणप्रकाशनार्थतेल
क्षणायत्तेः स्तौतिशंसतिवाच्यस्यैवार्थस्यविधेयत्वा
वस्थायात्तस्यचदृष्टार्थत्वासंभवेऽदृष्टार्थत्वकल्प
नस्यफलमुखत्वेनप्रामाणिकत्वाज्ञानुपपत्तिरिति
लोकेहिवक्रकेशोदेवदत्तइत्यत्रदेवदत्तेवक्रकेशा
त्वप्रतिपादनपवस्तौतिवद्धिनुत्पद्यतेनपुनर्वक्र
केशत्वस्यदेवदत्तविशेष्यताप्रतिपादने: तेन
स्तौतिशंसतिपदयोःकिंपर्यालोचनयाप्रका
शनार्थत्वानवगमाददृष्टार्थत्वांगीकारेणापि

कौ.
द्वि पा
१८

गुणिप्रकारकगुणविशेष्यकशाब्दबोधानुकूल
व्यापारवत्त्वप्रसक्तिविधायित्वमेवयुक्तं· नचप्रधान
शाषेणेतिवश्ह्यार्थत्वानुरोधेनलक्षणांगीकरण
मप्यदोषः प्रकाशनस्यलिंगकल्प्यश्रुतित्वेनैव
प्राप्तिसंभवेलक्षणायैतत्प्रतिपादनेपिविधित्वेपा·
यीतः किंचः इष्टार्थत्वंकिंतत्पयंज्ञाणाणामभ्युपगम्य
तेस्तुतेर्वा· नाद्यःसमाप्तिनिष्पादकत्वेनतस्य
ज्ञात्वात् नान्त्यः स्तुतिस्वरूपस्यैवहानापत्तेः तस्माद्द्वाद
श्रुतिसंयोगात्प्रकरणपर्वत्वैतिशासनात्स्तुतिरूप
क्रियोत्पत्तिंविदध्यातामितिसूत्रार्थः ॥ शब्दस्पष्टत्व
त्वाच्च । द्वादशस्तोत्रोग्निष्टोमोद्वादशशस्त्रोग्निष्टो
मइतिश्रुतेर्द्वादशत्वंनप्रकाशनलक्षणयैतेव
कल्प्येप्रकाशनानांप्रत्यक्षप्रतिपदंवागमिश्रत्वे
नद्वादशत्वानुपपत्तेः ॥ प्रकाशनत्वेनैकांगी·
कारेस्तनगतंतदनुपपत्तेश्च· ग्रहस्तन्मतेतत्सत्त्वापिप्रत्य
वंस्तुतिव्यक्तीनांभेदेविधिभेदेनविधेयत्वतद्दनेक
स्तुतिव्यक्तिवृत्तिविधेयतावच्छेदकीभूतवैजात्या
वछंभावात्तेवजातिगतद्वादशसंख्योपपत्तिः तवतश

काशनस्यसामर्थ्यप्राप्तत्वेनाविधेयत्वान्नवैजात्यकल्प
नायांप्रमाणमस्ति· किंवास्मन्मतेवैजात्याकल्पने
पितन्नहिपिभेदेनविधेयभावनाभाव्यस्यानेकत्वाति
जन्यापूर्वस्यभेदावश्यंभावात्तद्गतद्वादशत्वेनापित्तो
ग्रादिद्वादशत्वोपपत्तिः प्रकाशनपक्षेतुतस्यदृष्टा
र्थत्वेनापूर्वानंगीकाराद्दृष्टप्रयोजनैकस्यचप्रत्यक्ष
बाधितत्वेनद्वादशत्वानुपपत्तिः अतोद्वादशाशाहेन
कोत्राणोशास्त्राणांचदृष्टत्वकरत्वेपादपिनप्रकाश
नलत्तणा ॥ अनुर्थकंवतद्ववने ॥ प्रकाशनार्थ
त्वपक्षेअग्निरितिआग्नेयाग्रह्याभवंतीतिवचनेनप्रा
कृतेप्रत्नानुवादेनाग्निदेवताविधौकृतेप्राकृतदे
वताबाधवत्तत्प्रकाशकमंत्रबाधेनाग्निप्रकाश
कमंत्रांतरणांन्यायादेवप्राप्तेराग्नेयीभुक्तत्तनइति
वचनवैयर्थ्यापत्तिः नचास्यप्राकृतमंत्रेष्वेवाग्नि
पदोहप्रसक्तौमंत्रांतरविधानेनार्थवत्त्वमितिवाच्यं
दृष्टयतिवापतरचोतरंपदेननोहृहतितस्मादेवंनो
हेदितिवचनेनऊहनिषेधादर्थप्रकाशनरूपका
र्यवत्त्वेनाग्नेयमंत्रांतरस्यैवप्राप्तेः अस्मन्मतेतुम ।

कौ
द्वि·भा·
५८

स्यापि ग्रहणां आग्नेयत्वेकर्मसमवेतगुणानिष्टस्यापि
गुणस्य कीर्तनेन स्तोत्रस्य जन्यादृष्टसंपत्त्युपपत्तेः
प्राकृतानामेवमंत्राणामुच्चारणप्रसक्तौ तन्निष्टस्या
र्थस्याग्नेयपीठस्तवनतः इति वचनं नानर्थके ॥ अस्य
स्यार्थः प्रतीयते सेवद्वैस्तोत्रशस्त्रंवेति कृत्वा स्तो
त्रशस्त्रयोः संबंधप्रतीतेः संबंधस्य च भेदनिबंधन
त्वात्स्तोत्रशस्त्रयोः स्वरूपतः फलतो वा वैजात्यक
ल्पनया भेदोवधार्यते नचासौ प्रकाशनार्थत्वंपते
संभवति· नच तत्रापि प्रगानाप्रगानकृतः संभवत्ये
वेति वाच्यं· स्वरूपतः फलतो वा भेदभाने संभवे प्रगा
नाख्यांगात्तद्भेदांगीकरणस्यान्याय्यत्वात् अभिधा
नेवकर्मवत् ॥ यदिदं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं सामान्या
भिधाने यज्ञायज्ञीयादिरूपं विशेषाभिधाने
तदुभयमपि आराडुपकारकत्वपक्षे उपपद्यते न
तु संस्कारकर्मत्वपक्षे· संस्कारस्य संस्कार्यनिरूप
णाधीननिरूपणीयस्य संस्कार्यैगीतावाक्येदसिद्धे
अत्रावच्छेदकीभूतसंज्ञानपेतत्वात्· एवं सत्यपि पया
राडुपकारकत्वग्राहकः स्तौतिशंसतिधात्वर्थः ।

क्रतिसंयोगः संस्कारकर्मत्वव्यापकोनस्या।
नतोलिंगेनसंस्कारकर्मत्वस्यैवावधारणादे
श्रुगत्वस्यापदार्थगत्वस्यानौनिवगमस्याख्यके
कांतरेसंज्ञावच्छिन्नमेवज्ञातेहन्तेकर्माभ
दयकीटिभवतीतिकल्पनयासंज्ञाय्योगीकी
यतः नत्वेनदत्तीन्यतआराडुपकारकत्वमे
वयुक्तमस्यधणमः॥ फलनिर्वृत्तिश्च॥ स्वत
स्यस्वतमस्मज्जेस्वतपपस्वदाभालोकस्यलो
कस्यलोकंगमयोइंद्रवेतोवनामहेयुक्तीमहि
प्रजामियेमामेसत्यामीयेतस्यभूयादितिम
त्रभावतिष्टांतेनलक्तनपदेनलोकक्रियोया।
दानावेलोकस्यमध्ये लोकमसितदेवेभूते
लोकस्यमध्येलोकमूर्जेस्वायापस्वङ्कत्वामो
आगमयानइंद्रवनइंद्रोपहितदेवतावेतोव
येवोपाचामहेप्रजामिषंभजेमहीतिसंप्य
पस्यलनिनस्यलोकस्यर्थीःसत्याभूयादित्य
र्थकेलोकावस्यफलेप्रार्थितेनदेवतानः यद्य
पिचतेदंलोकस्यफलेकवाणाविभक्तिसंयोगा
भावेनावगतत्वेनाभावस्यलोकस्यमोक्षवर्णि
कफलकल्पनानुपपत्तेः तथापिप्रधानफलमे

कौ.
हि पा.
१८

वेदंप्रयोगमेवैयेनलोकान्साध्यतेलक्षणाप्र
धानत्वात् लोकफलमेवकृतउपकारात्वे अतश्च
लोकक्रियातःफलप्रार्थनात्तस्यापवर्गायान्ये
नेदेवतायाः इतरथाहिदेवतानतपनफलप्रार्थ्ये
नप्रधानत्वात् नोगम्भूतात्प्रकाशनात् किंचप्र
काशनस्यदृष्टफलकत्वेनतत्फलस्यप्रत्यक्षता
स्यत्वात्प्रार्थनाईत्वे लोकफलस्यवदृष्टत्वात्
दृष्टत्वमितिविशेषः । अतश्चाउपकारका
रोपवल्लोकशास्त्राणीतिसिद्धप्रयोजने प्राकृत
ग्रहान्नुवादेनविकृतौदेवतान्तरविधानेश्राप्ते।
यीभत्त्ववतश्चैवंविधवचनाभावेप्राकृतानामे
वाग्नमविकारेणप्रयोगः सिद्धोति पूर्वपक्षे।
प्राकृतग्रहगणायेनवैकृतदेवत्यग्रहगतत्वाग
मः इतिदृशमेवस्याते ८ ।। विधिमंत्रयोरैकार्थ्य
मेकशब्द्यात् ।। एवमेषइत्यर्थोविधायतइत्युते
नोपस्थितानांविधायकाख्यातानांतानिदेश
मित्यादिनादेविधमकाइदानींप्रसंगादाख्या
तस्यापिकचिद्विधायकत्वनास्तीतिप्रतिपाद्य
ते यथानतीनशंसिनदभातिनकिसेनामा।
मामित्रोव्यथिरादपर्षति देवोश्रयामि।

ये जेत ददातिचन्योगिताभिः स्वचते गोपत्तिः
स्रुहेत्यादौ मैत्रेयस्योभयेहविनाशिमाच्छेदित्या
दौब्राह्मणाचेयपछ्वादिसमभिव्याहृता।
आख्यातघाह्यास्ते किंविधायकानवेतिसंशयः
अत्रापि अपूर्वभेदोपयोगिन एव विचार्यमाणा
नाम्पादाध्याय संगतीस्याहे·आसंगिकीत्वनेतराः
तत्राद्ये दित्यादौ असदिपलिङ्·श्रवणाद्यज
तेददातीत्यादावपि चस्कात्फलीतलेऽतनावथा
रणाद्येनेतस्वर्गकाम इति वदेव विधायकत्व
विघातः नचयक्ष्मृहादिनाप्रतिवेधः यच्छे
हेनगोयदार्थस्यासिद्धल्ययोतनेपिपदाग्नेया
ष्टाकपाल इति वद्याग्गमाधनत्वेन विधेयपप।
तेः अत एव कर्तृसमानाधिकरणस्यैव यच्छ
हस्यप्रतिवेधकत्वात्नकर्मसमानाधिकरणा।
स्येति सिद्धांतितेनापि प्रवादः वस्तुतस्तुगुणाभू
तेन यक्षुहादिनाप्रधानभूतविधिणाक्षिप्र
तिवेधस्यान्यायत्वात्कर्तृसमानाधिकरणाय
क्षुहस्यैवेपि नविधित्वमाघातः किंचयक्षुहा
ग्रामिंयोतयस्य निवेधकोवाच्यः साधदिया
सिःप्रमाणान्तरणाक्तितदातेनेवप्रतिवेधस्ति

कौ. द्वि. ध्या ५८

हेः कृतेयजत्वादिनाऽग्न्यादिनान्वितेनायजत्व
सङ्गावेपियप्वेविहारगंचितत्वेनतिवदर्श
मार्थकत्वादेवविधुपपनेर्नेयजत्वादेः प्रतिवे
यकतानमेभवति वस्तुतस्तु पत्नस्य मेत्रस्य यो
द्भ्वकान्वेष्यायष्णुप्रवोजग्णान्वनिर्वाच्यदे
वीतविधियोगेचउद्भकेनोदेवत्वेयाज्यात्वेनवि
युक्तत्वानत्ववचउद्भकत्वात्केद्भकत्वाभा
वेनतत्रविनियुक्तस्यापदस्याप्रामत्वतेत्रयो
द्भकयागविधायित्वोपपत्तिः नचमान्ना
द्वेषिणिद्वीहविर्यागेगोद्भकत्वाप्राप्ता
वपितद्वैषिणिस्थव्वव्ध्यायांगोद्भकस्य
प्रामत्वादविधायकत्वोपपत्तिरितिवाच्यं ए
वंयष्याकयंचित्प्राप्तिसंभवेपि अभ्यासा
कर्मान्तरत्वोपपत्तेः अतस्त्वयजेतस्वर्गकामइ
तिविध्याख्यातवत्संत्रगतस्यापि आख्यातस्य
स्यविधिरूपैकप्रयोजनकत्वमेव· विधाय
कशक्तत्वेप्याभेयत्रसमानत्वादितिसर्वार्थः
अत्रचमंत्रग्रहणोयजत्वादिसमभिव्याहृ।
ताख्यातमात्रोपलक्षणंतत्रसर्वत्रैव सं।
नायकपिंजलानालभेतेत्यादौ अभि ।।:

युक्तप्रसिद्यामंत्रत्वेपि विधायकत्वांगीकारात: य
स्योभयामित्यादौ च ब्राह्मणोपि यजेतादिसमभि
व्याहारेण तदंगीकाराच्च अतस्सर्वस्यास्सर्वैवोदाह
रणत्वेपि ब्राह्मणो यजेतादिसमभिव्याहारस्यमंत्रे
ष्वेवसत्वान्मंत्रेष्वेमंत्रग्रहणं ॥ अपिवाप्रयोगसाम
र्थ्यान्मंत्रोभिधानवाची स्यात् ॥ नैते विधायकाः ॥ य
न तद्रूपादीनां लट्समाधारणत्वेन विध्यर्थकत्वानि
श्चयात् नच श्रुतिरेव तन्निश्चायिका विध्यभावेस्तु
तेरेवानिश्चयेन तस्याल्लटन्निश्चायकत्वात् ॥ न च वस
न्तायकपिंजलानालभेतेतिवद्वाक्याधकत्वमेवतन्नि
श्चायकं गोद्रव्यकस्ययागादानादेरानुबंध्याद्रूपस्य
तदन्यस्यवाबंध्यारूपः प्रामाणिकत्वेन तदसिद्धेः अतएव
न विधिश्रुतश्रुतिरूपाद्भावात् तदंशे कोवि
धित्वस्यैवानिश्चयेनाभ्यासस्वरूपाभावात् विध्यभा
वेपि श्रुतिमात्रान्नेदलश्रुतेः स्मरणार्थत्वया
प्युपपत्तेस्तनमपरत्वाभावाद्दृष्टान्तः किं च यद्यत्र
विधायको लिङादिरन्यत्र तथापि यजेतादिना
विधिशक्तिमतिर्व्याप्तास्यविधायकत्वोपपत्तिः
तथाहि यजेतेत्यावस्यस्यसमभिव्याहृतार्थस्यसिद्ध
त्वंपीतयप्रयासिमपेक्षते: अस्तिचात्रसा अतोलिङ

मकपागदानादेरनूद्यमानस्याज्ञातज्ञापनैकस्वभाव
विधिविषयत्वायोगः स्पष्टएव नचपक्षद्वयस्यात्वार्थमा
त्रैसिद्धताद्योतकत्वाङ्गीकारस्वरूपानुवादेपितस्यसाधुत्वेन
नविधुपर्यन्तिरितिवाच्यं यः पाकं करोतिसधुंकतस्या
दौक्षयद्वनक्षद्वयोः स्वसमभिव्याहृतमात्रेसिद्धत्वद्यो
तकत्ताष्ठ्रुपतेः स्वतस्त्रयाभिधेयत्वेयास्वगाःददातित्य
नन्तूयपतिनवतस्कारः दम्नातिनचास्राश्रमितकृता
रुध्याभिभवतिगोस्वामीचनाभिसहविरन्दत्तीतिप
क्षद्वेनसमभिव्याहृतेगोद्रवकेयागदास्यादावपिसि
द्धताप्रतीतेर्नविधेयत्वोपपत्तिः यत्रपक्षद्वयस्यसमभिव्याह
नहृतिसिद्धताद्योतकत्वादेवयत्रकार्त्स्न्यसमभिव्याहार
स्तत्रकृत्याश्रयत्वरूपस्यकार्त्स्न्यस्यसिद्धताप्रतीतौकृते
रपितत्प्रतीतेर्विधेयत्वानुपपत्याविधिशक्त्यनुपपत्तिः
यत्रतुकर्मादिमात्रसमभिव्याहृतोपक्षद्वयस्यक्वसमभि
व्याहृतस्यविधिस्तत्रसत्ताधिकर्मत्वरूपस्यानुवादेकृते
यत्वेनविधानोपपत्तेर्नविधिशक्तिप्रतिबंधकतापक्षद्व
यः प्रकृतेतुविधेयेर्थेपक्षद्वयेनैवसमभिव्याहारात्मकप्रति
बंधकेतिविशेषः एवं सत्यपि यदि कथंचित् विरम्यालो
च्यमानेप्राप्तिर्न संभाव्येत ततोपदाग्नेयोष्टाकपालइति
वद्द्वयस्यार्थमात्रेप्रसिद्धेद्योतकतामंगी ॥ समते

क्तस्य विधेर्विधायकत्वोपपत्तेर्न शक्तिः प्रतिबध्येत ः नत्वे
तदस्ति गोदृष्टकस्य यागदानादेर्वक्तुः शाः प्राप्तत्वात्ः
प्रत्तस्यापि पक्षे हस्य विधिविरोधित्वे प्रधानत्वाद्विध्य
नुग्रह एव न्याय्यो न तु गुणभूतपक्षे हात्रुग्रहः इत्युक्तं न तु
द्वैधे सर्वाक्रियते इत्यादौ प्रधानभूतस्याप्युपसंहारस्याप्र
विधेरुपक्रमस्थेन गुणभूतेनापि ग्रन्थवादेन बाधस्य च
द्रुपमाणत्वात् किंचित्करं वक्तव्यं तु विधिवदेव पक्षे ह
स्यापि प्रधानभूतार्थभावनान्वयित्वान्न विधिं प्रति तस्य
गुणत्वं यद्यपि परंपरान्तरत्वात्तदपेक्षया विप्रकर्षः शंक्यो
न तत्रैकरूप्यं वशादवमोदनेन निर्वर्त्येदिमनेन वाक्यभेदापत्ते
र्हेतुहेतुमतो रित्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तेश्च विविशक्तिः ।
प्रतिबंधोत्र संबंधपर्यवसायि शाहस्यापि निमित्तत्वपरत्वेन
प्राशियोजकत्वाद्विधिविरोधित्वं द्रष्टव्यं अतश्चोभयत्रापि
लिङ्श्रवणं हेतुमतो लिङ् इति सूत्रे हेतुरूपनिमित्तत्वा
दिपरं यत्तु नेदं तात्पर्यमनुलिङ् भावात्तु अंतत्वस्यैव लिङ्
पः एवमपीदं ग्रीष्मे हरेत्यत्र संबोधनविभक्तेर्वक्त्र
भिमुखत्वे हमावविषयत्वादहेत्ववक्तृ र भावाद्विधेश्चा
भिमुखत्वेनाभिमुखत्वमर्थप्रकृतसाधारणत्वाद्विहस्वभा
वेनामंत्रणेन विधिशक्तिप्रतिबंधः अतश्च लोकेऽप्यनालो
किकविध्यर्थकः । किंत्वा भिमुख्यातिसर्गप्राप्तकालेषु कृ ।

स्याच्चेति चकारात्स्वैष्वार्थकपरं लौकिकप्रवर्त्तनार्थको
वा यत्नसाध्यत्वप्रकृतसंबोधनविभक्तिसमभिव्याहृतस्य
लिङादेः प्रमाणान्तरप्रवृत्तपुरुषप्रवर्त्तकत्वावगमात्
प्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकविधिशक्तिग्राहकत्वं तस्यैव
प्रमाणान्तरानधिगमेऽपि वेदस्य गोत्रनयनादौ संबोध
नविभक्तिप्रयोगदर्शनादुपपादितं एवं दाक्षिणात्यैः पश्चा
दैतावत्त्वं तत्त्वादेव न विधिशक्तिः विशेषतस्तासां दर्श
विषयोत्तमपुरुषान्तत्वेन परप्रवर्त्तनात्मकविधिविरो।
धित्वे प्रत्युत्त यज्ञाप्यहं दद्यामित्यादौ लिङः प्रवृत्तम
पुरुषेनापि लिङः स्वनिष्ठप्रवर्त्तनापरत्वमेव लक्षण
यानन्तपरप्रवर्त्तनात्मकविधिवाचित्वमिति विवेकः प्र
दक्षियज्ञादिवत्स्वयम्प्रतिबंधकत्वात्तत्समभिव्या
हृतस्य लिङादेर्विधायकत्वमपि त्वप्रमाणान्तरसिद्धा
र्थानुवादकत्वमेव नचैवमानर्थक्यं प्राशस्त्यगतात्वेनो
सिताद्विशतियागकर्त्तव्यताविध्युपपादितो हि ध्रुपसमर्पणेना
पयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् मंत्रगतानां तु यथाऽपि विधे
यसमर्पणेन वोद्देश्यसमर्पणेन वा न विधिप्रयोगाना
पिस्तावकत्वेन हरस्यान्तोपदेकवाक्यत्वेन तात्पर्यस्या।
नुपपत्तेः यदोर्ध्वविधयास्तुतिमात्रलक्षणायामपिस्वा
र्थवोधस्याभावेन वाक्यैकवाक्यत्वेनाप्यनुपपत्तेश्च
तथापि पारिभः

शेष्यत्वं मंत्राधिकरणस्मायेन प्रयोगकालेर्थाभिधायक
त्वेनैव श्रुत्यापि वयत्र प्रयोगसमवेतः तत्र तदभिधाने दृ
ष्टार्थत्वाचेददृष्टार्थमिति विवेकापि तत्रैव द्रष्टव्यः सूत्रे चा
पि वाशब्देन मंत्राणां लक्षणे न विधायकत्वे निरस्ते प्र
लक्षणगतत्वाते निमित्तपरत्वं वक्ष्यमाणत्वादुपस्थाम
त्रगतेतस्मिनर्थाभिधानव्यापारकत्वे मंत्राधिकरण
सिद्धमेव स्मारितमिति द्रष्टव्यं प्रयोजनं स्पष्टं ॥ ७ ॥ ॥
तच्चोदकेषु मंत्राख्या ॥ पूर्वाधिकरणे उपलक्षणतयापि
मंत्रशब्दप्रयोगादुपस्थितस्य मंत्रस्येत लक्षणं प्रसंगा
दुच्यते तत्र चाहेत्वपि यमंत्रमेपाहि पस्त्वयस्त्वयी विद
विदुः ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति
मंत्रेषु प्रयुक्तस्य मंत्रपदस्यार्थकथनाद्देव वाक्यार्थविचार
वच्च पदार्थविचारस्यापि अकर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञानात्क्वा
स्वसंगत्यनुपपत्तिः मंत्रनियमादृष्टरूपापूर्वभेदोपयोगि
मंत्रभेदसिद्ध्यर्थत्वादुपोद्घाताय संगतिः यद्यपि च त
तदृष्टत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तदानुपूर्वीकत्वेनैव कारण
त्वात्तथापि पादद्वितीययोः कार्यकारणभावस्य सत्वात्स्वा
मान्यपेक्षयापि सहस्राभिप्रेत्येदं प्रामाणिकीत्वं तया तत्र
यथाश्रुतसूत्रस्यारम्भात्तावत्प्रयोगकाले अर्थप्रका
शकत्वं मंत्रत्वमिति लक्षणं प्रतीयते अत्र प्रयोगका

त्वइतिविशेषणमत्रविधावतिप्रसंगः जपेष्वपिचारहष्टा
र्थमर्थप्रकाशनान्नात्वाव्यापकत्वंवस्तुतस्तुमंत्रकार
समाम्नातेवसंज्ञापकपिंजलानालमेतेमारैमंत्रेविधा
पकत्वंगीकारेणव्यापकत्वापत्तेर्वालक्षणस्यापिचमंत्रा
भावेस्मारकत्वस्यपंचमेवदृश्यमाणत्वेनतत्रातिव्याप
तेरष्टकसामादिमंत्रेषुचकथमप्यर्थप्रकाशकत्वायो
गेनाव्यापकत्वाच्चैतल्लक्षणयोगेनाभियुक्तानांमंत्र
पदवाच्यत्वप्रकारकोपोनिश्चयस्तद्विषयत्वंमंत्रत्वा
मितितल्लक्षणमेवसर्वव्यापकंस्फुटमभिप्रेतमिति
प्रतीयते ननुतथापिमंत्रपदवाच्यतावच्छेदकानिश्चये
वाच्यत्वप्रकारकनिश्चयायोगात्कथंलक्षणप्रसि
द्धिः नहिमंत्रत्वंनामजातिः यत्मंत्रपदशक्यतावच्छे
दकत्वेननिश्चीयेत तथात्वेवेदत्वस्यऋक्त्वादिवदेवगा
त्वादिनासांकर्यापत्तेः अनेकवर्णाभिव्यक्तानांयोगप
याभावेनमंत्रत्वस्याभिव्यक्तेनापत्तेश्चनाप्युपाधिःस
द्धियदिमंत्रपदवाच्यत्वप्रकारकप्रसिद्धिविषयत्वाव
स्तोनोमोनाभ्युपगता यदितत्वस्यतत्त्वस्यैवलक्षणत्वे
पपत्तेर्नैतस्यसूत्र दभिप्रेतत्वेनिश्चेतुं न अखंडोपाधि
रूपस्यैववेदत्ववत्मंत्रत्वस्यमंत्रपदावाच्यतावच्छेदका
त्वांगीकारात अतस्तत्तदवच्छेदेनवाक्यत्वेवधार्यतेत

प्रकारकनिश्चयविषयत्वस्य लक्षणत्वोपपत्तिः तत्र।
प्रसूत्रेण दर्शाभिधानं चोदकं प्रयोजकं येषां ते तु मंत्रा इत्य
मेवं यथा श्रुतमाभामसमानमर्पितह्योदकेषु मंत्राध्ये
तृषु या मंत्राख्यामेव पदवाच्यत्वप्रकारिकाप्रसिद्धिः
सैव विषयितासैव चेयं मंत्रलक्षणमिति व्याख्येयः पा
निवृत्तिकारेणास्यं तत्वेनत्वादीति मंत्रलक्षण
स्मृतानि तानि ग्रस्यं तत्वस्य त्वांते त्वात्तस्य वासंते प्रभा
वेनाव्याप्यव्याप्ते भंहाकारेणैव दूषितानीति ग्रं।
थगौरवभयान्नेह प्रपंच्यते ॥ ८ ॥ शेषे ब्राह्मणशब्दः
॥ ॥ मंत्रलक्षणप्रसंगादेतत्ब्राह्मणलक्षणं निपंचहवींषि
यद्ब्राह्मणं केन वा णीत्य च वेदस्य भक्तस्य ब्राह्मणशब्दस्य
यपरिज्ञानार्थं ब्राह्मणलक्षणमुच्यते मंत्रातिरिक्तवे
दत्वं ब्राह्मणत्वमिति अतश्चैविधिवाक्यानर्थवादाउपा
निषदश्च सर्वमपि ब्राह्मणं अतएव ब्राह्मणत्वमपि मंत्रत्व
वदेवाखंडोपाधिरूपं ब्राह्मणपदशाकत्वावच्छेदकं अ
न्यथा मंत्रातिरिक्तवेदत्वरूपस्य ब्राह्मणत्वस्य वब्राह्म
णातिरिक्तवेदत्वरूपस्य मंत्रत्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वेन वि
निगमनाविरहात् अतश्च यथाभियुक्तानां ब्राह्मणमि
ति प्रसिद्धिर्लक्ष्मब्राह्मणमिति लक्षणस्यापि मंत्रवद्वक्तु
शक्यत्वेपि तुचिवैश्यान्मंत्रातिरिक्तवेदत्वेनेव ब्राह्मणत्वं

त्वकृतालंकृतिनं अपवानैवेदंसूत्रंलक्षणेमिथ्यात्वा
र्थमपिनशेषेमंत्रातिरिक्तवेदभागेब्राह्मणशब्देन।
वेनविलक्षणेनसत्तानत्वानमयालक्षणंवाच्यमिति
लक्षणत्वमंत्रत्वाभिधानार्थमेवव्याख्येयं अतएवा
ग्रेमंअस्तावोपिसमाम्नाते अग्रापिपानिवृत्तिकारेण
तिकरणवहुलत्वादीनिब्राह्मणलक्षणमुक्तानि
तान्यपिअव्यापकत्वापत्तेर्भाष्यकारेणैवदूषितानीति
नेहप्रपंच्यंते॥ ॥९ ॥अतान्यानेषुमंत्रेषुमांस्यातेषुहि
विभागःस्यात्॥ ॥तत्रोदकेषुमंत्राख्येष्वनेनलक्षण
त्रयमूचनात्कस्यमुख्यत्वेलेकस्यान्मुख्यत्वपतेतिविवे
कापेदमधिकरणं प्रकृतितोअतिदेशेनप्राप्तेषुये
नहूमितिमंत्रेकार्यवशेनविकृतौप्रहिष्यमाणेऽग्नि
पदस्थानेसूर्यादिपदमूहः आर्षेयंप्रवणीतइतिविधि
वशादुच्चार्यमाणः२कार्षयपादिःप्रवरःयजमानस्य
नामगृह्णातीत्यादिविधिनउच्चार्यमाणंदेवदत्तपदंनाम
।तेदेतान्यूहप्रवरनामधेयानिकिंमंत्रात्उतनेतिविचारे
केचिन्मंत्रब्राह्मणात्मकेवेदस्यद्वैराश्येपनिरूपितेअसंभवा।
त्मन्तहपष्ठितएववेदद्वैराश्यमनवतामितरत्युक्तं
दीनांद्वैराश्यपर्वणेतेनप्रतिपन्नत्वेनत्वस्यादूषणेमूलानामहा
ते मंत्रत्वमितिवदब्राह्मणत्वमितिमपिसत्त्वापत्तेउपेतैवतु
कालत्वप्रयोगकालेसूर्यो॥

विधायकस्यैव मंत्रपदवाच्यत्वादुरुप्रथादीनां वाक्याभिधाय
कत्वस्यस्पष्टत्वान्मंत्रपदैकवाक्यत्वाच्चैषां मंत्रत्वे अन्यथा
ह्यमंत्रैकवाक्यतापत्तावेनेमंत्राणामपि श्लोकैकवाक्य
तापत्त्रमंत्रादास्वदमंत्रत्वापत्तिः ऊहेनमंत्रान्तर्गतत्वाग्नि
पदस्यागादपि अवशिष्टादेरेव अश्मन्वतेन मंत्रभूता
ग्निपदयुक्तानामिव मंत्रभूतसूर्यादिपदयुक्तानामपि म
न्त्रत्वोपपत्तेर्नायं दोषः तस्मादूहादीनामपि मंत्रत्वमिति
प्राङ्नैरभिधीयते अपूर्वसूत्रस्मृत्यादिना व्याख्यातिव्यास्या
दिरूपणवशेनैतल्लक्षणायोगस्य स्पष्टत्वादभियुक्त
प्रसिद्धिविषयत्वस्यैव तल्लक्षणत्वं वाच्यं तत्रश्चोहादी
नां तदभावेन मंत्रत्वायोगः स्पष्ट एव न चैतावता तदे
कवाक्यतापन्नमंत्रान्तराणां अमंत्रत्वापत्तिः मंत्रत्वप्र
त्यभिज्ञानस्य दृढत्वात् अत एव कर्मकाले पाठोऽन्त
प्रतिकरणेऽपि न मंत्रत्वहानिः यत्र तु श्लोकाद्येकवा
क्यतापत्तिरपि मंत्रान्तरेषु न मंत्रत्वप्रसिद्धिरभियुक्ता
नां तत्र मंत्रत्वे प्रमाणाभावः स्पष्ट एव अतश्चोहादि
ष्वभियुक्तप्रसिद्ध्यभावेनामंत्रत्वेऽपि तदेकवाक्यता
पन्नानामन्यदीयान्तराणां तत्त्वान्मंत्रत्वोपपत्तिः एवं चै
वं कृत्वो भैक्षे पाशितादेः अपदस्य मंत्रत्वप्रसिद्ध्यभावे।
नामंत्रत्वेऽपि तदेकवाक्यतापन्नान्तराणां मंत्रत्वे

कौ॰
द्विपा॰
५५

पपत्तेः गीरापदे मंत्रत्वप्रसिद्धिस्त्वध्ययनकाले यास
यणादेशे चोपपद्यमानत्वेनेति द्रष्टव्यं यत्तु वार्तिके रायदस्य
सेरभिमतिर्विधिवाक्ये तदुक्तं तान गीतत्वेनाम्नातत्वादस्य वा
मंत्रत्वमिति तन्न गीतत्वेन समाम्नातस्यापि मंत्रप्रसिद्धि
विषयत्वेन मंत्रप्रसिद्ध्यविषयत्वेन मंत्रत्वायोगादत्यंता
यकपिंजलानालभेत इतिवन्मंत्रकांडे पाठाभ्युपगमे
पि वायस्पदस्यैव पठितत्वेन मंत्रत्वापत्तेस्तद्विधेयस्य
नापदस्य वस्तुतः पाठाभावेन मंत्रत्वानुपपत्तेरतिथा
यार्थमिति द्रष्टव्यं एवं पत्न्यापि सूक्तवाके प्रशास्तेय
यजमानोऽसावसाविति सर्वनामसंयुक्तमंत्राम्नानेन तत्रा
पि असावित्यस्य स्थाने यागादिकाले मंत्ररूपस्यापि
कर्मकाले तत्स्थाने पठनीयस्य देवदत्तादिपदस्य
स्वरूपेणापाठादभियुक्तमंत्रप्रसिद्धिविषयत्वानुपपत्तेर्मं
त्रत्वेन सर्वनाम्नि मंत्रत्वप्रसिद्धेस्तस्यानर्थकत्वेन तदनुमे
पदेवदत्तादिपदविषयत्वकल्पनान्मंत्रत्वोपपत्तिः
रिति वाच्यं सर्वनाम्न्यपि मंत्रत्वप्रसिद्धेस्तस्याध्ययनादावु
पयुक्तत्वात् अतो नापि देवदत्तादिपदे मंत्रत्वोक्तिरिति
प्रायार्थो वार्तिके द्रष्टव्यस्तस्मादभियुक्तानां प्रसि
द्ध्यविषयत्वमात्रकमूहादीनाममंत्रत्वे प्रयोजनं पूर्वपक्षे
ऊहादिभ्रेषे मंत्रभेदनिमित्तप्रायश्चित्तं सिद्धांते तत्वं गाभ्रेषनि।

ति

मितेकमेवःमंत्रनैमित्तिकशब्दविकारादिमदसद्भावस्यसूचे
स्पष्टं ॥ ॥२०॥ ॥ ॥तेषामृग्यजुषामर्थवशेनपादव्यवस्था
एवंलक्षणस्थिरीकरणेनमंत्रपदार्थैर्ऋगादिते पुनाप्रसं
गात्तदेवानवमेदत्रूपस्यऋगादेरहेतुभिर्यमंत्रैमेगोपायेन
निवेदस्यऋगादिपदार्थज्ञानार्थैलक्षणमुच्यते तेषांमं
त्राणांमध्येयत्रपादव्यवस्थात्रिपदागायत्रीचेचतुष्पदानु
ष्टुबित्यादिकासाऋक् अथवायस्मिन्नक्षरेपादसमाप्तिः
कविदर्थवशेनयथाऽग्निमीळेपुरोहितमित्यत्रनचात्र
अर्थापर्यवसानात्कथंअर्थवशेनपादसमाप्तिः॥अ
र्थापर्यवसानेपि इत्थंत्वेत्याख्यानपदादर्वाक्तनार्थपर्य
वसानोपपत्तेः एवमपरयोरपिपादयोरेतदाख्यानानु
षंगेणैवार्थपर्यवसानंद्रष्टव्यं अतस्त्वपुरस्कार्थवशेना
पादव्यवस्थाः क्वचित्ताग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरित्यादौ
तत्रत्रैवदत्तसमासमाख्येहृतवशेनाग्निमीळइत्यादौवा
क्षरसंख्यानियमलक्षणछंदोवशेनतमुत्तमित्यं
नोऽजमानमित्यादौवासर्वेषामेवैणवादेवांइंद्राविष्ण्वे
स्नेऽमत्यादौचद्वयोःपादयोर्वैषम्यप्रसक्तौकस्यकिय
द्वैषम्यमित्यपेक्षायांप्रायत्वशेनपादव्यवस्था अतएव
वसूत्रेऽर्थवशादयग्रहणंकृतवशादेरुपलक्षणार्थंत
दपिचनलक्षणांतर्गतंपादव्यवस्थावमंत्रत्वरूपसे

कौ॰
द्वि॰ ४॰
४४

वलक्षणस्यानतिप्रसक्तत्वात् ॥ ॥ ११ ॥ गीतिषु
सामाख्या ॥ ॥ अथ तेषामित्यनुवृत्तमंत्रगगीतिवस्या
सामशब्दार्थत्वावधारणेन चैवं वैदिकगीतिविशिष्टता
लभ्यते ॥ अतश्च न लौकिकगीतावतिप्रसंगः अभियुक्त
व्यवहारात्त्वस्यापि शब्दार्थं मंत्रेष्वभियुक्तप्रयोगान्मंत्र
स्यापि वाच्यतापत्तिः मंत्रशास्यातिसायेन लक्षणया
पि भानोपपत्तेः अतिरिक्तशक्तिकल्पने प्रमाणाभावा
त् विलक्षणोच्चैस्त्वमेवोपपादयिष्यामः नैवं पौन
रुक्त्यं सामशब्दस्य गीतिमात्रवाचित्वेन ह्यशिष्टमंत्र
वाचित्वेपि वा उभयथापि स्तोत्रकयज्ञांगविवेकसिद्धेर्गीति
मात्रवाचित्वस्य स्त्वनुपयोगे नावाच्यतास्तु मम एवं वाच्य
त्वं न वेति देशांतरे अथर्वसमपवाच्यतादिह सम
र्थितस्यैव गीतिमात्रवाचित्वस्यानागतावलक्षणेन
शिष्टाहितार्थकथनेन पौनरुक्त्यानापत्तेः यथाव
सरनाहृत्याधिकरणेन पौनरुक्त्यं न यथा सममपवो
पपादयिष्यामः यद्वा नवमे तु न गीतिमात्रवाचित्वक
ल्पने तद्विचारविचारार्थमस्यारम्भमात्रमिति नैवं वक्ष्यते
॥ ॥ १२ ॥ ॥ शेषे यजुःशब्दः ॥ ॥ ऋक्सामभिन्नेषु
स्वाभिप्रायादसंज्ञायां तेन यजुःशब्दो भाष्यकारेण मत्या
प्राप्तातिव्याप्तिः ॥ ॥ १३ ॥ ॥ निगदो वा चतुर्थं स्या
द्धर्मविशेषात् ॥ ॥ शेषे यजुःशब्द इत्येतदादेयोदा ।
॥ आरभ्यते ॥

संतिनिगदानामप्राप्ताः परसंबोधनार्थामंत्राः प्रमी
दग्नीन्विहर स्यादयः नेकिंयजुष्ट्वमित्याशङ्कतिवचाः न
ग्रनिगदानां यजुष्ट्वेहि उपांशुप्रसङ्गमेव वचनेनोपांशुत्वमा
मेद्भैव निगदेनेतिवाक्यविहितेनैवेष्टानुपपत्तेः नव
विशेषविहितेन सामान्यविहितस्यबाधः विशेषा
विधेः स्वविषयत्वानिभेदबोधनेनानुपपत्तेः सामा
न्यस्यापि वाक्यस्यबाधसंकोचप्रमाणाभावात्ः न
चपरस्मसाधनत्वरूपकार्यानुरोधेनवाक्यस्यापिप्रमाणोप
गतस्यसंकोचायोगात्तन्नमः प्रवदेदैवेह्होमत्विङ्गसा
दीनां परसंबोधनार्थत्वस्याप्यभावात्त्वः स्वस्यापि वापर
संबोधनार्थत्वेउपांशुत्वमुनिविकल्पमेद्वादिसस्संतवा
णामपि यदेशप्रत्यात्तचैष्टानुवादानुपपत्तेश्च अत
श्चोच्चैस्त्वं निगदेनस्यावृधित्वावगंभावाद्विभेदबो
धनादपि वक्तुपपत्तेनैसामान्यस्यापि वाक्यस्य सं
कोचकल्पनावश्यकः तस्मादर्थावयवं निगदाः स्वसंम
तं॥ ॥अपदेशाच्च॥ ॥ इमे निगदा इत्यानिपजुं
षि इतिसंज्ञाभेदादपिसोतिनादिवद्भेदकत्वोपपत्तेः
यौनात्वं पवंचमेत्ययवस्त्वल्पं निगदभूतोभवतिन
स्यायजुरितिनिमद्वल्लक्षणाप्रणावाक्यमेवनिगदस्यप्रयु
क्तं कीर्तनेयोगेनयागसाधनत्वमात्रपरंप्रमाणा

मात्रस्यैववायजुष्ट्वापकमितिरथ्यं ॥ ॥ यजूंषि वा
तद्रूपत्वात् ॥ ॥ मैत्तदेवं शुद्धेतुप्रियेतिमंत्रे संज्ञा वा।
नत्वमेदानीमरणादिरूपाणामघाणामेवानुकीर्त्तने
नानिगदस्य भेदेनानुकीर्त्तनात् मंत्रपदस्वल्पयंनि
गदभूतो भवतीत्यत्रस्कृतामभिन्नमंत्रत्वस्याश्र
लिङ्गत्वाणामानिगदेयजुष्ट्वसाधकत्वेनोक्तस्य निगदो
नेप्यपि सत्त्वात् न चात्र यौगिको यजुः शब्दः जपा
दिसाधनमंत्रेऽपि प्रसिद्धपदे तेयजुःशब्दप्रयोगेणैत
स्य रूढत्वावगमात् यौगिकार्थबोधकत्वानुपपत्तेः नसमा
यजूरूपमत्वस्मिन्नानायजुष्ट्वमेवः यत्तु विरुद्धधर्मक
त्वान्नेदं प्रनिर्मिते त्रोमदं ॥ ॥ वचनाद्धर्मविशेषः ॥ ॥ वे
दो वा प्रायदर्शनादित्यत्र तृतीये वेदोपक्रमानुरोधेन
वैधादेर्गार्हकृ वेदादिविहितकर्माङ्गभूतमंत्रमात्रगा
त्वस्याप्ययिष्यमाणत्वेन भयन्मतेपि स्वे निगदेनेत्य
स्योपांशुयजुष्वेतिवाक्यसंकोचकत्वावश्यंभावात्
भेदानुमापकत्वानुपपत्तेः सत्यपि वा स्वेच्छादेर्नैगादि
धर्मत्वे परप्रस्तापनरूपकार्यानुरोधेनेवोपांशुत्वासं
भवेनोपांशुयजुषेत्यस्य निगदविषयत्वानुपपत्तेः स
मपि निगदानां यजुष्ट्वे उच्चैस्त्वनिगदेनेत्यस्य निगदेषु
पदस्याप्रसंगाद्व्यावर्त्तनफलकोच्चैस्त्वनियामकत्वा

पपत्तेर्भेदोस्तु मापकत्वाद्योगाच्च न चैव लैङ्गिकप्रस्ताप
नार्थत्वस्य श्रावणवाक्यागतेन वाक्यप्रमाणकेनापि
बाधः शांकः लैङ्गिकस्यापि प्रधानभूतस्यापर स्याप
नेस्यांगभूतेनोपांशुत्वेन बाधायोगात् उक्तत्वेनतत्प्र
माणबलापेक्षयाप्रमेयबलापेक्षयाप्रमेयबलाबले
स्यापइति श्रुतश्च लिंगेनैवोपांशुयजुषेतस्य संकोवि
वकतः किंच नावश्यं लिंगस्यैव विधिसंकोचे व्या
पारोपित विधिवाक्यस्यापि स्वनिष्ठगौणत्वपरिहारार्थ
सः तथाहि उपांशुयजुषेत्यस्य निगदेषु संनाम्नामोपां
शुताविधापिवेनापूर्वविधित्वापत्तेस्तस्यवादृष्टादे
ष्टपकत्वेन गौरवापत्तिः अतश्च निगदभिन्नमंत्रानेवे
पदे प्राप्तोपांशुत्वानियामकत्वेन नियमविधित्वादै
नूप्यं· अतो निगदातिरिक्तेष्ववदृष्टपपदार्थोद्देशपदे
ष्टपकत्वात्वाच्चवार्थेस्वविशेषनियामकत्वंगीक
प्रात्स्वयमपि विधिः स्वसंकोचे व्याप्रियते अतश्चो
पांशुत्वाविधायीभूतेषु निगदेषु उच्चैर्निगदेनेत्यनेन
स्वरनियमो नानानुपपन्नः यत्तु मूले उच्चैर्निगदेनेत्या
स्यापरप्रस्तापनेनूपकार्यबलप्राप्तेश्चैवेष्टात्र वादकत्व
मुपांशुत्वविधिप्रशंसाफलकमंगीकृतंतत्तु इति षापा
र्थं मंत्रादिस्वरांतराणामपि पदे प्राप्तत्वेननित्यवदृष्ट

कौ॰
हि॰ धा॰
८०

वाद्यायोगात्‌। परप्रत्यायनरूपकार्यरहितानामपि
निगदानां मन्त्रत्वेन तेषु उपांशुत्वस्यापि प्रदेशप्राप्तौ सत — श्री
र्वत्र तद्योगाच्च। न चैवं उपांशुप्रवृत्तेषयत्र वस्तुतो वेदो
पक्रमानुरोधेन वेदत्वलक्षणे च निगदपदेपि यजुर्वे
दत्वलक्षणापत्तेस्तेषु वेदविहितकर्माङ्गभूतमन्त्रेषु उ
च्चैष्ट्वोपांशुत्वविकल्पापत्तिः वेदोपक्रमस्योपक्रमेव
लक्षणतनास्य यजुर्ग्राहकत्वेनोपपत्तौ उभयप्रवृत्तदङ्गी
कारे प्रमाणाभावात्‌ न च नियामकाभावः वाग्यो
र्यजुर्वेद इति यजुः पदस्य समभिव्याहृतत्वेन वेदपदोपक्रम
स्य यजुः पदे लक्षणायामेव तस्य यजुर्ग्राहकत्वेन तद
सिद्धेः स्वतन्त्रस्योपांशुत्वस्य वेदधर्मत्वेपि उच्चैर्निगदेन
मस्य नित्यर्थवादकस्यैव निगदमात्रोद्देशेन विशेष
विध्यापत्त्या प्राप्तोच्चैष्ट्वविधानोपपत्तेर्न धर्मविरोधा
नेदसिद्धिः नियामकत्वोपपत्तेर्नानुवादत्वसंभवः न
नस्व निगदानां यजुष्ट्वेपि परप्रत्यायनरूपकार्या
नुरोधेनोपांशुत्वप्राप्त्यभावात्तेषु उच्चैस्त्वं॥ ॥अर्थाच्च॥
॥ननु अग्नीद्विहरेत्यादेर्लोटः प्राप्तकालतायामपु
पपत्तेः प्रैषत्वनियामकस्योपपत्तेः प्रैषत्वनियामका
भावेन परप्रत्यायनार्थत्वाभावाद्वाचनिकोपांशुत्ववा
धापुन इति चेत्‌ एवमपि सामान्यविहितस्योपांशुत्वस्य
विशेषविहितेनोच्चैष्ट्वेन बाधेपि बाधकाभावात्‌ वस्तुत
स्त्वप्राप्तकालत्वे लोटो दृष्टार्थत्वापत्तेर्दृष्टार्थत्वानुरोधे
न प्रैषत्वावसायः॥

क्षपवोपांशुत्वबाधः पक्षसंज्ञाभेदाच्छेदकस्य कंनतमे॥
॥ श्रुणार्थीयव्यपदेशः॥ ॥ पौर्यंयजुष्ट्वमप्यपि
निगदव्यपदेशः सत्त्वागमाणेत्वमप्यपि परिव्राजकव्यप
देशावत्प्रयमत्यापनन्नूपकार्यवशेनोपांशुत्वनिहतो॥
निवर्तगदत्वनूपगुणयोगेनोपपन्नपत्व अतएवोपां
शुत्वाभावमात्रकृतप्रकर्षवत्वेनैवोच्चैर्निगदेनेति।
नह्यत्र निगदानुवादेनोच्चैष्ट्वविधानानहि श्रेः पूर्वमे
व प्राप्तमानस्य निगदस्योच्चैस्त्वस्य प्राकत्तावच्छेदकाव
गतिसिद्धिः अतएव मूले उच्चैष्ट्वप्रकर्षस्य प्राकत्ता
वच्छेदकत्वोक्तिरतिप्रायार्थैव॥ ॥सर्वेषामिति व
न्॥ ॥उपांशुत्वभिन्नस्वरकोच्चारणविषयत्वस्यैव
निगदपदप्राकत्तावच्छेदकत्वे सत्त्वमितनामज्ञावाति
गदपदप्रयोगापत्तिः अतोनूटत्वावस्यापात्तिगदप
जुः संज्ञयो दकत्वेऽप्यातिरादिवद्गुपपत्रमेवेतिचेन्न्
॥ ॥नक्षत्रकुर्व्यपदेशान्॥ ॥गदत्वेरपादवद्धा
त्वस्मप्तकवावकत्वाविशाष्टस्य व प्रकर्षवाविनादप
पवयोगेनोपांशुत्वभिन्नस्वरयुक्तपादवत्त्वमेवाहर
त्वस्यैव प्राकत्तावच्छेदकत्वप्रतीतेः स्वच्छत्तिप्रसंगाभा
भावनरूढत्वकल्पनेप्रमाणाभावात् अनेनैवाभि

कौ॰
द्वि॰ पा॰
९८

प्रायेणाश्रपणान्मैव निगदाम्नेचैवयजतीति निगदानां
स्य भेदव्यपदेशोपि संगच्छते तस्मान्न दृष्टत्वेनज्योतिरा
दिवादिवन्न भेदकत्वं संज्ञायाः वस्तुतस्तु नमः प्रवक्त्रे
त्यादिनिगदेषु वचनेनैवोपांशुत्वप्रतिप्रसवादवपवेषो
गबाधेनाश्वकर्णादिवद्रूढेराविषयकत्वेपि निगदत्वस्या
विशेषाधिकरूपस्य यजुष्ट्वांतरव्याप्यस्यैव निगदपद॰
वाच्यतावच्छेदकत्वे वक्तव्यत्वात्मनुष्यब्राह्मणसंज्ञा
योरिव व्याप्यव्यापकभावेन निगदयजुःसंज्ञयोरेक
स्मिन्नप्युपपत्तेर्न भेदकत्वापत्तिः तस्माच्च यजूंष्येव नि
नवं॰ गदा इति सिद्धं। प्रयोगो वा वक्तामेसर्वोऽयं वः सर्वोपि।
यजूंष्यपि मामानिवयाविलिवसंमतीति विहितेपांस
तेति निगदानां यजुष्ट्वेपांसत्वे भेदेन नेति द्रष्टव्यं॥ ॥४८॥
अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात्॥ ॥
ननु देवं यजुष्ट्वमुपयोगीति निरूपितं युक्ता प्रसंगात् यजुष्ट्वं कि
पदस्वपदसमूहे व्याससज्यवर्तते किं पदस्तवाचयोस्तिति।
विवकार्थमारभ्यते यावत्पदसमूहे लोके वाक्यत्व
प्रसिद्धस्तावस्मेव यजुष्ट्वं न तु वाक्यसमूहे तस्यैका
र्थप्रकाशकत्वाभावेनावितियोगानर्हत्वात् लोके
च पदैकार्थकत्वेविमतत्वमानस्यैकोलत्वं वतावदेवा।
वाक्यत्वप्रसिद्धस्तावदेव यजुष्ट्वमिति वगम्यते ननु कि
मिदमर्थैकत्वेन॥

नावत्पदार्थैकत्वं तेषां गामानयेत्यादिवाक्ये अनेकत्वा
त् नापि वाक्यार्थैकत्वं तस्यापि संसर्गरूपत्वेन प्रतिपदार्थ
हं हं भेदात् नापि प्रयोजनैकत्वं तथा हि पशविरूपप्रयोजनै
कत्वं विवक्षितं ततः सौर्यं चरुमित्यादाविष्टदेवत्वे प्रतिया
गस्यं प्रति च फलमित्यनेकत्वादर्थैकत्वानापत्तेः सर्वेभ्यो द
र्शपूर्णमासावित्यादौ च सत्वाः अथ मुख्यविशेष्यरूपप्रयो
जनैकत्वं तदापि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्या
दौ आग्नेयादिभावनानां मुख्यविशेष्यांशभिन्नत्वादेकत्वाना
पत्तिः अथ मुख्यविशेष्यप्रतिपादकशब्दैकत्वं तत्र व्रीहिय
ववाकयोर्भगो वा विभजनीत्यादौ च तत्प्रतिपादकशब्दभे
दादर्थैकत्वानापत्ते विभज्यमानस्यांशत्वाविशेषणोपा
दाने वैयर्थ्यमिति चेत् न भिन्नप्रतीतिविषयानेकमुख्यविशे
ष्यराहित्यमर्थैकत्वं अस्ति च गामानयेत्यादौ तत्र आनय
नभावनायां मुख्यविशेष्यभूतायाः एकत्वात् अस्ति चेदं द
र्शपूर्णमासवाक्येपि अनेकासामप्याग्नेयादिभावनाना
मेकेन प्रत्ययेनोपादानाद्भिन्नप्रतीतिविषयत्वासिद्धेः व्री
ह्रियववाकायोर्भगो वा विभजनित्यादौ च सत्यपि भिन्नप्रती
तिविषयत्वे मुख्यविशेष्यस्य यागविभागभावनादेरेकत्वा
दर्थैकत्वोपपत्तिः नत्वत्रार्थैकत्वेन कल्पनां प्रमाणोयत्नोय
तेनकल्पनामित्यत्र त्रिभेदमीर्वाचयतीति बहुवचनवदि

भागभेदप्रमाणमस्ति यतोर्थभेदः शंक्येत अतः सत्यपि
श्रीहियववाक्ययोर्भेगोवा विभजन्तु अयमावां विभजन्तु
ष्मांवां विभजतित्यादौ वाक्यविधाय्यैकत्वे विभज्यमानस्या
कांक्षताभावाद्वाक्यभेदसिद्धिः विभज्यमानस्याकांक्षत्वं
वाल्लीयमानयोः पदार्थयोः पदार्थयोरन्वये अनिष्टआ
कांक्षत्वं यथागामानयेत्यत्र गोशब्दस्य नव भागोवां विभ
जतित्यत्रायमाचामित्यस्यान्वयेस्याकांक्षत्वमस्ति एवा
कांपात्र विभजत्यन्वये नैव निराकांक्षत्वात् अतोस्यैव वि
भज्यमानस्यांकांक्षत्वविशेषणसाध्यकं अर्थैकत्ववि
शेषणसाध्यकांक्षस्यानंतेसदनेकरणोमीत्यस्यापितास्ति
स्वीदस्य नैतान्वये तच्छब्दस्यसांकांक्षत्वमस्ते न विभज्य
मानस्याकांक्षत्वादेकवाक्यतापन्नेर्दृष्टं तत्र विभज्यमा
नस्याकांक्षत्वेपि अर्थैकत्वाभावात् नहि सदनकरणप्रति
ष्टापनभावनयोरेकपरोपादानमस्ति येनैकप्रतीतिवि
षयत्वमाशंक्येत सदनकरणभावनायाः प्रतिष्ठापन
भावनायां प्रकारत्वांगीकारेणानुक्तविशेषणत्वभावश
कानुक्ताख्यात्वाभावेन तस्या अपि मन्त्रविशेष्यताप्रती
तेस्तच्छब्दस्य च वाक्यांतरोपात्तसदनप्रकाशकत्वेनापु
प त्तौ केनलिंगबाधायोगात् इत्युक्तं अतोर्थैकत्वाभावाद
वतवैकवाक्यताभावः देवस्यत्वादिवाक्येतु उभयसत्वायुक्तेति
वैयाभीत्यंतस्य वाक्यत्वं अतस्तावत्येव पर्यवसानम् ।

तावत वार्थप्रकाशकत्वेनयागसाधनत्वनचनयागसाध
नत्वमात्रेणयजुष्ट्वेव्यापित्वदोषापत्तेः जपादिसाधनेष्वतद्व्या
पतेश्च किंतु तावांतरधर्मेत्रुपेत्त्वावंतरेतिसंगीकर्तव्यं न
स च वेदत्ववात्सर्वमंत्रेषुश्यामजपकत्वेनापियजुस्त्वव्यवस्थे
वतिवियोगेनप्रकाशकत्वोपपत्तेर्नयजुष्ट्वस्यपर्याप्तिका
लत्वेनश्रमाणामस्तीतिवाच्यं मंत्रपदवत्स्वत्वयनिगदभूतानाम
वतितस्माद्यजुरित्यादेवाक्योपियजुःशब्दप्रयोगात्पर्याप्ति
हतितोपपत्तेः अन्यथाहिसर्वेषुमंत्रवाक्येषुव्यासक्तेयजु
ष्टपकास्मिन्निगदेयजुरेवपदवत्ताभयजुःशब्दप्रयोगोपपत्तिः
अतोवाक्यपदपर्याप्तंयजुष्ट्वंएवंमंत्रत्वमपिवाक्येमंत्रशब्द
प्रयोगात्पर्याप्तमेवावेदत्वंतुप्रत्येकस्मिन्वाक्येपीतवेदाध्या
तस्तिव्यवहाराभावाद्यासज्यवृत्त्येवेतिवस्तुतो नैवेवंमं
त्रत्वयजुष्ट्वयोर्वाक्यमात्रवृत्तित्वंकिंविशिष्टेनेपितस्मिन्मंत्र
त्वायनतापत्तिः गौर्गौरुतिवत्त्वातेविषयोवाभङ्गेगोत्वप्रत्य
भिज्ञावलेनगोत्ववदिहापितथाकारेबाधकाभावात् ।
अतएवयत्रनप्रत्यभिज्ञायथाश्लोकाद्येकवाकतापत्रादि
त्रिमंत्रान्तरेभिन्नत्वंनैवमेतत्रामिसकंप्राक् तस्मात्सिद्धंवा
क्यमात्रवृत्तियजुष्ट्वमितिसर्वंतत्रयदिभज्यमानसंकांलपद
त्वावंतदर्थैकत्वेसतिपकंवाक्यमित्येवंलोकेप्रसिद्धंअत
स्तादृशवाक्यवृत्त्येवयजुष्ट्वमित्यभ्यासरेणायोज्यंनतत्र

कौ॰
द्वि॰पा॰
८॰

प्राकृतमेववाक्यलक्षणंपरमेकवाक्यत्वलक्षणापवादःशू
वैक्रमेणप्रकृष्यत्वेनासंगतत्वापत्तेः अतोमंत्रवांतरवि
भागेएवंनिरूपितेपुनरवांतरभेदरूपस्ययजुषःप
रिमाणंनिरूप्यतइत्येवंद्रष्टव्यं अतएवऋक्सामरूप
योस्तदवांतरभेदयोरप्येतत्सिद्धपरिमाणत्वान्नपतिर
पणेपिनक्षतिः ॥१५॥ समेषुवाक्यभेदःस्यात् ॥ त
देवविभज्यमानसाकांक्षत्वविशिष्टार्थैकत्वकत्ववा
क्यैकत्वेनयजुःपरिमाणेचिंतितेपुनर्विभज्यमान
सांकांक्षत्वादिकमेवकियत्सुपदेषुव्यासक्तमितिविचा
र्यते॰दर्शपूर्णमासयोर्विहितोजेनावायस्यव्यादिसम
न्नायतेः तत्रयापवस्यइत्यादेरावहत्सापाकरणोवि
निग्रहस्यस्येतिकियापदसत्वात्सावच्छीत्रगामिनी
भवश्येतिउक्तेवाप्योदयाकरणाप्रतीतेदैवस्यत्वेतिमं
त्रवदेवसन्तानेपरिमाणंद्रष्टेतेत्यारेस्तुपकवचनांत
स्यशाखाछेदनादेविनिक्तस्यवायवस्थेत्यनेनैवकवा
क्यत्वंभवत्युतोभिन्नत्वेनावगतस्यापिस्ववाक्येभ्रा
त्वेतपराश्रवणात्रसन्तानेपरिमाणमितिचिंत्यते
किंपदेकंयजुरितिः तथावाजपेयादिनः आर्षेये
नकल्पंतांप्राणोपानेनकल्पतामयानोयजेनक
ल्पतामित्यादितत्रापिकिंपदेकंयजुरितिचिंत्यतेः।

तदर्थं वार्थैकत्वविभज्यमानसाकांक्षत्वे कियत्स्वप
र्थेष्वित्यपि चिंतनीयं॰ तत्रैषत्वेत्यादेरेतावदाख्यातप
दाश्रवणेपि साकांक्षत्वान्नतावदध्यपं कल्पनीयं॰ न च
साकांक्षार्थज्ञानस्यापि मंत्रजन्यस्यादृष्टार्थत्वेन जपादि
वदुपपत्तेर्नाध्याहारापेक्षकत्वमिति वाच्यं॰ इषे त्वेति शा
खां छिनत्ति ऊर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीति करणेन छेदनायंगत्वे
न मंत्रविनियोगान्मंत्रे इति करणावगतकरणत्वस्य
चाभिधानेन विनानुपपत्तेः छेदनादिप्रकाशकत्वावगमे
न छिनद्मीत्यादिपदाध्याहारापेक्षकत्वप्रतीतेः अतश्चाव
श्याध्याह्रियमाणस्यैकस्यैवाख्यातस्य कल्पनयैवोपप
त्तावनेककल्पने प्रमाणाभावादिषेत्वोर्जे त्वेति पदद्वया
नुष्यांतेपकमेव तदध्या॰ ह्रियते: यद्यपि च विनियो
गभेदात्पूर्वपदेपि छिनद्मि उन्मार्ज्मीत्याख्यातद्वय
कल्पनमावश्यकं तथापि इषे त्वेत्यस्य सामर्थ्यात्प्रा
करणिकसर्वयोग्यक्रियार्थत्वस्यावगतस्यायार्थत्व
स्यावगतस्यान्यक्रियाविषये बाध्येपि उन्मार्जनविषये
पि बाधे प्रमाणाभावेन समस्तस्यैवैकैकत्र विनियोगा
वगतेरेकवाक्यत्वोपपत्तेः न चर्जे त्वेत्यनुमार्ष्टीत्यस्यै
वपदद्वयमात्रविनियोजकस्य श्रावणवाक्यस्य साम
र्थ्यप्राप्तेषे त्वेति पदद्वयबाधकत्वं नस्य प्रतीकग्रहणा।

कौ.
हि ध्या.
७१

नापि समस्तविनियोजकत्वोपपत्तौ सामर्थ्याद्वा येष्वप्रमा
णाभावात् नचैवमेवेति शाखांशच्छिन्नतीत्यस्यादिप्रतीके
न समस्तविनियोजकत्वोपपत्ताववपि कुर्जत्वेनेत्यस्य कथं
मध्यमप्रतीकेन समस्तविनियोजकत्वमितिवाच्यं आ
नः प्राणापनप्रावतम्भ्रोतरित्यादिवः स्पर्शः आग्रहूत्वि
वानश्यमृतमसि प्राणाय त्वेति मंत्रस्य प्राणाय त्वेति
मंत्रस्य प्राणाय त्वेति द्विरपमभिव्यानतीत्यनेनांतिम प्र
तीकेनापि विनियोगस्य संकर्षेवस्य मा णाणावाजस्यायेना
त्रमर्थ्यात्प्रतीकेनापि समस्तविनियोगोपपत्तेः अत
श्च समस्तस्यैवाख्यातकल्पत्वेनैकार्थत्वात्तस्मिंश्च सर्वेषा
मनन्वये आनिहत्ताकांक्षत्वेन विभज्यमानसाकांक्षत्वादे
कवाक्यतालाभेन यजुष्टोपपत्तिः ऋक्षु मंत्रेतु यद्यपि
कस्यतामित्याख्यातं ऋक्तं तथापि विभागक ऋक्षु भेदे
प्रमाणाभावेनैकार्थत्वोपपत्तिः नवाप्युरादिकारकभे
दादेव ऋक्षु भेदः भगादिवत्तेषां स्वतो समवेतत्वेन स्तु
तिमात्रोपयोगितया प्रकस्यामपि क्रियायां निवेशसंभ
वेनाभेदकत्वात् नच ऋक्षीर्वाचयतीति संख्यया ऋक्षु भे
दः वाचयते रुच्चारणात्फलप्रयोजकव्यापारवाचित्वेन
तदंतर्गतत्ववाचिकर्मतया अर्थरूपायाः ऋक्षु मेदन्वयायोगे
न ऋक्षियदस्य कस्यतामिति पदलत्तकत्वावगते संख्या

स्तत्रिष्टत्वेनश्रुतिरूपार्थनिष्ठताभावान्नभेदकत्वानु
पपत्तेः नचैवमेकार्थत्वोपपन्नावपिविभागवदेवावि
भज्यमानंसाकांक्षत्वाभावान्नैकवाक्यत्वोपपत्तिः एते
षांप्रोत्साहनार्थत्वेनदृष्टार्थानामपिश्रुतीर्वीचपनीत्व
त्वेनसमुच्चयावगमादेकस्मिन्प्रोत्सनार्थश्रुतिप्रकाश
नात्मैकार्थेअनेकेषामपिकल्पनामितिपदानांपरस्पर
साहित्यावगमेनविभागेअनिवृत्ताकांक्षत्वोपपत्तेःवि
भागमंत्रेषुतुमंत्राणांदृष्टार्थत्वेनाविकल्पात्साहित्यान
वतेर्विभागेपिपरस्परानाकांक्षत्वान्नैकवाक्यत्वोपपत्तेः
अतश्चश्रुतिमंत्रेपिअर्थैकत्वविशिष्टविभज्यमानसाकां
तात्वरूपत्ववाक्यैकत्वसत्वाद्युक्तंयजुरेकत्वमितिःकेचित्तु
श्रुतिमंत्रेवास्तवंएकवाक्यत्वमुपपादयितुमसमर्थाउ
दाहरणद्वयेपिमंत्राणामदृष्टार्थत्वमंगीकृत्यादृष्टैके
ककल्पनयोपपन्नौअनेककल्पनायोगाददृष्टरूपैकार्थ
त्वंपरिकल्प्यतस्मिन्विभज्यमानसाकांक्षत्वादेकवाक्य
त्वं· यद्यपिचनपूर्वमंत्रेवास्तवप्रयोजनैकत्वेनैकार्थ
त्वविवक्षितंकिंतर्ह्यविशेषाभ्युपगमवशात्प्रयोजनैकत्वे
नैवतथापिअस्तानाभिप्रायस्यापिपूर्वपक्षत्वात्सिद्धा
न्तैकवाक्यत्वस्यापिश्रुतिमंत्रेउपपादितत्वाददृष्टार्थ
त्वांगीकारेचप्रमाणाभावान्नैकस्यविनियोगभेदेन

शब्दोच्चारणाक्षामिकत्वेनवकल्पनानुपपत्तेः कल्पितेपि
तदैकत्वेतस्मिन्निरपदार्थानामन्वयानुपपत्तेरप्रसक्ता
न्वयानंगीकारेपि साकांक्षत्वाभावादेकवाक्यत्वकल्प
नानुपपत्तेरीदृशैकवाक्यत्वस्यपूर्वसूत्रेनभिप्रेतत्वाच्चोपे
तितन्नस्यात्सर्वोक्तविधयैवैकवाक्यत्वमितिप्राप्तेभिधीय
ते· नात्रैकवाक्यत्वं· तथाहि आद्ययोरारोहणयोस्तावद्विनियो
गभेदेनैवार्थभेदात्रार्थैकत्वं· नच मध्यांतप्रतीकेनस
मस्तस्यैवोभयत्रविनियोगात्रप्रत्येकमर्थभेदः तत्रहि
आदिमध्यांत्यप्रतीकेनविनियोगोपत्रमंत्रस्वरूपाज्ञा
नवेलायामेवपदानांपरस्पराकांक्षत्वंयथासंकर्षेदाहृ
तेमंत्रे· तत्रहिप्राणायतनाग्रभिव्यानमोत्सुकेव्यकथं
हिरण्याभिव्यानेनस्वप्राप्त्यर्थितेत्यपेक्षितेपरावतोह
रदेशादन्तरिक्षाद्दिवस्परिसर्वतः प्राणोनोग्नस्माना
गच्छतुः पद्यपृथिव्याग्नपितुपरिस्राथुःस्वद गच्छतुःयत
स्तवामृतत्वेनप्राणादानसामर्थ्यादित्यन्योन्याकांक्षत्वं
मंत्रस्वरूपाज्ञानवेलायामेवप्रतीयतेः अतस्तत्रयुक्तो
मध्यांत्यप्रतीकेनापिविनियोगः प्रकृतेतुमंत्रस्वरूपा
लोचनवेलायांशेषत्वेत्यस्योर्जेत्वेत्यनेननिराकांक्षत्व
प्रतीतेः पश्चादवगम्यमानयकोपिविनियोगेनप्रती
कथचागायालेंप्रवर्गनतेनरपेक्षभंगापत्तेःकिंतुतप

शयथापेदितोविनियोगभेदएवस्फुटतरोवयार्यनेन
शकः प्रसंगोमथ्यांत्पप्रतीकनसमस्तविनियोगस्य·
किंवाख्यातकल्पकत्वावच्छेदकंतवरुहूभूतं· पुनस्य
कार्यकारणभावद्वयेपिकारणतावच्छेदकेक्याद्यभिचा
रप्रसंगः यत्रसामर्थ्यवलेनैवेतेनस्तोन्मार्जनांगतताव
गमात्तद्वाधार्थेसमस्तविनियोगंश्रुत्वंतत्सामार्थ्य
कल्पश्रुतेः पूर्वमेवप्रवृत्तलक्षणत्वाच्छेदनांगत्वेनविनियो
गेवगतेसामर्थ्यस्यश्रुत्यकल्पत्वाउन्मार्जनांगतावोध
कत्वाभावेनउपेक्षणीयं तस्मादर्थैकत्वविशिष्टविभज्य
मानस्यांगत्वाभावाश्रितवाक्यताप्रतीतेर्वक्ष्योयज्ञ
भेदः द्वितीयोदाहरणेतुसत्यप्यर्थैकत्वेविभज्यमाना
सांकाल्तभावात्प्रविभागमंत्रवदेववाक्यैकत्वं· नचक्र
मीर्वाचपतीत्यनेनसर्वेषांकल्पनामितिपदानांसमु
च्चयविधानादेकस्मिन्क्रुमिप्रकाशनेसाहित्यावगते
विभज्यमानस्यांगत्वोपपत्तिः सकृदुरितस्यैवपदस्य
क्रुमिवोधजनकत्वेनक्रुमिवोधेअनेकपदसाहित्यस्य
वाधितत्वात्· क्रुमीर्वाचयतीत्यत्रचनक्रुमिपदेनका
ल्पनामितिपदपर्यंतपरितमंत्रपर्वालतस्याप्रसंगात्
अपितुक्रूमित्वरूपार्थपरमेव· नचक्रूमित्वरूपार्थपरत्वेन
स्य उक्तावगात्क्रुलत्वापारवाविवाचपत्यंनर्गतवत्वि

कौ॰
द्वि॰ पा॰
७३

कर्मत्वानुपपत्तेः वचपरिभाषयोरिति अत्र प्रामनवले
नवचेरभिधानार्थकत्वावस्थायां तं प्रति अर्थस्य कर्म
त्वोपपत्तेः अत एव क्वाचित्कोवचेरुच्चारणे प्रयोगो
लाक्षणिकश्चेत्यत्र संधेयं एवं वक्तृभिपदस्यार्थपरत्वा
वस्थायामपि तस्याश्च बहुत्वसंख्यया भेदावगतेरर्थभेदा
पत्तेः स्फुटमेव॰ प्रक्रमोक्तन्यायेन यावत्प्रथमान्तं वक्तृ
भिभेद इति नकपिंजलाधिकरणन्यायेन भवित्वमात्रप
र्यवसानाशंका॰ विभागमंत्रे तु बहुवचनमात्राकार
कभेदस्य च स्वरूपेणाम्नानमवाप्तेन यापकस्यामपि क्रिया
यां स्तुतिमात्रार्थत्वेनोपपत्तेर्न भेदकतेति विशेषः अत
श्च वक्तृभीवी चपत्नीत्यस्य वक्तृभिभेदककतयाप्युपपत्तेस्त
न्मंत्रसमुच्चयस्य च मंत्राणां भिन्नार्थत्वादेव सिद्धेरर्थभेद
वगमाद्विभज्यमानस्याकांक्षत्वस्य च हर्षप्रधानताकाभ्यभा
दावगमेन यजुर्भेदोपपत्तिः प्रयोजनं प्रथमोदाहर
णे स्पष्टमेव॰ द्वितीये तु यावन्मंत्रं उच्चारणं यजुर्भेदानेपक
मंत्रप्रेषेवाजत्वात्रोच्चारणं सिद्धांते पूर्वपक्षे तु सकृदेव त
त्र संधानं समस्तोच्चारणं चेति द्रष्टव्यं सूत्रं तु समेषु अन्यो
न्यनिराकांक्षेषु वाक्यभेदः स्यादिति स्पष्टं ॥ १८ ॥ अनुषं
गो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् ज्योतिष्टो
मतिष्टगाऽउपमदा द्वितीयतृतीयवतनर्थेषु बहः स्पष्टवा॰

ग्ना भेदेन द्विराहत्यानुष्ठीयमानानां क्रमे संदिहानायां
मंत्रत्रयं उपसंदंशभूतो पहोमांगत्वेन समाम्नातः त
त्रयो यातेअग्नेअयाशया तनूर्वर्षिष्ठागह्वरेष्ठोग्रंवचो
पावधीत्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहेति · द्वितीयतृतीयती
यौ तु यातेअग्ने रजाशया यातेअग्ने हराशयेति एतेषां
च मंत्राणां क्रमेणैकैकस्य तत्र संदेहः क्रियमाणोपस
दंशभूतहोमांगतेत्यस्य विचारः · तत्रोभयोर्मंत्रयोप
र्बहुस्त्रीलिंगनिर्देशास्त्रीवा कपदस्यांतत्वावगतेर
वश्यं कश्चित्तत्परिहरणसमर्थो वाक्यैकदेशः कल्पना
यः न चाध्ययनविधिना अध्ययनोपायनियमाकथ
मनधीतस्य वेदैकवाक्यत्वोपपत्तिः तेन प्रत्यक्षपठिते
वेदे तन्नियमेपि अनधीतीत्यादिपदवदेव वेदैकदेशत्वो
पपत्तेः ननस्मादवश्यकल्पनीये वाक्यैकदेशे किं लौकि
कोध्याहर्तव्यः उत वैदिक एव तनूरित्यादिराद्यमंत्रैक
देशोनुषंजनीय इति संदेहः अत्रानुषंगपदस्याम्नान
स्य सर्वार्थत्वेनैव माध्यविच्छिन्नत्वेनानुषक्तस्याम्नात
त्वेन मंत्रत्वेन वयजुष्ट्वस्याप्युपपत्तेः पूर्ववद्यजुःपरिमाणा
वितात्मकत्वेन संगत्युपपत्तेः तत्र वैदिकः शेषश्राव्यानं
तरपठितत्वादयेन्नितदेशापाराद्धायषेवत्वारस्यैमसं
बध्येनानंतरयोरिति तावदविवादं · अतस्मात्प्रथमा

कौ॰
द्वि॰ पा॰
७८

णाविशेषत्वात्प्रयाजादिवत्सर्वार्थमेवायमाम्नात इति नै॰
वाशंकितुं शक्यं॰ न च शेषस्याग्यसंबंधेन निराकांक्ष॰
स्यापि उत्तरयोः साकांक्षत्वात्तदन्वयोपपत्तिः तयोरपि प्र
निबद्धलौकिकशेषग्रहणेन निराकांक्षतयोराग्यमंत्रमात्र
निबद्धवैदिकशेषग्रहणानुपपत्तेः अत एवाग्निमुपधाय
स्तुवीतेत्यस्य लौकिकाग्निग्रहणेनापि निराकांक्षत्वात्कार्य
विशेषपुरस्कारेणानिबद्धानां वचनव्यक्तिरेवोपपन्ना द्विहि
नैतमष्टाकानां वाहवतीयादीनामग्निपदेनाग्रहणमि॰
तिसममेवद्व्यते: एवं सत्यपि यदि लौकिकस्याप्रकृतत्वा
दाग्नेयीमंत्रन्यायेन प्रकृतस्यैव वैदिकस्य तत्तनूरित्यादेर्ग्रहा॰
णमित्याशंक्येत तदा आग्नेयीमंत्रस्यान्यत्र विनियुक्तस्यापि
उपारद्योरस्य इति वचनात्समस्तस्यान्यत्र विनियोगे मंत्र
त्वानपायेपि मंत्रैकदेशस्य तनूरित्यादेरन्यत्र नयने मंत्रत्वा
नापत्तिः अतस्त्वोपादयितत्वान्यापि सयवशत्यतेनत्रय
तातस्य मंत्रत्वं यजुष्ट्वं वाकमायादायितु मितिनतद्देषय
जुर्वैषनिमित्तप्रायश्चित्तायापत्तिरितिप्रामेनिधीयते॰ वै
दिकस्यैव सर्वत्रानुषंगः तस्य सर्वार्थमाम्नातत्वात्॰ यथै॰
वहितनूरित्यादेराग्यमंत्रसंबंधे आकांक्षायोग्यतासंनिध
यः कारणं तथैवोत्तरमंत्रद्वयसंबंधेपि तथा हि॰ आकांक्षात्वा
वत्विशेष्यविषयिणी आद्यस्यैवेतरयोरविशिष्टाः योग्यता च

निराकांक्षाकरणासामर्थ्यरूपा पूर्वस्मिन्निवोत्तरयोरविशि
ष्टैवः संनिधिस्तु पंचम्यानंतर्यरूपो नाविशिष्टस्तथापि ।
असंबंधियदाव्यवधानरूपोऽविशिष्टएवः नहिआनंत
र्यात्मकः संनिधिः शाब्दबोधकारणांतरभावेपि देवदत्तगा
मानयेत्यादौ देवदत्तादिपदानामानयनान्वयदर्शनात्
अपितु असंबंधिपदाव्यवधानमेव· गोशब्दस्यसत्यापि
व्यवधायकत्वे आनयनान्वयित्वेनासंबंधिभावात्·
अतस्त्वप्रकृतेपि आद्यस्वद्वितीयेत्वतीयेपि उक्तरूपः
संनिधिरविशिष्टः न च द्वितीये संनिध्युपपन्नावपि तृ
तीये ते नैवव्यवहितत्वात्कथं सन्निधानोपपत्तिरिति वा
च्यं द्वितीयस्यापि शेषान्वययोग्यत्वेन गोपदवदेवासं
बंधित्वाभावात्· अतस्त्वासंबंधियदाव्यवधानरूपसं
संनिधानस्यसर्वेष्वविशेषात्सर्वार्थसामान्यानावगतेः ।
सर्वसंबंधोपपत्तिः अतएवैकस्यैवव्यवहितानंतर्यपंच
म्यापेति तस्मात्पाठोत्तरकाले पाठोऽप्याकिंचित्करः सा
र्वमंत्राव्यवहितानंतर्यस्य समकत्वात् अशक्यत्वेनाहद्व
पाठस्यवाकांक्षादित्रयेशैवसर्वार्थत्वस्यानोपपत्तेरन
र्थकत्वेन सर्वान्तपाठनियमस्यचायादवितमशक्यत्वे
नैकाव्यवधानस्यावर्जनीयत्वात्ः उत्तरयोरप्येतत्तिदे·
शोद्वारागास्यलिंगेनैवज्ञातुंशक्यत्वाच्च: ततस्त्वप्रकृमा

कौ
द्वि.पा
७५

कांतादित्रयसाधारणात्मवीर्यत्वं॰ नैवैवमप्यवधान
स्यान्वयाप्रयोजकत्वे समानपदप्रत्यासत्त्या यागस्यैव क
रणत्वाक्तिर्विरुध्येतेति वाच्यं॰ अव्यवहितानंतर्यस्या
न्वयग्राहकत्वाभावेप्यन्वयनियामकत्वोपपत्तेः त
त्रहि फलनिरूपकत्वक्रियायागस्यैतस्योमादेश्यनिय
मेप्राप्ते नियामकमात्रं पदप्रत्यासत्तिः प्रकृते त्वाकां
तादित्रयसाधारणपात्मर्वत्रनियमेनैवशेषप्राप्तेनां
नेतर्यस्य नियामकत्वोपपत्तिः नहि पकस्यैनैपकां
क्षेणोतत्ययोनैपकांत्यरकत्वेवक्तुं अतस्त्रयश्चैवप्रया
जादीनां मतस्याग्नेयाव्यवधानेनाग्नीषोमीयादेर्प्या
कांतादित्रयसाधारणपात्मवीर्यत्वमेवमिज्ञापिद्
ष्टव्यं तस्माद्वैदिकस्य सर्वसंबंधरूपोनुषंगपवयुक्तो
नत्वकामिकान्वयोगीकारेणौकसंबंधेपववैदिक
त्वंइतरसंबंधेलौकिकत्वमिति यतः शेषान्वयवि
नाम्नायद्यत्वारयोरपितत्परिसमाप्तिः अतः सर्वेष
त्वस्याम्नानादनुषंगइतिसूत्रार्थः प्रयोजनं तत्वद्वे
षेयजुर्भेषनिमित्तप्रायश्चित्तप्राप्तिः स्पष्टैव पवं
तावदनेकेषां उपस्थितानां कांतानां मत्रविधावाम्नाय
मानः शेषः सर्वत्रैवान्वयः इत्युक्तं इदानीं तत्व
स्याप्याकांतानामनेकेषां मत्रविधावाम्नायमानः पे

षः सर्वज्ञानुषज्यतेनवेतिविषयव्यास्यार्थंतस्मिन्ने
वसूत्रेविचार्यते: ज्योतिष्टोमेयजमानपावनार्थामि
मंत्राश्चित्पतिस्त्वापुनात्ववाक्पतिस्त्वापुनातुदेवस्त्वास
वितापुनात्वित्येवंविधायाक्रियायाःप्रतीतत्वेनस्तोतिप
कांताःपठिताः तेषामंतेअच्छिद्रेणपवित्रेणवसोः
सूर्यस्यरश्मिभिरित्येवंक्रियासाकांक्षःशेषःसमाम्ना
तःसकिमनंतरेणैवमंत्रेणसंबध्यतेउतसर्वैरिति
विचारःतत्रतेषांतावत्स्वरूपेणनिराकांक्षत्वाच्छेषाः
कांक्षयैकांतामुत्पाद्यसंबंधोवाच्यः तत्र कसंबंधेन
निवृत्ताकांक्षस्यशेषस्येतरप्रकांक्षोत्पादकत्वेप्रमा
णाभावान्नियामकापेक्षायांयागारादिवानंतर्यस्य
नियामकत्वोपपत्तेर्नसर्वत्रानुषंगः नचैवमपियज
मानंपावयतीतिविधिनाविहितस्यैकस्यैवपाव
नस्यत्रिभिरपिमंत्रैःप्रकाशनादकिंचित्करस्यसर्वा
साधनीभूतप्रकाशमानपावनक्रियाकरणप्रका
शनार्थत्वात्पूर्वमंत्रयोरपिअंतिममंत्रवत्प्रयोगोप
पत्तिरितिवाच्यंपावनक्रियैकापिमंत्रभेदेनप्रकाश
नानांभेदादंतिमप्रकाशनविषयीभूतपावनक्रिया
करणप्रकाशनार्थत्वस्यैवानंतर्यादवगतत्वेनवि।

कौ
द्वि पा॰
८६

त्मनादिकर्त्तव्यत्वस्यैवदेवकरणत्वव्यवस्थायाश्चोपप
त्तेः नवाऽत्रमंत्राणांविकल्पोयेनैकस्मिन्नेवप्रकाश
नेऽत्रयाणांकरणत्वाद्विहिपदयोरिवयमंत्राणामव्या
वस्थापत्तिः सत्यपिदृष्टार्थत्वेत्रिभिर्यजमानोयाव
पतीतिवचनात्सार्थसामर्थ्यमिश्रष्टत्वात्समुच्चयोप
पत्तेः अतश्चविकल्पोक्तिर्यज्ञिकाचारविसंवादिनी
वार्त्तिककारीयाप्रतिज्ञायार्थैव· अतश्चसत्यप्यदृ
ष्टादेःसर्वार्थत्वे याज्ञादिवल्लक्षणयुक्तस्यैवसर्वोप
कारकत्वोपपत्तेर्नप्रत्येकंप्रयोगाख्यानुषंगोपप
त्तिः वस्तुतस्तुवैधघनादिकल्पपर्यालोचनयाया
वनस्याविस्तरवनाभिगुल्फप्रदेशभेदेनत्रिरभ्यासा
देकैकमंत्रस्यैकैकाभ्यासकरणत्वावगमादनन्त
र्यविशेषेणाकिञ्चाद्गुल्फप्रदेशसंस्कारार्थयावन
क्रियाभ्यासप्रकाशकपदैकवाक्यतयाविजाती
यासर्वसाधनीभूतयावनक्रियाभ्यासांगत्वावग
तेः प्रथमसामेत्राचनुगाश्रीणाजीतिवदभ्यासांतरे
सामभावाद्यवस्थोपपत्तिःसलभैव: अतोनेदशास्य
लेनुषंगश्शतिशामेभिधीयते· आकांक्षादित्रयसत्था
रणादत्रापिसर्वार्थमासनानावगमेनानुषंगोनैवाक

तथाहि: सन्निधियोग्यत्वेनावत्सर्ववदेवाविशिष्टे: आ
कांक्षापियथैवांतिमस्यैतदाकांक्षावशेन कल्पात
थैव पूर्वयोरपि· तस्य चानंतर्यस्य नियामकतासंभव
तितत्र हि तन्नियामकं पदत्रतत्संहते: पूर्वैर्विकल्पेन
अनेकेष प्राप्ति: यथा प्रतियदाभिकरणासिद्धान्तरी
त्यायागमोमयो: प्रकृतेन उत्पाप्याकांक्षागाम
पितेषांविनिगमनाविरहेणाप्रधानत्वात् प्रतिप्रधा
नाहृतिन्यायेन च प्रत्येकं समन्वये नैव शेषग्राहि
तावगते र्नियामकानाकांक्षानांतर्यस्य तन्नि
यामकत्वोपपत्ति: अतश्च यथैवानेकहविष्काम्
विहृतिषु क्रतानामुपहोमानां विनिगमनाविर
हेणाप्रधानत्वेन च सर्वहविर्गतामेवाकांक्षां प्रक
ल्प्य समन्वये न सर्वार्थत्वावगते र्नियामकाकांक्षा
विरहेणानामंतर्यस्य नियामकत्वं तथैव प्रकृते
पीति पूर्ववदेव सर्वार्थमाम्नानावगते शंकोत्थंग: ९॥
व्यवायात्रानुषज्येत अस्मेवभियदाव्यवधाने सत्य
नुषंगे साधिते यत्रासंबंधिपदव्यवधाने तत्रानुषं
गो नास्तीति प्रत्यस्रदाहरणार्थमिदं सूत्रं· यथासंते
वायुर्वाजेनगाकत्तांसंयजत्रेरंगानि· संयत्तयतिग
शिष्ठास्त्वत्र गच्छतामित्यस्यांगानीत्यनेन तावद्यो

कौ॰
द्वि॰ख॰
७८

गपत्वेनासंबंधादसंबद्धपदव्यवायेन संयत्तयतिरा
शिषेस्यनेनमत्यपिमाकांक्षत्वेयोग्यत्वेवासंनिधा
नाभावान्नानुषंगः अतः संपजतैरंगानीत्यत्रगच्छ
तामित्यस्यैवसंयत्तयविराशिषेस्यत्रापिगच्छतामि
तिपदंअध्याहर्तव्यं॰ नचानयोः साकांक्षत्वेपिगम
नरूपस्यार्थस्यैवयोग्यताबललभ्यत्वान्नयोपपा
त्तेः किमर्थंपदाध्याहारकल्पनेतिवाच्यं॰ ततत्प
दार्थशाब्दबोधत्वाव॰च्छिन्नंप्रतिहेतुत्वमत्वसंबंधे
न॰ तत्तत्पदज्ञानस्यैवकारणत्वात् अन्यथाद्वेवद
त्तःपर्वतीतिकेनचिदुक्तेपर्वतइष्टेनकलायेने
वकर्माकांक्षानिवृत्तेः किंयवतीतिप्रश्नानापत्तेः
अस्मतेतकलायोपस्थितावपितद्बोधकपदस्यो
द्बोधकाभावादवपस्थितौप्रश्नोपपत्तिरितिवैष
म्यंकिंचचंदनस्येत्वादौह पस्थितिवदेकस्त्वंवंथ
दर्शनेन[illegible]परसंबंधिस्मरणमितिन्यायेनचंदनपद।
समवायीकारणीभूताकाशोपस्थितौतस्यापि।
स्मरणकर्मत्वेनान्वयापत्तेः अतोवश्यंप्रणाद्धवादि
ध्यंगच्छतामितिपदमेवाध्याहर्तव्यमाकारणीय॰
तवैवंयदाध्याहारोपपत्तावपिअध्याहारतस्यपद
स्याध्याहतेनापिस्मरणोपपत्तेर्नावश्यमध्याहारणोप

पत्तिः मंत्राधिकरणोक्तन्यायेन परिहितमंत्रेष्विवा
प्यान्हितपदेष्वपि प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशकेष्व
उच्चारणोपपत्तेः अतोत्र लौकिकत्वाद्गच्छामि
तिपदस्य तद्भ्रेषे यज्ञभ्रेषनिमित्तप्रायश्चित्ताभवि
ष्यियज्ञासंभवेपि यदाध्ववधानं तद्वैदिकस्यातद्यो
गोपपत्तेर्युक्तं तद्भ्रेषे यज्ञ प्रायश्चित्तादि· तत
श्चतत्रानुषक्तस्यैव पदत्वं वस्तुतस्तु गमिष्यानु
मात्रस्य द्वितीयमंत्रेप्यनुषंगासंभवेन तत्तीये संबं
धोपपत्तेरस्तुदाहरणोपि प्रत्ययमात्रस्यैव व्यवा
यादनुषंगो निराकर्तव्यः नचैकपदत्वात्प्रत्यया
नत्तसंगे प्रकृतेरप्यनुषंगानुपपत्तिः प्रत्ययमा
त्रोद्देश्यप्रकृतेरार्थत्ववत्तस्याप्यनुषंगेपि वाधकाभा
वात् अतएवेदृशविषये विशेषेक्त्वाज्जैमिनि
सूत्रमेदरसमंचेदंतख्यावाम्हुर्गिं यद्वालाहलसंज्ञ
मेवकलितंयेषांतंसज्जनैः श्रीकृष्णस्यतनूभवेणा
पमितिसिद्धं मीमांसोत्तनिर्णिप्रमणप्यसृष्टैर्यायो
त्त्वयेति शेः णतानुषंगंन्यायमतेहृद्वाः तेरप्रत्यय
रहितस्यैवयमपरंयः कौस्तुभाख्योमणिः श्रीहर
देवसूनोः कृतिरेषा खंडदेवस्यः मीमांसाकौस्तुभा
ख्योभेराध्यायपादस्य ॥ इतिश्रीमत्पूर्वोत्तरमी

कौ·
द्वि·ध्या·

मांसायागवायवारीणांश्रीरुद्रदेवसूनोःखंडदेव
स्यकृतौमीमांसाकौस्तुभेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमः
पादः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ प्राङ्गीत
नेकर्मभेदः कृतान्वेषयन्वात· एवंउपोद्घात
सक्तान्वप्रसक्तेभेदलक्षणादौप्रमाणमेयत्वमे
गेनयदागतेनत्समाभौनहुद्धिस्थंजायतइति
न्यायेनभावार्थाधिकरणोक्तधात्वर्थकरणाव
स्योपस्थितेस्तस्यचापूर्वभेदसिद्धि द्वाराभाव
नाभेदसिद्ध्यर्थत्वस्योक्तत्वादिदानीमवसरप्रा
मोलक्षणार्थंभूतोभावनाभेदएवशब्दान्तरा
दिप्रमाणैः प्रतिपाद्यते तत्रापिशब्दान्तरस्यप्र
माणान्तरसिद्धधात्वर्थभेदोपजीवनेनभावना
भेदमात्रव्यापारात्स्वीकाराद्वन्यायेनप्रथमत
स्तेवभेदकतानिरूप्यते ज्योतिष्टोमेनस्वर्गका
मोयजेतेतिप्रकृत्यसोमेनयजेतदाक्षिणानि
जुहोतिहिरण्यमात्रेयायप्रददातीत्यादिश्रुते
तत्रयागदानहोमादिसकलप्रकृतधात्वर्था
न्तरक्षाएकाभावनाथवाप्रतिधात्वर्थंभावना।
भेदइतिविचारः अत्रचप्रकरणान्तरातिरिक्तसा।
कलभेदकप्रमाणनिरूपणस्यपादार्थत्वात्या
दृष्यायसंगतिः स्पष्टा तत्रलाघवादेकैवभावना
नचतद्वाचकतिप्रत्ययानामानात्वेदः तस्यधात्वर्थ

विधानार्थमनुवादकत्वाभ्युपगमेनानन्यपरत्वाभावा
त् नचैवमपि एकेनवाक्येनभावनाविधौतद्गतस्य
स्यधात्वर्थस्यगुणादेर्वातस्यानिविशिष्टत्वेनवाक्यांतरविहि
तोत्रविशिष्टधात्वर्थोनरादिनिवेशानुपपत्तेर्गुणाद्वा
पत्तिः फलवाक्येस्वर्गादेर्वानशुद्धभावनाविधेयगाकारे
णातदनुवादेनमासादिवाक्येगुणविशिष्टधात्वर्थविध
फयगामसर्वेषामन्यत्रविशिष्टत्वेनगुणानामयानवत्ताप्र
नचफलवाक्येपिधानात्पादानात्रशुद्धभावनाहिविधिः।
शाकाः विशिष्टविधिगौरवापत्त्याफलवाक्यस्यस्यपजे
स्वयुत्पादनुवादकत्वेनप्रकृतधात्वर्थमात्रोपलक्षणावे
नवासाधुत्वार्थमनुवादकतयाविधेयार्थकत्वान्मा।
वात्॥८॥ नचफलानुकूलव्यापारसामान्यस्यलो
कतएवप्राप्तत्वाद्धात्वर्थविशेषावच्छिन्नस्यचतत्ववि
धेयत्वेतानिष्टत्वात्कथंशुद्धभावनाविधानोपपत्तिःस्व
र्गस्यजन्यत्वेनतदनुकूलव्यापारसामान्यलोकतोवगते।
पितदुद्देशेनकस्यचित्कृष्यनिष्टपन्नरूपस्यव्यापारस्यनि
यमेनानाप्राप्तत्वाद्विधानोपपत्तेः उत्पादोपन्नस्याप्यवगा
मेपितद्धतत्वेजात्यस्यानवगमाद्विधानोपपत्तेश्चनवग्र
कृतिप्रत्ययोपात्तस्यार्थमहत्त्वतदुत्पन्नयागमनेनप्रत्ययात्।
नियमेनप्रकृत्यर्थाविनाभावित्वेबाधकत्वावगतेः शुद्धभाव
नाविधानानुपपत्तिः वस्तुतोधात्वर्थावच्छिन्नभावनाभिधा
नेपिधात्वर्थावच्छेदस्यप्रमाणांतरप्राप्तत्वाद्विशेषमात्रो।
शोविधिफलोपपत्तेः अतएवतत्तत्फलस्यलेधात्वर्थाव
च्छेदस्यप्रकरणान्तरप्राप्तत्वेपिभावनामात्रविधिराश्रितः

कौ॰
द्वि॰ प्रा॰
२

अतस्तत्पत्निपदस्य प्रमाणान्तरानुरोधेन प्रकृतत्वं सर्वथा त्व।
र्थपरत्वावगतेस्तत्समानाधिकरणाग्न्यज्योतिष्टोमपदस्या
प्येकदेशप्रवृत्तिनिमित्तेन सर्वनामधेयत्वोपपत्तिः ए
वं च फलवाक्यस्थ इदंभावनाविधानेवगते सोमादिवाक्य
स्थतिप्रत्ययेन प्रत्येकं तं अनूद्य तत्करणतया सोमादिवि
शिष्टधात्वर्थविधानोपपत्तेः सर्वेषां चोत्पत्तिशिष्टत्वेन
गुणमात्राभावाज्ञैकप्रमाणाभावेन भावनैकत्वसिद्धेः
एवं च तत्र हाराकार्ये निरपेक्षतया तत्तत्स्ववर्ण्यैनापकफ
लाभावनाकरणत्वावगमेन विकल्पोपपत्तेरेकजा
तीयस्यैवापूर्वस्यान्ततामणिमणिन्यायेन सकलजन्य
त्वोपपत्तेस्तैरुत्पन्नाकल्पनाभावादपि लाघवं चेत्क
वाद्यभिचारपरिहारार्थं तत्रेदोपि न चेतावता भावना
भेदने च भेदकान्तराभावे घ्यवच्छेदकीभूतधात्वर्थभे
देनैवैकान्तरादेव भेदोपपत्तिः समहालेवनस्थले
एकस्मिन्नेव ज्ञाने घटपटादीनामनेकेषां विषयतासं
बन्धेनावच्छेदकत्ववदेकस्यामेव कृतौ सर्वेषां धात्वर्था
नां संहित्यैनावच्छेदकत्वोपपत्तेः अस्ति वा एकस्या भा
वनायां वैकल्पिकी सर्वेषामवच्छेदकता सर्वथा सिद्धे भा
वनैकत्वे यत्तत्र भाष्यकारेण यागदानहोमानां स्व
रूपांशेन एकत्वादवच्छेदकीभूतधात्वर्थस्यैक्यैकत्व।
मित्युक्तं तत्स्वस्वरूपांशे स्यैक्यापि परस्परायादनप्रते
पांशापेक्षयापि केन धात्वर्थैक्यान्नोपपत्तेरवतिष्ठायार्थं किं
चैवं दधातिवाक्यस्थामकर्मानुवादेन हि रागयोरेपरूपा।
नेकगुणविधानवाक्यभेदप्रसङ्गादवश्यमभयविशिष्क

र्मविधानावगतेर्यागवैयर्थ्यंकेयाक्रियमेहैवतव्यादादित्रा
नित्यहोतीमयत्रापिज्ञहोतिलक्षितयागानुवादेनविधे
यस्यत्वणस्याभावाबानर्थ्यंविधानावरूपकत्वेनतदेवचो
क्रियमेवहोतव्यदादित्रणपदेवदक्षिणाकालरूपत्व
णविधिः होदक्षिणानीतितक्षितस्यकालार्थंस्यवणा
मावेनकालविधेःप्रमाणाभावात्तद्दक्षिणायामन्ने
यागांगत्वेनप्राप्तत्वादेवविधिवैनाशंक्यः ॥ अतोवि
धेयांतराभावेनकर्मविध्यवरूपभावपाठप्राप्तदक्षि
णोणोनस्कालतताफप्रवृत्तिनिमित्तेनदाक्षिणघा
श्रुतिनामधेयांअनतस्वयागवैर्थ्यंकस्यबाधितत्वात्तत्व
पिधान भेदेभावनायायरूपकामित्येवंप्राप्तमनुच्यते
यत्रायर्यायपयानुभेदरूपणरूपांतेरत्रभावरूपभावना
रूपकर्मभेदः प्रतिपत्तव्यः तथाहि भानानावक्लृप्तिः
सविषयकाकृतिविषयत्वमपिवनज्ञानविषयत्वादि
वल्पिहपदार्थहृत्तिअपित्रसाध्यमात्रवृत्तित्वात्तत्र
त्यत्वायवर्गायं अतश्चफलवाक्यविहितायाअपि
कृतेविषयोपत्नायांसोमादिवाक्यविहितायागादि
रेवसाध्यत्वाजन्यत्वेनसंबध्यतेइत्यस्यपगतमंत
त्रकार्यतावच्छेदकस्ययागत्वादेर्भपत्काराणांभूता
यांकृतावपिचेजात्यमावरूपकमेवनचतत्तत्कार्यता
वच्छेदकावच्छिन्नेप्रतिथत्वेनैवकारणानास्वहेमा।
त्पत्तिदशायांयागोत्पत्तिप्रसक्तिस्तविजातीयादृष्ट।
रूपस्यासम्माबाध्वनिराकरणेयत्वेतिवाच्य विजाती

कौ०
द्वि० अ०
३

पादिष्टस्यकारणत्वकल्पनेप्रमाणाभावात् अन्यथानु
मानाद्देवकार्यमात्रोत्पत्त्यापत्तौकारणमात्रोच्छेदाप
त्तेः अदृष्टगतवैजात्यकस्यकल्पनापेक्षयोपस्थित
कृतावेववैजात्यस्यापितद्युक्तत्वात्तद्वच्चकार्यमा
त्रवृत्तिजातेःकचित्प्रतिकार्यतावच्छेदकत्वनियमा
णनुग्रहात्तोभवति नचैवमीश्वरकृतौकार्यहे
यजनकतावच्छेदकजातिद्वयसत्त्वात्सांकर्यापत्तेः
देश्वरकृतत्वेवानंगीकारात्ः एवं सत्यपियदिस
कलशाकरणिकथावदर्थवृत्तिश्रपिश्रयणादिका।
रादिवृत्तिफलकत्वमिवव्यापकसामान्यमेवकार्यता
वच्छेदकंतयाकेनचित्पदेनोपात्तंस्यात्ततोभेवकार्य
तावच्छेदकैक्येनकारणीभूत[illegible]भावनैक्यंतव प्र
कृतेतदस्ति सोमादिवाक्ये यागत्वादिनैवतत्तद्धाव
र्योपस्थितेः अतस्तत्तत्कार्यतावच्छेदकवाचिधात्व
पदभेदाद्युक्त एव कारणीभूतभावनाभेदः नचैव
मपिसोमादिवाक्ये यागादेः फलभावनाकारणत्व।
स्यैवशाब्दत्वेनजन्यत्वस्याशाब्दत्वादार्थिककर्मताक
रणतायाश्चकल्पनालाघवान्नयोधनेकस्यैवव्यापक
धर्मस्यकार्यतावच्छेदकत्वकल्पनोपपत्तेः का
र्यतत्तद्भेदेनभावनाभेद इतिवाच्यं शाब्दस्यकरणस्य।
त्वस्यशाब्दभेदेनभिन्नत्वात्तदनस्थानुपपत्तिकल्पि
तस्याकर्मत्वस्यापिकल्पकभेदेन भेदोपपत्तेः।
अनेनैवचदिशातिसन्न[illegible]डुष्टीत्युक्तौति।

स्यादावपिभावनाभेदोबाध्यः म्लोलोक्तरीत्यानदसिद्धे
रितिचेयेत्रतस्यभावनाभेदावश्यकत्वेनतत्तद्वाक्येनैवत
त्तद्वाक्योपात्तसकलकारकविशिष्टभावनाविधानमि
त्यंगीकर्त्तव्येनतत्फलवाक्यस्थवानेकभावनाविधाने
इत्तैव एकैकभावनानुवादेनतत्तद्वाक्यार्थविधिरिति
फलवाक्येभावनानेकत्वग्राहकप्रमाणानुपस्थि
ते तद्वाक्यस्यापत्तेः सर्वोपलक्षणार्थत्वेप्रमाणाभावा
च्चज्योतिष्टोमपदैकदेशप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे
गाकारस्याप्युक्तत्वाच्चअतस्यतत्तद्वाक्येनैवतत्तद्भाव
र्थविशिष्टभावनाविधानमंगीकृत्यफलवाक्येना।
एवाप्फलसंबंधमात्रविधानेतदपिचज्योतिष्टोमप
दानरोयायाचानर्थिकत्वायत्तसोमद्रव्यकयागस्यैव
नस्कस्कतत्रिफलवाक्यएवोद्भिदायजेतेतिवद्यागक
र्णकभावनायाःफलोद्देशेनविधिः सोमवाक्येतु
मत्वर्थलक्षणाविशिष्टविधिर्गौरवाभियायागक।
र्मकभावनानुवादेनसोममात्रविधिरेवास्त्वितिवाच्यं
फलवाक्येदाक्षायणयादिवाक्यगणिकयागनामेवा
जसम्बवत्फलसंबंधायपत्याननन्तरेपेक्षायाकर्मान्तर
विधानेप्रमाणाभावात् ज्योतिष्टोमपदस्यचोत्तरकालि
कोगात्वरूपसंबंधमादायैवसर्वपरत्वोपपत्तेः नचैवमापत्तिः
तथात्वेदीक्षणीयादिवाक्येऽप्यतिशिष्टद्रव्यावरोधेनत्र
सोमविधानानुपपत्तेःसोमवाक्येगुणान्तरोमविशिष्टक
र्मान्तरविधानस्यावश्यकत्वात् अतस्तद्युक्तंचानर्थिकत्वा
येनतस्यैवफलसंबंधविधानमितिसिद्धांत्यानर्थभेदेन
भावनाभेदः किंचपत्रसंज्ञोपपदद्युक्तत्वात्तच्छ्रवणान्तत्र

फलवाक्यप्राप्तभावनामात्रानुवादेनयागार्थमात्रविधा
नोपपत्तावपिगुणोपपदसत्त्वेपिसोमादिवाक्येसोम
यागस्वरूपानेककारकविधानेवाक्यभेदस्तदवस्थ
एव॰ नचसोमविशिष्टयागविधानाद्वाक्यभेदः याग
स्यापिकारकत्वाविशेषेणगुणविशिष्टगुणांतरवि
धयोगवद्गुणविशिष्टयागस्यापिविधेययागस्या
पितुल्यत्वात् अतस्तेषामपिप्रथमतोमानान्ता
यामेवान्वयमंगीकृत्यतस्याएवविशिष्टायाविधिरं
गीकर्तव्यः तस्याश्चत्वयाश्रुतेंगीकारात्फलवाक्यप्रा
प्तभावनानुवादेनोभयविधौवाक्यभेदोदुरपह्न
वः अतःसिद्धमयययागभेदरूपात्स्वरूपतःकार्य
तावच्छेदकाभेदेनकार्यभेदावगतेःकारणीभूतायाभा
वनायाएवैजात्यमितिप्रयोजनंपूर्वपक्षेसर्वेषां।
यागानांसमप्राधान्याद्विकल्पश्चसिद्धांतेतुसोम
यागस्यैवप्राधान्येऽन्येषांतदंगत्वाविकल्पः सू
त्रेउक्तविधेयप्राप्ततेभावनारूपकर्मभेदःप्रत्येत
व्यःकार्यकारणयोरेकवैजात्येनापरवैजात्यरूपाव
बधस्यकल्पनात्वादितिध्येयं ॥ ॥ १ ॥ ॥:
एकस्यैवपुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकंहिस्यात् ॥
इदानीमभ्यासाद्भेदोभिधीयतेनादृष्टांश्रुतिमासमेयाः
समिधोयजतितनूनपातंयजतिइडोयजतिबर्हि
र्यजतिस्वाहाकारंयजतीतिपंचकृत्वोयजतिपदस
भ्यस्तंश्रुते नत्रकिंएकोयागउतपंचत्वभ्यासेयागभे
दइतिविचारः यागैकत्वेभावनापूर्वयोरप्येकत्वे
नद्वैतेतत्रमर्थ्यानपरत्वाच्चारणाभेदस्थकृतांतराधि

करणन्यायेनैवभावनाभेदसिद्धिरपूर्वाधिककर।
णेणकन्यायेनचापूर्वभेदसिद्धिःप्रयाधिकाभ्यासा
षाणभेदवद्भावनाभेदोपिशक्यानेवश्रुतयापि
शाहृतेगणापिनत्समवादसाधारणभावेनतो
पन्यस्तः अत्रचयथावर्णभेदमात्रस्यैवविवक्षित
विवेकेननिरूपणाययत्वेपिअध्यायार्थरूपभाव
नाभेदसिध्यर्थत्वाद्ध्यायसंगत्याविरोधः एवंस
ख्याधिकरणेप्यपिद्रव्यस्यैव यादसंगतिस्तुस्प
ष्टैवा अनेनतरावपूर्वाधिकरणेमस्यथारव्यातै
केनभावनाप्रत्यभिज्ञानेधात्वर्थभेदेननतदर्थभेदा।
युक्तोभावनाभेदः प्रकृतेचधातोरप्येकत्वेननदे
देशमाणाभावइतिपूर्वपक्षोस्यानानतइष्टव्यात
त्रधात्वर्थावत्स्पएवेतिददतत्रप्रत्यभिज्ञयावगम्य
तइत्यविवादं अतस्तदर्थोप्येकएव नचएवंतत्स्वी
रणाद्भेदः तस्यलोकेपटःपटइत्यादौशतशःउच्चा।
रितेपिभेदाप्रतीतेः प्रत्युतप्रत्यभिज्ञापकत्वेना।
भेदसाधकतापाविरुद्धत्वात् नचएवंनः श्रुतिमा
त्रस्याभेदसाधकत्वेपिविधिएवंनःश्रुतेस्त्वसम।
भिव्याहृतार्थविहितविधानायोगेनभेदसाध।
कत्वात्रविरुद्धेतिवाच्यं उपक्रमस्यापिजिएवनः
श्रुतिवलेनैकवाक्यतालाभायचैकंवृणीतेत्यै
वृणानइतिवत्तत्कृतयांतेयजतीत्यादौलडंतत्वस्य
यिसंभवेनविधिएवनश्रुतेरेवासिद्धेः अतएवतद्
देवायंएकस्यार्थवादइतिनानर्थक्यप्रति

हूतत्वेनापि विधित्वेन: क्रतोर्भेदकतापत्तेश्च वास
मिधोयजतिवसंतमेवावरुंधेनर्तुनयानंयजतिश्रा
ष्ममेवावरुंधेयरत्यादिष्टथक्स्टयगर्थवादास्त्वाना
त्रिः सेदिव्यगुणाविधिश्चवहितत्वानन्नुपपीतं
यजतीत्यादिरपिविधिः। तथापिइदमाज्यहोतीत्या
दिवद्गुणसंक्रांतशक्तिकतादिविधेर्नर्थभावना
विषयताभावेननतद्भेदकतापत्तिः सर्वत्रहिसमि
दादिवाकोसमिदादिपदानीद्वितीयांतानाम
पिवि यजतातिनदेवतायरत्नमेवागम्यतेन
न्नामधेयत्वंतायेनतस्याविधेयतांद्विद्विदानर्थभा
वनाविषयतावाग्निहोत्रंजुहोतीतिवत्स्यामियेल
तेषामुभयत्रतुल्यात्तद्दान्तिकताद्यभावेननामधेय
त्वायाविषयत्वात्। नचत्यायांतरादिविषयत्वेपिस
मिदादिदेवतानांयाज्यामंत्रवर्णैरिवसंभवसाधे
कान्नादष्टिहोत्रंजुहोतीतिवत्तत्वख्यायविषय
त्वोपपत्तिः वसंतमृतूनांसमगणामीत्यायत्वंम
त्रैसाणमेत्रेधसंतादिदेवतानामपिप्राप्तेसंभवे
नसमिदादीनांनित्यशयभावात्। अतोवसंतादि
मंत्रवर्णिकदेवताप्राप्तेर्निष्फलकत्वात्समिदा
मिदादिनियमस्याप्राप्तत्वेनविधिवाक्यैर्वेयातो
पपत्तेर्नामधेयतासंभवाद्विधायकस्यगुणसं
क्रांतशक्तिकत्वेनधात्वर्थभावनाविषयताभावा
न्नतद्भेदकत्वमेवं कर्मोत्पत्तिवाक्यस्यदेवतावैरा
यात्कथं उत्पन्नवाक्यस्यदेवतांतरविधायविधातो

उपपत्तिः। कर्मान्तरत्रिवाक्यस्योपपदस्य नामत्वांगीकारात्
अत एव तद्गुणाच्छेदशंका। नैवमपि विनिगमनाविरहः।
माध्यमिकत्वेन समभिव्याहारेक कर्मविधिविधिरितरत्र गुणविधिस्वद
न्वादेनेति विनिगंतव्यं वाक्यादिति पार्थसारथिभिर्वेदेव
श्रावस्तुतस्तु यागमित्यपदस्यापि नामधेयत्वेनोद्दिश्याप्रसिद्धं
उभयत्र तन्त्रवद्वाह्निकताभावात् वाक्यभेदप्रसंगोपदेशोत्न
शंकनीयैव। न तत्प्रख्यन्यायोऽनियमस्याप्राशस्त्यादन्य
पत्तेः। देवतामात्रप्रख्यानं तदुपपादनेन तनूनपातादिप
देवत्वविशिष्टोद्देशेन नाममित्यपदमात्रस्य नामधेयत्वानेव
ज्यते। तस्माद्देवपरिहर्तव्यं। स्वाहाकारवाक्यैकर्मविधिः
न तत्र स्वाहाकारपदस्य नामधेयत्वात्। न हि तत्र स्वाहाका
रपदं स्वाहाकारपदे देवताविधायकं न स्याण्मूलेन तस्या
पि संभवेन नाहिनीयान्तत्वस्यैव नियामकाभावात्। दे
वताविधायकताने। मंत्रवर्णोत्पन्ने स्वाहाकारदेवताया
श्रयामंत्रेन अपूर्वायाः स्वाहाकारदेवतायाविधौ गौरवा
द्वैः। नापि स्वाहादाध्याहमात्रविधिः। एण्मूलेन तस्यापि सं
भावेन तद्दोषतादवस्थ्यात्। स्वाहाशब्दस्य मंत्रवर्णात्प्रत्यभि
ज्ञत्वेन नियमविधेरप्यनाशंकनीयत्वाच्च। अतोऽसौ तत्प्रख्य
न्यायेन नामधेयमिति तत्रैव कर्मविधिरित्युत तदनुवादेन
वैकल्पिकदेवताविधयः। अस्मिंश्च पक्षे स्वाहाग्नये स्वाहा
सोमममित्यादिमंत्रस्य लिंगकैर्मंत्रोक्तैर्याज्याकार्यैवा
ध्यतेऽपि महाप्रकरणस्य हृतलिंगात्सांगप्रधानदे
वताप्रकाशनार्थः। तत्स्वाहा देवा आज्यपा यानुत्यादिना प्र
याजदेवताया अपि प्रकाशितत्वात्तदंगमपि भवत्येवेति
नैतत्प्रधानमात्रांगत्वायत्वात्प्रयाजे स्वाहाशब्दस्याप्र

कौ॰ मन्त्रानन्तरमुक्तन्यायविषयानतः शंकते । अतः समिदादिवाक्यानां
द्वि॰ पा॰ नैवं देवताविधायकत्वेनोपपत्तेर्विधिपुनःश्रवणस्य सार्था
९ र्थविषयताभावाद्वाक्यत्वेनोपपत्तिः अस्त्वेवं यागस्वरूपा-
ज्योत्पत्तिवाक्ये देवताभावान्नेदन्त्वा । देवसमिदादिवाक्ये
ष्वपि च सत्यपि देवताविधिः । तत्र मात्रान्तविष्णुवादिदेवतया
ज्याज्यावाक्यागुणलानां नु अप्रमेया चार्थितामसमाख्यातसत्रलान
लिंगेनतत्कल्पी इतिभवदेवोक्तः एतत् । अस्त्वेवं सिद्धांत
वत्प्रमाणरीत्यैवसमिदादीनां पंचानामपि नामत्वे ऽयनेन
थापिमासधर्मिकत्वेन समिदादीकाण्यवकर्मविधिः । इतरेण
तस्यैव कर्मणोऽभ्यासविधायकत्वेन पुनरर्थं जेतेभिव तदुक्ता
वन्तरं द्रव्यपौर्णमास्यामाज्यतनपन्न कार्यान्तरविधायकाः
प्रहृतत्वप्रत्यभिज्ञावाधर्मागात् अस्मिन्नेव पदे अतिदेशे अव
र्हिः प्रतिसमानयतेतिदृष्टान्तद्वयस्यापकान्तप्युपपत्त्या निर्भवं
ति ॥ वैव ज्ञातेऽभेदापत्तिः तस्याप्यपि अभ्यासाभिप्रायेणो
पपत्तेः । अतः सिद्धमैकनामिनिप्राप्तेऽभिधायते ॥ सत्यपि
लदलेदसंदेहे विध्यं तत्वैकवाक्यताभावात् एवंतत्रान्तवा
दमात्रत्वेनानार्थक्यापत्तेर्निःसंदिग्धगुणविधित्वाहेन
तावैतेषामेव मध्ये वाक्यान्तविधित्वमिति वेन्नदर्शवादा
इतिप्राप्ताज्ञपपत्तेः सर्वविधितावधिपदत्वाविवादे नत्वसमा
नामिथानत्वात् समानपदश्रवणाच्च विधानार्थभावत
पानेव्याप्रीयनेन रूपपदार्थ इत्यपुत्त्वगैः प्रथमविधिप्र
कारात् । नत्वेवं तदावाक्येन पदेदद्यादिवद्रूपपदार्थी नन्व
गतिस्यात् तदाहिविधिस्वरूपविशिष्टविधिगौरवं यदिहा
र्थधानर्थभावनयोप्राप्तिमन्यतेऽपेत्तते । तस्यवापेदा
यां मत्वभिज्ञानमनवादकारणं नत्वपेदाया हि रोपित्रा

तस्यापेक्षाया अनभिहितत्वमपेक्षायापि विधिपरस्य रस्यापेक्षितत्वेना
नुवादकारणता यथैव सोमेनेत्यादौ तस्यामप्यपेक्षाया
अनभिहिताभावादपेक्षानर्थभावप्रतयोरनुवादस्तथैव प्र
कृते विधेयांतराभावेनानुवादापेक्षाभावात्तदभिहिता
त्वेनानुवादोपपत्तिः। अतस्तस्योपमर्दापत्तेर्विधित्वाव
त्रैदध्याविरोधे सति विधिकृतानभिहितानोपजीवीनापि
पत्तिः। तस्यापि समानपदोपात्तविधिस्पृष्टत्वानुरोधेस्पृष्टा
तित्वेन सविधिकृतानभिहितानुपजीवकत्वात् एवंस
त्यपि पदे प्रजिलक्षकत्वत्यकृतमात्रवाचीभवेतनतस्य
स्योपक्रमस्थत्वेन बलवत्त्वानुरोधेन तत्पत्यापि विधि
देवदेवांश्च याभिर्यजन्त इतिवदनुवादकत्वेनैव नीयेता
वस्तुतस्तु तदुद्दिष्टप्रयोजनाभावादानर्थक्यप्रतिहत
त्वेनोपक्रमस्थपदैरेवाप्रकृतपरत्वेलक्षणयास्तुप
गमेतु किमुत पदावृत्तिः अप्रकृता प्रकृते प्रकृतसाधा
रणस्तदा समानपदोपात्तविधिस्पृष्टत्वानुरोधेन संनि
धिकृतानभिहिताप्रकृतविषयत्वेपजेर्न किंविद्धाधकं
पश्यामः यत्तु प्रकृतेपि सामिदादिदेवतानियमस्यावि
धेयस्याविधेयस्यसमानाद्विधिर्ध्यानर्थभावनांशेप्राप्तिसा
पेक्षत्वेष्टकेनत्रअन्यनराकांक्षालक्षणंवंध्यानमंत्रण
मंत्रणमंत्रकल्पवसेनादिदेवतापेक्षयोभयाकांक्षा
वालक्षयाज्यामंत्रवर्णकल्पप्रामिददिदेवतानांवरुव
त्वेनविषमशिष्टविकल्पादपपत्तेर्नियमविधययोगा
त् अतः समिद्धगे स्वाहाकारयागेवावांतराधिकारा
प्यमकरणेन सर्वेषां याज्यामंत्राणां मंगलावगतते

कौ. लक्षणेन यागार्थिकसमिदादिशब्दात् देवताकल्पनेनान्य
द्वि. ध्या. परत्वेनचैवं संततस्तु नास्ति त्यागस्तु मंत्रणां मंत्राणां शब्दा
न्तमंत्रणामंत्रत्रुट्कर्षापत्तेः। न हि देवताप्रयाजानुमंत्रण
समाख्यानेन प्रयाजातिरिक्तं सामान्यसंबंधबोधक
प्रमाणाभावादुत्कर्षानुपपत्तेः। अतो नामनेनामंत्रव
लक्षणया समिदादिदेवताप्रकाशनार्था अपि वैता
नीति दृष्टत्वेन तन्त्रत्वेनात्कमदृष्टार्थत्वेनचैवमेकी
भवेत्येवमादीनामनुमन्त्रणान्तराणां विकल्पापत्तेः
तेषामपि लक्षणया प्रयाजफलप्रकाशकत्वेनाभिव
कार्यत्वयासमुच्चयोपपत्तेः। विशिष्टव्यवायमर्थायंपमे
तिरूपापिष्यतेः अतः समिदादिपदानां तन्मात्रव्यक्त्यापाये
ननामधेयत्वाद्वितीयान्तराभावेनविधेय र्थभावनावि
षयत्वाच्चान्ते विहितविधानायोगेन विधित्वग्रहणात्
पादाभ्यासाद्भेदसिद्धिः। अत्र च न पुनः स्फोतिमात्रस्य भेदसा
धकत्वेनस्याभेदसाधकत्वेन विरुद्धत्वात्। अतो विधि
भेदः। न सा स्वीयमदीयेत्येरभेदसाधकत्वाभावात्
विरुद्धता पुनः। श्रवणं चानन्यपरं दृष्टं। अतश्च द
भाग्यहानौत्यादौ मन्त्रापि विधि पुनः। श्रवणोत्तरानिमित्तफ
लादिसंबंधपरत्वान्नभेदकता विधिपुनः। श्रवणस्याग्र
न्यपरत्वेऽपि च विधानयोग्यपरत्वं दृष्टं। अतश्च पदद्वं
विहितत्वादौ समन्वयानन्यपरत्वेऽपि भावे न विधानयो
ग्यताभावत्वात्स्फुटकत्वेतितउत्तराधिकारणेवक्ष्यते। प्रकृ
तेतुजैव्हवायाज्यस्य समिदादिदेवतायां प्राप्तत्वेन तृ
पलाभात्रविधानायोग्यत्वादवक्तव्यस्कपपूर्वं विहाति

त्यत्रापि प्रयिकारवाक्यगतत्वेन सिद्धिफलकसमुदा
यद्वयपरत्वेनानन्यपरत्वाभावादेव न भेदकता। रूपाभा
वस्त्वत्रानिष्पाद्यार्थमन्त्रेणान्यथाथाव्यक्तत्वेन सोमिकध
र्मातिदेशस्याविद्द्याद्दयोर्दैवदेवेन यजेतेत्यादौ च क
थामपि निवारयितुमशक्यत्वात्। न चैवं अत्रापि विधि
प्रत्यक्षवणस्यैकादशप्रयाजान् यजतीतिवदाहृत्य वि
धानार्थत्वेनान्यपरत्वाद्भेदकत्वात्तस्यादिति वाच्यं न
ह्यत्र प्रयाजानुवादेन विधीयमानोऽसत्त्वो निशेषात् संख्या
पुनेपुसमुदायाल्संबंधेन निवेशमलभमाना प्रयाज
प्रयोगयौक्तिकत्वेन विधेयत्वात् युगपत्पदर्थ्यादभ्यास
मापादयति। प्रकृते तु विधेयान्तराभावेन यागपुनः
प्रयोगस्यैव विधेयत्वकल्पनात्तन्न्यायेन यजनात्यादि
यज्ञेनाप्रदृष्टां तरफलकस्य यागप्रयोगगतद्वितीय
त्वादेरपुनःप्रयोगाभ्यासस्यापूर्वमपरनामधेयस्य लक्षणया
पत्तेस्तत्वरत्वायोगात्। तेनैवेकपुनःश्रुत्वेनैवापा
नः पुनःस्वत्र न च लक्ष्यतेति वेषम्। न चैवं किंहा
तेऽपि पञ्चिधावनायाग सामान्यवाचकेन विधेय
त्वावच्छेदकविजातीययागत्वलक्षणात्सैवैति वा
च्यं नलक्षणीयापित द्विकेय यागव्यक्तेः प्राकप्रता
वच्छेदकीभूतयागत्वेनाथवच्छेदेने शालक्षणयाप्रदा
यत्वात् प्रत्योप्रदृत्तिरूपान्यपरत्वायोगादनन्यपरपुन
श्रवणस्य भेदकत्वमावकस्येकमेवा यस्कभवदेकेनो
यांश्पुयात्वानुवादेन सोमिदादिदेवताविधानमितिपू
र्वपक्षः कृतः स्वैकल्पिकसोमिदादिदेवताकत्वेऽप्रति

कौ० द्वि० पा० ८

ह्नायेरोवर्हिः प्रसिमानपत्नेइत्यादिसमञ्जयत्नायकान्त
पपन्नेरेनहिथ्यन्यथानुपपत्तिकल्पितसमन्वयविधिप्र
सङ्गोपांशुयाजादावुत्तिकल्पनेवगौरवापत्तेर्विस्पष्टरूपांशु
यष्टव्याजामिनायेत्यार्थवादानुपपत्तिश्रुतिराकार्यैवम्,
तन्त्रसिद्धंश्रवनन्यपरविधिपुनःश्रवणंरूपादभ्यासादेरेषु
पंचस्वपिथ्यान्तर्थाभावनयोर्द्वयोरपिविधानावगतौ
र्विहितविधानायोगेनभेदइति । नन्वेवंसंज्ञायवहा
रव्यानेषुसर्वत्राभ्यासेनेषभेदसिद्धेर्नैषांविनसंज्ञायाभेद
कत्वेभवेन्नेस्यावाभेदकत्वेनप्रकृतेपिनतुएवंभेदसिद्धेति
भ्यासस्यासंकीर्णोदाहरणालाभइतिचेन्न । नपत्राख्या
नसामसामानाधिकरण्याभावेनयागविशेषनामत्वा
नवगमेपिश्रुयेषज्योतिरित्यादौअधिकाराधीयश्रा
ह्वानयेमनिहारित्रक्रियाविशेषसंततावनिश्चयेहृता
नद्वलेनैवविध्याख्यानकल्पनेतत्राभ्यासस्यसंज्ञा
धीनसिद्धिकत्वेनदुर्बलत्वात्संज्ञयैवनद्वयापरणीय
मेवाग्रहदायजेनेत्यादौसंज्ञाभावेप्रकृतेनसेववयागस्य
फलसंबंधयोगेणफलसंबंधयोवाप्रकृतेनयागसिद्धेतोवि
धिपुनःश्रवणेपिविधीयतइतिश्रवनन्यपरत्वाभावान्न
नाभ्यासस्यभेदकत्वेनत्रापितिः प्रतिद्वंद्वमेवसंज्ञाया
भेदकत्वेप्रकृतेनेश्राभ्यासस्वरूपस्यसंज्ञानधीनत्वादन्य
परत्वाभावेनाविकलत्वाच्छाडुक्तंनस्यभेदकत्वं । नच
संज्ञायाअपिप्रकृतेनेनत्रस्वेन्यायसिद्धत्वेनाभ्यासगास्य
यागविधयानत्वाच्छायुक्तंनस्यभेदकत्वं । नवसंज्ञा
याअपिप्रकृतेनेनत्रस्वेन्यायसिद्धत्वेनाभ्यासगास्यया

गाविधवान्नाभावात्तत्त्वतसंज्ञानाभावे देवताविधि
परत्वेनाभ्यासेवतद्धीनत्वाज्ज्ञापिवभेदसिद्धेनाभ्यास
स्यग्रसंकोर्णोदाहृतानामिति वाच्यं। प्रकृतोदाहर
णेभ्यासाण्डयसंकोचापत्तेरुभयत्र तत्प्रवृत्तिकेधा
त्वपाराच्यादिनानामधेयतासिद्धिस्तत्रविधेयार्थान
र्थभावनाविषयतद्वारकभेदावगमान्तरमेव संज्ञा
त्वसिद्धेरभ्याससैवासंकीर्णस्य भेदबोधकत्वोपपत्तेः
प्रकृतोदाहरणेपितत्वमप्रत्यायस्यागणविधिमात्र
प्रतिबंधकत्वा — जिस्मभिव्याहारस्य वसंत्रवर्णेश्रा
मदेवतादकत्वेनाप्युपपत्तेर्वा मधेयत्वप्रत्यस्य चावच्छे
दस्यसंबंधकेणापान्ननामधेयेनैव सिद्धेर्नामत्वानव
गमात्ततः पूर्वमेव विधिगुणः श्रवणस्य भेदकत्वोपप
त्तेश्चतवैवेत्तडन्नरमधिनामधिनामत्वानवगमसंसर्गः
श्रभ्यासमिव कर्मान्तरस्यावच्छेदकापेक्षायां तदंगी
कारात्। अत एव सिद्धाभ्याससामात्रप्रमाणकोत्रया
नर्थभेदस्त्वाच्छनवाक्यमात्रस्य घाटितत्त्वज्ञानेत्पधिवि
धेयतावच्छेदकभेदकरत्वेन्यागीत्वानात अत एव या
गवाद्दिव्याप्यजातयः समिद्यागत्वतनूनपाद्यागत्वादि
रूपास्तत्तद्वाक्यगतेनपरिमिताल्पतानदर्वीकत्र
यागत्वव्याविधीयंते। न चात्र विधेयतावच्छेदकाम
पाधिरूपं किंचिदितिवत्संभवति तनूनपातादिदेवतानां
यागविधेयतावगमात्पुनरकालविधेयत्वेन विधेयतावा
वच्छेदकानामापत्तवार्तिकेनकारादिवदेकैवसामि
थागत्वाक्तिर्निपातनदेपाकालद्रव्यकर्त्रादिभेदेनाभि

कौ॰
द्वि॰ पा॰
५

यजेवेत्तुताख्याता वर्णभेदेनैव गकाख्याप्तिः।अत्र तन्त्रे
दोषाप्तिवैवतस्याभेदप्रतीतिर्नन्तुस्वतः। सेवचविधिना
विधीयतेविधेयतावच्छेदकाभावेपिव्याप्तिमात्रंवि
धिनाविधीयतइतियत्नांतरमत्रोतनवन्द्वादापतेर्वि
कल्पप्रसक्तयोन्यत्रिमंगीक्रियेतेतिचेद्वदांयदात्तशाख्या
त्तविकल्पकामेवेतिनियमस्तदाव्यवहारसौकर्यार्थं
समियागत्वादिजातिकल्पनेपिनकिंचिद्बाधकं।अ
नएवयत्रोपाधिरूपमेवपदप्रवृत्तिनिमित्तंसंभवतिय
थादर्शपूर्णमासयोरुपहितसत्त्वेकालघटीनश्चक्षुस्तनवाला
दितत्रनजातिकल्पनेगौरवान्।प्रकृतेतुनतादृशोपा
ध्यभावान्नजातिकल्पनेपिनकिंचिद्बाधकं।प्रयाजः
प्रसक्तवासमियागत्वायवेडोपाधितेस्मार्तेदाभ्यास
न्नेदः प्रयाजनंदेवताविधिपूर्वपदेनासांदृष्टार्थत्वे
विकल्पात्संस्कृतदेवकर्मानुष्ठानेप्राप्तेत्रिविधिपूर्वप
देनानुपयवविकल्पेनविशेषप्रपूर्वतार्थसमियागगापु
नः अर्वलोनतत्रापितन्त्रनयात्मिदर्शिकायाप्राप्तेः
समिद्यागांगत्वेनप्रयानंनीयमानेहितत्रांगान्वयक
षतीतिन्यायेनप्राप्तेः पंचकत्वेनानुष्ठानं समियास्रव
णत्तापितन्त्रनयादिसंज्ञिकायाप्राप्तेः समियागां
गत्वेनप्रयानेनीयमानेहितत्रांगान्वयकर्षतीगात्रि
तस्यफलार्थस्याग्निएसमाये प्रान्तराग्निहोत्रप्राप्तेरत्या
वृत्तिवत्पंचवारमावृत्तिः सिद्धांतेतुप्राप्तेः समियागां
गत्वेनप्रयानेनीयमानेहितत्रांगानीप्रयाजानामद
ष्टार्थत्वात्पंचानामप्यनुष्ठानांनचतत्रापिराकपाय

याजसमाख्यापककार्यैवावगन्नोर्विकल्पारावपुत्रा
इतिवाक्येविरतः प्राचानेप्रयाजान्यजतिश्चतिहायैतेत्रा
व्रीहिः प्रतिसमानपनेद्रव्यादिसम्बन्धयत्तापकल्लेन
नान्तिहेर्विकाल्पायोगात्। विहृतिविशेषेचपुनःस्तु
नस्याभियागमात्रस्यैवानुष्ठानेकामपश्वगुणस्तत्रैवा
नेहयदति। एवंचपकसापाश्च विशेषेणपुनः प्राप्तिः
सापवेक्षकर्मभेदिकाश्रुत्यायाश्रान्तर्थवचापत्तेरितिषा
ख्येयां ॥ २ ॥ प्रकरणंन्वेयोर्णमासांत्वयां
वचनात् ॥ इदानीमप्यासम्यापवादः क्रियतेऽद
र्शपूर्णमासयोर्यएवंविद्वान्पौर्णमासींयजेतेयएवं
विद्वानमावास्यांयजतइतिवाक्यद्वयंश्रूयतेतत्रकिं
कर्मान्तरंपौर्णमासांसन्तकश्चमावास्यांसन्तकंचवि
थापनेऽन्तौपौर्णमासीकालसंबन्धयाग्नेयोयोऽस्य
पाग्नीषोमीमांस्लेपौर्णमासीवाक्येनपेचश्रातामा
वास्याकालसंबंधयाग्नेयस्यार्थैन्द्राग्नस्येश्रामावा
स्यावाक्येनसमुदायस्यिप्राधमनूद्यतइतिविचारः
नत्रयजनंइत्यपंतावद्विधियितुंनसंदिग्धं सत्वाथवा
नेमानविभक्तित्वसंदेहेविधित्वैकवाक्यताभावेच
स्त्रत्पार्थमनुवादानुपपत्तेः स्वतन्त्रानुवादस्यचवक्त
माण्णारीत्यासाध्यकत्वासंभवेनानर्थक्यापत्तेः पौ
र्णमासादेदेवपंचमलकारत्वान्निर्द्वयादनपवयाऽश्वा
दैवेनापामोतिनावदुपांश्वोतान्निपौर्णमासीवाक्य
स्ययावदतिरात्रेणाप्नोतिन्तावदुपामोतान्यमा
वास्यावाक्यस्यार्थेदोषेसंगच्छते अत्यथाविधेया

कौ.
द्वि. पा.
९

भावात्कस्यस्वकृतिवेताभ्यांकायेतेननैवमपिपक्षद्वयं शा
स्त्राभ्यांविधिनप्रतीतिर्वेयः क्रियाविशेषितकार्यस्या।
नाधिकरणस्यपक्षद्वस्याक्रियाविशेषणपरामर्शकस्य
चैवंशब्दस्यसमभिव्याहृतवेदनक्रियाविधिप्रतीतिर्वेय
कत्वेपियागक्रियाविधिप्रतीतिर्वेयर्थकत्वाभावस्यभयस
भवदेवेतैवोक्तत्वात्। अतएवयोदर्शेनायदग्रावोमी
यपश्वमित्यत्रदीक्षाविधिः प्रतिवव्यनेतन्नयागविधिः
प्रातस्सर्ववेदेवविधिप्रकरणावरणात्कमीतानां। नचा
त्रात्मपदेनस्ववाक्येफलनिमित्तगुणादिप्रतिपाद
कपदाभावेनतत्परत्वायंभवात्। पौर्णमास्यमावा
स्याशब्दयोरस्तवममचनामधेयत्वात्। नचप्रापकप्र
माणात्पूर्वमवाजह्वावपरहृत्वांगीकारेणतत्सैवक
र्मणः प्रयोजनांतरार्थविधिरंगीक्रियतइतिवाच्यं।
प्रापकप्रमाणस्याप्यग्नेयादिवाक्यरूपस्यश्रेणत्वेनत
तः पूर्वमेतत्पद्धत्यंगीकारानुपपत्तेः। उतर्विधानस्य
प्रयोजनाभावाच्च तथाहि नतावदेकेनपदेनानेके
षामुपादानेसाहित्यप्रतीतेः समुदायासिद्धिः प्रयोज
नांतरस्याःस्वतोनतिफलत्वात् नचैतद्वाक्याभावेदर्शपू
र्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेत्युत्पत्तिवाक्यादर्शपू
र्णमासपदार्थयप्राप्तिपर्यालोचनयाकालयोगेना
ह्निवयोगिनांचोपदानावगमेउत्पत्तिवाक्येकालयो।
गिनांचाग्नेयादीनांह्निवयोगाभावात्ह्निवयोगिनांचा
ज्यभागाचाज्य गादीनांकालयोगाभावादप्रवि
हार्थवाददर्शपूर्णमासनामकत्वावगतेस्तत्समभिव्या

न्हतेनापिवाजिनाराजसूयवत्प्रकृतेनयागमात्रग्र
हणेनसर्वेषांफलसंबंधापत्तेरेतद्वाक्यद्वयसत्वेव
कालयोर्भिन्नमाग्नेयादीनांसमुदायद्वयकरत्वे
नद्वारकादिनसंबंधावगतेर्ज्योतिष्टोमवत्प्रसि
द्धार्थकदर्शपूर्णमासनामावच्छिन्नेनयजिनात
न्मात्रोपादानेनतेषामेवफलसंबंधावगतेस
ह्यागफलसंबंधायादकनामगतद्विवचनप्र
कृत्युपयोगिसमुदायद्वयफलकत्वेनचवचनद्व
यफलकत्वेनचवचनद्वयसार्थक्योपपत्तेरि
तिनिवाच्यंयत्तद्वाक्यद्वयेनपौर्णमास्यमावास्यासं
ज्ञकयाकयागसमुदायद्वयफलकत्वेनचवचन
वचनद्वयसार्थक्योपपत्तेरितिनिवाच्यंयत्तद्वाक्य
द्वयेनपौर्णमास्यमावास्यासंज्ञकयाकयागसमुदा
यद्वयकरणेपिअधिकारवाक्यस्यदर्शपूर्णमास
शब्दस्यतन्नोभिन्नत्वेनतदुपस्थापकत्वानुपपत्ते
रर्थसिद्धार्थकत्वस्यतदुक्तत्वात् नहिपौर्णमासी
पदंपूर्णमासपदंचतल्लिंदर्शमावास्यापदयोस्त
योरकमनाप्राकनीयमेव। अथतत्पूर्णमासेश्राद्धा
स्यान्वंतस्ताम्याभावेपिनामैकदेशत्वेनवाश्राख्यो
विकारत्वेनवापौर्णमासोपदेशस्थापनद्वारान
दर्शोमस्थापकत्वोपपत्तेर्दर्शश्राद्धस्याचविनदलत
णपोवंश्राद्धदर्शनाधिकरणकामावास्यातिथिसं
धीयकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेरेवारंभणीयवाक्य
पोषवद्दर्शावापत्तयोः पूर्वपूर्णमासनन्त्रेरोथयानु

कौ॰ णिमात्रं पूर्वमाचरन्नेतेन तस्य पूर्वं क्रियते तेन तस्मात्पूर्वं
द्वि॰ पा॰ पूर्णिमासमाभरेमाणां सरस्वते चरुं निर्वपेत्सरस्व
११ ते द्वादशकपालमग्नावास्यावै सरस्वती पूर्णमासः
सरस्वानिति दर्शपूर्णमासावास्याद्वयोः पर्यायता
वगमात्प्रसिद्धार्थकत्वमाशंक्योक्तं तन्नेत्यादिवाक्यला।
भूतसमुदायद्वयाभावेपिप्रत्येकारवाक्ये दर्शपूर्ण
न पूर्णमासप्राप्ते न च श्रुतकालयोगिनां त्रयाणां
यागानामेव कर्मणामुपादानेन तत्समानाधिकरणे
नपजिनाथसमासमिवफलसंबंधोयपपन्नेवावपद्यते
पर्याप्तः नचदर्शपूर्णमासप्रातिपदिकस्यकाल
योगिष्वप्रसिद्धार्थकत्वेपिद्विवचनस्यासंदेहः कथं
तस्यापज्ञवच्छेदकत्वमितिवाच्यं प्रातिपदिकप्रसि
द्धिसवेयाप्राधिकरणन्यायेनद्विवचनानुरोधेनतत्सा
गान्नयपत्तेः अनश्रुनदन्वेनद्विवचनएववहुत्वला
क्षणावकेनसा। अवश्यंच समुदायद्वयसिद्धावपिफ
लकोभावार्थाधिकरणन्यायेनयजनेरेवकरणस
मर्थकत्वान्नेनचयस्मामिकपदानांभिधानावर्ग
तेकसमुदायप्रतीतावपिपतिदेनसमुदायस्यरूपा
अनभिधानान्नवक्तव्यानांयागानामेवसमुदायाद
शेषाणांफलकरणत्वेनैषांवपद्रुत्वान्नसामा
नाधिकरण्यादर्शपूर्णमासपदेपिद्विवचनेनव
चनेनवहुत्वलक्षणाअतःसमुदायद्वयाभावेपिया
गाधिकरणन्यायेनवहुत्वलक्षणायांनदोषोनवैयं
तिविद्धमस्यांसयामवतीत्यभ्युत्तानात्। नकाल

त्वणं विशेषेपि मन्यते हि तस्य समुदायत्वं तेन त्वाश्रय
समुदायघटकसमुदायित्वं तेन रूपस्य शक्यावंधस्य
सत्वात्तदुपपत्तेर्वक्तव्यं तदभावे कथं लक्षणेति वाच्यं
समाप्तिहितस्य पौर्णमास्यमावास्याकालवृत्तिता।
त्वाश्रयकालीनयागवृत्तित्वसंबंधेन लक्षणोपपत्ते
अतश्च विकृतावपाभावेपि षट्यागफलसंबंधापादक
नामगतलक्षणयैवोपपत्तेः समुदायवाचकस्यैव यथानु
तत्प्रयोजनकतया समुदायिविधानोपपत्तेः। एतेन
समुदायिनामनुवाद एव समुदायद्वयप्रयोजनक इ
ति सिद्धान्ताभिमतेऽपास्तं। अत एवानन्यपरविधिवचनश्रव
णाद्दर्शपूर्णमासाकर्मान्तरविधिरपि तौ पौर्णमास्यमावा
स्यासूच्चपौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत अमावास्या
याममावास्यया यजेतेति वाक्यद्वयप्राप्तपौर्णमास्य
मावास्याकालयोगेन तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं। इ
दं हि वाक्यद्वयं तन्नायोजनामधेयवशात् विकृताका
विहितकर्मानुवादेन कालविधायकं। अत एव प्रयोज
नत्वाच नहि आग्नेयादीनामुत्पत्तिवाक्यविहितका
लत्वेन प्रयाजाद्यंगानां च प्रधानकालकालेन तत्रम
त्वेनैतस्य कालविधायकता संभवति न चैवमपि काल
विधायकत्वे नामधेयत्वं नामधेयपदे च सति तदनुवादेनका
लविधिरिति इतरेतराश्रयापत्तिः अग्निहोत्रन्यायेन पू
र्वसामानाधिकरण्येन नामत्वेऽवधारिते पश्चात्तदनुवा
दविहितकालयोगेन प्रवृत्तिनिमित्तावधारणोपपत्तेः
अतस्तत्संबंधकं कर्मान्तरविधानमेवेदं। अत एव पौर्ण

कौ· स्तीमित्येकवचनंकर्मण एकत्वात्संगच्छते। इतरथा मम
द्वि·पा· दापितेयागानांबहुत्वाद्बहुत्वलक्षणोर्थःस्यात्।द्वितीया
११ नेग्निहोत्रंजुहोतीतिवत्सामानाधिकरण्येकरण
त्वलत्वलक्षयतीतिनकिंचिदनुपपन्नं।नचैवमपिद्रव्य
देवतालक्षणगुणाभावाद्यागानायोगपत्तेः।गुणाभाव
स्यापिहेतुः तथाहि द्रव्यंतावच्चतुर्थ्वायांगृह्णाती
तिप्रयोजनसांकांक्षेपिबद्धस्याप्यात्तामपामेतामप्यनुयाजु
याजवद्दुभयाकांक्षानुरूपाधिकारादपप्रकरणेनसं
बध्यते।सर्वस्मैवापतत्वयज्ञायगृह्यतेपतत्प्रवाया
माज्यमितिवचनेनाप्राप्सिवललब्धविधिप्राप्तिकेन
सर्वयज्ञार्थत्वेनतादर्थ्येचतदर्थैवप्रैवाविधानाच्च।नचा
ज्यानुवादेनप्रैवजामासपलाघवेनविधिप्रतीतेर्व
दृष्टांतेदार्ष्टांतिकेवासामान्येनाप्राप्साज्यकेनहि
यिसंभवइतिवाच्यंयज्ञांगभूताज्यानुवादेनतद्वि
धौविशिष्टोद्देश्यवाक्यभेदापत्तेः आज्यमात्रानुवादे
तनुद्दिष्टेचालंकरणादावपितदापत्तेर्यज्ञपदवै
यर्थ्यप्रसंगान्नुद्देशोनात्रप्रैवाज्यस्यप्रैवस्यैववा
विधिप्रतीतेर्बाधकाभावात्।नचैवमुभयाकांक्षा
वलेनेवतत्पास्तुपपत्तेर्विधिवैयर्थ्य।तद्बलेनाल
करणादिष्वप्येतेषामपितत्यागिसंभवेनेतस्यतद्या
द्वृत्तिफलकत्वात्।अतएवालंकरणादेर्जुहूवा
दिग्रहणेननिराकांक्षस्यापिआज्यस्यात्तत्राप्यसेव
विनियोगाभावत्प्रैवस्यानस्मादंशतावत्रिपर्वाद
शाखावतापिआज्यभागाजामाम्नातनामपिवार्तश्री

वृधन्वतीमंत्राणां वार्त्रघ्नीपौर्णमास्यामनूच्येते वृधन्वती
अमावास्यायामिति वचनेन क्रमं बाधित्वा विद्धाक्यविहि
तकर्मांगत्वेन विनियुक्तानां त्वन्यथानुपपत्तिकल्पाग्र
ग्नीषोमरूपामांत्रवर्णिकी। न चावाच्येनोपपत्तेर्वा याज्यायो
गादाज्यभागयोर्व्यवस्थया साम्नां मंत्राणां व्यवस्था
मात्रकरणेनोपपन्ने मांत्रवर्णिकदेवताकल्पने प्रमा
णाभाव इति वाच्यं आज्यभागयोः पौर्णमास्यमावास्या
कालकत्वस्य विध्यभावेनासमवायित्वेन रक्षियमा
णाविकृतिष्वाग्नेयादिसाम्यभावापत्तेश्च पौर्णमास्यां
यौ आज्यभागौ तत्र वार्त्रघ्नी इति कालकृतव्यवस्थानुपप
त्तेर्वेन वाक्यस्य पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां प्रसिद्धना
मधेयत्वेन विद्धाक्यस्य कर्मणोर्वैलक्षण्यायस्या
पत्तावासादाज्यभागयोश्चैतत्पूर्वपक्षसमप्राप्ता
त्वदमाणत्वेन विद्धाक्यविहितकर्मांगत्वात्पौर्ण
मास्यमावास्यापदाभ्यां तद्वाक्यविहितकर्मांगभूता।
ज्यभागलक्षणां पाङ्गोरवापदेशेन क्यविहितपौर्ण
मास्यवाकर्मांगभूताज्यभागयोर्वार्त्रघ्न्याइति कर्मकृत
व्यवस्थापासमनुपपत्तेर्लीचैवेन तद्वाक्यविहितनक
र्मांगत्वेनैव मंत्रविध्यवचामाध्न्यमांत्रवर्णिकदेवताविध्या
नोपपत्तेः। एवं सत्यपेक्षेनयोर्यदिग्नाषोमीयादिवदस्य
देवताकत्वमेवावगतं स्यात्तेनोवाक्येनेद लिंगवाध्याया
गादगत्याविशिष्टलक्षणामेगाकृत्यगौरवमपिनिष्य
स्यात्तथे संवयद्वतित्नीयस्याधिकरणन्यायेनाग्नीयेन
नवतदस्तिअनयवोपपकमस्य पौर्णमास्यमावास्याप्र

कौ॰
हि॰ पा॰
१२

निपदिकगतविशिष्टलक्षणगौरवमियोपसंहारस्यास
–मेवतत्रजयात्रजङ्गपादितिपदिकगतविशिष्टलक्ष
णगौरवमियोपसंख्यायाथान्वप्रतिपादयंतीनङ्गत्याति
अतोऽग्नीषोमप्रकाशयोवीजञ्जौ त्रष्टचैौः पौर्णमासीक
र्मांगत्वान्नादशेपोदेवचङ्गथनत्वेनाग्नेमावास्याकर्मांगता
देवैकस्मिन्कर्मीणामेन्द्रद्वयसादश्वार्थत्वेनविकल्पावग
तेर्देवताद्वयस्यापिविकल्पः।यत्तयोस्त्वान्वबाकयासमा
ख्यानेनैपिदेवतालक्षणापाज्यान्वाकाइतिस्मव
णान्नदेवतयाज्यांतत्रकल्पनेङ्गष्टव्यं।वस्तुतस्तु वार्त्र
घ्नीत्यायोकपदोपादानसामर्थ्याद्वयोरपिमंत्रयोः सा
हित्यप्रतातेर्नैविकल्पः।अत्रसूमोत्रवर्णिकदेवताद्व
यस्यापिसमुच्चयोदेकैस्मिकर्मणि।प्रेहोत्रादिवदाष्टत्रिः
समुच्चितयाज्याद्वयकल्पनेवा अग्न स्तुर्वीमेच द्वयेता
पिलालायवा– सज्यद्वतोकदेवतानकल्पने उ
भयप्रकाशाकैकयाज्याककल्पनेच।सर्वथाप्तिवि
हहाकाविहितेमार्गिकदेवताभ्यनवार्तिकेप्रानया
देवैकाञ्चावयायकायाज्याउभयत्रापिमनोतात्याये
नोभयलक्षकत्रमेगीकृत्यकल्पनीयेसूक्तंतदवया
कयासमाख्यावाधायनेलक्षणायांप्रमाणाभावाद्वो।
येदितं।आज्यभागयोस्तनेवहोवत्तुरग्रीषोमीोविमो
क्षयास्तनस्यादितिप्रकृतयोरग्नीषोमयोर्यस्तीकस्य
देवतायेहर्विनिर्देश्यमाज्यस्येवनोयजवित्यत्रश्रुक
ल्पसङ्गपार्थवादकल्प्यविधेर्नाविन्पनेनहितीया
नेनदेवतानन्सयविस्त्वयजानीतिवड्वानादग्नीषोमा

भ्यामाज्यभागौ यजतीति वचनेनैव वानर्थ्वियानान्तदनु
रूपानुवादकत्वात्तेनाग्न्यानुक्रमप्राप्तास्त्याहुतैव।
श्वेतस्य विरुद्धाकाविहितेकर्मणिरूपमन्त्रात्र वियाना
यो गणनं स्वचयास्तत्प्रतनकर्मोनुवादेन सामिदादि वा
कोदेवताविधिः समस्तयज्ञोपकसमासा चंतासां चता
सांच्वसयः नैवोपांशुयाजे सामिदादिदेवतासाविधौ
विरुक्तयांशुपठूक्त्या यष्ठीवादानवयनि वदिरुका
विदनुपपत्तिरक्तिश्रुत्तवा श्रव्यक्तनान्यैः मिकधर्मा
वतिदेशः। नच वाचनिकपौर्णमासपामावास्याका
लवायप्रसंगात्तार्थसारस्यंक्तादनतिदेशः वाचनि
कत्वकालान्वयाथेनसूत्रान्यकालीनांगानां वार्थ्ययत
कालीनांगानांमतिदेशो पपत्तेः प्रयाजानामोत्र
वार्णिकदेवताकानेनवाजकावाह्य त्वाविधानतनाब
सौमिकधर्मातिदेशाप्रसंगात् पपत्तेस्ताल्मात्रि यापा
दनमनाप्नोकामेव। तस्मान्तूयायतेः कर्मान्तरविधीयते
इति सिद्धं। एवंचफलवाक्येन तस्यामेवफलसंबंधः
सिध्यतीत्याहि। सर्वत्र प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण
प्रसिद्धपदार्थनिर्णयः। तत्रनामधेयं प्रसिद्धं यथा
वज्रपेयान्तनामधेयेन्योतिष्टोमपदेसामयागेनत्रवेतेन
प्रष्टेनमात्रयाहियजिनिर्णयः। यत्र वायजिपदं यागा
मत्रिप्रसिद्धनामधेयेनराजसूयादिरूपं प्रकृतंयागा
यागमात्रपरंसंभाव्यातितत्रयाजिनेवचतुरापादा
यन्नायेननामधेयनिर्णयः। नच राजासोमः सूयते
श्रमिषूयते श्रग्निचितिमुत्तमाराजसूयपदस्या

कौ॰ पिसोमयागमविज्योतिष्टोमसमपदवत्प्रसिद्धार्थकानाम्ने
द्वि॰ ध्या॰ नैवयाजिनिर्णायायतेः कथंयतिनानामधेयत्वनिर्णयः
४६ राज्ञात्वविशेषणस्यपतेनिष्पाद्यतेऽश्वमेधाइतिबुद्धत्वारा
जात्वविशेषःस्वनोतिस्त्रातिअभिषेकेराज्ञियतेऽप्रसि।
त्रितिबुद्धत्वाभावात्सर्वेष्वपिइष्टियज्ञसोमयागेषुराजसू
यपदस्यप्रवृत्तिसंभवेनतस्यप्रसिद्धार्थत्वाभावात्तयाजि
नात्वनिर्णयोपपत्तेः। नहिदर्शपूर्णमासाभ्यामिति
द्विवचनांतनामधेयस्यापिनप्रसिद्धार्थत्वंतस्याज्यभा
गादौप्रसिद्धत्वेपिद्व्याविपदिकस्यकाप्यप्रसिद्धत्वात्
नचतस्यापिपौर्णमास्यमावास्याकालारूपस्वधाका
संबंधेनास्तिआग्नेयादौप्रसिद्धिः। दर्शपूर्णमासपद
स्यपौर्णमास्यमावास्यापदाङ्गत्वेननदर्थवाचित्वेप्र
माणाभावात्। अतएवपौर्णमास्यमावास्यानाम
कयोःसपिंडदाकयोविहितकर्मणोर्दर्शपूर्णमासप
देनाग्रहणेनैवमपिद्वित्वमात्रस्यैवप्रसिद्धेस्तद
न्तरायेनयाजिनाआज्यभागयोरेवोपादानोपपत्ते
स्तयोरेवफलसंबंधापत्तिः आग्नेयवाक्ययागद्वयवि
धानस्यानुपदमेनवक्ष्यमाणत्वान्नावादापादिनि
गमनाविरहात्। अतोद्विवचनप्रतिरूपकमव्ययपद
दयोतस्यामानाधिकरण्यात्सहकृतयागवाचक
त्वेनतन्निर्णीयतइतिराजसूयन्यायेनसर्वेषांफलसंबं
धात्षड्यागमात्रस्यैवफलं। अतस्तत्पूर्वोक्तनामधे
यैकदेशत्वादियुक्तिनिचयबलेनदर्शपूर्णमास
शब्दस्याप्यान्यापौर्णमास्यमावास्याकालवाचित्वं

निरूढलक्षणयाचनैयोगिकमेवरूढेनतथापिअग्नेयादी
नांषस्वांविद्वहाकाविहितयोःपूर्वकर्मणोःकालयोगस्या
विशेषाद्दर्शपूर्णमासपदेनग्रहणोपपत्तेर्द्विवचनस्यच।
याघाधिकरणन्यायेनबहूनांलक्षणार्थत्वेपिवाधका
भावादेषानामेवफलसंबंधोपपत्तेर्नैषस्यामेवसः।अ
अथवाविद्विहाकाविहितकर्मणोःपौर्णमास्यायावास्या
संज्ञकत्वप्रक्षिप्यानन्तपर्यायदर्शपूर्णमाससंज्ञकत्वस्या
पिप्रसिद्धेंसिद्धांतवत्पूर्वपक्षेपिसमवायसिद्धेर्द्वित्वप्रसिद्ध्यु
पपन्नेस्तयोरेवफलसंबंधात्त्रयाणामेवसः।अपिवस्ता
ग्रेयद्वयेपौर्णमास्यमावास्याकालकत्वेनतुपावियादिक
प्रक्षिप्यावद्विवचनप्रसिद्ध्युपपन्नेस्तस्यैवफलसंधात्र
षणामेवमतस्यायस्यकस्यचित्फलसंबंधेपिविद्वहा
कयोः कर्मान्तरविधित्वमभ्याहृत्यमितिप्रामोमिथीय
नेनाग्नाभ्यासस्वरूपमस्तियजतइत्यस्यवर्त्तमानापदे
मानेनविधित्वाभावात्।नचअप्राप्तार्थकत्वेनलेडत्वति
स्वयः।आग्नेयादियागानांप्राप्तानामेवानुवादसंभवेन
नदोषैः अत्यन्तयप्राप्तेर्वंशाद्समभिव्याहारेणानुवाद
नेयोहलनाच्च।नचतयोर्वेदनमात्रविधिप्रतिबंधकत्वेपि
नयागविधिप्रतिबंधकत्वं।तस्यतच्छब्दसमभिव्याहारा
वधिकसमभिव्याहृतमात्रस्यविधिप्रतिबंधकत्वस्य
देवांश्चयाभिर्यजतइत्यत्रसाधितत्वात्।एवमत्रापिकृढस्य
मारीयोत्तनमात्रत्विलात्तयदिप्रमाणान्तरेणविशेषणा
स्यविशेष्यस्यविशिष्टस्यवाप्राप्तिर्नाभवेत्तर्हितोगत्यावि
पिरणंगीकार्येत।अतएवयोदीक्षितोपदर्शीषोमाय

कौ॰ मित्यत्र पक्षद्वयादौ दत्तमात्र ह्यविशेषणप्राप्तिश्चोत्तकाण्ययाग
द्वि॰ध्या॰ स्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वेऽपि विशेषः। अतश्च पक्षद्वयेऽप्ययं याद
१५ र्पितेऽलेदन्निश्चयः। नचानर्थक्यप्रसंगान्नविधित्वयः। नह
सिद्धेः तथाहि। यजजइत्यनेन तावदेकैकेन प्रकृतत्वावि
शेषेऽपि तत्त्रत्रयेयसामानाधिकरण्यपक्षे तत्तत्कालयोगि
नयक्षत्रयोयागाश्चन्त्यंते। तेषां चयौर्णमास्यमावास्याप
दं तत्प्रत्येकत्वायोगेन नामधेयं तत्तत्र त्रयाणामेक धर्मेण्या
दानादिकमतीतिविषयत्वाच्च समुदायपतीति। अतएव यौ
र्णमासीमित्यायेकवचनेनद्वाश्रयत्वाहुतिन्मवेयेत
वकतल्लणार्थं द्वितीयान्तयागानामर्थांतिमककर्मत्वेनेवा
न्वादानत्यमत्यमतेयथाश्रुतैवाश्रत्रचप्रसमुदायस्यानुषा
दितौरीसमुदायवचनावेतावितिययाक्षनभाषत्रसा
रात्रैपौर्णमास्यमावास्यादिपद्वाश्चाग्नेयादिसमुदायव
चनाइतिभ्रमितव्या। तयोः कालयोगाभावेनतत्प्रत्ये
त्वायाविषयत्वात् मानांतरासमितत्वेनानुवादायोगा
च्चयजिनानदन्तरादेलक्षणायत्वेच्छ। अतश्च समुदापिता
मेवसमुदायस्यार्थमनुवादइतिद्रष्टव्यं तस्ययोजनेत्व
फलवाक्यनिमित्तवाक्योनिमित्तवाक्येचानूयमानानामे
वफलादिसंबंधसिद्धिः तदाहिदर्शपूर्णमासप्रादृस्यपौ
र्णमास्यमावास्याप्रादूपर्याप्तस्यस्यापितवात्रत्तसंतका
नामाग्नेयादीनां यस्यमेवफलादिसंबंधित्वेनयबितोपा
दानेसिद्धंभवति। तत्रत्याह्रिवचनस्यवड्कलक्षणायां
स्वाश्रयत्वहृष्टवाहृतिप्रवृत्तुपपाकयसंबंधोपिप्रमापितोभ
वतिनैवतदाकाभावेपिदर्शपूर्णमासप्रातिपदिक

साक्षात्कालयोगित्वाग्नेयादिष्वेव प्रत्ययपा
न्नोर्हि वचनस्य च स्वाश्रकालीनयागहत्तिनसंबं
येनवक्रनलक्षणायपत्तेः वस्तामेव फलादिसं
बंधः सिध्यत्वेवनिवाच्यं। एतद्वाक्याभावेन ष—
फलादिसंबंधासिद्धेः अतस्तन्नु सिध्यर्थमिसं
मुदायानुवादः सन्निधस्मिन्ननुवादेश्रानर्थक्या।
भियानतत्प्रयोजनजिज्ञासायांफलवाक्यस्य
हिवचनस्योक्तसंबंधेनबक्रनलक्षणानात्प
र्यैत्राहकवाक्यस्यायानुषंगाणां फलसंबंधसिद्धिः
फलभेवा। नन्वनाग्नेयभेदेममाणमस्त। ननाव।
देकास्मिन्नकर्मणिश्रसंभवन्निवेशः सन्नाघि
नकालद्वयलक्षणोगुणः तस्याहृत्यापत्तिवे
ष्टोपपत्तेः। अन्यथासायंप्रातः कालभेदेनाग्नि
होत्रस्यापिभेदापत्तेः। नचकालस्यानुपादेयत्वे
नोद्देश्यत्वाभदनेकत्वनिमित्तवाक्यभेदायत्यागु
णविषयेवभेदकत्वोपपत्तेः। कालस्योद्देश्यत्वे।
णिष्ठगतापरपर्यायस्याश्रुतान्ज्ञापनविषयत्वा
परपर्यायस्य च विधेयत्वस्य सत्वेनाभावस्यापाम
पराह्वेपिउद्देश्यत्वन्तद्वृत्तिवद्वाक्यभेदानापादकत्वा
त्। विधेयानेकत्वहृत्तस्कत्वस्यापिप्रामकर्मान्न
वादेश्रमंतवेदिमितोलीतिवत्पौर्णमास्यमावा
सायदामांपर्वलक्षणयोभयविधानोपपत्तेः।
पत्रपरिहर्त्वाक्यस्तत्राष्टवंकर्मविधौपिवृपि

कौ. त्पन्नवाक्यद्वयकालद्वयविशिष्टकर्मविधाने
हि. व्या. पपत्तेः कथं न शाक्यनेपरिहर्त्तुं नाप्यनुपादेय।
९ गुणयोगरूपप्रकारणांतरं तद्भेदकं नस्या।
त्रिर्थैकविभागादितिन्यायेन संनिधावप्रवृत्तेः
किंच संख्यातिरिक्तभेदकप्रमाणानां वाक्यांत
रविहितकर्मप्रतियोगीकभेदकत्वेयन्यस्यथा
र्थसारथिनोक्तमात्रस्य वाक्यविहितकर्मप्रति
योगिकभेदबोधकत्वं नयोः संभवति अतस्त्रा
ग्रेपैकत्वस्यैव पार्थसारथ्युक्तस्ययुक्तत्वात्कथं।
तावादाय फलसंबंधोपपत्तिरिति चेन्न। नाग्ना
ग्रेयद्विते गुणस्यैव भेदकत्वात्। तथाहि योहि
पदार्थभेदमाहृत्तिं वा विना न कर्माचपयोगपः
सत्तुत्पत्तिवाक्यस्यः कर्मभेदं बोधयति उत्पत्तेर्वा
क्यस्य स्वकृतदानुवृत्तिं वक्तुं चेतन्नं संख्यायां। अत
श्चसमवेतकालद्वयरूपोगुणोपिभेदमाहृ
त्तिं वा विना कर्मान्वयमप्रतिपद्यमानउत्पत्तिवा
क्यस्यतादृक्कर्मभेदं बोधयति। उत्पत्तिवाक्य
स्यक्रमायंप्राप्तः कालरूपगुणाहृत्तिः। अतए
वक्षणिकार्माणामसंभवचिवेषणागुणएवसम
वेतकालद्वयरूपोभेदकः। यथा चैवं सति सं
ख्यायानगुणेनभावस्तथासंख्याधिकरणे
वदयते प्रमाणांतरबलेन च गुणस्यस्ववाक्यवि।
हितकर्मप्रतियोगिकभेदबोधकत्वेपिनदोषः

स्तनयवयार्थसारथ्युक्तं तत्वान्विशिष्टगुणो वैशे
ष्वेवाक्यभेदापत्तेश्च गुणान्नेदकुनिष्ठे विध्यसमा
णाभावेनैवायास्त्व वषट्कार्त्तैः प्रथमभेदकत्व
स्यैकाग्रमरताभेगप्रसंगोपि नस्याभेदकत्वांगीका
रात्। नच वषट्कार्तृभेदात्तु वादेन प्राथम्यावि
योविशिष्टोद्देश्यो वाच भेदापत्तेस्तद्विषये व गुण
स्यैव भेदकत्वे लिवाच्चं वषट्कार्त्तेव निभिन्नेभेदता
त्ववादेन प्राथम्याविधावपि विजातीयोद्देश्यत
दभावादेकप्रसरताभंगभयेनैव तस्य भेदक
त्वात्। अतो यथा कथंचिदेवाकर्मत्वपनिविष्टा
मानस्यैव गुणस्य भेदकत्वात् सिद्धोत्रापि योगिनः
पूर्वमप्रसिद्ध्यानतान्निरूपितभेदस्यैवायपितुम
प्राकृतत्वात्। तस्मादात्रेयभेदः। कोपि निमत्रप्रकर
णान्तरन्यायेन भेदसमर्थ्यते। तथाहि। यप्यति
विद्यमानत्वेनानुवादेयस्य त्वेपि गुणस्यैव भेद
कत्वान्ततोमासमग्निहोत्रमित्यत्रापि तस्यैव भे
दकत्वापत्तेः कृते प्रकरणान्तरेणात्रतोत्र नु
पादेयत्वाविशिष्टेन प्रतीतावत्प्रकरणान्तस्यैव
भेदकत्वेनेति स्वीकर्त्तव्यं। नचैवमप्यसत्रियप्रभा।
वात्कथं तस्यै भेदकताभेदवीयदप्राप्तायां तत्प्राप्ति
यागिकर्मोपस्थित्यभावः तूपस्याहुन्नित्यर्थ मासा
ग्निहोत्रवात्रापि तुल्यतादित्याहुः। तत्रमासा

कौ.
हि. था.
९८

स्यगुणस्यपूर्वकर्मणएवनिविशमानत्वेप्यप्रानिश्चयहे
भकत्वेनस्वतोप्रमेदकत्वाद्गुणवैलक्षिण्येनप्रकरण
नरस्तेयपत्तेः। अतएवसन्निधौसायंजुहोतीत्यत्रनत
स्यभेदकत्वं। किंच। अभेदनिष्ठिः। किंउपस्थित्यभावोवा
उपस्थापकप्रमाणाभावोवा। नाद्यः। अत्यंतविस्म
रणशीलस्यसायंजुहोत्यादावपिउपस्थित्यभा
वेनउपस्याभेदप्रमायत्नेः। मासमग्निहोत्रंजुहोत्रंजु
होतीत्यादावपिअत्यंतमेधाविनस्तत्त्वेनभेदप्रमा
न्यपपत्तेश्च अंतेपिज्ञानस्यवाभेदबोधकत्वेनतत्रज्ञा
नस्यवा अंतेउपस्थाभावकस्यप्रमाणस्यप्रकरण
देः। प्रमात्मकोपस्थितावपिमासमग्निहोत्रंजुहोती
त्यादौवक्तव्यतःप्रमाणाभावस्यसत्त्वाद्भेदबोधापत्तेः
प्राश्वेत्वाग्नेयवाक्येभेदप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धेस्त
दुपस्थापकप्रमाणाभावज्ञानस्याप्याकथनाभेदबोधा
संभवः मासाग्निहोत्रादौतुनित्याग्निहोत्रोपस्थितौ
पस्थितस्यप्रतियोगिनः उपस्थापकप्रमाणाभावस्य
त्वाच्छाकत्वादसन्निध्यविधानेः। नस्यगुणादेवाग्नेय
भेदः। विस्तरेणचैतत्प्रकरणेनरत्नावधारीरीपया
रनप्रस्तावेउपपादयिष्यते। अतएवाग्नेयभेदात्सम
दायानुवादाभावेनपौर्णमासफलसंबंधायतेस्त्यादृष्टिफल
कतयाप्रकरणफलसंबंधयमुक्तिःस्वसमुदायानुवादश्रयोजन
नमितिसिद्धं। विशेषणत्वेदवनत्वेउपपादयिष्यते। अतएवा
नर्थक्याभावादपिनतदुद्देशेनविधानमितिप्रत्ययः। अर्थवादस्त
पजहावकालीनमसमुदायस्तावकत्वात्प्रयोगविधि
बोध्यसहानिप्रतिबंधकीभूतालस्यानिवृत्तावेवपर्यवसान्सं
बंधेनोपयुज्यस्तत्रनिनसापिविधिविनिष्फवापके

अस्त्वा विधित्वानिष्टत्वस्यापि फलं संबंधासिद्धुपयोगित्व
मुदायफलकत्वेन तस्यान्यपरत्वाज्ञाप्यासमवावः सम
स्तीति कर्मान्तरं। अत एवैतद्वाक्यविहितकर्मान्तरवादे
न समिदादिदेवताविधिर्ज्योतिष्टोमधर्मातिदेशो अन्यद
पि वा देवतायागकं नैवोपन्यसनीयं। ज्योतिष्टोमिकध
र्मातिदेशस्य सोमविधेर्दीक्षणीयाद्यंगद्वारेणादर्शपौ
र्णमास्याविकृतत्वजाधिवानयायधितइप्रतीत्यौत्कवे
ष्टत्वेन राश्रयापत्तिरिति भवदेवोक्तप्रकारेणाधिनि
णकर्तव्यं च वाच्यं ब्रीहियवनेयोक्तलिंगकमाभ्यामाज्यभा
गांगत्वावगतेर्न विरुद्धवाक्यविहितकर्मणा देवताधि
ध्यायकत्वेन चप्रालणाबाको नतयोर्वाध्यः अवाधेना
प्युपपत्तौ बाध्याध्यायोगात्। किंचा प्रालणावाक्यमपि स्व
रसेनाज्यभागपरत्वमेवकं ग्रस्यावगमयति। अन्यथा
पौर्णमासमावास्याप्रतिपदिकयोः कर्मपरत्वे लक्ष
णापत्तेः समभ्यासायान्यलदाकतापत्तेश्च वा अपर्वा
विधिमांगीकारे अश्रुतदेवताविधिकल्पकत्वे श्रुतत
माज्यान्तरकल्पकत्वे आज्यभागयोश्रवाश्रुतत्वावाक्या
कल्पने गौरवाधिक्यश्च। अतो मंत्रवत्वयस्यापि आज्यभा
गांगत्वा अनियमेन समस्यानियममार्थे विधिवाक्य
नाक्रियते लाघवात्। पौर्णमासामावास्याप्रातिपदिका
र्थयोरुत्यकाल एव प्रतिपाद्यते। समभ्यासाधिकार
णत्वं निमित्तत्वं वा। अतस्ताज्यभागांगत्वं यागयोर्वा
र्णेयोः पौर्णमास्रीतानमिन्नकालत्वमिति संभवति पौर्ण
मासमावास्ययोस्तयोः स्वनिमित्तता। आज्यभागयोः

कौ॰
दि॰ प्रा॰
१८

प्रतिपदि क्रियमाणेनेन तत्कालीनत्वाभावात् न चैवं दर्शपर्वणि
कदाचित्तत्कालकत्वसंभवात्तन्निमित्तत्वोपपत्तिः तथात्वे दर्श
र्णपर्वणि न कालत्वासंभवेन सञ्जनितत्वरूपाधिपतिसेत
स्याफलकत्वापत्तिः। अतश्शेषनियमदृष्टफलायैवात्रो
येन पौर्णमास्यमावास्यापदेन तत्कालीनप्रधानांगभूता
ज्यभागलक्षकं। प्रधानेन तत्कालीनत्वाव प्रयोगारंभद्वारि
कैवतत्समादानात् प्रधानस्य तस्मिन्काले नियमेनाकर
णात्। अत एव प्रकृतौ सर्वत्र पौर्णमास्यादिकालवि
धिर्वचनं तत्र तत्सारादारंभद्वारक एवासममीच प्राधान्य
पक्षानेनेनादावाज्यभागयोर्मंत्रविशेषविधानात्प्रकृतौ
सर्वदेवार्थवस्त्वासिद्धिर्विकृतौ न वपौर्णमासीविकारस्या
मावास्याविकारस्य वा यस्मिन्कस्मिंश्चिद्दिने करणेपि वा
र्त्रघ्नीवृधन्वतोरर्थवस्त्वासिद्धिः। अतो वार्त्रघ्नी पौर्णमास्या
मित्येतद्वाक्यद्वयमेव सर्वगौरवपरिहारार्थमाज्यभागां
गमंत्रस्याभ्यनुज्ञानानीति तत्तद्वलेन विद्धवाक्यविहि
तकर्मणि देवताविधिः संभवतीति देवतामावादपि स
तदाद्यानुवादत्वा नचैवं सर्वस्य वाक्यस्यानुवादकत्वे अत
स्मिन्नर्थेत्वत्पूर्वप्रामाण्यानापत्तिः। प्राकृत्यार्थानुवा
दकत्वेपि पौर्णमास्यां यजेतामावास्यायाममावास्यापि
पौर्णमास्या अनधिगतसमुदायादिबोधकत्वेन प्रामाण्यो
पपत्तेर्मंत्राधिकरण एवोक्तत्वात्। नन्वेवं विद्धवाक्ययो
र्थविनैन प्रामाण्ये पौर्णमास्यां पौर्णमास्यतन्तर्थके
नाप्रामाण्यापत्तिः स्यादेव कालस्याप्येवादिवत्पौर्णमा
स्यादिपदाभिधेयत्वेपगतत्वाद्विवाक्यैरेव प्रामाण्यादिति चेन्न

नपत्तद्वाक्याभावे हि उत्पत्तिवाक्यविप्रकृष्टः पौर्णमा
स्यामावास्याकालः फलसंबन्धोत्तरकाले प्रयोगविधि
कल्पनावेलायां कालस्य प्रयोगद्वारैवांगत्वात् उत्पत्ति
वाक्ये प्रत्येकश्रुतत्वेऽपि न प्रत्येकमेवाग्नयेऽनीकवते प्रा
तः पुरोडाशमष्टाकपालमित्यादौ अनीकवत्त्वादिप्र
योगं कल्पयति। न च प्रत्येकप्रयोगकल्पने एकफ
लसाधनत्वानुपपत्तिः प्रत्येकं प्रयुक्तानामप्याग्ने
यादीनामनीकवत्त्वादिवदेवापूर्वरूपैककरणका
त्वेन फले साहित्योपपत्तेः। अत एव पौर्णमासी च अ
मावास्यासमे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यनेनदेशावि।
धेः प्रयोगविधित्वात्समानदैशिकसाहित्यावगमेऽपि प्र
कारसित्वेन च समे तिसृषु पौर्णमासी च अमावास्या सर्वप
कैकप्रधानस्यात्वाधानप्रभृति ब्राह्मणतर्पणानां
गविधिषु स्वप्रयोगीयितानुपपत्तेः। न चैवमपि ला
घवादेकस्यामेव पौर्णमास्याममावास्यायां च तन्त्र
कालीनप्रयोगत्रयोपपत्तेः पौर्णमास्यादित्रयप्रसंगे प्र
माणाभावस्तु तत्कालीनत्वमात्रः कालीनत्वयोरपि
वचनप्रमितत्वेनैकस्यामिष्टित्रयकरणे तद्बाधप्रसंगाच्च
अतः पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेतेत्यत्र तद्वाक्यद्वया
भावे प्रत्येकमेव सांगानामाग्नेयादीनां करणापत्ति
यत्र वार्त्तिके एकफलसंबन्धादेकस्यैव प्रयोगविधेः
कल्पनेन त्रयाणामपि निकायित्वात्तथा काण्डे पौर्णमासी
प्रधानत्रयं लाघवाद्यदेकस्यामेव तन्त्रं एवममावास्या
यामपि। अत एव मासत्रयकालीनः तत्कर्मत्रकाली

नैवाप्येकप्रयत्नसाध्यः प्रयोगः। नन्वेवंतः पात्नीवतांगानि सकृ
देवसवनीयपश्वंगानामिवक्वाचित्कत्वानीत्यनद्वा
दयाभावेनुष्ठानमस्त्वेकेनद्वाजरूपचातुर्मास्यादेर्ष्वा
यथैककपालसाधनत्वेनैकप्रयोगता पर्वभेदेसत्यनेक
कालभेदेपिचतन्त्रान्तकालेप्रधानमात्रकरणेनतत्त
त्कालीनप्रयोगैकत्वापत्तेश्चांगानामपि सहाकर।
णायत्नैक्यरूपमिति। सवनीयेन्नायायामिहापार्थिका
रणेवदत्तेः। अतउत्पत्तिवाक्यैकत्वेनरूपेणकालस्याश्र
वणात्त्वनेकमेवप्रयोगात्त्रयाणामेतद्वाक्याद्यथाभा
वेकलनायत्नैरेतद्वाक्यसत्त्वेचत्रयाणांत्रयाणामेक
प्रयोगमाश्रयेत्स्यात्तस्मि हिरेववाक्यद्वयप्रयोगसुविधयत्वे
जमिनिनानर्थकं तथाहि। पौर्णमासीमाश्रुवा।
यानांत्रयाणांप्रधानानांस्वरूपेणासामानामपिप्रयो
गविधयत्वेनासामन्तात्पौर्णमासाकाले उपादेय।
त्वावगमात्पौर्णमासीकालविशिष्टप्रधानत्रयप्रयो
गनियातावगतेः प्रयोगस्यैकत्वं। प्राधिकरणे
न्यायेनसांगपावत्प्रधानविषयत्वादंगसाहित्यस्य
प्रधानेगतेनपरस्परसाहित्यस्यचविधेयत्वविशेषणत्वेन
विवक्षितत्वादेकस्मिन्कालेयुगपत्सांगप्रधानत्रय
कर्तृत्वनाविसिद्धिः। एवंममावास्यावाक्येपिद्रष्टव्यं। एवंप
सत्यपिकालिकप्रयोगविधिभेदेप्याक्येनषण्णां
एकप्रयोगस्यविधानात्एकस्मिन्नेवदेशेषण्णाया
गानांकर्तृत्वनापिसिद्धंभवतिसर्वेष्टदेशकाला
दयोगविशेषणत्वेनैवान्वयंभजमानाः स्वसंबधि

नं प्रयोगविधिनिगमनाविरहात्कल्पयति। अत एव तन्न
ह्वाक्ये कालादिविशिष्टप्रयोगविधिसिद्धिः। न चोत्पत्ति
वाक्ये नैरपेक्ष्येण कालश्रवणात्फलसंबंधोक्तका
लं प्रयोगविधिकल्पने प्रत्येकमेव प्रयोगविधिका
ल्पनावगतेस्तदनुवादेनात्र कालादिमात्रविधानो
पपत्तेः प्रत्येकमेवानुष्ठानप्रसंगेनैतद्वाक्यस्यैवापि नै
ष्टसिद्धिरिति वाच्यं। प्रत्येकप्रयोगाविधिकल्पना।
तः पूर्वमेवैतद्वाक्यप्रवृत्त्यंगीकारेणैव प्रयोग।
विध्युपपत्तेः। अन्यथानाहृत्यानुष्ठानस्यैतद्वाक्याभा
वेऽपि प्राप्त्वेतद्वाक्यानर्थक्यापत्तेः। न चैवं यद्दर्शपू
पशुना सोमेन वा यजेत सोमावास्यायां पौर्णमास्यां
यजेतेति वाक्ये न सर्वासां विकृतीनां अपि पर्वका
लविशिष्टैकप्रयोगविधानादेकप्रयोगतापत्तिः। न
च यक्लृप्ततकृप्तसमभिव्याहारान्नत्र विकृतिप्रयोगा
नुवादेन कालमात्रविधानावगतेस्तत्र विकृतिवाक्ये
ष्वेव प्रत्येकप्रयोगविधिकल्पनाया अभ्यनुज्ञानात्
तत्र दृष्टलक्षणफलसाधनानां तासामेकप्रयोगविधि
विषयत्वानुपपत्तेश्च यद्दृष्टेयेति वाक्ये न श्रवगतमपि
तत्र विकृतिप्रयोगसाहित्यमन्यवाप्यगतत्वाद्विवक्षिते
प्राकृतेन कालविशिष्टप्रयोगस्यैव विधेयत्वात्फलैव
ष्टसिद्धिरिति वैषम्यान्न चैवमस्त्विति वाक्ये कालश्रवणे
वैयर्थ्यापत्तिः। तस्य फलसंबंधोपादकफलवाक्यग
तविद्वाक्यगतयोर्णमास्यादिपदप्रसिद्ध्यर्थत्वेनार्थ
वत्त्वात्। अत एव यांश्च याजसोमान्त्तिवाक्ये कालसंबं

कौ॰
द्वि॰ पा॰
२८

थाभावेनावघातावग्नीषोमाज्यस्यैवनाउपांशुयोर्णमा
सांयजनीतिवाक्येनकालसंबंधात्फलसंबंधासिद्धेः
अनशकस्यापिवाक्यवैयर्थ्याभावात्समुदायस्यैव्य
र्थसमुदायानुवादकोयवैविध्यवाक्यत्वमितिसिद्धं। सूत्रं
तुपौर्णमास्युपलक्षितयोर्विध्यवाक्ययोःप्रकरणं। प्र
कृतानुवादः। रूपावचनात्कर्मान्तरविध्यनुपपत्तेर्वि।
धिव्याख्येयं विशेषदर्शनाच्चपूर्वेषांसमेषुचयप्रवृत्ति
स्यात यदिवैतेकर्मान्तरविधीस्याजांनतेषांपदिसर्वेषां
समप्रायान्येनतेनाविकृतित्वप्रधानस्यामतिदेशात्प्र
याजादीनामप्राप्तेः सौर्यप्रयाजेष्वकृष्णलंजुहोतीत्य
नेनप्रयाजानुवादेनकृष्णलद्रूपाविशेषविधिर्नोपप
द्यते। यदितुविध्यवाक्यविहितकर्मणोरेवप्राया
ध्यतत्वाआग्नेयादीनामंगत्वेपिसौर्यस्यापयच्छकत्वे
नाग्नेयविकृतित्वेसौर्यस्यापकनात्धर्माणांप्रयाजा
नादीनामतिदेशेपिप्रयाजादीनामंगत्वेनाग्नेया
दिसमवायान्सौर्यादिषुप्राप्तेःप्रयाजानुवादेनः कृ
ष्णलविधेरनुपपत्तिस्तदव[illegible]वः एवमाग्नेयपौरेव
प्रायान्यपदेपिद्रव्यसादृश्येनसानाय्यविकारस्यैव
यशाः प्रयाजांगाहृताभावात्तदनुवादेनैकादशाना
दिविध्यनुपपत्तिः। अतोपिनैतेकर्मान्तरविधी। अत्रच
स्वेऽन्वापवायिवसंहोपादानायागाष्टकप्राया
त्पकेनापंदोषइत्यन्यापकतावपवंस्थितं॥ ॥
गुणस्यकर्मतिसंयोगात्॥ ॥ तेनैतत्समुदायानुवादत्व
विधायकत्वेनार्थवत्त्वसंभवेउक्तप्रयोजनस्यापिसम्भ

दायानेवादनस्यानुपपत्तेः। अतः कर्मविधायकेन यागभेयोज
नवत्प्रत्यायकवचनाभावादभ्यासादेव कर्मभेदसिद्धिः एवं च
पौर्णमासीमित्येकवचनं कर्मैकत्वेनोपपद्यते। अन्य
थास्याग्नेयाष्टकपालविधेयेन समुदायापि च द्रव्यलक्ष
णार्थं स्यात्। अतो यजनावच्छिन्नकर्मविधिः। न च रूपाभावः। य
दाग्नेयादिवाक्यैः साहित्यानोपपत्तेः। न ह्यत्र तत्र त्यपौ
र्णमासावाक्यस्याग्नेयादिवाक्यविहितकर्मोद्देशं कृ
त्वाग्नेयादिरूपविधानोपपत्तिः एवं चैतेषु अस्तु नया।
गवाक्यत्वं विशिष्टविधिगौरवं यत्नेनाश्रितं भवति। न चै
वं वाक्यभेदः अग्नीषोमीयसान्नाय्यादिवाक्येषु तावदे
कैकस्यैवोद्देशेन तन्निमित्तवाक्यभेदस्याजावदप्रसक्तेः
आग्नेयवाक्येपि पौर्णमासमाः वास्याग्रहणं कालल
णार्थं मंत्रवैदिमितीति वक्ष्यमाणतन्त्रस्थानेयागत
स्यैवोद्देशान्न तन्निमित्तो वाक्यभेदः। यदि तु अस्मिन्न
पि पदे प्रयाजादिसाधारण्येन सर्वेषां यागानामवैत
नेनोपस्थापकाकांक्षप्रकृतयागतस्यैव लक्षणात् केवलं क
र्त्रोद्देश्यत्वावदकत्वोपपत्तेर्न वाक्यभेदः। नैवमपि
द्रव्यदेवतारूपविधेयानेकत्वनिमित्तो वाक्यभेदस्तद
वस्थ एवेति वाच्यं। न हि तत्तत्पदैरेव देवताविशिष्टद्र।
व्यविशेषवाचिना विशिष्टस्यैकस्यैव यागस्य भावनाङ्गत्वा
देर्विधानोपपत्तेः। अत एव गुणाधिकरणे वक्ष्यमाण।
न्यायेनाष्टाकपालपदसमानार्थग्राहकतान्नतद्दशो
मिश्रपदोपात्तत्वाप्रामाणिकमीया। अतस्तेक यदोपादा
नाद्वैविध्योपपत्तेर्न वाक्यभेदः यथाहि यंदर्शनान्या।

ज्यामीत्यादेरभिन्नपदोपादानात्तत्रभावनान्वयात्पूर्वं परस्प
रवैशिष्ट्याप्रतीतेस्तत्रभावनान्वया देतोभयविधौ तु नैको
वाक्यभेदः। प्रकृते त्वेकपदेन भावनान्वयात्पूर्वमेवा
द्रव्यदेवतावैशिष्ट्यप्रतीतेः प्रत्युतान्तदंगीकारे स्याद्दे
वजेति द्वाभ्यां वषट्कारविहितदेवतातद्धितान्तपद
तेर्भावनान्वयात्पूर्वमेव यस्य वैशिष्ट्यस्यावगतत्वा
द्भावनान्वयादेनापि विशिष्टविध्युपपत्तेर्न वाक्यभे
दः। अत एव तत्प्रोक्षणाधिकरणे पूर्वपदान्तापायेन देव
तायाश्चाविवक्षा तद्धितस्वाम्यमिवाभावनान्वयमान
हितमेगाभयेताप्युत्पन्नत्वात्। यत्तु भवदेवेन पुरोडाशा
सान्नाय्यादेः संस्कारविधानं यथान्योपपत्त्यैव आमवादा
ग्नेयादिवाक्यैर्देवतामात्रविधानान्न वाक्यभेद इति प
रिहृतं तत्पुरोडाशादेः कथंचित्सान्निध्यसंभवेपि प्रत्यु
तादिग्रामेरभावात्तद्विधाने वाक्यभेदापत्तेरेकैकस्मि
न्नपि च द्वयोः सर्वासां भावनानां विकल्पेन प्रा॰ पत्तेश्चेति स्या॰
तेन तस्मादुक्तप्रकारेणैव वाक्यभेदपरिहारादुपला
भावापत्तेः कर्मान्तरविधिरेवायं। अस्मिंश्च पक्षे विहृदा
क्यविहितयोरेव कर्मणोः साध्यात्प्रयाजडीनां न रू
गतानैश्रयादीनां चाग्नेयवाक्यविहितयागाभावनावि
हद्वाक्यविहितकर्मविहितानिनादतिदेशेन प्रयाजयाग्र
पयत्रेऽङ्गत्वस्वदवादेनह्यस्तलविविधिः। यदि त्वस्मि
नविपदे पूर्ववत्समयाग्यानांगीकरणे ततः क्रमा।
लविशिष्टप्रयाजान्तरस्यैव वैसर्गयोगान्तयावैयर्थ्यंगीकारे
णादार्थपूर्णमासिकप्रयाजानुवादेनह्यस्तलविध्य

गीकारेणाप्यत्रनित्यानुवादत्ववचनानिस्यादितिन्याये
नर्णविस्तरेद्रष्टव्यं।अतःकथंसमुदायानुवादत्वमितिचेत
चोदनावाक्येनतांयुगपदुक्तांप्राचोदितेनेहिनदर्शना
नस्यतस्योपदिष्टत्वेन ॥ नाग्नेयादिवाक्यैरूपवि
धिःसंभवति।प्राप्तकर्मानुवादेनद्रव्यदेवतारूपाने
कार्थविधानेवाक्यभेदात्।नापियागादिस्वरूपमात्रभावनाश्र
नेककारकविशिष्टाविधायतेनत्वेनस्यविधेर्वि
शिष्टभावनाविधानएवव्यापाराद्विशेषणानांचवि
शिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पिताविशेषणविधि
भिरेवविधानसिद्धेःश्रौतस्यविधेस्तत्रव्यापाराभावा
न्नविधेयानेकत्वनिमित्तोवाक्यभेदः।नचतत्रापिवि
शिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञानाधीनत्वाद्विशेषणविधेश्च
ततःकालप्रवृत्तिकस्यविशिष्टविधेर्नविशेषणावि
धिकल्पकत्वसंभवः।विशिष्टज्ञानस्यविशेषणज्ञाना
धीनत्वाद्विशेषणविध्येतत्वेऽपिविशिष्टकर्मसुनानारू
पस्यतद्विधेर्विशेषणकर्मसुनाज्ञानाधीनज्ञानविष
लत्वाभावात्विशिष्टज्ञानापेक्षितविशेषणज्ञाना
नस्यचविशिष्टविधिवेलायांसामर्थ्यादेवजननात्।
यथाह।अतएवश्रौतस्यविधेस्तत्रतात्पर्यानविशेष
णयुक्ताविशिष्टविधानएवव्यापारादार्थिकविशेष
णविधिवाचकपदकल्पनव्यापारकत्वेस्थितेनहि
धानव्यापारकत्वाभावात्तानेकविधितात्पर्यकत्वकृ
तोवाक्यभेदः।सकृत्तेनविशेष्यस्वरूपाभावनायाहि
हत्वाक्यादेवप्राप्तत्वाद्विधेस्तद्विध्यतात्पर्यकत्वायो
गेनानर्थकत्वन्तंत्र्यायेनविशेषणोपपावनानत्र

कौ॰
द्वि॰
११

वविशेषणानेकत्वेतेषांपरस्परविशेषण
विशेषणभावेनियामकाभावेनप्रत्येकमेव
विधेयतान्वयावगतेः सकृदुक्तस्यचानेकत्र
तात्पर्यकल्पनेआवृत्तिमतेरणतद्योगा
दावृत्तिलक्षणवाक्यभेदः यद्यपिवभावना
यांअनेकान्वयित्वस्वाभाव्यादनेकेषामपि
विशेषणानामन्वयेनावृत्तिः तथापिविधेयवि।
शिष्टविधावपिशेष्यरूपैकविधायकतयात्त
मस्यानेकविधिस्वाभाव्याभावादिहानेकविधा
नेआवृत्तिप्रसंगाद्वाक्यभेदोदुःपरिहरएवअत
एवश्यामायामपिमुख्यविशेष्यभूतायाभावना
यांपत्रविशेषणानामपिमुख्यविधेयानपरस्परैवे
शिष्यावगमस्तत्रभवत्येवानेकविशेषणविसि
ष्टस्याप्येकस्यविशेषणस्याप्राप्तकर्मानुवादेनवि
धिः यथापशुनायजेतयेनदद्विगणस्यादोजाति
सत्वादिविशिष्टस्यकारकस्ययथावैकक्रयवा
दिमतेअजयाक्रापणतोस्यादो तस्य अत्रहि।
दुतीयायाअनेकरणत्वेपार्थिकावयपलभद्र
व्यपरिच्छेदवासमानाभिधानश्रुत्यासंख्या
यःपदश्रुत्यावजातेरन्वयोबहुत्वमिसिद्धएव।
मतस्थतत्रोभमयुविशिष्टद्रव्यगतेककरणत्व
विधानात्रवाक्यभेदः यद्यपिचजापिसंख्याद्या
त्रिकरणत्वद्वयस्यैवचतीयपादानमिस्या
म्नीयतेतथापिद्वयोकरणत्वयोरेकमात्रापा
दानेनानावाक्यभेदाप्रसंगतनवपर्यमूलानुपपि

मतेषष्ठ्याअपिभावनान्वयापत्तिप्रमाभावाच्छ्रु
तस्यकारकविशेषणत्वोपपत्तेः आग्नभावना
नुवादेनापिविशिष्टविधिर्द्रष्टव्यःयथातस्यद्वा
दशानिदक्षिणेत्यत्रआमदक्षिणानुवादेना
पिनच्छ्रेयानगोविशिष्टसंख्याविधिः
वक्तुनस्त्वामदक्षिणानुवादेनगोविशि
ष्टसंख्याविधावपिसमुच्चितन्यपादेयपिविधे
यत्वान्नोभयविशिष्टदक्षिणाविधानमेवा
स्वीकर्तव्यंअतएवषष्ठीस्कुलेपिनिसिद्धव
यथानभूतभावनान्वयेसंभवतिक्तसमन
रकत्वनापादकोत्यान्वयोनाश्रीक्रियतएव
व अतत्स्यापिआमकर्मानुवादेनानेकवि
धानेस्पैववाक्यभेदः यत्रत्रयार्थसारथि
नाग्नेयेदात्रेपुरोडाशमष्टाकपालमित्यादौ
आमहूयानुवादेनानिर्दिष्टाचवीर्थीयते
नवतत्रवाक्यभेदः अग्निदानत्वयोःपरस्प
रविशेषणविशेष्यभावस्यमेत्रार्थवादादौ
प्रसिद्धत्वेनदानत्वगुणविशिष्टस्याग्नेःआ
मकर्मानुवादेपिद्रव्याद्येषानुयियत्वान्ते
क्यवादिन्यतन्तदन्यपरमन्त्रार्थवादकृतप्र
सिद्धबलवत्वेनापिवैशिष्ट्योपपत्तेःसन्ततो
द्रव्यगुणयोर्वास्तविकलोकप्रसिद्धविशे
षणविशेष्यभावेनवैशिष्ट्योपपत्तेस्तोता
नुवादेनसंख्याविशिष्टाज्यविधानेवाक्य

भेदानापत्तेस्तूपेहितंतपदपितंत्रवत्वेदाद्यादिपदा।
नांहृदंतानांसन्निहितद्रव्यवननवान्तदान्तपदेनै
वदान्तगुणविशिष्टाग्निविधानेऽग्निपदंतत्रआ
मित्तापदंतात्पर्यग्राहकमितिपविह्यतेतत्व
यमेवसाक्षदीपिकायामाग्नेय्याधिकरणेपौ
णिकानांसन्निहितमात्रवाविवस्यानिराकृता।
वादयुक्तमेवनवाग्नेयीपदस्याहृदंनस्यहे।
निहितासन्निहितसाधारणद्रव्यामात्र वा।
विवेपिदान्तशाह्वस्यकृदंतत्वात्सन्निहितमा
त्रवाचित्वोपपत्तिःदान्तपदस्यसन्निहितवच
नवेसन्निहितवाविसर्वनामार्थविहितता।
हितांताग्नेयीपदस्यहृतरागनदापत्तेः अनल
त्रापिआत्मकर्मान्तवादंतानेकविधानादस्व
ववाक्यभेद अनपवतचद्रव्यदेवताविशिष्टा।
भावतांतरविधिपत्तव्यवाश्रयिष्यते पाति
वनन्यदेहृषणनितानितत्वैवोपन्यस्यपरि।
हरिष्यामः तस्मात्सिद्धमक्षुत्पन्नपरस्परवि
शेषणविशेष्यभावानांविशेषणताश्रा।
मभावनानुवादेनविधानेवाक्यभेदहृतिः
यत्नुप्रकृतेपिआमेपइतितन्हितवृत्तिवि।
पातातद्रव्यदेवतयोर्विशेषणविशेष्य
भावोमुन्यतुपपत्स्यते तमेदमत्तस्यावं
यत्रतद्धितवृत्तौसमासवृत्तौवाकारकता
निरिक्तसंबंधेनवृत्तिस्तत्राहृत्यापिभावना

संबंधं प्रथमतो ऽन्योन्यसंबंधेनैव शिष्टोद्देश्यमाने
ऽपि न वाक्यभेदः अत एव लोहितोष्णीषा ऋत्वि-
जः प्रचरंतीति हि लौहित्यशालिनः प्रचरंतीत्या-
द्यो ऽप्रधानप्रचारानुवादेन प्रतिपन्नलौहित्यवि-
शिष्टोष्णीषविधिः एतदभिप्रायेणैव च विवा-
धिकरणे यदिदं यदग्राज्यानीति समासस्य
नैतान वाक्यभेदो मवेदिति पार्थसारथिनोक्तं
एवं तत्कारककानां संबंधेन वृत्तिर्यथाग्रे पद्म्या-
दौ देवनावेन तदपि हि संप्रदानकारककर्म-
कारकत्वेनाग्रिमेधिकारेण वक्ष्यते न च साक्षा-
त्सिकक्रियासंबंधान्यान्यसंबंधाभ्युपगमे कारा-
कत्वाव्याप्तापत्तेः प्रथमतः क्रियासंबंधपूर्वा-
भ्युपगम्यते पश्चात्तु द्रव्यसंबंधेऽपकल्प्यतो संब-
धकत्व एकत्वेन न यथैवाबाहृण्यसमतयैक-
ल्प्यतो सामानाधिकरण्यपदाबन्धनेन कारकस्य-
न्यात्क्रियासंबंधमेव प्रथम्यं प्रथमतोऽभ्युपगम्य यावत्सा-
न्यसंबंधेनैव सामानाधिकारण्यापादिनिर्वा-
हात्तेन तत्तद्द्रव्यसंबंधमेव प्रथमतोऽभ्युपगम्य प-
स्परासंबंधेन कारकत्वं तथा प्रकृतेऽपि कारक-
त्वाविरोधान्न प्रथमतः क्रियासंबंधापश्चाद्द्रव
द्रव्यसंबंधस्तदभिप्रायकैव च वृत्तिः न च संबंध-
त्वानैव विना वृत्त्यनुपपत्तिः असत्यप्ययन्यादौ टा-
वादाविवद्ध्यासंबंधिनाति स्वयसेवनदीज-
नात अतश्च संबंधाज्ञानवदसंबंधस्याप्युक्ता

नाद्यल्युपपत्तेर्द्रव्यदेवताकारकस्यापिग्रहणमत
क्रियासंबंधसिद्धिः अतश्चैवदशानाजानी।
तिवदेवोभयोः क्रियासंबंधाद्वैशिष्ट्यानुपपत्ते
र्याग्यभावनानुवादेनानेकविधानेवाक्यभेदो
दुरुद्धरएव अतोग्नेयादिवाक्ये द्रव्यदेवता
विशिष्टयागांतरस्यैवविधानाद्विदृष्टाक्ये रू
पाभावस्तद्वस्यएव नन्वेवमपिद्रव्यदेवतावि
शिष्टभावनाविधिरेवास्मपादिवाक्येष्वस्तुतत्त
त्वतंत्रयागकल्पनेगौरवात् अभ्युदितेष्टौभा
वनारविधिवत् तस्याश्चावष्टब्धच्छेदकीभूत।
यागापेक्षायानद्वदेवैद्विपुराम्हामवविहृवा
क्यविहितेयोयागोयुष्यायागपौर्णमास्यमावा
स्यापरोपनीतोसंबध्यते अतएवविहृवाक्येपि
र्याग्यभावनानुवादेनयागमात्रविधिनेया
गविशिष्टभावनाविधिरितिलाघवमितिचे
त् नतथासजितावशृतामग्नीषोमावाज्यस्य
वेतस्यवैयर्थ्यापत्तेरुद्देहिउपांशुयाजस्यअनु
वालविधिवैधानसंभवत्त्वामिकपौर्णमादासी
फालसंबंधविधानार्थंसतत्रस्यफलसंबंधा
र्थमित्युक्तराधिकरणेवृद्धानेविहृवाक्यविहि
तकर्मद्वयारीकारवनेस्यवतिशानननामकाने
नफलसंबंधायेनरूपाम्युयाजकालविधिरत
र्थकएवनितस्यकर्मविधापितायाएवाग्रसि
द्धेद्वंदेवाग्नेयादिवाक्यविहितभावनावच्छे

दकनोक्तिः वस्तुतस्त्वमावास्याआवर्तनफल
कत्वेनापितत्सार्थक्योपपत्तेःपूर्वोक्तविधयाग्नेया-
प्रत्नाद्विपिकल्पकाभावेनाभ्यापत्वरूपविध्यद
नैनैवायंपूर्वपक्षोनिराकर्तव्यः एतेनसत्यमाग्ने
पादिवाक्येषुयागांतरविधानेविद्वद्वाक्यविहित
कर्मणोरपिएकप्रयोगविधिपरिग्रहेतसान्नाय्य
वदाग्नेयादियागैःसहतंत्रेणानुष्ठानोपपत्तेर्दी
पद्रव्यदेवतयोःप्रसंगेनोपकारकत्वोपपत्तेरूप
पत्तेरूपमित्यप्यपास्तविद्वद्वाक्येविधेरेवानिष्ट
येनकर्मभेदिप्युनिष्पात प्रत्युतपक्षद्वयेर्पवैयर्थे
तान्नुवादत्वस्यैवनिष्प्रापाच्य अतएवसमुदाया
नुवादत्वायेत्यनयाप्रयोजनवदपिविधित्वेनवा-
णीकृतंकिंवास्मिन्पक्षेआग्नेयादिवाक्यस्यैकपौ
र्णमास्यमावास्याशब्दयोःसमभ्यतपोर्णोक्ता-
णिकृत्वमपिनिष्प्रयोजनमापद्येत विद्वद्वाक्य
स्यपोर्णमासीमित्याद्येकवचनतूपक्रमस्वयक्र
क्षान्तरेयेनलक्षणयापितीयमानंतद्व्यक्ति
तस्मात्समुदायानुवादौ सूत्रेतुकर्मचोदनावास्या
दाग्नेयादिवाक्येनथासन्निरुणनाशुगपदेकेन
शास्त्रेणविधानसकृत्तेकर्तृभामेनकर्मणिरुग-
णमात्रविषयत्वाद्वियस्तसतस्योपदेशोवावयभ
दापत्तिरितित्तिआरव्येय वापदेशाश्रुतद्वत् उग्रा
णिवापतातिहवींष्यमावास्यायांसंस्त्रियतेग्रा
ग्नेयप्रथममेद्वेउत्तरेद्रूस्पतत्रपाणामेवतावद्रया-

कौ॰
हि॰ व्या
२५

नापरपर्यायपञ्चाशात्वमपदेशाभवत्यल्लेनयुज्येत।किं
चद्वितीयेभवत्यल्लेविहत्याक्वापिविहितेकर्मणिग्राह्ये या।
दिहविषाविकल्पापत्तेःसंभरणापदवाच्यंसाहित्यंप्रथ
मादियदवाच्यस्वक्रमेणानयुज्येतदन्यथानुपपत्त्यैवक्र
मसमुच्चयादिर्थ्यंगीकारेणनिर्णयःस्वं॥ निरूढदर्शना
च चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयोहूयंतेत्रयोदशा।
मीवीमस्यायामितित्राहवनीयवषट्काराहुतिपरिग
णनंप्रथमेभवत्यल्लेपौर्णमास्यांपंचदशानायत्नेरमा
वास्यांचतुर्दशानांपत्नेर्हितीयपल्लेचोभयत्रत्रयोदशाना
पत्तेर्नोपपद्येत अस्मन्मतेतुपंचप्रयाजाहविराज्यभा
गौस्विष्टकृत्त्रयोनूयाजाःपौर्णमास्यांप्रधानाहुति
त्रयंअमावास्यायांसान्नाय्यस्यमहान्तुष्टानात्मयाहुति
द्वयमितिचतुर्दशानत्रयोदशानानुवादीनानुपपत्तिः
यद्यपिचासोमयाजिनोग्नीषोमीयाभावादस्मन्म
तेपिचतुर्दशानांसंख्याअनुपपत्तैवतथापिसोमया।
जिनएवजावत्संभवतीतिनविरोधः।त्रयोदशानांसं
ख्यातुअशामयतोपैन्द्राग्नविधानात्नुपपत्तैवातस्मा
त्समुदायानुवादावेतौनकर्मान्तरापत्तीइतिसिद्धं २
पौर्णमासीवदुपांशुयाजःस्यात् दर्शपूर्णमासयो
र्जामित्वापत्तेरयज्ञस्याक्रियतेयदन्वंचैवाष्टौवोडशोउपांशु
यीजमंतरायजतिविष्णुरुपांशुयष्टव्योजामित्वाय।
प्रजापतिरुपांशुयष्टव्योजामित्वायअग्नीषोमावुपां
शुयष्टव्यावजामित्वायेतिश्रुतेस्तैत्तिरीयपाठेचोपां
शुयाजमंतरायजतिप्रजामित्वायेत्यापस्तम्बा

नैतत्रसंदेहः किंवि   दिवाक्येषु भनत्तद्देवताविशिष्टया
गविधिरेजवालवाक्ये च तेषां त्रयाणां समुदायार्थमेव
वादोऽथयानत्रैवांतरालकालोपांशुत्वविशिष्टयाग
विधिरितरेतरस्यैवार्थवादाद्वृति   अत्र च समुदायानुवा
दत्वस्यापवादेतरे संगतिस्तावत्स्पष्टा पूर्वपक्षे गुणा
दभ्यासाद्वा कर्मभेदः पक्षे ह्यांतेनेत्यभिधानाद्यपादा
यायसंगतिरयिद्रष्टु आन्त्रजन्यप्रत्ययस्य स्वाथा
योध्येतव्यइतिवन्निःसंदेहं विधित्वाययजतीत्यस्य ल
टलेटसाधारणत्वेन संदिग्धत्वाद्भयत्रतुल्यत्वेपिवा
श्यस्येतोभयश्रुतीत्यनेनायेनयत्रयागपरिचाये
नयत्रयागपरिचायकेदेवतादिमत्रानत्रैवयागविधि
रितितिश्रयादिद्विष्ठा दिवाक्येष्वेवकर्मविधानं नचैवं
विक्रादिदेवतात्रयविशिष्टैककर्मविधानेनत्वप्रसक्त।
यांतरभेनस्रुतिवैयर्थ्यापत्तेर्विनिगमनाविरहे एक
वैधांविधायाकत्वावसायाद्धि दित विधात्वायोगात्त्व
कर्मभेदमतिवैयवानरवाक्यवद्वप्रक्रमोपसंहारैका
वलगमेकवाक्यत्वस्याविधेयभेदाद्भेदापत्तिरितिवा
च्यांतरव्हिजातेष्वेवोपक्रमात्रैयैवचोपसंहारात्प्रकृतोप
कवाः कातमप्रहतेन पुरोडाशेनेरंतर्यापादितालस्या
परपर्यीजामित्वेनोपक्रमादजामित्येनचोपसंहारादु
पक्रमोपसंहारैकरूपाभावेनैकवाक्यत्वासतीतेःयद्य
पिवेदोपब्रूपस्यजामित्वस्यतदपनायककर्मत्वात्पर्य
वेनैवमकीर्तितवाजामित्वाजामित्वयोरेकविषयत्व
मवेतत्तथापि प्रजामित्वस्य प्रतोकस्योपसंहारान्नरत

कौ॰ रीयेणोपक्रमस्यापि प्रत्येकमनुषंगाद्वाक्यभेदे भिन्नवाक्यत्वो
द्वि॰ पा॰ पपत्तेः। न ह्येतया प्रत्येकमुपसंहारः कथमपि तु जात
२९ जातेष्टिवद्युगपद्देवोपसंहारो येन। अतो नासि त्रवाक्य
नेपत्ते दोषः। अत एव विश्वादिवाक्येष्वपि तत्तद्देवतोपा
श्रुतविशिष्टयागत्रयविधानं यद्यपि तत्र कर्मैक्यम
नव्यप्रत्ययेन विधादेः प्राधान्येवांगे प्रत्यवगम्यते त
थापि समकादेरिव मन्त्रभावस्य यागाभावात् विधि
योगमंगेनाविधादेरुपदेशमात्रं हविरुद्देशकर्मीमा
नविवक्षणेऽपि प्राधान्यांशस्य विवक्षितवाद्यागानि वैशि
ष्ट्यायपत्ते अत एवालवाक्यस्थायजिपदं तेनैषामेव
यागानामनुवादकं। उपांशुयाजपदं तु तेनैषामेवानु
वादे सामानाधिकरण्यमात्रेणैव नामधेयं येनेतस्य
प्रत्यायेन। उपांशुयाजपदेषु तत्त्वगीकारे एवोक्त
विरोधापत्तेरित्येतेन च कारांतस्य जकारांतस्य बाधा
नोपपत्तिरपास्ता मत्वर्थपरेतत्त्वा विधानादुपांशुया
गस्तित्रूपापत्तेरुपांशुयाजपदे तु पात्रं तरूपत्वात्
विधिविशेषांकाया पवाप्रत्युपपत्तेः अतः सामानाधिक
रण्येन रूढमिदं नामधेयं। अत एवालकालमात्रं हि हि
रूयागत्रयानुवादेन विधीयते अत एवांतरालकालस्या
त्वर्थसमुदायवैकल्प्यात्विवतस्य जामित्वोपक्रमस्या
भावेन वाह्यिस्मादिवाक्येषु प्रत्येकमनुषंगेणान्वयो नात्
पपत्ते वस्तुतस्तेनैतरीयसमाख्यायामेतंतरालवाक्यो
स्य जामितापसंहारा उपक्रमोपि तन्मात्रविषय एवं।
विश्वादिवाक्येषु तज्जामितायैतस्यानावन्मात्रमेवश्र

जामित्वसंपादकांतरालकालयोगललथ्वाजमित्वसंयाद
कत्वानुवादोयागस्तत्वर्थीनविरुध्यतेतेनैवविश्वादिदेव
त्ययागेषुप्राणाभेदेनक्रमाम्नातानिवैश्वदेवप्राजापत्याग्नी
षोमीययाज्यानुवाक्यायुगलानिलिंगादेवांगंभवंतीति
नतेषांसिद्धांतदृवमांत्रवर्णिकदेवताकल्पकत्वमित्यपि
लाघवं।अतएवविश्वादिवाक्येयागमात्रविधिर्देवताद्व
स्तांत्रिवर्णिकीत्यपास्तंमांत्रवर्णिकादेवताकल्पनापेक्ष
यातस्याहितीयोपाजदेवतापावलवत्वात्तस्मादेहिक
मितम्पातमितित्यज्यमानद्रव्योद्देश्यकमिन्द्ररूपदेवतां
उपटित्यवगम्यतेमंत्रेणतदपिकल्पनीयमित्यस्यैवावि
प्रकर्षः।तस्माद्विश्वादिवाक्याविहितानांयागानांअन्तरा
लवाक्यमनुवादकमितिसिद्धं नचतदपिअंतरालविशि
ष्टयागांतरविधायकमेवकिंनस्यादितिवाच्यंभेदकप्र
माणाभावेनयागांतरत्वानुपपत्तेः विश्वादिवाद्विवाक्ये
षुलिंगाविनियुक्तानामंत्राणामस्मिन्क्रममात्रेणमांत्र
र्णिकदेवताकल्पनायोगेनानुपपन्नत्वाच्चअतस्तत्रविश्वा
दिवाक्यविहितयागत्रयानुवादेनांतरालकालमात्र
विधिः।नचपुरोडाशानैभिन्तर्पीदितजामितादोषनिवर्तक
तानुवादवलादेवतत्प्राप्तिहितेषियागेरेतिश्रापादित्य
नुवादवलादिवेरायस्यातश्चाननेतिभवदेवाक्तंयंनेत्य
अजामितानुवादान्यथानुपपत्तिकल्पितविधिवलेन
संभवत्पाक्षिकस्यापिप्रत्यक्षविधिनाविधातुंशक्यत्वा
त्।अन्यथाविधेयाभावेनांतरालवाक्यअसंबद्धस्यजा।
मितार्थवादस्यप्रत्ययेनविश्वादिवाक्येषयान्वयानाय

कौ.
सि.
८७

नेः यस्त्वाविद्वद्वाक्येऽर्थवादान्वयवदत्रापिसमु
दायानुवादेतदन्वयस्तथापिसमुदायानुवादप्रयो
नेत्रयाणामपिविस्पष्टादियागानांफलसंबंधसि
द्धिः यत्तदमावेहितावद्भूतामग्नीषोमावाज्यस्यै
वनाचुपांशुपौर्णमास्यांयजन्नितिवाक्येऽग्नी
षोमपदश्रवणात्तपोरूपलक्षणेनविशेषण
वेनैववाश्रवगेनरग्नीषोमदेवत्यस्यैवविजातीय
यागस्यपौर्णमासीकालोद्देशेनोपादानाद्वि
द्वद्वाक्यफलवाक्येचसंग्रहेणफलसंबंधापत्ते
रितरपौर्णमास्यामपत्येतास्तिमेतस्मिन्समुदा
यानुवादेत्रयाणामप्युपांशुयाजसंग्रहकत्वप्रती
तेरुपांशुपौर्णमास्यामितिनामैकदेशेनकाल
संबंधोपपत्तेस्त्रयाणामपिप्राचीनप्रवणेवैश्व
देवेनयजेतेतिवत् फलसंबंधसिद्धिः नहितदा
ऽग्नीषोमपदमुपलक्षणंविशेषणंवासंभवति
समुदायानुवादवैयर्थ्यापत्त्यावैश्वदेवपदवद
वतस्यविवृत्वादिदेवताद्वयोपलक्षकत्वात् अ
तस्त्रयाणांफलसंबंधसिद्धिरेवसमुदायानुवा
दप्रयोजनं सूत्रेतिगदव्याख्यानं चोदनावाप्र
स्थानत्वात् अन्तरालवाक्यएवकर्मचोदनावि
स्पष्टादिवाक्येकर्मविध्यसंभवेनानुवादासंभवा
त् तथाहि वैश्वानरवाक्यमाग्नेयेनोपक्रमोप
संहारैक्यादेकवाक्यतावगमेननान्यागत्रयप
विधानस्योपपत्तिमत् नवप्रत्येकमजामित्वार्थं

वादाद्भिन्नवाक्यतावगतिः तस्य विस्पादिदेवता
स्तुत्येकमजामीकरणशक्तिप्रदर्शनमुखेन तन
त्रयाणां सत्त्वेन परतया एकवाक्यत्वेनैवोपपत्तेः
अतोऽत्र न तालवाक्यपवाधायिवृलेन लेटवाति
श्रयं कृत्वा यागविधियुक्ताननुप्रैषार्थकानव
चनान्येन वाक्यभेदाल्लक्षणापत्तेश्च न स्विष्टया
गेष्ठीवद्वयस्य स्वाभेदेतोयां स्वपाजकमाना
नवैस्तव प्राजापत्याग्नीषोमीयपान्यानुवाक्या
युगलैर्मात्रवर्णिक्या देवताया अश्रवणेनेतना
त्पत्तये नन्वेवमपि मात्रवर्णिकदेवताकल्पना
पेक्षया तव्यप्रत्ययोपात्तदेवतानस्पेव विस्पाद
विधानेयुक्तेन न वाक्यभेदः देवतात्रयविशिष्टैक
यागविधानादिति चेत् अत्र केचिदाहुः मन्त्रकल्पि
तदेवतापेक्षयात्तद्धितोपात्तदेवताया दौ
र्बल्यं अत एव वार्त्तिके तद्धितचतुर्थ्यैव मन्त्रवर्ण
स्य दौर्बल्यमुक्तं अतस्तूत्पत्तिवाक्ये विशिष्टवि
ध्यापादकविस्पादिविधिर्युक्त इति मन्त्रवर्णादे
वतत्वमेवेति वस्तुतस्तु तद्धितीयास्यैव वि
स्पादीनां नक्षत्रकर्मणः समन्वाकेवलमुद्देश
निरूपितत्वमात्रेणवृत्पत्तिसिद्धमिति कल्पतीय
यदिहियजिः यागविशिष्टमुद्देशमेव विशेष्य
त्वेनावेदयतो विशेष्यान्वयस्योत्पत्तिसिद्धत्वा
दुद्देशनिरूपितत्वमपितकल्पेन सत्त्वबुद्धयाव
हाराडदेशविशिष्टयागवाचीअतस्तत्कर्मवान्व

कौ॰
द्वि॰
१८

यांशत्यागविशिष्टोद्देशोपजिपदस्य जहल्लक्षणमात्रमं
गीकृत्य देवतात्वसिद्धिः अथवा यजिपदं पथ्याश्रुत
मेवांगीकृत्य त्यज्यमानमहविरुद्देश्यत्वसमन्वितयता
देवतात्वरूपार्थं बोधयति संप्रदानत्वैकदेशभूतो
लक्षणेनेतद्विहितो याभ्यां तेन श्रुतस्य त्यागस्य प्रतेवा
न्वय इति लाघवं मंत्रे तत्सत्वेन तस्य वाक्यांतरस्थैव
कल्पनागौरवमिति सत्यं तेतदुर्बल एव अतएव देव
ताप्रमाणेऽत्रैवंविधयोर्दौर्बल्यक्रमोऽनुसंधेयः ।
सर्वापेक्षया तावच्च लोहविस्समभिव्याहृता
त्ताद्धितः तस्य स्मृतिवृद्धव्यवहाराभ्यां त्यज्यमा
नद्रव्योद्देश्यत्वरूपे देवतात्व एव शक्तत्वात् यस्त्व
देवताशब्दश्चतुर्थ्या देवतावाती देवतात्वनादाविव
विदेवताविधायकः श्रूयते सोपि तद्धिताप्रेक्षया
दुर्बल एव देवताशब्दस्य स्तुतिभाक्त्वहविर्भाक्त्वा
दुर्बल एव देवताशब्दस्य स्तुतिभाक्त्वहविर्भाक्त्वा
रूपद्विविधदेवतात्ववाचित्वेन साधारण्यात्तद
वतायदेहकृदत्त्वे देवतापदेनदेवतात्वस्य वि
वक्षितत्वेन पार्श्वभिधाने तत्तद्धितवद्धि
ष्टत्वोपस्थितेनानपायार्थमभिधानेन तत्तद्धितवद्धि

विधेयादेवताविलक्षणंतापियागस्तावद्वेदका
प्रविष्टस्यापिलक्षणतावच्छेदकत्वान्नानुवन्नर्थान्त
लेतिततोद्वैला नचस्यात्तद्देवतावाक्या।
नोपसर्जनद्रव्यविशेषणकत्वेयजनकत्वमुत्पन्ने
नेकेवलं फलैर्वाक्यविधेयादेवतानैस्येवलक्ष्य।
णाअपितन्नद्विशेषणतायायाअपिक्रियान्वयार्थ्या।
लक्ष्यैरितिततोऽपिद्वैविध्यं मंत्रस्तुवाक्यान्तरा।
कल्पकत्वान्नतोऽपिद्वैलक्षण्यमुक्तमेवत्यययथास
माधीयतेविस्वादीनांहितत्वप्रत्ययेनदेवता।
सेलक्षितेसमानाभिधानश्रुत्यान्नैवविधा
नापत्तेः एवमलंकारविधेयभावनायांवै।
शिष्ट्याभावाद्वाक्यभेदापत्तिः नचान्तएवत।
येनदेवतामात्रंलक्षणापिनाप्रवर्त्ततांशेनवा
दत्वमेवाहत्यनस्यविधेयभावनावैशिष्ट्यप
पत्तिरितिवाच्यं विस्वादिपदानामजामित्वोप
पादकत्वयार्थवादत्वेनोपपत्तेः अन्यत्वतःसभा
वल्याभविस्वादिदेवताविशिष्टयागविधा।
निकारायोगात् अतएवनामधेयत्वेनाप्युप
यत्रस्याग्निहोत्रसमिदादिपदस्यमंत्रवर्णैनपि
संभवल्लाभाग्निसमिदादिविधापितांगीकृ
तेविशिष्टविधिगौरवापत्तेः अतउत्पत्तिवाक्ये
यागमात्रविधिःनैवमप्यर्थवादात्वीनदेव।

कौ. वताविधिकल्पनयापितत्साम्निसंभवमात्रेणवाक्यै
द्वि. कवाक्यत्वेप्रमाणाभावः सूक्तनाजोहवि-
१५ र्भाजश्चदेवताइतिस्मरणामेवैतज्जनमस्तानिभा
क्तृरूपदेव तावस्यावगतेर्हविर्भाक्तृरूपस
तस्यसकल्पनात् अतएवमात्रवर्णिकदेवता
कल्पनायेषापिअर्थवादिकदेवताकल्प
नेगुर्वितितन्नोपिदौर्बल्यंअतश्चान्यत्रिवाक्य
देवताविध्यभावेपिअंतरालोपांशुत्वविशिष्ट
एवयागोविधीयतेनवांतरालोपिपुरोडा
शैनैरंतर्यापादितजामितादोषापनयनरूपा
फलबलादिवलब्धइतितद्विधीनतर्थक्यं
उपांशुयाजस्यविद्यमानत्वात्फलवत्त्वस
त्त्वमेवंतद्दोषापनयनस्यार्थवादमात्र
त्वात् अथाप्यर्थवादमेवांतरालकृत्यविधा
नयकतामवेत्तथाप्युत्पत्तिवाक्यअंतरालपद
वैयर्थ्यापत्तेकल्पविधिष्वत्तैसर्वमेवांतेता
भ्युदयस्पारकमार्थ्योअंतरालकालोविधीय
ते उपांशुत्वमपिउपांशुयजपदेनैवविधीयतेय
द्यपिचास्यशुत्पत्तैवक्रमप्रतीतिरावश्यकात
थापिदृष्टान्तविधिकल्पदसिभवतीत्यनुसारख्ये
दसिऊनाभावमात्रेवैकल्पिकत्वेनतावतासर्वमे
दमसयुत्पत्तेनामधेयेप्रतीयमानावयवार्थत्यागे

नातिरिक्तशक्तिकल्पनेप्रमाणाभावात् अव·
यवार्थयोगीकारेवोपोद्बलस्याशामात्वाद्गुण
विधिरेवायमिति न किंचिदनुपपन्नं स्वेति
गत्व्याख्याने गुणोपबंधात् प्रयोजनांतर
यादितायागनामिनायांश्येनरालसंबंधिनावि
विधेयेन निवृत्तिप्रतीतेर्यत्नातपलकालकृ·
पगुणेण पबंधस्तत्र उदितिकर्मचोदनाप्रती
तेरेनरालवाक्यपवकर्मविधानं मापवचन
स्य शिरोवापतद्यज्ञस्थयरामेयोहृदयप्रपा
श्रुयान्नः पादावग्रीवामीयश्रुतिरप्यर्थवादेप्रया
नभूतायैर्यादिमाहचर्यांश्चोपोद्बलायाज्जवाद
कैरेनध्यायाम्प्रतीतेर्भवन्मते वाग्रेषामदेव·
स्यैस्यवनस्पतदापत्रेमामागायर्येमेणसाहच
र्यान्नवासनुपपत्तिः नघाहितावद्भुतामग्री
षामावास्येस्यवनाड्रुपीड्रुपोणमासाययनत्रि
तिश्चेनरालविधिसंनिधौशूनमापिवचनेत
दीयगुणविधिमवयानान्नावबनदर्थवादत्व
मसंगप श्चेनश्रुविधिनैकवाक्यत्वाभावात्स
राकल्पोन्मीलिनापिनात्रयागविधानं श्येनरा
लवाक्यस्थेन विधिना तद्विधानसंभवकल्प

कौ॰ द्वि॰ ३॰

विधिनातद्विधानस्याम्नाप्यत्वात् नाप्युपां॰
श्रुतस्योत्पत्तिवाक्येनैवप्राप्तिसंभवेनद्विधा
नेतिप्रयोजनत्वात् अतएवनाम्नाग्नीषोम
योः तयोरपिसर्वस्मैवापनयज्ञायेत्यनेनसं॰
भवेतौनैवप्राप्तत्वात् यज्ञायेतिचतुर्थ्यानर्हि
धिसंभवेषष्ठ्यानंद्वीकारस्याम्नायत्वाच्चना
विसस्यषष्ठीचतुर्थ्योसाधारणस्यदेवताविधे
संदिग्धत्वाच्च अतःपरिशेषात्पौर्णमासीका
लविधिरेवायं यद्यपिचामौत्रनगालकाल
विध्यनत्वानुपपत्तेरेवप्राप्तेनत्याप्तिनसंबं
मेवविधीयते नत्प्रयोजनंचविहद्वाक्येऽग्नि
कालाकेचपौर्णमास्यादिनामकत्वेनफलसं
बंधलाभः अमावास्यातपौर्णमासीकालसं
बंधानामेवाग्नेयादीनांतन्नामकत्वलाभेन
फलसंबंधावच्छेदकत्वेप्रयाजसंगत्वापत्तिः
अतफलसंबंधस्मिरुद्धेपौर्णमासविधिरर्थ
वान् नच्यागत्रयपर्येव्याग्रोषोमयगूवणा
नेदवमस्यैवभागविशेषस्यायंकाकालवि
धिःस्यादितितस्यैवफलसंबंधात् उत्तरयोर्वै॰
यावप्राजापत्ययोरंगत्वमेवस्यादिसर्वौपर्प

जत्वावच्छेदेनप्रधानशब्दपाठेनघटते न
चसमुदायानुवादवैयर्थ्यापत्तेश्चप्राचीनप्र
वणादिविधिवत्सर्वविषयत्वेनतस्ययागत्रया
धिकारत्वेनाप्युपपत्तेर्योगेकल्पयत्केनश्रूय
माणस्याप्यग्नीषोमपदस्यानुवाद्यगतत्वेना·
वस्थितत्वात्त्रिनयदेवतस्यापिफलसंबंधोप
पत्तेः सामान्यवच्छेदेनप्रधानशब्दपाठेनानु·
मतेनचनवापिकालेकर्मणउपादेयस्यस्व
रूपेणश्रामस्यापिप्रयोगविधिविषयत्वेनवि
धेयत्वान्नहिशेषणस्याग्नीषोमदेवत्यत्वस्य
समुदायवाक्येप्रधानत्रयसाहित्यस्येवविधे
यविशेषणत्वेनविवक्षापत्तेःकथंदेवताचप
प्रकृत्यप्रधानमितिवाच्यं प्रयोगस्यापिसमु
दायवाक्येदेवश्रामत्वेनरूपयत्नेसमादिवाक्या
वत्कालसंबंधमात्रकरणात् अतएवनहिदे
वान्वाद्यविशेषणत्वमनहिशेषणविव
क्षा अत्रवाद्यापिचास्मिन्वाक्येयागोमनिर्दे
वेनत्रश्रामत्वेपियागप्रयोगः नस्यफलसं
बंधप्रयोजनकत्वाभावेनकालसंबंधाकर
णात् अतएवैककल्पिकदेवतात्रयपुरुकस्य

कौ॰ ष्टुपांशुयाजस्य फलसंबंधात्मामात्वतः अथा
द्वि॰ नयोपयार्थेयुक्तताव नचैवं तर्हि ममापित्र
२१ याणामेवदेवताकत्वस्याविवक्षितत्वात्सर्वेषा
यात्मोपपत्तिः अग्नीषोमदेवताकस्यविशेष
णत्वेनाविवक्षायामप्युपलक्षणत्वेनान्वय
स्यग्नेकत्ववदावस्यकत्वानतत्त्वोपलक्ष्य·
तावच्छेदकस्यविजातीययागत्वस्यलाभात
दवच्छि— स्यैवकालसंबंधेन फलसंबंधाप
त्तौसर्वेषांयाम्यानुपपत्तेः अग्नेकत्वस्थलेन
यकत्वातिरिक्तस्योपल— तावच्छेदकस्या
लभात्मस्यचसर्वयागसाधारणत्वात्सर्वयागसा
गसिद्धिः अतएवास्मन्मतेसमस्यग्नीषोमप
दस्योपलक्षकत्वेनोपांशुत्वाद्युपलक्षकौनस्म
विभक्तोपांशुयागत्वस्य स्वरूपलक्षतावच्छे
दकस्यलाभान्तदद्रवादेनैवकालविधिश्रो
तैर्हेवताग्रयायुक्तस्यैवफलसंबंधोपपत्तिश्च
नपेक्षायांपांशुत्वादीनामविवक्षितत्वाद्यतिना
अपाज्ञादीनामपिग्नवत्वादात्फलसंबंधापत्ति
रिस्यप्पपास्तं तेषामेवविवक्षितत्वेप्युपल—
णत्वेनव्यावर्तकत्वानवगतेः युक्तोस्मन्मतेनस

मान्यत्वेन प्रधानत्वापत्तेः नन्वेतत्सर्वं
व्रतस्य वचनस्य फलेन संबंधा फलकत्वस्यात
नन्वेतत्संभवति विनापि श्रुतकालविधिं व्रत
ग्रलक्षितत्वपौर्णमासिकालसंबंधस्यप्राप्तत्वे
न फलसंबंधोपपत्तेः नचनस्यविलंबितत्व
प्रतीतिकत्वेन शीघ्रप्रतीतकालसंबंधाना
मेवाग्नेयादीनां फलसंबंधाप— र्थ्यं वत्ववन
मितिवाच्यं नह्ययं न बाक्यप्रमितकालसंबंधस
त्वेपि शीघ्रप्रतीतिकत्वेन उत्पत्तिवाक्यश्रुत।
कालसंबंधानामेवाग्नेयादीनां फलसंबंधाप
त्तेः हृपांस्तुयाजस्यनश्लाभनदवत्तुं श्रयत्न
पन्नत्ववनवैयर्थ्यभयेनैवविलंबितप्रती·
तिकमपिकालेनिमित्तीकृत्यपौर्णमास्यादि
नाकर्वांगीकारात् उपांशुयाजस्यफलसंबंधा
भीकारत्वनोक्तत्वात्स्यपौर्णमास्यामिवा·
मावास्यायामपि [illegible] विधेयोपांशुयाजविह
तिफलकत्वयावगतत्ववनसार्थक्योपपत्तेर्न
प्रधान्यसिद्धिः अमावास्यायामपिकदाचिद
सेवाग्नेयपुरोडाशरूपपुरोडाशद्वयं न—य
संतत्वपौर्णमास्यामपितात्स्यव अग्नीषोमयाजि
नोऽग्नीषोमीयाभावात् अतः कथं फलसंबं

कौ॰

द्वि॰

२२

यफलकत्वमस्यवचनस्येतिचेत् — शिरोवाप
नस्याङ्गस्यदेश्रयकृत्वाद्यर्थवादान्तरश्रुतेर्दशम
वास्यामिमादिलिंगोपबृंहितायदर्शपौर्णमा
साविश्यर्थवादेन गानपौर्णमासपदस्याश्रया
श्राषोयमाचपौर्णमासपरत्वेतास्यांवगमेनामा
वास्यायामपिपांशुयाजाश्रमिसत्त्वयाद्गतिफलक
पौर्णमासीविधिवैयर्थ्यादेतस्यफलसंबंधमा
नफलकल्पोपपत्तेः अतएवमवदेवाङ्गमतहि
अभावेऽप्यन्तरालवाक्यायचपौर्णमासशब्दयोरन्त
लेनचैवोपांशुयाजोनेत्येकपौर्णमासयामिति
प्राकृपात् एतद्विधिसत्वेनविधिवैयर्थ्यभये
नपौर्णमासीकालस्यान्तरालकालेनेरपे —
प्रतीतेरेकपौर्णमास्यायामपांशुयाजस्यपौ
र्णमासीसत्वेनश्रामुपपत्तेसस्तद्वलेनेवान्तराल
पदस्याश्रयोन्तरत्वमावल — एतीवगतेरेकपौ
र्णमास्यायाएवांशुयाजेत्युक्तेयतप्रयोजनम
पिएतद्विध्यभावेपिश्रन्तरालवाक्यपौर्णमासा
दयस्यङ्गसप्रयोजनत्वेनोपांशुयाजानंगत्वा
कालोपल — णमाचत्वप्रतातःकालस्यवश
त्वेवलोपामागेनव्यभिचारादेलोकेष्वनोपल
— णाभावेपपल — कांतकांतगपलद्वि

स्वग्रागमनादिक्रियान्वयदर्शनेनान्तरंप्रकृ
तेनंद्याग्नेयप्रयोगाशेपल— णेनैवंप्रयप्रयो·
ज्ञरूपोपल— णाभावेपिकालोपल— णा·
सिद्धेस्तत्रेवोयांशायाजानुष्ठानस्यदर्शमेव—
मागत्वाद्रूपे— नैतस्मादनन्यप्रधानकात्वा
—कंफलसंबंधप्रयोजनकत्वमेवेनस्यैवब
नस्यवस्कनस्कंशिरोवायनघत्तस्येयादि·
पौर्णमासीप्रयोगशानाम्यप्रधानरूककवैरन
वैपिशालायांवैस्यवयाश्चानवाक्यापलस्या
ग्रेघसा— घ्यांतरालेसामान्वेनेनामावास्या
यामप्रयांप्रयाजनाम्यघग्रारूकस्यसवान्·
—ह्नानिफलकवोपपत्रेनीकरीत्याफलसंब
यप्रयोजनक— पपत्तिः अनस्लावद्गूनामि
त्यस्यानंतरमेवोयांप्रयाजमेनरायजतीम
सकस्यांविद्धास्वौयामाम्नानादितिवाक्यैक
दर्शनादेवंपरिहृतंव्येनैवतावूनामिमस्य
नंतरविध्य— यकनागोरवानूवाकोभेदापत्ते
श्च·अपितुउपीश्चयाजमेनरायजतनामनेनेव
पौर्णमासीकालोपाश्रुत्वांतरालकालवि·
शिष्टमपांश्रुयाजाख्यंकर्मविधीयतेतानेवत

कौ॰
हि॰
११

वताअग्नीषोमदेवताग्राज्यविधेयंप्रमाणांतरे
णासंतस्मिकस्यपुनर्विधेर्निःप्रयोजनत्वान्ना
विशिष्टविधेर्गौरवाच्चअतएवास्मिन्नप
उपांशुत्वमपिउपांशुयजतीत्यनेनैवविधेय॰
भावनाविशेषणत्वेनसमर्थितेनतत्पांशुयाज
पदेन नत्वप्रकृत्य नप्राप्तमाग्नेयेनवानाम
धेयमिमवगंतव्यंप्रमाणानितुदेवतादानिप्रन्
वादकानिसंतिस्तावकानीतिनदोषः एवंचा
ग्नीषोमीयपुरोडाशवदेवपौर्णमासीकालस्य
त्वनिशिष्टत्वात्फलसंबंधोपपत्तिरमावास्या
यांचाकरणोपपत्तिरितिसिद्धंच वचनात्
णोअमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानादेवा
मापित्वकरणात्दार्शामिकाधिकारणांत्वनुक्
त्वादितया वधोदर्शामावास्यायामितिलिंगं
नच्यवष्ट्याज्ञवादे पलवलादेवामावास्यायां
विकल्परूपपिग्रयवःप्रयोजनंसर्वेप याग॰
यातुष्ठानेसिद्धातेएकस्यैवदेवताविकल्पेनेति
स्पष्टं ४ आघारावाग्निहोत्रमहत्वात् दर्शपूर्ण
मासयोराघारमाघारयतीतिश्रुतस्यक्रतमर्थं
माघारयतिसंतनमाघारयतीत्यादितयाग्नि

तावंतहोतीति उद्क्रमदशायांहोतीत्यादि नच
किंदध्यादिवाक्येदध्यादिपाकेष्व विहितानां
कर्मणांसंज्ञायुक्तवाक्येसमुदायानुवादकं त
त्तयोरेवविहितयोः कर्मणोर्वितदगुणविधयश्च
तिसंदेहः एवंचाधिकरणेनदृष्टस्यश्रुत्याविधायक
त्वाद्वाक्यभेदापत्तेश्चश्रुतकर्मण्येवादध्नेऽनूतत्व
याप्यदध्यादिवाक्यानांविधित्वांगीकारात्स्तु
गुणविधयस्त्व—मागारीत्याअसंभवेनविशि
ष्टकर्मविधायकत्वंसंभावात्युक्तः समुदायानुवाद
इति एवंच— स्योनादनंतरसंगतिः एवंच—
गुल्यानादनंतरसंगतिः पूर्वपक्षेगुणादभ्या
साद्वाकर्मभेदः सिद्धांतेनेतिपादाध्यायसंगति
रपि नचविधेः प्रवर्तनारूपत्वानस्यावधात्व
र्थविशेषावच्छिन्नप्रवृत्तिरूपभावनाव्यतिरिक्तविष
यत्वासंभवनेश्रुतगुणविधानानुपपत्तेर्दध्या
दिवाक्येपिधात्वर्थावच्छिन्नभावनैवविहितस्य
विधानेसंभवतीतिभेदसिद्धिः नचविहितस्या
पिफलकालादिसंबंधवत्दध्यादिसंबंधेनापि
पुनर्विधानोपपत्तिः स्वतउत्पन्नस्यापिफलसं
बंधेविनियोगाधिकारयोः कालसंबंधेप्रयोग
स्यसंस्कार्यसंबंधेविनियोगमात्रस्यविधेयत्व

कौ॰
द्वि॰
१५

नविध्युपनावधिकृत्यादिसंबंधेऽन्यैवेवाक्य
कत्वान्नस्याच्छ्रामत्वेनविधानायोगाद्धेटोपप
त्तेःश्चनस्त्वदध्यादिवाक्येषुदेवतावाक्यैर्योमैक
वाक्यैर्योऽश्वहोमायवगुणादभ्यासाहाभि — ।
विधीयंते तेषांचसमुदायसिध्यर्थमनुवादोवि
त्वेनहोतीत्येनक्रियतेनचकर्मांतरमभ्या
साद्विधीयतेहुपाभावात् समुदायसिध्यर्थोक
त्वेनानन्यपरत्वाभावात् नचसमुदायसिद्धिवै·
र्यर्थमग्निहोत्रेजुहोतीत्यतरभावेफलवाक्येति
सिद्धवाक्येवाग्निहोत्रनामावच्छिन्नजुहोति
नापिसिद्धाग्निदेवताकस्यैवहोमस्यफलादिसं
बंधःस्यात्तुस्त्वेयदध्यादिहोमानां एतत्स्येन
सर्वेषामेवस्वेष्टदेवेनयत्नेनेतिवदनुवादादग्नि
होत्रनामकत्वोपपत्तेः फलादिसंबंधोपपत्ति·
रितिसार्थकोपपत्तेः नैवंदध्यादिहोमेस्व·
वाक्यनरावधग्न्यादिदेवस्यहोमेषुवा — येण
यत्किंचिद्देवोपपत्त्यावधिदध्यादिहोमेषुत्वा
वाक्येदेवताभावाद्धाकांतेरणदेवतामात्रवि
धेश्चनवानिष्ठत्वाद्दानेयपदेवतायाश्चप्राप्तेस्त
त्वावपत्तिर्विधानं एककफलसाधनानामेषामे
कश्चयोगविधिर्णोग्रहणमा — प्यवस्तक्रुदनु

णानोपपत्तेर्ह्रींमन्त्रेष्वपि— नानोंइत्या
देवतादीनां प्रसंगेनोपकारकत्वोपपत्तेः प
वेद्याचारस्थलेपि— ध्रुवत्वादिगुणानोया
त्वर्थावच्छि— भावनाविधिमंत्रेणविधा
नायोगात्तेषामपि विधिप्रतीतेर्विच्छिन्नविधा
नीन्नभेदसिद्धिः तेषां वऊर्ध्वत्वादिगुणोंइदे
तादिविशिष्टाचाराणामवांतरप्रकरणउ
पक्रमस्यात्वात्तद्वाद्याचारमारपतीप्यसमुदा
यानुवादेनतस्यैवार्चारस्थापितस्याग्निम
मार्गविधिनाव्यावच्छिन्नत्वात् तस्मायोजनेन
वेद्याचारेणासहप्रयोगविध्यवगतयोगप
द्यसिध्यानदीर्थेइदेवताकत्वसिद्धिर्तरापा·
गतरूपतासिद्धिर्योगपद्यसिद्धिमात्रंवाप्रत्यय
च्छिकदाचिदुपरकालीकेयमाणासमिधायोगा
पियोगपद्यंप्रसमेत प्रतस्तयाद्यन्तिफल·
कैइयागायोगपद्यसिद्धिसमुदायानुवादप्र
योजनंकेचित्तत्स्याद्वारमात्रार्थमेतेनप्रया
णोर्थवत्तगृहीतेनसंस्कार्यसर्वेषांविनिपुञ्य·
मामानामाद्यारकर्मणामेकत्वसिद्धिःसमुदा
यानुवादप्रयोजनमिमाङ्गस्तन्त्रयमेवाद्यार

कौ॰
द्वि॰
२५

कर्मणोर्थकर्मत्वस्यानभ्युपेतत्वान्संस्का
रकर्मत्वाङ्गीकारेपिवाराजसूयन्यायेनसमुदा
यानुवादं विनापितं — भिधानावगतेनसमुदा
याभिप्रायेणेकत्वापपत्तेरूपे — तं यत्वत्र
मूलेत्वाग्निहोत्रवाक्ययोःसमुदायानुवा
दकत्वेसाधकान्तरमस्तंउक्तत्रिवाक्येरूपज्ञ
नाभावा — विधानयोग्यत्वेतितस्यायमभिप्रा
यारूपवज्ज्ञानस्ययोग्यताज्ञानविधयावि
धेयताज्ञानंप्रतिकारणत्वंप्रागुत्पादिवाक्ये
विधवाक्येवान्वयव्यतिरेकाभ्यांक्लृप्तमतोरू
पस्यविधानायोग्यत्वात् आग्नेयाग्निहोत्र
वाक्ययोरूपाश्रवणा — न्नचकर्मणोर्विधा
नेनैदेववान्नापिगुणविधानायोगा — वा
क्यान्तरेणापिरूपवज्ज्ञानमितितन्नदध्यादि
वाक्येकर्मविधित्वेपिदेवताभावेनस्ववाक्येरू
पज्ञानाभावस्यानन्तरवत्त्वाद्योग्यतानिश्चय
भावमात्रेणावयोग्यताज्ञानाभावेपिश्रुतशाह्वा
च्छाद्देवाधस्यात्रभगिनियाद्रूपवत्ताज्ञानस्यका
रणत्वानुपपत्तेस्तत्रभावेपिद्रूपवत्तानिश्चा
याभावमात्रेणविधेयत्वोपपत्तेरुपपत्ताच्च रूप

ज्ञानेसविशिष्टज्ञानोपपत्तेरूपवत्ताज्ञानस्यैव
कारणत्वकल्पनेपिवाक्यादिद्रव्यसामान्यव
दनिर्धारितविशेषरूपसामान्यज्ञानमात्रेण
विधेयत्वोपपत्तेरूपेसिते यदितुकथंचिदे-
तद्रूपस्यस्तनीयमित्याग्रहस्तदादध्यादिवाक्ये
स्यचतुर्थ्यंतपदानुषंगेणस्ववाक्यरूपता।
भोपपत्तेस्तद्वैभवेचोद्यंयदिरूपंस्यंतत्तिद्दमा
श्वाग्निहोत्रवाक्येसमुदायानुवादकेइति सू
त्रेनिगदव्याख्यातं संज्ञोपबंधात्तराव्यवाग्नि
होत्रमाधारमितिचद्वितीयांतसंज्ञाबंधोपिवा
क्यविहितानांकर्मणांप्रदर्शनाय समाख्यात्वेना
नुवादादुपपन्नोभवति इतरथासंज्ञात्वस्यवि
धेयत्वेतस्याकरणत्वान्तृतीयाथेल्ल-णास्यात्
अप्रकृतत्वात्वनैवमग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रवाक्ये
नैरूपात्वलाभेपिसवाक्यापत्वत्सव्याख्यानायाः
भावेनाग्निहोत्रशब्दस्यगुणविधित्वापत्याष्ट
पलोभोपपत्तेरध्यादिवाक्यविहितनिगमनाविरे
धेनकर्मविध्यसमायात्फलेसमुदायानुवाद-
त्वमितिचेत् नतव्याख्यापिकरणेऽकर्माणिच
तुर्थ्याससमासस्याकरणेल-णानवगतया।

कौ· प्रकारेणाग्रहीतत्वादेतत्वाद्रूपगुणविधित्वायो·
कानुपपत्तेः अत एवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रा
द्वि· ग्निहोत्रपदस्य गुणविधित्वे अत एव गुणत्वानि·
२९ राकांक्षत्वेन तत्तत्स्वाम्यमात्रेण तत्स्वाम्याधिकरणे
नतु किंत्वभ्युपेयमवादेनैवेति द्रष्टव्यं अतस्त्वा
रूपत्वात्समुदायानुवादे चैवेतौ चोदनावाक्या
र्थस्य प्रयोगभूतत्वात्तस्मिन्नर्थे गुणार्थेन तु
नक्षतिः अमानाना मविधिप्राकृतिकत्वादाग्ना
ग्निहोत्रवाक्ययोः कर्मचोदनैव प्रत्येतव्या प
वं चानुष्ठापकस्य विधेः स्वार्थभूतयावदर्था
वच्छिन्नभावनाविषयत्वात्स्वरूपमविधिप्रकारां
गीकरणाच्चोपेव अतश्चानन्यपरत्वेन प्रवण
दपिकर्मविधित्वनिश्चयः नच समुदायानुवाद
प्रयोजनकत्वेनान्यपरत्वाद्ध्यादिवाक्येष्वपत्वं
मविधिप्रकाराप– यातत्त्वेन द्वितीयविधि
प्रकारांगीकरणस्यैवमाध्यस्थावगमेनक
र्मविध्यनवगतेः समुदायानुवादायोगात्
नचप्रवर्तनारूपस्य विधेर्यावदर्थाविशेषाव
च्छिन्नभावनारूपप्रवृत्तिविषयत्वविनासिद्ध
रूपगुणविषयत्वानुपपत्तेर्नैतनीयप्रकारोपप

ष्टिरितिवाच्यं सिद्धरूपस्यसा— ध्यविधिविष·
यत्वायोगेपिविधिविषयीभूतभावनाछेदक
त्वेनपरंपरयाविधिविषयत्वोपपत्तेः यद्यपि
विधिगुणयोर्नानेनसंसर्गाग्रत्वयोग्यत्वत
त्थापिगुणोभावनायांकारकतादिसंबंधेन
प्रकारीभवतिविधिस्तुगुणविशिष्टांनाविदधत्फ
लतोगुणविषयःसंपद्यतेनचप्रामत्वाद्भाव
नायाःपुनर्विधानेभेदापा— तकत्वंरक·
र्तृत्वेनतुभाषायाग्रपिगुणविशिष्टायाःपुनः
कर्तव्यत्वबोधोपपत्तेः तस्यचविशेष्यंशो·
ऽज्ञातज्ञापनरूपविधिफलाभावेपिविशे
षणांशेनतत्फललाभेनसार्थक्योपपत्तिः वि
शेष्यांशेत्वसाधुत्ववादएव अतएवसर्वेषा
मितिकेविशिष्टभावनाविधानेसत्यपिफल
विषयभेदादेवषड्विधिप्रकारादित्यधिकर
णस्वामिकृतपदार्थितोदोर्बल्यंचैतरेयवेत्तेष
त्सकं वार्तिककारेणावधारितेतिकभावना·
विधिनैरपेक्ष्येणाष्टौप्रकृतिप्रकारायपरीक्षाह
षिताःविस्तरभयात्सतत्रतनप्रपंच्यते अतो
विशेष्यां— स्यश्रामत्वेपिगुणविशिष्टत्वेनरू
पेणपुनर्विधानात्फलतस्तुगुणविधित्वोप

कौ० पत्तेस्तन्नायंप्रकारोपपत्तिः नन्वाधिवगुणकव
णिकायांभावनायांयाल्वर्थस्यकर्मत्वेनैवान्वया
द्वि० नन्तकरणत्वेनमत्वर्थत्व—णापत्तेः उपर्यादि
३ नैचैनदध्युद्धिर्दधिकरणेनैवैवंप्राप्तयाश्चपिभा
वनायांगुणविधानार्थेत्रनविभुयगमेविवह
काविच्छिन्नभावनायाश्चपिप्राप्तेनेयास्याकपाल
इत्यत्रद्रव्यदेवताविशिष्टत्वेनरूपेणचनविधि
नेयपत्तेर्वाक्यभेदानापत्तेः विधिविधेयभा
वनायामनेकगुणविशिष्टायायुनरपिविधि
फलस्यैकविषयत्वस्याभावेनानेकविषय
त्वेप्राप्तमवर्ण्यभवात् अतएवयत्रापूर्वभाव
नाविधिस्तत्रविधिफलस्याविशेषाद्यैवकस्मि
स्तन्नादाधिकेनचविध्यन्तेनगुणविशेषणानां
विधाना—इतिसिद्धान्तेपौर्णमास्याधिकरणे
प्रकृतित्वविधिफलस्यैकद्ध्यादिविषयत्वेन।
वाक्यभेदाभावाश्चक्रमस्तत्तीयविधिप्रकारइति
प्रकृतकर्माभावाद्यागाद्वायामिद्रोत्रवाक्ययोः
सम्भवदाधात्रवादकत्वं नवदध्यास्त्रिवाक्यवाक्य
भेदाभावेनकर्मविद्यायास्त्वाभावेयिघदनवे
वेतिवाक्याभ्यांमकर्मान्नवादेनानेकगुण
विधानेवाक्यभेदापत्तेःकर्मविध्यन्तमाविशे

षतश्चान्यनिवाक्यशिष्टदेवतासमुच्चयात्त्वे
येनाग्नेयवदेकैकस्मिन्वाक्ये कर्मद्वयविध्य
वगतेष्वतेषांकर्मणामग्निहोत्रंजुहोतीत्येवं
समुदायानुवादोभविष्यतीतिवाच्यंतत्प्रत्या
यिकानांकर्मणांतत्त्वापिप्रजापतिमात्रवि·
धानेनसायंप्रातः कालीनदेवतासमुच्चय
विशिष्टप्रजापतिमात्रविधानेनवाग्निसूर्या
दीनामेवचवर्णेभ्यःप्रातिमभ्युपगम्यस्तीयवि
पिप्रकारेणपप— ः तस्मादग्निहोत्रंजुहोतीत्य
यमेवकर्मविधिःनैवमनेकेषांगुणानामेक
येत्वाहिकल्पापत्तिः सायंजुहोतिप्रातर्जुहो
तीतिवाक्याभ्यांतावत्कालविधानेपिसैवसर्व
चप्रातश्चजुहोतीत्यनेनचतत्समुदायविधा।
नात्तत्र— शिष्टसमुच्चयात्त्वेयेनसांगस्याह
तिरित्यवगतेः नवपौर्णमास्यमावास्याका
लीनयोर्दर्शपौर्णमाससंज्ञपाकर्मपृथग्भेद
नतयोगाहृत्यपपत्रावपिग्राग्निहोत्रसंज्ञस्य
कर्मणः सायंप्रातः कालयोर्भेदेनानुष्ठायम
नस्यापिस्वरूपेणैकत्वात्संज्ञैतेदेवांगेनपका
रसिद्धःप्रवाहविप्रकर्षेपिसवनीयसङ्कंदा

कौ॰ उक्तानवदिह्नापितदुपपत्तेःकथंसांगस्याधि
हृतिरितिवाच्यं उत्पत्तिवाक्येउत्पन्नस्याधिक
द्वि॰ रणःसांगशातःकालवाक्याभ्यांप्रयोगाद्द्य·
३८ विधानात्तस्यचसांगप्रधानविषयत्वात्पौर्ण।
मास्यमावास्ययोरिवसांगस्याप्याहुतिसिद्धेःस
वनीयेत्युत्पत्तिवाक्यपदाश्विनग्रहणाच्चका
लश्रवणात्प्रयोगविधिप्रतीतेश्चयद्याप्रातः स
वनेवंतेनीत्यादौचसवनीयप्रयोगावयवभूता
नामेववपाप्रचारादीनांकालविधानमात्रेण
प्रयोगंविशिष्टानांप्रयोगविधानेऽपिसवनीयः
प्रयोगविधिपरिगृहीतानांतदीयपरस्परपूर्वाप
र्यागप्रयाजादीनांउपसद्वांप्रयोगिनांचसाधा
रणानांचयाप्रचारादिवाक्यापरिगृहीतत्वेन
नाहुतिरितिविशेषमानंचाश्विनग्रहंगृहीत्वेत्य
स्यक्रमविधित्वात्कालविधित्वाभावेननसव
नीयप्रयोगविधित्वंक्रमस्यपाठादेवसत्वपप
त्तेरस्यकालविधित्वाच्चसाधारणात् आश्विनंग्रह
गृहीत्वात्रिवृताग्नेयंपरिवीयेत्यनयोःक्रान्तयो
रुभयोरपिक्रियान्वयश्रुत्यत्तेःपदस्यांचया
ठादेवक्रमोपपत्तेःपरिवीयेत्यनेनपरिव्याण

नरविधायकेनव्यवछिन्नस्यक्रमविधाय
कत्वानुपपत्तेश्चविशिष्यैवेदमेकादशानि
रूपाणिष्यते तस्माद्युक्तःकालान्तरायेना।
संगस्याभ्यासः एवमेकैकस्मि—पिकाले
दर्शाङ्गतिप—हेम्याङ्गवनीयेज्जुहोतिवत
द्वेगाहृयमेवतस्योचार्थपचनेदर्शासं।
पद्येनेदर्शा—विराटपपवंविद्वान् विरा
टसंप—मग्निहोत्रेतीमआगनिहोत्रवाक्य
नेस्यहोमस्यविराटसंपत्तिवाक्येनाग्रामि
वललउविधिशास्त्रिकेनदर्शाधाग्राहवि
विधीयते नचदेव्याहवनीयइतिवाक्य
नाभ्यासदृयस्याहवनायाधिकारणकत्वे
विहितेश्रवशिष्टाभ्यासेषुतनदाकाभ्यागा
हपमात्वाह्वार्थपचनहूपाधिकरणमात्र
विधानात्समस्यादक्षतत्वादितिन्यायेन'
वैकस्मिन्नेगापन्याद्धार्यपचनहूपेधिक
रणेभ्यासवनत्रहयप्रामेदर्शाधाग्रभ्या
ससिद्धिःनचपराहवनीयेज्जुहोतीसना
रसभ्यासीतेनैवाभ्यासदृयेग्राहवनी।
यग्रामेरभ्यासीतेनेषवायिकरणधिवि

कौ॰
हि॰
३९

बलादेवतद्बाधापत्तेरुक्ताहवनीयस्य
स्यैवैयर्थ्यापत्तिर्निवाच्याः पत्नीहिम्भाव
विराट्संपत्तिवाक्येविहितेपिदशधा
भ्यासेगार्हपत्यादिवाक्यैर्होमानुवा
देनाधिकरणमात्रविधानेसंभवादिति
न्यायेनैकैकस्मिन्पञ्चहोमाभ्यासापत्तेः
अतःपदानुवादानुवादायोगात्वतः स
ख्याविशिष्टहोमोद्देशेनाधिकरणमात्र
विधौचवाक्यभेदापत्तेश्चतुःसंख्योद्देशे
नैवतद्विधौचाधिकरणचतुष्टयापत्तेः
अतःसंख्याकोद्देशेनाधिकरणविधौ
चातिप्रसंगापत्तेसंख्याधिकरणवि
शिष्टनावकर्मान्तरविध्यवसंभवादष्ट
नामेतेषांमग्निहोत्रवाक्यविहितस्य
वदेवताभेदेनद्विरावृत्तस्यकर्मणोवि
राट्संपत्तिवाक्येलिंगसमवायेनानु
वादापत्तेः नचैवमापत्तिः विराट्सं
पत्तिवाक्येग्निहोत्रपदस्यगौणत्वं
गौणत्वेपिफलादिवाक्यतदंगी
कारेप्रमाणाभावेनाभावेना

ग्निहोत्रवाक्यविहितस्यैव फलादिसंबंधापत्त्या आपराग्निकाना
मंगत्वापत्तेः अतउक्तविधयात्तेषामपि फलादिसंबंधसिध्यर्थं
हे आहवनीयइत्यस्य सार्थक्योपपत्तिः नन्वेतदुक्तरीत्याश्रयणेपि
हे आहवनीयइत्यत्र अहित्वविशिष्टहोमोद्देशेनाहवनीयविधौवा
क्यभेदापत्तेर्न तावत्सामान्यविधितः पूर्वमेवैतद्विधिप्रवृत्त्यंगी
करणायुक्तं नचैवं दोषसंसर्गोक्तस्यापि लक्षणया अभ्यासहयमि
नेष्वभ्यासेषु आहवनीयत्वेहत्निर्विधीयतइतियुक्तं तथासति
तेष्वाहवनीयप्राप्तेर्वैधत्वेनननोपशोकरोतीतिवद्विकल्पापत्ते
अतः कथंतदुक्तस्यापि सिद्धिरितिचेत न अभ्यासहयमित्राभ्या
सेषु आहवनीयमित्यत्र अधिकरणं कुर्यादित्येवं भेदात्संगीकरणे
नविकल्पानापत्तेः नचलक्षणापत्तिः नचतव्यक्तांतरासंभवेः
तारतस्यातस्याश्रेयाकारात नहि आहवनीयमुद्दिश्यपद्दिरभ्यास
विनियोगविधिः संभवति आहवनीयांगत्वापत्तेः नाप्याहवनी
येनिमित्ततद्विधिः तस्यानियतत्वेननिमित्तत्वानुपपत्तेः यदित्त
गार्हपत्येजुहोत्यनारार्पपचनेजुहोतीतिवाक्यांतरमप्यांतरस्यापा
लिकतयानिमित्तत्वमुच्यतेततप्राकरणिकत्वेनतामप्यांतरस्यवा
धारेवनिमित्तत्वानुपपत्तिः अतःयुक्तो लक्षणयाविपर्युदास
ययापिवनपर्युदासमात्रेतत्फलंतस्याधिकरणांतरविधिवा
ल्लरेवसिद्धत्वस्थापि आपराग्निकहोमानांफलादिसंबंधसिद्ध
रुक्तविधयाफलंभवत्येवेतिनकश्चिद्विरोधः एवचकौक्षित्या

यस्तुयोक्तपक्षांतरावलंबनेनोक्तप्रकारेश्वरस्वरसबीजमन्त्राम्नु
धौक्तपक्षांतरमुपपाद्यविधिरसायनहृदयमाग्रयणग्रहंतं तथाहि
नतावद्देशआहवनीयेऽतिपरिसंख्याफलकोऽपूर्वविधिःसंभ
वतिसामान्यविधेरपिप्रत्यक्षत्वेनततःपूर्वमेवमेतद्विधिप्र
वृत्त्यनुपपत्तेः द्विरभ्यासेदेशेनाहवनीयविधौसामान्यवि
धितोपसंहारापत्तेश्चनापिप्राप्तपरिसंख्यात्रैदोष्यापत्तेः अन
श्वत्रिकपिवाकेऽपसंख्यैवविधीयतेसावयवापितहोमानुवा
देनविधानेऽशक्यात्तथात्वेऽधिकरणानांसर्वावृत्तिषुसांक
र्यापत्तेःसंख्यानांसमुच्चयेसंख्यांतरोपजननापत्तेश्च । विक
ल्पेचतुःसंख्याविधायिवाक्यस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च तथापिगार्ह
पत्येजुहोत्यन्वाहार्यपचनेजुहोतीतिवचनांतरप्राप्तत्वेऽधिक
रणातांकोदेशेनविधीयतेतासांचविकल्पेशमेतांवत्तुर्भि
यादन्नइतिवद्विराटसंपत्तिवाक्येनसमुच्चयोविधीयतेइति त
त्रेदंवक्तव्यं पक्षावदत्तरसः सपर्युदासांगीकारणादेवनिर
स्तः यदपिचपक्षांतरमुक्तंतदपिगार्हपत्यान्वाहार्यपचनवा
क्याभ्यामनारभ्याधीताहवनीयबाधादाहवनीयाधिकरणं
कत्वापायप्राप्तेस्तदुद्देशेनद्वित्वविधानानुपपत्तेराहवनीया
धिकरणकत्वस्यापिचप्रतिप्रसवविधौकर्मांतरत्वापत्तेस्तस्यवा
ग्निहोत्रपदवाच्यत्वाभावेनफलसंबंधानापत्तेःपरिहर्तव्यं किं
चद्विराहुत्यादीनांकेनसमुच्चयसिद्धिः विराट्वाक्येनेतिचेत्

तत्रसमुच्चयवाचकपदाभावेनतद्विध्यनुपपत्तेः तांचत
भिरित्यत्रतुनसमुच्चयोविधीयतेपितुसमुच्चयफलकच
तः संख्यैवविधीयतइत्युक्तं प्रकृतेतुदध्नातुसंख्योविधं
गीकारेतत्तएवद्विराहुत्यादेः प्राप्तत्वान्नविधिसंभवः नचा
समुच्चयविध्यभावेपित्रयाणामग्नीनामदृष्टार्थत्वेनस
मुच्चयान्निमित्तकानामभ्यासानामपिसमुच्चयापत्तिः
प्रलेपस्यप्रलेपाद्दव्याधारैर्विनापिपूर्वाधारवियोगमात्रे
णोपपत्तेराहवनीयसंयोगस्यादृष्टार्थत्वेपिसमीक्ष्य
त्वाम्राधाजननतद्रूपदृष्टद्वारैवादृष्टार्थत्वावसायादृष्टार
वांतरकार्यार्थत्वेनविकल्पोपपत्तेः अतएवपरादिना
आहवनीयादेर्वाधोपिसंगच्छते नचैवमग्नीनांदृष्टार्थत्वे
प्रतिनिध्यापत्तिः प्रतिनिधौअदृष्टरूपाग्निसादृश्यस्यप्र
माणाभावेनतदनापत्तेः अतएवक्वाचित्कोप्याल्याया
रायादिविधिरभावेविधिरेव अतःप्रकारांतरेणापिनस
मुच्चयसिद्धिः तस्मादुक्तप्रकारएवश्रेयान् नचैवंगार्हप
त्येजुहोत्यन्वाहार्यपचनेजुहोतीतिवचनीतेरणैवसमस्या
दितिन्यायसहकृतेनाभ्यासवत्तुष्टयेनतद्दपिकंरणाप्राप्ते
अतस्सोगार्हपत्यइतिवचनद्वयवैयर्थ्यमनेनैववाक्यतत्प्राप्ते
तद्वचनद्वयवैयर्थ्यमितिवाच्यंवचनस्यगार्हपत्यस्यन्याय्येउ
पसंहारार्थत्वेनवचनचतुष्टयस्यसार्थक्योपपत्तेः अथवा।

कौ.
५१

स्तद्देशाहवनीयस्तत्समशास्त्रपर्वदाशसरूपयागीसंख्याविधे
रिदंवाकाहवनीयशेषोविधेयस्तत्पक्षः सर्वथाद्देशाहवनाय
दक्षस्यापराग्निकहोमानांफलादिसंबंधमिथ्यात्वमितिसि
द्धं तस्मादेकैकस्मिन्नपिकालेदशायाश्रमणसीनद्देवतामाश्र
दीनांसर्वेषामेवसमावेशोपपन्नेर्नविकल्पः सर्वद्देशाहव
नायेद्देशाहंयत्रेद्देश्रताहार्यपचनेजुहोतिषट्संपंतश्तिश्रा
खांतसवनाव्दशाहुतिपत्नेमत्सपक्षतानिविंशतिश्चसंवत्सरे
सायमाहुतयः सप्रवोपवेशनानिविंशतिश्चसंतत्स्रेशत
पहुतयइतिलिंगानुमितविधिवलेनवाध्याउतिपत्नेगनाव
देवतामन्त्रादीनांनविकल्पः नचैवंवाचनिकाभ्यासविधिव
शादेवप्रजापतेरभ्यादिसमुच्चयसिद्धोपनयंदग्नयेवेत्यत्र
तद्विधानानुपपत्तिः लिंगानुमितविधिना इतराहुतीना
पातिकत्वप्रमाणशेपिस्त्रस्यांशनास्वापांधद्याहुतिसमुच्च
यस्ययदग्नयेचेनिवाक्याधीनत्वात् दध्यादिद्रव्याणांतुपक्ष
स्मिन्कर्मणिविकल्पो अगत्याइष्टएव तस्मान्नायाराग्निहो
त्रवाक्यंसमुदायानुवादइतिसिद्धं प्रयोजनंअग्निहोत्रवाक्ये
पर्वपक्षेदध्यादिशब्दव्याणांसमानाप्यवत्सप्रतिपन्नेदेवताक
ल्पेनसहोपाराधसह्वग्नः सिद्धांतेविकल्पेनेतिन्यायसंथो
क्तमेवद्रष्टव्यं यत्तत्रकेचित्पूर्वपक्षेदध्यादिहोमेषुदेवताप्रा
सिद्धपपादयंतस्मशंकुर्वंतस्तत्रत्यजुहोतेः प्रक्षेपमात्र

त्वकेतेन पूर्वपक्षमुपपाद्यन्यायप्रसंधाक्रांतं बहुभाषितेन द
षयतितत्प्रसंगादनुषंगतो वा प्राप्तेः पूर्वपक्षे गुणयादितना
जुहोतेः प्रक्षेपमात्रलक्षणाया प्रमाणाभावेनोपलक्षणीय य
दितत्वधादिवाक्येगुणमात्रविधित्वांगीकारेपिपदद्वयेवैतिवाक्य
द्वयेविहितकर्मणामेवसमुदायोग्निहोत्रवाक्यमिति पूर्वपक्षः
क्रियते तदा अन्यदपि प्रयोजनं मासाग्निहोत्रसायंप्रातः कर्म
णां मध्ये एकस्य सौर्ये द्वयोरग्नेयपोनध्ये एकस्यैवकस्य विहिक
त्वेन धर्मातिदेशान्मासाग्निहोत्रे सायंप्रातर्वैकल्पिकत्वेन मा
सपर्यंते कार्यं नवा संततसंयोगवाविद्वितीयांतमासपरेष
दिष्टमात्रत्वानुरोधेनातिदेशिककालबाधात्सर्वदैवकर्तव्य
त्वापत्तिः आहारपिहरणमावश्यककार्यत्वेनुरोधनसमानत्वमेवा
यावश्यभावेजातेपि न्यायेनातिदेशिककालानुरोधेनापित
त्संपारनस्यसंकर्षेवस्यमाणत्वात्तवैवमपि उपसद्भिस्यारिते
तिकाप्रत्ययेनोपसदनेतरकर्तव्यतारूपक्रमविधानादातिदे
शिककालबाधावश्यंभावः उपसद्दिनोत्तरदिने क्वाथेपि
चातदिने पुनर्दापस्त्वावश्यकत्वेतिवाच्यं व्यवहिताव्यवहि
तसाधारयेमपूर्वकालतामात्रवाचिनक्त्वाप्रत्ययस्यासति
प्रमाणांतरे अव्यवहितत्वरूपक्रमपरत्वेपि सायंप्रातःका
लप्राप्तिविरोदकमत्वेपूर्वंकालतामात्रपरत्वांगीकारात् अतोग्र
केप्रासानग्निहोत्रे सायंप्रातर्वैकल्पिकत्वेनानुष्ठानं पूर्वपक्षेसि
द्धं नेतत्सद्वयेनेति आहारवाक्येपत्वपूर्वपक्षऽधर्मादीनां

को॰
४२

मध्येयस्यैवदेवादंतरायस्तत्सुक्तस्यैवकर्मणाआहुतिसिद्धा
नेतत्रगुणलोपविमितप्रायश्चित्तमात्रेणनतुप्रधानाहुतिरिति
द्रष्टव्यं नचपूर्वपक्षेपितारापादार्थस्यानिष्पन्नत्वात्गुण
लोपेपिनाहुतिरितिवाच्यं तावतामात्रनिष्पन्नावपिरूपत्वे
कामिवंगपजामवच्छिन्नस्यानिष्पत्तेः सूत्रंनिगदव्याख्यातं ॥५
द्रव्यसंयोगाच्चोदनापशुसोमयोः प्रकरणेह्यनर्थकोद्रव्यसं
योगोनहितस्यगुणार्थेन ॥ योदीक्षितोयदग्नीषोमीयंपशु
मालभतइतिप्रकृत्यदयस्याग्रेववतिग्रथयतिकायाग्रथव
तमहत्याश्शित नथासोमेनयजेतेतिप्रकृत्यैन्द्रवायवंगृह्णा
तिमैत्रावरुणंगृह्णातीति तत्रसंदेहः किमवदानवाक्येष्वग्रह
णवाक्येषुचविहितानांकर्मणांयथायथपशुवाक्येसोमवा
क्येवसमुदायसिध्यर्थमनुवादः उतवातयेरेवतत्तद्गुणवि
शिष्टयागविधितेरेवतत्तत्तदीयद्रव्योद्देशेनावदानग्रहणादिरू
पसंस्कारविधिरिति पादाध्यायसंगतीपूर्ववत् अनंतरात
दध्यादिवाक्येष्वग्निहोत्रवाक्यविहितकर्मानुवादेनगुणमा
त्रस्यविधानंतद्वाक्येनात्मलाभकर्माभावेनाग्निहोत्रवाक्येसमु
दायानुवादत्वंनांगीकृतं प्रकृतेतुपशुसोमवाक्यविहिता
यागीयद्रव्योद्देशेनवदयादिविषयकावदानादिरूपसंस्का
रविध्ययोगादवश्यमवदानादिवाक्येषुकर्मविध्यवगतेः
प्रकृतकर्मसद्भावेनसमुदायानुवादत्वोपपत्तिरितिपूर्वप
क्षोत्थानात्मसमुदाहरणरूपा तत्रपशुवाक्येतावद्यागविश्रा

ग्नेयादिवाक्यवदेवहृद्यादेवताविशिष्टयागविधिर्नोपपन्नस
म्पादितेऽयागविधावुक्तत्वात्तद्विशिष्टस्य पशोरवदानेननाशा
पत्तेः कृतयागसाधनताविघातानावदानवाक्येनतदाकावि
क्षितयागोपद्रव्यसंस्कारविधिरुपपद्यते नचोक्तविशिष्टस्या
पिशिरोऽशस्यामध्यपूर्वार्धावदानरूपसंस्कारवन्नद्युपपत्तिः
मध्यपूर्वार्द्धावद्यनेपितच्छिरोऽशस्वजातेः प्रत्यभिज्ञायमानत्वे
नानपायात्मध्यपूर्वार्द्धादेरयादानमात्रतयाश्रवणेनावदा
नेप्रतिमकयागाद्विर्द्विषावद्यतीतिकर्मषष्ठीश्रवणाच्चपु
रोडाशस्यसंस्कार्यत्वोपपत्तावपिहृदयस्याग्रेऽवद्यतीत्यादौ
तानिद्विर्द्विरवद्यतीत्यादौचकर्मत्वेननिर्दिष्टानांहृदयादीना
मेवावदानसंस्कार्यत्वश्रवणेनावदानस्योत्पत्ति वाक्यशिष्ट
पशुसंस्कारकत्वायोगाच्च नचहृदयादिपदैर्लक्षणयाप
शोरेवसंस्कार्यत्वावगतिः नयोगीकारेपिवाक्यान्तरवैयर्थ्या
पत्तेः नकामंहृदयादीनुद्दिश्यैवावदानसंस्कारविधिः तेषां
भूतभाव्युपयोगाभावेनसंस्कारानर्हत्वात् नचसंस्कारवि-
धिवलादेवतत्कल्पनं सक्तुष्वपितदापत्तेः उक्तविशिष्टपशु
साधनताविरोधेनतत्साध्ययागेनहृदयादीनामुपयोगा
संभवाच्च अतएवनातनिष्पन्नस्यापिलोहितनिरसनादिव
दियंप्रतिपत्तिः पशोरेवसाधनत्वेनहृदयादीनामनुनिष्प
न्नताभावात् किंचहृदयादीनां उपयोगकल्पनेतेष्वतिदेशे
नैवावदानप्राप्तिसंभवात् हृदयानानर्थक्यं तस्मादेववाक्यं

को· ८२

हृदयाद्युद्देशेनैवावदानाख्यसंस्कारविधिः प्रतीकोद्देशेनैवा
भिघारविधिः तत्र च यद्यपि प्रतीकेषु सोमाभिघवस्यैव प्रत्य
भिज्ञायमानस्य प्रतीकसंबंधितेन विधानात्तस्य च यागीय
द्रव्यसंस्कारकत्वदर्शनात्प्रतीकानां यागीयत्वानुमानवत्स्वामा
ध्यावदानस्यैव यागीयद्रव्यसंस्कारकत्वेन स्वतंत्रमेवादोनहृ
दयाद्युद्देशेन विधीयते न चातिदेशेन तस्य प्राप्तस्य मिज्ञाने त
स्य यागाविध्यधानत्वेन तदानीमसत्वात् अतः स्वतंत्रस्यैवा
वदानस्य प्राणिप्रभवद्रव्याकारवरामत्वसामान्यात्सान्नाय्याव
दानप्रकृतित्वावगतेरतिदेशेन यागीयद्रव्यप्रकृतित्वस्यापि प्रा
प्तेः अत्यवदाने त्र्यवदेयद्रव्याणां यागसाधनताकल्प्यमाना
अत्यवदानं यागभेदमाक्षिपति अतः स प्रतीकवदेवाविवक्षि
तगत्या हृदयादिद्रव्यकयागविधिसिद्ध्यर्थमेवावदानवि
धिर्न तु प्राकृतकार्यावदानप्राप्त्यर्थं तस्य यागविधुत्तरका
लमतिदेशेनापि प्राप्तिसंभवात् तां च सर्वान्यागातील
भतिनालत्वगायान्न्याग्नीषोमौ देवता विधीयते नैवं
पशुप्रकृतित्वस्यापि विधानेवाक्यभेदो देवताद्धितस्य पशुप
दसामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेति वाच्यं छागस्य हविषह
तिमंत्रवर्णात् हृदयादीनां छागप्रकृतिकत्वप्राप्तौ पशुपदेन त
त्यागाहृदयादीनामेवानुवादात् एवं च पशुवाक्ये विशिष्ट
विध्यनंगीकारात्सात्त्ववमापि वस्तुतस्तु यागीयद्रव्यप्रकृति
त्वप्रकृतौ सान्नाय्यावदानांगत्वाभावेनेष्टानतिदेशाडुकारी

त्यायागानुमानासंभवेपि ऐन्द्र्यादिवाक्यपर्यवसन्नन्यायेन
विनियोगभंगप्रकल्प्यैन्द्र्यादिविशिष्टावदानविधाने कृते।
आलभतिनाऽलक्षणायागानामनूद्य पूर्ववद्देवताविधौ कृते दे
वतात्वनिर्वाहार्थं आहारयति वङ्गस्याति वाक्यस्थो वपतिर्या
गपरोऽवधार्यते तत्रत्ये विशेषो यदा यागस्य तावज्जहत्स्वा
र्थलक्षणया यागोपस्थितिः स्वात्ततोऽत्र निर्वपतिवज्जहत्स्वा
र्थलक्षणेति न तेनावत्तायागविधाने कश्चिद्विशेषः अथ
वा ऐन्द्र्यादिवाक्येष्वपि त्वैन्द्र्याद्युद्देशेनावदानान्येव विधी
यन्ते षाचोपयोगापेक्षायां पशुवाक्ये पशुपदेन लक्षणया
यानामनूद्य देवता विधीयते आलभतिश्चास्मिन्पक्षे
अवदानातिमस्पर्शानुवादमात्रं ऐन्द्र्यादिसंबंधश्च देव
तायायागं विनानुपपन्न इति यावदैन्द्र्यादियागाः कल्प
तेन च प्राजापत्याधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनैकपदोपादा
नात्संहितानामैन्द्र्यादीनामेकदेवतासंबंधोपपत्तेः क
थमनेकयागकल्पनमिति वाच्यं तद्धि संहितास्यात्र
वाप्यगतत्वेन विवक्षासंभवात् अतश्चेदं पशुवाक्यस्याऽऽ
लभतिः पशुपदं च समुदायानुवाद इति एवं चैन्द्रयस्या
नेवपतीत्यादिक्रमदर्शनं एकादशावैपशोरवदानानीत्या
दि समुच्चयदर्शनं चोपपन्नं भवति अन्यथा एकस्मिन्
यागे ऐन्द्र्यादीनां विकल्पापत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनं नोपप
द्यते तथा सोमेन यजेतेत्यत्रापि न सोमविशिष्टयागवि
धिः तथात्वेनत्यत्रिविशिष्टस्य सोमाख्यस्य लताद्रव्यस्याभि

षवादिसंस्कारैर्विनाशप्रसंगेन तद्वाक्येषु सक्तन्यायेन वि
नियोगभंगापत्तेः एवं ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादावपि न हि
तस्य प्रकृतयागसमर्थद्रव्यद्वयावावितेन ततोद्देशेन ग्र
हणाख्यसंस्कारविध्ययोगाद्द्रव्यद्रव्यस्य च भूतभाव्युप-
योगाभावेन विनियोगभंगापत्तिः एतेन सोमवाक्ये सो
मविशिष्टयागविधिरेव अभिषवादिवाक्यानि तदर्थकर्मा-
णि ग्रहणवाक्येषु गृह्णातिना यागलक्षणायां न्यदेवतामा
त्रविधिरित्यपास्तं न हि तस्य द्रव्यद्रव्यावावितेन सोमपरत्वा
संभवात् दर्शितानधुर्युः प्रातस्सवले ग्रहान्गृह्णातीत्याश्वि
नो दशमो गृह्यते तृतीयो जुहोतीति क्रमस्य च दर्शनस्य
देवतानामेकस्मिन्यागे विकल्पप्रसंगेनास्मिन्नपि पदे तु
पपन्नश्च किंच भवन्मते ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादौ किं
विधीयते न तावद्ग्रहणं तस्यापि प्राप्तत्वात् न हि स्रुतभ-
दाधवनीयद्रोणाकलशे भविष्यमाणः सोमरसो ग्रहं च म
समाधनैके न होमेनागृहीतात्संस्कारो शक्यते अतोनत
वान्द्रहणं तस्य च गृह्यमाणसंस्कारार्थत्वमर्थसिद्धत्वादेव
न विधेयं नापि तत्त्ववारेन्द्रवायवाद्याः तस्या देव
तात्वेन ग्रहणे अन्वयस्य बाधितत्वात् देवतात्वं हि यागक्रि
यानिरूपितमेव न तु क्रियांतरनिरूपितं न च ग्रहणे देवता
त्वेनान्वयानुपपन्नावपि संवेयसामान्ये ऐन्द्रवायवादित
द्धितं संगृहीतत्वात् तत्कालीनादृष्टार्थोद्धारणाविषयत्वसंबं
धेनैन्द्रवायवादेर्ग्रहणेऽन्वयोपपत्तिरिति वाच्यं एवमपि स

रुद्रवतीपीद्यावापृथिवीमनुवदग्नीषोमवान्सोध्यति
गृह्णमेधात्वचेतिसत्रेणादेवताधिकारणादिनेनतेनदे
वतात्वमात्राभिधानावगतेर्मरुत्वतीयंश्क्रानीत्यादे
देवतात्वसंबंधेग्रहणोत्पत्त्याश्रकानानात्त्वचदेवताया
यागातिरेकेणनिर्वापक्रियायामत्वंयवकृष्णलत्वयोरिव
तिवाच्यदेवतावस्यत्यागेकनिरूपितत्वेननिर्वापेपिनिष्ट
पदेशात्तयागद्वारैवावयवत्वमेवसमाणानात् प्रकृति
त्वयागस्यस्ववाक्येनुपात्तत्वानत्वद्वाराग्रहणोत्वयइतिवै
षम्यं अतएवदेवताविशिष्टग्रहणविधिरितिसिद्धान्ताभि
मतः पत्तेपिनिरस्तः किंचसोमवाक्येग्रहणवाक्येचविशि
ष्टविधिंगीकारेपत्वयावरमेकत्वैवग्रहणवाक्येविशिष्ट
विधिंगीकरणंयुक्तं अतश्चद्रव्यदेवताविशिष्टयागप
रत्वात्तिलत्वतिनाशगणाद्विनाविधीयंते तद्धितोक्तद्रव्या
विशिष्टतात्पर्यग्रहकस्माणावाधारयाश्ह्री सीत्याइरैवाक्ये
नात्तद्भवत्त्वाधिकारः अत्रापर्थप्राप्तग्रहणानुवादेनपा
त्रमात्रविधानेपिधारायाद्वैकविषयत्वात्त्रदधिकारसि
द्धिः धाराग्रहस्यचसंसंवधिकत्वात्तस्मात्सममकर्मकत्वा
त्वातिसंबंधयेतायांप्रकृतः पावनादिसंस्कृतः एतम्भृदा
धवनीयपात्रस्थः सोमरसएवतत्वेनसंवध्यतेः नचसंस्का
रविध्यन्यथानुपपत्त्याविनियोगकस्यनाकेगत्यावना
दिविधानामर्थ्यकर्मत्वशंकां अध्रुवंगृहाणीतइतिवत्संस्का
रविध्यन्यथानुपपत्त्यापितत्कालत्वेनवाधकाभावात् अतए

को वोत्पन्नविशिष्टसोमावरोधात्सकृत्त्वेनतत्कालत्वेनमिलुक्तं
८ ८५ समार्गाधिकरणे अतःसोमप्रकृतिकत्वस्यापिप्रमा-
णांतरेणासिद्धेसोमवाक्येऐंद्रवायवादियागापूर्वपरि
नाग्रनुपपत्तेर्नतुसोमविशिष्टकर्मांतरविधानत्वेनलाभ-
भात् तत्रयाज्यापुरोनुवाक्यालिंगप्रकरणक्रमैरैंद्रवायवा
दियागेष्वेवनिशोपपत्तौप्रकरणमात्रेणाश्रुतवैकल्पि
कद्रव्यताकल्पनानुपपत्तेश्च अतोनुवादत्वाच्चायंसोमपदं
वत्तत्प्रख्यन्यायात्तेषांनामधेयं: मत्वपिवज्ज्योतिष्टोमना
मकतेन्यायाविशेषादस्यापिनामत्वंनानुपपन्नं: नचा
नुवादप्रयोजनाभावः नामत्वसिद्धिरेवप्रयोजनत्वात् प्र
योजनांतरंच अस्तुतशस्त्राणामपिसोमयागानांफला
दिसंबंधसिद्धिः अन्यथाहिज्योतिष्टोमपदेनत्रिवृदादीनि
ज्योतींषिसोमायेषामितिव्युत्पत्त्यासंस्तुतशस्त्राणामेवो
पादानात्फलादिसंबंधापत्तिर्नान्येषां अस्मिन्नस्मदा
यानुवादेतुसतिनामधेयात्तरोधेनसोमद्रव्यकयागमा
त्रानुवादान्नैयर्थ्यपरिहारार्थंज्योतिष्टोमपदेनापियोग
याहृत्यासर्वेषामेवफलसंबंधोपपत्तिः नचैवंतर्हिसिद्ध्य
तेस्तोमसंबंधरहितसोमयागाभ्यासानांफलसंबंधा-
नापत्तिः स्तोमयुक्तयागाभ्यासानामेवफलसंबंधेनद्वा
कास्यजेराभ्यासत्वगणप्रसंगेनसोमयागत्वावच्छिन्न
सैवफलसंबंधात् ज्योतिष्टोमपदंतुसोमयागमात्रस्य
संबध्यभ्यासचरितमसमुदायाश्रपहत्तिसंबंधेनकिंचा-

दादिस्तोमसंस्थसमन्वाधानुपपन्नं नासिन्नंसनामधेयस्यापि
समुदायानुवादस्यासप्रयोजनत्वं अथवा सोमवाकोयजि
नाध्वर्वध्वकयागान्रूपसोमस्तदीयद्रव्यप्रकृतित्वेनवि
धीयते: सोत्ताह्विपिसत्वसंस्कारविध्यन्यथानुपपत्यातक
स्पनस्यान्याय्यत्वात् सत्यपिप्रमाणान्तरेणासंभवत्वातिक
त्वेव्रीह्यादिवदभ्युदयशिरस्कत्वकल्पनयापिसोमपदेनै
वतद्विधानस्याभ्युपगंतुंन्याय्यत्वाच्च· पक्षत्रयप्रदेयत्वेनैवल
ताविधिरितिपक्षोमलेउपन्यस्तः मउत्पत्तिशिष्टद्रव्यद्रव्या
वरोधादतिशयार्थेरूपेतिन: एवंचाज्ञापियागानाम
दृष्टार्थत्वेनसमुच्चयाद्दिभिन्नदेवताकानांचक्रमापेक्षः
गणदाश्विवादशमोगृह्यतेतन्तीयंजुहोतिदर्शनानर्थक्यः
प्रातःसवनेग्रहाननुगृह्णातीत्यादिक्रमसमुच्चयदर्शनम
पपन्नंभवतिनत्वयागक्रमसमुच्चयोपपन्नावपिभवन्म
विध्यपत्तीनेग्रहणक्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिस्तद्व
स्येवेतिचेत· गृह्णातिनाग्रहणविशिष्टयागलक्षणागी
कारादर्दोषइतिकेचित् नत्वलक्षणावच्छेदकेगौरवापत्ते:
अत्रएवंपरिहर्तव्यं· दशमुष्टिपरिमितसोमरसः क्रया
भिषवयावनपूतभृदादिपात्राधारत्वादिसंस्कारसंस्कृ
तस्तत्तद्यागाङ्गत्वेनविधुज्यतेनतस्यतत्रत्यागेजुहोती
तिवाक्येनचतत्रदेवतांर्दर्शनहोमविधिवदल्पमुद्दिश्य

होमाख्यसंस्कारविधानाद्धोमानुवादेन च ग्रहैर्जुहोतीति चम
सैर्जुहोतीत्यादिवाक्ये जुह्वादिवद्ग्रहचमसादिरूपपात्र
विधानात्सतभूतभृदादियाग्रस्यस्य च ग्रहणमंतरेण
ग्रहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यत्वानुपपत्तेर्यागया
गंग्रहणाभेदोपपत्तिः नच सर्वयागांगभूतस्य दशमु
ष्टिपरिमितस्य सोमस्य साधारणत्वात्सकृदेव होमोप
पत्तेर्नग्रहणाभेदोपपत्तिः एवंपत्ते दशमुष्टिपरिमितस्या
पि सोमस्य तत्तद्यागांगत्वावगतेः प्रतिप्रधानं पु
रोडाशादिवदेवद्रव्यभेदाद्धोमभेदोपपत्तेः अतो ग्रहणा
नामपि भेदान्तं देशेपि क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिः नच
तुयागस्यैकत्वात्कृणाभूतग्रहणानुरोधेनाहत्यनुपप
त्तेरनेकेषामपि च ग्रहणानां दृष्टविधया यागोपद्रव्य
संस्कारार्थत्वेनैकार्थ्यादिंधनार्थत्वादिवत्पालाशत्व
वद्विकल्पापत्तेरुभयोरपि क्रमसमुच्चयदर्शनानुप
पत्तिः नच ग्रहणानां दृष्टार्थत्वेपि तदंगभूतदेवतासं
योगानामदृष्टार्थत्वादुभयोरपि समुच्चयोपपत्तिः
अंगीभूतानां ग्रहणानां विकल्पे प्राप्ते विजातीयग्रह
णप्रयोगे विजातीयदेवतासंयोगस्यैवादृष्टार्थस्याप्य
नुष्ठानोपपत्तेः तस्मात्समुदायानुवादो सूत्रं तत्पदया
दिवाक्ये रस्मीतिवाक्ये च कर्मचोदनाप्रत्ययतया अस्मत्रासं
भवत्विवेष्टस्यात्पदयरसादिद्रव्यस्य संयोगात् तथा हि

पशुसोमवाक्ययोरुत्पत्तिचोदनात्वेनातिप्रकरणात्सोऽपे
क्षोवद्यतिश्रुत्यातिवाक्येषु द्रव्यसंयोगो हृदयस्यादिद्र
व्यसंस्कारो विधीयमानो न यागांगत्वं प्रपद्येत: उत्पत्ति
शिष्टपशुसोमावरोधेन हृदयस्यादीनां साधनतानुपप
त्तेः नहि तस्योत्पत्तिशिष्टस्य द्रव्यस्यावदानग्रहणादिसंस्का
रकं संभवति विनाशकत्वादिति व्याख्येयं: भाष्यकारेणतु
इदं सूत्रं सिद्धान्तपरत्वेनैव व्याख्यातं पशुसोमरूपापूर्वद्रव्य
संयोगात्पशुसोमवाक्ययोरेव कर्मचोदनापतो द्रव्यसं
योगः पशुशब्दः सोमशब्दश्च प्रकृते हृदयादौ अनर्थको ल
क्षणाप्रसंगात् नहि हृदयादिवाक्यविहितयागएवप्रे
यप्रकृतित्वेन पशुसोमविधिः संभवति पशुवाक्ये प्राप्तक
र्मानुवादेन देवताविधिः अदेयप्रकृतिविधिश्चेति वाक्यभे
दात् सोमेतु उक्तरसस्यैव सोम इति" अचोदकाश्च संस्काराः ॥
वपाद्यस्त्वर्थः सनुपूर्वपक्षनिराकरणार्थः उहित्यभक्ति
समुच्चयार्थो वा तथाहि पशोस्तावत्पदेत्तदपादिलक्ष
णोऽवदेयः ॥ नहि हृदयादितूपेतांसे पशुशब्दप्रयोगोक्ति
पशुत्वाभिव्यक्तिर्वा न च तदिच्छया पशुपदे हृदयादिप्रकृ
तिद्रव्यविधायकमस्तु तथात्वे देवतायाश्रपिविधानेन
वाक्यभेदापत्तेः अतोवश्यं पशुवाक्येनावद्रव्यदेवतासंबं
धानुमितो यागस्तद्विशिष्टो विधेयः किंच: अवद्यतिवा
क्येषु यागोपस्थापको न तावद्यतिशब्दो नापि देवताश्र

कौ॰ ४७

वगा॰ अवदानमात्रस्य तु वत्सालंभवन्न यागात्मापक
त्वे॰ नच हृदयाद्यवदानस्य मात्रापावदानप्रकृतिकत्वाद
तिदेशेन यागोपस्थापकत्वमिति लाभात्पुतीकवद्यागस्याथन
त्वानुमानोपपत्तिः यागोपस्थापकत्वमिति तस्य प्रकृतावंगा
गत्वेनेष्टाभावेः तद्धि संस्कारस्य फलं न च तस्यातिदेशोस्ति
न चौत्तरकालिकदेवतासंबंधबलादेवावद्यतेर्यागपर
त्वं वचारशांशंक्य॰ पशुपदे हृदयादिलक्षणायाप्रस
क्त्यनिवारणात् हृदयाद्युद्देशेनावदानमात्रविधिसंभवे
हृदयादिविशिष्टयागविधेस्वयत्नोयागलक्षणापात्तस्याने
कादृष्टानुबंधित्वाप्रयोगगौरव॰ भवन्मते अनेकेषामपिया
गानां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन सकृत्प्रदानापत्तेर्हृदयस्य
चैवयतीत्यत्र यागक्रमवैशिष्ट्यस्याप्यवश्यविधेयत्वा
द्गौरवापत्तेः ममत्ववदानमात्रस्य विधेयत्वात्तस्य पादादे
वक्रमसिद्धेर्न विधानेयापि च पशुवाक्यपवपावहृदयादि
द्रव्यं यागानुमानपरत्वोक्तः सोपि पशुपदे लक्षणापत्तेर
नेकादृष्टानुबंध्यनेकयागकल्पनस्य च मत्पांतावस्था
यत्वादुपेक्षितः तस्मात्पशुवाक्यमेव यागविधायकं हृ
दयादिवाक्यानि तु संस्कारमात्रविधायकानीति वयुक्तं
न चोत्पत्तिशिष्टपशुसाधनतयाविशिष्टावदानादिसंस्का
रविधिविरोधः शंकाः पशुमितिद्वितीयपाठात्तस्यकार
णत्वस्य हृदयादिपरंपरया पशुपपत्तेः दृष्टं हि परंपरासंबंधे

पिकरणत्वे गोमयेन मंचति व्रीहीन्निर्वपेदित्यादेः ।
अत एव नादृष्टस्यैतेन लक्षणापि साक्षात्परंपरासाधा
रणेन करणत्वस्यैव लक्षणीयार्थत्वात् अस्ति तु परंपरा
ग्राहकप्रमाणं साक्षात्तादेवतदित्याश्रीयते: अस्ति तु प्र
कृते विशसनादिसंस्कारविधानमेव परंपराग्राहकंप्र
माणं अतः पशोः परंपरया यागसाधनत्वमिव देवतासं
बंधित्वमपि नैवानुपपन्नं अतः पशुसंस्कारकविशस
नविधिरूपतात्पर्यग्राहककृतेन पशुपदेनैवार्थाद्धृदया
दीनां साधनत्वावगतेस्तद्देशेनावदानाख्यसंस्कार
विधिरनुपपन्न एव अत एव व्रीह्युद्देशेनावघातविधि
रूपतात्पर्यग्राहकसहकृतेन व्रीहिपदेनैवार्थात्तंडुला
दीनामपि साधनतावगतेस्तद्देशेन पेषणादिविधिरप्यु
पपन्न एव: नचैवं पश्ववयवानामपि प्रदेयत्वरूपयागसा
धनत्वलक्षणाद्धविष्ट्वावगतेस्तत्संस्कारार्थसमभ्युक्षणव्रीहि
पादानकस्यावदानस्यातिदेशेनैव प्राप्तेस्तद्विधिवैयर्थ्यं ।
अतिदेशप्राप्तस्याप्यवदानस्य हृदयादिसंस्कारार्थत्वेनानु
नविध्युपपत्तेः तत्प्रयोजनं च तेषां प्रत्येकं हविष्ट्वसिद्धिः
एतद्ध्यभावे हि पशोर्विशसनविधानादवयवद्वारा सा
धनतावगतावप्यवयवानां न प्रत्येकं साधनतावगम
अवयविनो ह्यस्य सर्वावयवनिष्ठत्वेन तत्साधनताया
अनुपपत्त्या अवयवानामपि समुदितानामेव साधनता
वगतेः अतः समुदितस्यैवावयवजातस्य हविष्ट्वावगमा

कौ
द्वि॰पा
४८

त्समुदितसंस्कारार्थत्वेन सकृदेवमध्यपूर्वार्धोपादान
कमवदानं प्राप्नुयात् एतद्विपि सत्वे तु प्राकृतावदान
स्य हविःसंस्कारार्थत्वेन कृत्स्नस्यैवातिदेशेन संनिधापित
स्य प्रत्येकं हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन विधानात्सूत्रीकानां
यागसाधनत्वमिव हृदयादीनामपि प्रत्येकं हविष्ट्वाव
गात्प्रत्येकं मध्यपूर्वार्धावदानसिद्धिः ततश्च हृदयाद्येका
दशावदानद्रव्यमात्रवृत्तिहविष्ट्वतात्पर्यग्राहकसहकृ
तः पशुशब्दोऽपि तन्मात्रप्रकृतितयैव पशुं विधत्त इति त
दितरेषामवयवानामवदानपरिसंख्याफलिका याग
साधनत्वरूपहविष्ट्वपरिसंख्यापि हृदयस्याग्रेवद्यती
त्यादिवाक्यजातस्य फलमिति सिध्यति अत एवावयव्ये
तद्विधिप्रभावेऽवयविसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या अवयवा
नामपि प्रत्येकमेव साधनत्वमवगम्यते ततश्च प्रत्येकमे
वावदानप्राप्त्यापत्त्यापि तदितरेवयगतत्वविस्तुपरिसंख्यै
एतद्वाक्यजातावफलमित्युपपन्नमेव ॥ यत्तु न्यायसुधा
यामेकादशत्वेऽपशोरवदानितानि द्विर्द्विरवद्यतीत्यस्याव
यवान्तरपरिसंख्याफलकत्वमित्युक्तं तत्पंचावदानसंपाद
कदधिविरवदानत्रितयबाधेन तद्विधायकस्य तानी
त्यस्याविशेषसमर्पकत्वेनैकादशावैरित्यस्य तदेकवाक्य
तोपपन्नोपरिसंख्याफलकत्वांगीकरणे नमि तद्वाक्ये
प्रमाणाभावात्तस्यैव परिसंख्याफलकत्वांगीकारेव हृद
यस्याग्रेवद्यतीत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्चोपेक्षितं नैवमेकादश

वाऽस्यैतदपेक्षितत्वाद्विशेषसमर्पकत्वेनैव हृदयस्याग्रे
वद्यतीत्यादिवाक्यजातस्योपपन्नोऽवयवान्तरपरिसंख्या
फलकत्वे प्रमाणाभावः तथा मतिहृदयादिश्रवणमात्रे
णाविशेषसमर्पणासिद्धेऽवयवातिश्रवणस्य वैयर्थ्यापप
त्तेः तस्मात्प्राकृतावदानस्यैव हृदयादिसंस्कारार्थत्वेन वि
हितस्यैतदेवावयवपरिसंख्याफलकत्वमेव युक्तमित्युपरा
मः एवं च यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः पंचावत्ती वपा कार्ये
त्यनेन प्राकृतावदानानुवादेन पंचत्वविधानादुद्देश्यस्य
वावदानस्य वपया विशेषणासंभवात् हृदयाद्यवदानेपि
पंचत्वसिद्धिरजामदग्न्यानामव्याहतैव पंचत्वप्रकारः परं
वपायां उपस्तरणाभिघारणद्वयं हिरण्यशकलद्वयं पंचैवेत्ये
वं वाचनिकः अत एव प्राकृतस्य पंचत्वप्रकारस्य बाधः तत्र च
प्रप्रकरणलभ्यावदानानुवादेन पंचत्वप्रकारविशेषस्य व
योद्देशेनैव विधानाद्व्याहरणाविवक्षायां कारणाभावेन तत्र
स्य प्रकारस्योभयशेषत्वे बाधकाभावेन प्राकृतप्रकारप्राप्तेर
जामदग्न्यानां हविरवदाने किं त्वेतासामेतानि विहितानीत्यनेन प्रकरणा
लभ्यावदानमनूद्यैव हृदयाद्युद्देशेन हितविधानात्पंचत्वसं
पत्तिरभिघारणद्वयासंपादनीयाः वस्तुतस्तु पंचावत्तवाक्ये
वदानुवादेन पंचत्वविधाने पक्षप्रसरणाभंगाय त्रैरवदानांतर
मेव प्राकृतावदानकार्यापत्तेर्विधीयते तस्यैव च वयोद्देशेने
व विधानादंगेषु प्राप्तावपि हृदयस्याग्रेऽवद्यतीत्यादिवाक्ये हृ
दयादिसंस्कारार्थत्वेन विधिनैः प्राकृतस्यः तस्माद्धृदयादिवाक्या

कौ· द्वि· च·
४५

भावेपंचावत्तवाक्यविहितावदानांतरेणावाधितस्यातिदि
ष्टेनाप्राप्तेः नचोत्पत्तिशिष्टसंख्यायाविरोधात्संख्यांतर
संबंधानुपपत्तेः कर्मांतरत्वापत्तिः। पंचावत्तवाक्ये उत्पन्नस
वयोद्देशेन विनियुक्तस्यचावदानस्याज्यादयाद्युद्देशेनविनि
योगमात्रकरणाद्धिनियोगविधिभेदेपिउत्पत्तिभेदाभावेन
नविवेचनकर्मांतरत्वाप्रसक्तेः अतएवसर्ववाक्योपात्तफला
वरुद्धस्याप्युद्भिदादेर्विविदिषावाक्येनज्ञानाद्युद्देशेनविधि
रभ्युपगम्यतएव अतश्चयथामिवाज्यदयादिष्वपिश्रवदान
दृष्टभावेनपंचत्वप्राप्तेः पूर्ववदेवोभयत्रापिनत्संपादनशक्या
रोद्धव्याः पार्थसारथिस्तुपंचावत्तवाक्येवदानांतरस्वीकारे
पिवपाग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वंवदतोभिप्रायेणविश्व पा
वतेनतानिहितइत्यस्यैवयर्थापत्तेर्वपापसंज्यादयादीनाम
पिलक्षकमित्युपपत्तिरुक्ता साजात्मदृष्टानिमित्तकंपंचा
वत्तसंपादकद्रव्यविशिष्टत्वार्थेनापिहितत्वविध्युपपत्तेरुपेक्षणी
येत्यस्मदुक्तप्रकारएवश्रेयान्· विस्तरेणाचैतद्दशमेवक्ष्याम
तस्मादवदानविधिवैयर्थ्याभावात्तत्रवाक्यएवयागविधि
रितिसिद्धं आज्यादयादीनांचावयविसाधनत्वान्यथानुपपत्त्याद्र
व्यविनानामेवसाधनत्वावगतेः क्रमसमन्वयदर्शनस्या
पितानुपपत्तिः प्रयोजनंपूर्वपक्षेसवनीयादेर्ज्यादयादे
र्यागानामध्येअन्यतमविध्यतात्रैकादशावदानगणा
प्राप्तिः सिद्धांतेतुसंसृष्टव्यसोमापिचैंद्रवायवादेर्वाक्य
भेदेवताविशिष्टद्रव्यकतद्ग्रहणविधिसंभवेनाक्षतयागक

देवतात्वे यागाङ्गि
त्वमनुपपन्नं यतन्नयाहि: यद्यपि तावद्देवतात्व
यानिरूपणमेवतथापि तद्धितो यागस्य हृद्वाद्धनिष्ठदेवताव
स्यग्रहणकालीनो द्वारागकर्मोभ तद्वृत्तित्वमेवयेन ग्रहणा
पि वैशिष्ट्येन विरुध्यते अतएवोक्तमेवं यत्न देवताविशिष्टग्रह
णोऽशस्य मा गास्य स्फाणर्थे विहिते देवतात्वस्य त्यागे कथारितत्वा
त्यागोपेक्षायां प्रकृतसोमवाक्योपात्तयागसंबंधोपपत्तिः य
थैवदध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ तृतीयोपात्तकरणत्वविशिष्टद
धिविशिष्टवाक्यकरणत्वेकरणत्वांशस्यगौणोद्दियोद्देशेन विधी
यते इति पक्षे तृतीयोपात्तकरणत्वस्य विरूपकरूपाश्रया
पेक्षायां प्रकृतसोमावयवस्य यागापीति दृष्टव्यं यत्तु केचि
द्ग्रहणत्वयाथर्मेंद्र वायव्यवादिवाक्येष्वपि यजिकल्पनां गौकारे
पि नतत्र यागविधिरपि तु सोमवाक्यप्रवग्रहणवाक्ये तत्कल्पि
तयजिपरमत्र वादमात्रमित्युक्तं तदपि जित्यताविनापुक्तप्रक
कारेण ग्रहणान्वयोपपत्तौ तत्कल्पने प्रमाणाभावान्नद्वयस्य
उक्तप्रकारेणाक्षेपेनरागोपमदयित्व भवदेवेन ग्रहणस्य यागा
वयवतादेवतायागस्तदवयवोपपन्नेनवयवांतरापेक्षयैव प्रकृ
तयागसंबंधोपपत्तेर्ने किं विद्वाधकमित्युक्तं तदपि अगृहीत
स्यापि यागोपपत्तेर्वोत्तिकथवोक्तत्वात ग्रहणस्य यागावयवत
कल्पनानुपपत्तेः कल्पनेपि वा ग्रहणानुपावयवावयवस्यपुन
रपि उक्तप्रकारेणाक्षेपेक्षितं तस्मादुक्तप्रकारेणैव देवदेवता
विशिष्टग्रहणविधिः अतएव देवतायागवाक्येन ग्रहणांगता
वमायां उभयाकांक्षातत्परकरणेन यागं प्रतिरपि वदेव

कौ॰
५०

तत्र कलमात्रावगमेप्यंगत्वानवगमाद्यागस्याव्यक्तत्वसि
द्धि नवग्रहणे देवतात्वयोपपत्त्यावपितत्संस्कार्यत्वस्य तद्धितोपा
त्तस्यद्रव्यस्य सन्निधानाद्वद्गृह्णतावसायात्तस्य च सोमवाक्यवि
हितयागेत्वनिविष्टसोमावरोधेन विनियोगायोगात्संस्कार्य
त्वानुपपत्तिः उच्यते वाक्ये सोमस्य ज्ञानस्य परंपरासाधारण्येन करण
त्वमात्रेवगते सोमस्य स्वार्थकाभिषवविधिद्रूपतात्पर्यग्राहकब
लेन परंपरया करणसोमीकारणद्रव्यादिवद्गुणस्यापि अर्थात्साध
नत्वावगते स्तद्व्यवस्थानग्रहणेऽपि संस्कारविध्युपपत्तेः अतएव
पशुवत्सोमस्यापि रसप्रकृतित्वेन विधिसिद्धिः ननु न सोमवाक्ये
सोमविधिर्विशिष्टविधिगौरवापादकोऽत्रक्तः सद्धितत्वात्त्व
देयत्वेनेष्टः संस्कारविधिर्वैयर्थ्यापत्तेः नापि प्रकृतित्वेन तस्य
संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्यापि प्राप्तिसिद्धेः तथा हि ग्रहण
वाक्ये तावत्तद्धितोपात्तस्य द्रव्यस्य ग्रहणसंस्कृतस्य विनि
योगापेक्षायां देवतासंबंधान्यथानुपपत्त्यावगतं तेन तत्याग
गाभ्यासेऽवप्रदेयत्वेन विनियोगकल्पनं नानुपपन्नं सर्वनामा
र्थकस्य च तद्धितस्य द्रव्यविशेषतात्पर्यग्राहकापेक्षायां
सन्निधानाद्यावाक्यप्रमितद्रवद्रव्यविशेषसिद्धिः तत्र हित
तद्वाक्यप्राप्तग्रहणविशेषानुवादेन धारामात्रस्य विधानं न
तु गुणस्यापि वाक्यभेदापत्तेः अल्पपरिमाणेषु पात्रेषु स्व
ल्पग्रहणे कृते पात्राद्बहिः स्रवियानापत्ते रणे तस्य प्राप्तत्वा
च्च धारायाश्च प्रतिसंबंध्यपेक्षते तत्राकृष्यते स्म कर्माकांक्षा
उत्तरार्थादिव त्वत्तेजल्पादिप्रतिसंबंध्यालेपकत्वानुपपत्तेः

प्रकृतसोमपावयतीत्यादिवाक्यप्रमितसोमप्रकृतिक
द्रव्यमात्रविषयत्वं पावनवाक्ये हि सोमशब्देन लतापरः
तस्मात्पावनसंस्कार्यत्वेनानुपपत्ते अपि तु लताख्यद्रव्यपरः
अतश्च सोमप्रकृतित्वस्यापि तत्तत्संस्कारविधिबलादेवावग
तिसिद्धेर्न सोमवाक्येन द्विधानांगीकरणं युक्तं अत एव क्रया
भिषवादिवाक्यस्यापि सोमशब्दस्य लतायागाभ्यामपूर्वसाध
नस्य प्रकृतिभूतसोमपरत्वं न च संस्कारविध्यन्यथानुपप
त्त्या विनियोगकल्पनेन सकृत्प्रापितत्वापत्तेः सोमतद्रसयोर्विनि
योगाभावे क्रयादिवाक्यानामर्थकर्मविधायित्वमेव स्यादिति
वाच्यं अर्थकर्मत्वेऽपि तेषामध्यायाध्येतव्यत्वादौ दृष्टविधया सं
स्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या विनियोगस्य सहस्रशः स्वी
कृतत्वात् सक्तुषु तु उत्पत्तिशिष्टद्रव्यावरोधात्तत्कल्पनमयु
क्तमेव नचैवमपि प्रत्यक्षविधिमन्तरे संस्कारविध्यन्यथानुपप
त्त्या तत्कल्पनानुपपत्तिः यथाकथंचिदपि संभवत्वाल्लि
ङ्गेऽप्रत्यक्षस्यापि विधेरङ्गीकारात् अत एव मांत्रवर्णिकीम
पि प्राप्तिमंगीकृत्य समिदादीनां नामधेयत्वमिष्टं नचैवं संस्का
रविध्यन्यथानुपपत्त्या व्रीहीणामपि प्राप्तिसंभवात्तद्विध्य
नापत्तिः तदा को विधेयान्तराभावेनागत्याभ्वरयाशिरस्कत्व
सिध्यर्थं तद्विध्यंगीकारात् नन्वत्र यवविध्यवरोधेन संस्का
रवाक्यस्य व्रीहिपदस्य यवलक्षकत्वापत्तेस्तेषामप्राप्तताच्चः
सत्यामपि संस्कारविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतिता सर्वथैव पु
रोडाशांगतया व्रीहिप्राप्तौ योगांशत्वेन तद्विध्युपपत्तेस्मः त

कौ॰
५१ प्रयोजनं च पुरोडाशांगत्वे तदंगभूतानेकपरिमाणाशेषका
र्यादिलोपप्रसंगेनैकव्रीहिमात्रवावापस्य प्रसक्तत्वादल्पस्यैव
न तदुपादानमपि तु नीवारोपादानमेव यागांगत्वे त्वंगगुणा
विरोधन्यायेन पुरोडाशांगभूतानामनेकेषामपि शेषकार्या
दीनां लोपप्रसक्तत्वादल्पव्रीहिमत्त्वे यागांगभूतव्रीह्युपादान
मेवेति षष्ठोक्तेन चटकसोमविधेः प्रयोजनमस्ति। अतो नुवा
दत्वस्य न्यायेन वा नामधेयं सोमपदमिति चेत्। न। रहापि
तद्वदन्यासमसाधनीभूतरसांगत्वेन प्राप्तिसंभवे पि यागांगत्व
स्याप्राप्तत्वेन विधिसंभवात्। तत्प्रयोजनं च तत्तद्रसांगत्वे प्रति
प्रयाणान्वृत्तिन्यायेन तत्तदभ्यासस्य पूर्वसाधनीभूतरसप्रकृति
त्वेन विहितस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्य चतुर्मुष्टिपरि
मितव्रीहिभेदवच्छेदः प्राप्नुयात्। न च क्रयस्य स्वतंत्रकांताना
न्तरामस्य सोमस्य पस्तुत्रयार्थं दीक्षाकित्तूपस्येव सर्वाभ्यां
सार्थं तंत्रत्वापत्तिः क्रयानस्य दशमुष्टिपरिमितस्य सोमस्या
भिषुतस्य पूतस्याधवनीयादिस्थस्याधवनीयाद्रूपादी नया
दीन त्वेन सत्र वरणारेकाभ्यासा पूर्वं साधनीभूतरसत्वात्तपादा
नस्याधवनीयस्थस्य पोकूवृत्वकमध्यादिवदभ्यासांतराषू
र्वसाधनीभूतरसव्यक्त्यंतरोपादानत्वानुपपत्तेः रपेतरसव्य
क्तिभेदेन तदुपादानभूताधवनीयस्थसोमरसभेदावगमा
न्नैवेदेन च तत्प्रकृतिभूतसोमभेदोपपत्तेः। यागांगत्वे तु या
गतत्पर्यायमधिकरणान्तराकोद्देशेनैकसोमविधानात्तादृश
स्यैव दशमुष्टिपरिमाणाद्भयादिसंस्कारविधानात्समपित्त

न्नद्भ्यासार्थं स्थापनीभूतरसव्यक्तिभेदेन प्रकृतिभूत
स्य सोमस्य तत्रत्वसिद्धि अत एवाप्यवनीयाङ्क्रान्तीस्यापाद
नत्वक्लृप्तिरपि अवयवव्यवधिस्माधारणेनोपपादनीया अ
तस्तत्र तथा प्रदेयप्रकृतिभूतस्य सोमस्य प्राप्तत्वादिष्टपपत्ति
प्रयोजनान्तरं च सोमवत्सङ्क्रामापि विकल्पेन विनियोगक
ल्पनप्रसक्तौ तथाहानिः न च विशिष्टविधिगौरवभियाभे
दविकल्पेनांगीकृत्यापि नामधेयत्वशंकं ज्योतिष्टोमनामा
वत्तुरूद्धस्य कर्मणो नामधेयान्तरत्वेऽपर्यापत्तेः प्रयोजनलि
प्सया स्त्रष्टीरूपदर्शनीत्यत्रैव गौरवस्याप्यंगीकारात अतो
युक्तं सोमवाक्ये सोमस्य विधेयत्वेऽपि यागस्यापिक्षतस्यावि
धेयत्वांगीकारात स्येवच सर्वदेवतासंबंधोपपादकत्वोपप
त्तेर्न ग्रहणवाक्यातिरिक्तयागान्तरकल्पनायुक्तेति नन्वेवं
मदश प्राजापत्यान् पशूनालभेत आग्नेयमष्टाकपालं निर्व
पेत्सौम्यं चरुमित्यादावपि वाजपेयवाक्यवैश्वदेववाक्यवि
हितयागस्यैवोपपादकस्य सत्वात्प्राजापत्यादिवाक्येषु देव
ताविशिष्टालंभनिर्वापमात्रविधानोपपत्तेर्न यागान्तरक
ल्पनापत्तिरितिचेन् वाजपेयेतावदेवसतिनलीयसाद्रव्य
साद्रूप्येणापशुविधानापत्तेर्ब्रह्मसामादिरूपसोमधर्मप्रा
प्त्यभावापत्तेर्न्नालसाम्यालभत इति कालविध्यनुपपत्तेः वै
श्वदेवेऽपि द्रव्यसादृप्येण नैष्टिकविध्यंतप्राप्तौ निर्वापस्यापि प्रा
प्तिसंभवात्तेरत्रवादेनात्रदेवताविधिर्वाच्यः तत्र च तत्र निर्वापमा
त्रोद्देशेऽस्यादिदेवतानामनियतत्वाष्टाकपालादिद्रव्यसंबं

कौ० ५२

पिनिर्वापसंबंधापत्तेराग्नेयमष्टाकपालमितिसामानाधिक
रण्यावगतपरस्परनियमानुपपत्तिः अष्टाकपालविशि-
ष्टनिर्वापोद्देशेनतुवाक्यभेदः निर्वापाख्यकर्मांतरविधिपक्षेभे
दकप्रमाणाभावादेवासिद्धः नचएवंप्रकरणांतरमस्तिअति
देशेनोपस्थितत्वात् अतिदेशाद्बध्यतेति निर्वापेसर्वासांदेव
तानामनुत्पत्त्याशीघ्रत्वाच्चनउणोपि अतस्तत्रकाश्चिद्यागः
विधिरेवागत्यासमाश्रितः प्रकृतेतुवस्तुमात्रगृहीताग्रहणा
नामेवाविधेयत्वाद्विधेयत्वेपिवातदुद्देशेनदेवताभनामेवविधे
येयत्वोपपत्तेर्नयागकल्पनेप्रमाणमस्तीतिवैषम्यं सकृदंत
ग्रहणावदानवाक्यानिनयागस्यचोदकानिकल्पकानिसं-
स्कारविधायित्वेनाप्युपपन्नेरितिव्याख्येयं॥ तच्चेदाक्रमेणो
भयासोऽव्यष्टधकत्वादनर्थकं हि स्यादिदोद्धवगुणाभावात
नचैवंसोमवाक्यविहितस्ययागस्यैकत्वात्क्रमसमुच्चयद
र्शनोपपत्तिः कथं तथाहि यागैकत्वेतावत्प्रदेयभूतद्रव्य
मप्येकमेव अतश्चसर्वोपिसोमरसः सकृदेवग्रहेऽश्राव
यितव्यः अस्येनजुहोतीतिवचनाच्चनतदेकदेशः सकृदेवा
श्ववदानववद्धोतव्यः एकदेशांतरस्यतु भक्षणादिप्रतिप
त्तिरितिप्राप्तेतिगुणाविरोधेनप्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् तन्न
वाक्यप्रमितनिरपेक्षसंस्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्यानैरपेक्ष्ये
णैवसाधनत्वप्रतीतेश्च उत्पत्तिवाक्यादिप्रमितसमस्तसा
धनत्वात्प्रदेयद्रव्यापादानतयाप्युपपन्नेतिनविरोधः ए
वंसत्यपिपदेग्रहणानांकेनचित्प्रमाणेनसमुच्चयोवश्या

यैतत्तदागृहीतस्य पुनर्ग्रहणासंभवाद्विनियुक्तसंस्का
रायोगेन च भवेद्ग्राह्यद्रव्यभेदेन यागावृत्तिः नन्वत्र युक्तिः
द्रव्याणां विकल्पेन तत्संस्कारकाणां ग्रहणानामदृष्टार्थाना
मपि विकल्पस्यैवापत्तेः वस्तुतस्त्वाधवनीयादिस्थसोम
रसस्य ग्रहादिपात्रकरणकहोमसंस्कार्यतासंपत्त्यर्थत्वात्
ग्रहणस्य तादृष्टार्थत्वं अत एवार्थप्राप्ततैन्द्रवायवादि
वाक्येष्वपि तस्य विधेयता: अत एव न तद्देवोपि सत्यादिद्र
व्याणां समुच्चये ग्रहणावृत्त्यैव सर्वेषां संस्कार्यत्वोपपत्तेस्त
द्भेदस्य मानाभावात् देवतानामनुत्पत्त्याशिष्टतया भेदकत्वा
योगाच्च ऐंद्रवायवादिवाक्येष्वपि च ग्रहणविध्यंगीकारे एक
स्योत्पन्नस्यैव सत्वकोपात्रसंस्कार्यसंबंधेन विनियुक्तस्या
पि वाक्यांतरे संस्कार्यांतरसंबंधेन विनियोगमात्रकरणा
दुत्पत्तिविधिभेदाभावेनोद्दिश्यागस्यैव विविदिषावाक्ये ज्ञा
नार्थत्ववद्भेदानुपपत्तेः न चैवमेकस्यैव ग्रहणस्यानेक
संस्कार्यसंबंधोपपत्तावपि उत्पत्तिशिष्टैकदेवतावरोधे देव
तांतरनिवेशानुपपत्तेर्ग्रहणभेदापत्तिरिति वाच्यं ग्रहणे दे
वतासंयोगानामदृष्टार्थत्वेनैककार्यत्वे प्रमाणाभावे
न गुणन्यायाविषयत्वात् आमिक्षायागस्य हि वाजिना
कार्ये आमिक्षयैव जनिते तद्विषये निकांक्षतस्य वाजि
नाग्राहकत्वायुक्ता वाजिनस्य भेदकता· ग्रहणे तु मित्रा
वरुणादेवताकार्यस्य द्रवाद्देवतया जननात्तैराकां
क्षानुपपत्तेर्न गुणन्यायविषयत्वमिति विशेषः अस्तु वा

कौ ५३

ग्रहणानांभेदस्तथापिग्रालद्रव्याणांविकल्पेनयागसाध
नत्वाद्ग्रहणानामपिविकल्पापत्तेस्तदंगभूतदेवतानामपिवा
दृष्टार्थानामपिकार्यविकल्पबलेनव्यवस्थोपपत्तेः समुच्च
येप्रमाणाभावेननादृष्टार्थदेवतायासमुच्चयानुरोधेनग्रह
णासमुच्चयोयागाहुतिर्वाधुक्तामसमासापितुं वस्तुतस्तुग्रह
णोदेवतोद्देशानामपिनादृष्टविषयासंगता॰ निर्वापदेवप
तमाणादेवतास्मरणार्थत्वेनअभ्यासांतरसाधनीभूतद्र॰
व्याहृत्तिपलकैतदभ्याससाधनीभूतद्रव्योपलक्षणार्थ
त्वेनवादृष्टद्वारैवग्रहणोपिदेवतोद्देशोपपत्तेः नचतत्राग्ने॰
यादिवाक्ययागांगत्वेनप्रमितायादेवतायायुक्तोनिर्वाप
दृष्टविषयासंबंधः प्रकृतेतुग्रहणासंबंधोत्तरकालभावि
त्वायागसंबंधस्यकथंग्रहणासंबंधवेलायांदृष्टार्थत्वक
ल्पनेतिवाच्यः उत्पत्तिवाक्येदृष्टसामान्यस्यभाव्यत्वावगम
वद्ग्रहणवाक्येदृष्टादृष्टसाधारणस्यापिनभाव्यत्वावगमेजा
तेयागसंबंधोत्तरकालेदृष्टार्थत्वनिर्णयोपपत्तेः अतश्चा॰
निर्वापदेवग्रहणोपिदेवतासंयोगोदृष्टार्थएव॰ तत्रतंय
विशेषोयत्देवतायायागपर्वांगत्वेनतन्निर्वापेउपका
रकतामात्रेणैवतत्संबंधोपपत्तेः प्रकृतेतुविपरीतमि॰
ति॰ नतेतावताऽदृष्टार्थतापत्ति वस्तुतस्तुतत्रदेव॰
स्ययाज्यानुवाक्यादिमंत्रास्त्वानायागेपिमांत्रवर्णिकदे
वताकल्पनस्यप्रथमतएवप्रतीतेर्ग्रहणसंयोगेपिदेव
तानामुपकारकत्वेनैव॰ अतएवयागस्यदेवतागकता॰

द्रव्यकोत्तमपि पूर्ववच्च अतो ग्रहणं वाक्ये देवताविशिष्टग्रह
णविधिरुपकारकतासंबंधेनैवमत्येतव्यः वस्तुतस्तु ग्र
हणवाक्ये ग्रहणमप्यस्वरूपेणाग्रहणसंस्कारार्थत्वेन वाच्यो
देवसामान्यात्तस्मिंश्च देवतानामुपयामगृहीतोसीन्द्रवायुभ्यां
त्वाजुष्टं गृह्णामीत्यादिमंत्रलिंगादेवानिर्वापस्य प्राप्तिसंभवा
द्विधेयाभावेन तत्त्वमतेन हा कार्यवैयर्थ्यमपि: अतो द्रव्याणां
तत्संस्कारकग्रहणानंतरं देवतासंयोगानां च विकल्पा
पत्तेः क्रमसमुच्चयदर्शनानुपपत्तिरिति चेन्न अत्र केचि
त्सार्थ्यसारथ्यमतानुयायिनो लिंगदर्शनोपपत्तिमात्रमेवा
माहुः ग्रहैर्जुहोतीत्यपरे यागतया ग्रहसाहित्यस्य विवक्षिता
तान तद्वैराग्येन दृष्टार्थानामपि ग्रहणानामपि समुच्चयाव
गतेर्यथागृहीतानामेव च होमानद्भ्यासप्रतीतेः क्रम
समुच्चयदर्शनोपपत्तिरिति· तत्र ग्रहणानां च समस्तानां वति
रोपेत्साधनत्वश्रवणेन समुच्चयाप्रतीतेस्तद्धृतिग्रहणा
नां तत्साध्यहोमाभ्यासानां च समुच्चयस्यैवमप्युपपा
दनात् एकस्यैव क्रतुपात्रादेरनेकदेवत्यग्रहणसाधन
तश्रवणो न तादृशग्रहणानां विकल्पस्यैवमप्यनिवार्य
ताच्च· अतएव परास्तमेवं· अन्यतः संभवत्प्राप्तिकत्वेसम
पि ऐंद्रवायवादिवाक्ये देवताविशिष्टग्रहणविधिरेव विधेः
पूर्वप्रवृत्तस्यांगीकारेणाश्रीयते· तथाहि· ऐंद्रवायवमित्य
त्र तद्धितार्थद्रव्यभेदस्यावत्प्रकृत्यर्थदेवताभेदाच्च द्रव्यांतर
न्यायेन गुणन्यायेन वा सम्प्रसिद्ध एव· अत अत्र तद्वाक्ये

कौ॰
५८

तन्नतदुद्देशेन तत्तद्देवताविशिष्टतत्तद्ग्रहणविधिः त
त्प्रयोजनं च देवतोद्देशेनावश्यम्भाव्यर्थभेदसिद्धिर्ग्रहणेन ग
तसिद्धिद्वारा यागस्याव्यक्ततसिद्धिश्च एतद्विधभावे हि
याज्यापुरोनुवाक्यादिमंत्राम्नानाद्यागांगभूतानामेव देवतानां
निर्वापहविर्ग्रहणेन तन्मंत्रवर्णात् उपकारकतामात्रं स्यात्
सति तस्मिन्प्रत्यक्षविधौ ग्रहणांगत्वप्रतीतेर्यागे उपकार
कतामात्रावसायाद्याज्यादिमंत्राणाममितदकल्पकत
यायागस्याव्यक्ततसिद्धिः एतद्वाक्ये हि ग्रहणश्रवणविधिः
प्रयोजनाकांक्षः स तत्प्रयोजनांतराणां संभवाद्ग्रहणस्य प्र
याजादिवदारादुपकारकतां प्रकरणात्कल्पयति अ
तएवमस्यापि वाक्यीये द्रव्यसंस्कारार्थत्वे ग्रहणानां प्रक
रणाम्नातत्वस्याकरेभिहितं अतएव विधिपुनःश्रुतिव
लाद्वाक्यीयस्यापि द्रव्यसंस्कारार्थत्वस्यानुषंगीकृतात्प्र
करणिकस्यापि चादृष्टार्थत्वस्य प्रयोजकतांगीक्रियते
अन्यथा अदृष्टार्थत्वमात्रस्य प्रवृत्ति विशेषकरत्वेन वि
धिवैयर्थ्यतादवस्थ्यात् अतश्च प्रयोजकीभूतादृष्टानु
रोधेन ग्रहणानां तत्तद्देवतानां प्रयाजानुयाजवत्समु
च्चयावगतेस्तदनुरोधेन च ग्राह्यद्रव्याणामपि समुच्च
यप्रतीतेर्विभिन्नदेवताकद्रव्यभेदवत्त्वेन यागाहत्वसि
द्धिः॥ यद्यपि च प्रयोजनांतरमपि किंचिद्ग्रहणविधेः
संभाव्येत तथापि क्रमसमुच्चयदर्शनरूपतात्पर्यग्राह
ककरणबलादुक्तप्रयोजनस्यावश्यकत्वान्न कश्चि

द्वितीयः न चेदं प्रयोजनं ग्रहणविधिपक्षे केवलावश्य
कं तत्रैव तत्प्रमाणाभावः ऐन्द्रवायवादिवाक्येऽर्थप्रा
प्तग्रहणानुवादेनाव्यक्तफलकदेवतामात्रविध्यु
पपत्तेरिति चेत् उपांशुं गृह्णात्यन्तर्यामं गृह्णातीत्या
दौ संस्कारयुक्तवाक्येनावश्यविधेयान्तराभावेन ग्रहणस्यै
व विधेयत्वात् उक्तप्रयोजनानुपपत्तेः ऐन्द्रवायवादि
वाक्येऽपि प्राप्तग्रहणानुवादेन देवताविधिसत्त्वे संस्का
र्यसंबन्धश्चेति वाक्यभेदापत्तेर्ग्रहणविध्यावश्यक
त्वात् ग्रहणमात्रानुवादेन देवताविधाने चेदेवहि
र्नीयेन प्राकरणिकयात्किंचिद्द्रव्यग्रहणेऽपि प्राप्ते
श्च यत्नस्मिन्पक्षे ऐन्द्रवायवपदे प्रकृतसरंतामागा
पत्तेर्ग्रहणानुवादेन देवताविधिरेव युक्त इति केचि
दुक्तं तदेतद्दृष्टस्थले उद्देश्यद्रव्यस्य विधेयदेवतानि
रूपितत्वाभावेनैकप्रसरताभंगस्यादोषत्वात्स्वी
रूपदधातीत्यादौ च मंत्रविशिष्टोपधानस्येष्टकासं
स्कारार्थत्वेन विधेः स्वयमेव स्वीकृतत्वादुपेक्षितं न
चैवं तर्हि विशिष्टविधिगौरवापत्तेर्ग्रहणमात्रमेव वि
धीयतां ऐन्द्रवायवादिपदं तु ग्रहणे मंत्रवर्णप्राप्तानुवा
दकं वाक्यमिति वाच्यं ऐन्द्रवायवादिपदवैयर्थ्यभयेन
विशिष्टविधेरप्यंगीकारात् न तत्प्रयोजनं तद्व्यक्तता

कौ
५५

सिद्धिरित्युक्तमेव॰ अतएवसंस्तायुक्तग्रहणेपिदे
वतांगकत्वबोधकोविधिरस्तिहृद्यः अतएवगुणादे
वग्रहणाभेदः प्राप्तग्रहणानुवादेनदेवतासंस्कार्यो
भयसंबंधकरणेवाक्यभेदापत्तेस्तदापादकस्यैवग्र
हणस्यभेदकत्वात् अपातिशिष्टदेवताविशेषनिमित्त
कस्यापिगुणस्यसत्वाच्चदेवतानांदृष्टविधयैवग्रहण
णांगतांगीकाराच्चैकएवदेवतयागृह्यातस्येनैपकां
त्वमपिसर्वत्वं वस्तुतस्तुगुणान्यापनेवनैराकांक्ष
प्रवेशोपिगुणस्यानिविष्टमानत्वमात्रे॰ अस्तिवा
त्रदेवतानामदृष्टविधयाग्रहणांगतांगीकारेपित
त॰ तथाहि॰ एकस्मिन्ग्रहणेअनेकासांदेवतानाम
दृष्टार्थानां न तावद्विकल्पोयुक्तः प्रयाजादिवदेवे
कार्यत्वेप्रमाणाभावात् समुच्चयस्तुएकस्मिन्ग्र
हणेकिंसर्वेषांदेवताप्रातिपदिकानामंतेचतथा
समुच्चारणेयेनैवंविधः किंवाप्रत्येकचतुर्थ्यन्तप
दान्युच्चार्यन्तेग्रहणमित्येवंविधः नाद्यः। मित्रावरु
णादीनामपपाठकीभूतयागसंबंधाभावे। प्रत्येकं
तद्धितश्रवणानुपपत्ते। अन्त्येपिकिंसहकृत्यागकर
णंग्रहणवत्॰ उतयागाहुतिः नाद्यः। नदेवतानान्व
पपत्तेः नांत्यः प्रकृतयागीदेवताभेदेनप्रत्ययार्थभतद

अभेदावगमादेनेकेषां द्रव्याणां सकृदनुष्ठीयमानग्रह
णसंस्कार्यतायोगात् नैवमप्याहुत्यापि सर्वसंस्का
रोपपत्तेर्नग्रहणाभेदावश्यंभावः संख्यावद्गुणस्यापिस
र्वं प्रतिभेदकत्वसंभवेनतत्त्वव्यवस्थासंभेदापादकतायो
गात् अन्यथावाजिनस्यापितदापत्तेः अतोऽनिविशा
मानेनशोणेनग्रहणाभेदावगमाद्युक्तस्तेषामेकविध
या समुच्चयः नचास्त्वग्रहणानां समुच्चयस्तावद्ग्रहण
संस्कृतद्रव्यैस्तु प्रणयदैवयागसिद्धेर्नतदाहत्यो प्रमाण
मस्तीतिवाच्यं समुच्चितानेकदेवताकत्वात्सकृदनुष्ठा
नानुपपत्तेः नहि सर्वानुद्दिश्य सकृत्यागः संभवति ।
देवतोद्देशसमकालीनत्यागस्यैव यागपदार्थतया
तद्व्यवहारसिद्धत्वेन सर्वेषां देवतोद्देशानां त्यागसम
कालीनतानुपपत्तेः अत एव पत्नीसंयाजेष्वनेका
निदेवतापिष्टानाम्नायंते तत्र देवतात्वस्य लाघवादेकसे
वकल्पनेनापिष्टानोद्देशसमकालीनतासंभवेपि
देवतान्तरोद्देशसमकालतानानुपपन्ना अत एव तादृ
शस्थलेकाश्चिकेषांचित्समस्तैकचतुर्थ्यन्तपदोच्चारण
निर्मूलमेव अत एव च सूक्तवाकादौ न त्वयागेऽग्न्या
दीनां प्रत्येकदेवतात्वेपि उपयुक्तदेवतापरत्वान्निदेवता
त्वस्यैकस्यैव प्रस्तरादियागे कल्पनात्यागसमकाल
तोपपत्ता यत्तु अग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमिष्टा

द्वैद्वयोरप्यपिष्टानदेवतात्वयोर्भेदः स्तत्रैकवाक्यो
पादानावगतसाहित्यवलात्समकालतावाधेपि न
तति: प्रकृतेतत्प्रयोगविध्यवगतसाहित्यस्योत्तरका
लिकत्वेनदुर्वलत्वात्समकालत्ववाधकत्वेतिविवेचा
र्थः॰ प्रकृतेचयाज्यापुरोरुचांभेदात्तत्तत्संप्रकदत्तृष्टा
नानुपपत्तिः पृथक्गृहीतानांद्रव्याणांविनावचनेनमे
लनासंभवाच्च॰ अतएवयत्रैकस्मिन्नेवपात्रेवायवेंद्र
द्वायुभ्यांचग्रहणंतत्रवचनात्मेलनेपिनदोषः मे
लनासंभवेनैवचाग्निष्टुति आग्नेय्यग्रहाभवंतीतिव
चनादग्निमात्रदेवत्यप्राकृतसर्वग्रहणावत्तिसंप्रतिप
न्नदेवताकत्वेप्याहन्नि सिद्धिः तस्मायागाहन्नेरपि
न्नायेसिद्धत्वात्प्रकृतेक्रमसमत्वयरशीने अथवास्तुता
द्दिपायकंतेनैवचाग्निष्टुत्याहृतिसिद्धिरितिध्येयंप्रयो
जनंपूर्वपक्षेउत्पन्नौयागार्थतयादेवताप्रवराग
न्नोक्षिदरोनहिंध्यंतोऽपितुउपांशुयाजीयः सिद्धा
न्तेतुव्यक्तत्वान्नियमेनसौमिकविध्यंतः सर्वाभ्या
सविध्यंतसमत्वयात्वयथाप्रकृत्यनुष्ठानमिति
द्रष्टव्यं॰ स्त्वंतत्तज्ञेदादेवतोद्देश्यभेदात्कर्मणां
ग्रहणास्याभ्यासोभेद ॥ ॥ ॥८॥

इतियावत्‥ नचार्थ्यश्चामेग्रहणेतेषांदेवताभेयो
गानांविधानेनोपपत्तेः कथंतावन्मात्रेणभेदसि
द्धिरतआह यष्टव्यपृथक्त्वात्‥ ग्रहणत्वर्थ्यदेवताभेदा
देवसंस्कार्यद्रव्यपृथक्त्वाच्चरामानश्रुतश्चा
मग्रहणानुवादेनोभयविधानेवाक्यभेदापत्ते
र्ग्रहेग्रहणाभेदस्तथापायः नैवमपितेषांद
ष्टार्थतयाकथंसमुच्चयः विधिवलेनादृष्टार्थ
तायाअप्यंगीकारात्‥ अन्यथाविधिनानतमन।
र्थकमेवस्यात्‥ अतोदृष्टार्थत्वात्समुच्चयः
स्वोदितादिद्रव्याणांतर्वेधनक्रियांप्रतिगुणाम
नत्वाद्विकल्पइतिग्रहणक्रमसमुच्चयदर्श
नोपपत्तेोम्याश्चेयं होमक्रमसमुच्चयदर्श
नोपपत्तेोनुतन्कदात्समुच्चितदेवतोद्देशभेदा
त्कर्मणोयागस्याभ्यासश्चावृत्तिः संस्कार्यद्रव्य
स्यपृथक्त्वग्रहणाद्धवैनं विनामेलनानुपपत्ते
श्चैवं‥ अन्यथापृथक्त्वग्रहणमनर्थकंस्यात् न
चैवंयागभेदापत्तिर्देवतारूपस्यैक्यस्यग्रहणं
प्रत्येवगुणत्वेनैनत्वावाक्येयागकल्पकत्वा
त्‥ अतोयागावृत्तिमात्रबोधकतायुक्ताहोमेपि
क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिरितिध्याल्येयं ८
पृथक्त्वान्नैवयान्नेकापाकमेवस्यात्

तिस्वरूपाहुतीर्जुहोतिहादयाह्वादयानिजुहोतिमाज्य
भागौ मजतिपार्वणौ जुहोतीत्यादौ किं यावत्सं
ख्यं धात्वर्थभेदो भावनाभेदस्य किंवा एक एव धा
त्वर्थो भावनावेति विचार्यते अत्र पादाध्याय सं
गतिः स्पष्टा अभ्यासायवादापवादत्वेच पूर्वा।
धिकरणोत्थानाभ्यासमास्यापि तस्याभ्यासत्व स
कृत्त्वाणात्सुना भेदकता प्रकृते तु सकृत्त्व।
णात्र भेदकत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थानाद।
भ्यासाधिकरणेनापि प्रायुदाहरणरूपा तद्वत
नावत्संख्यायाः सत्वादेव भावनाभेदबोधकत्वे
सत्यपि प्रथमतः संख्याया अपि विशेषणभूता
यां भावनायामन्वये धात्वर्थे वा स्यादुत्तिपद।
सामानाधिकरण्यदर्शनात्स्वाश्रयकरणक
त्वसंबंधेन तदाश्रयणात्संख्यान्वेषकत्वातिरि।
क्तायास्वसमानाधिकत्वसंबंधेन तदाश्रयण
संख्यान्वेषकत्वातिरिक्तायास्वसमानाधिक
रणास्वाश्रयप्रतियोगिकभेदस्यामत्वरूपस्य
कृत्वनिवेशित्वस्याभावात्सत्यपि स्वाधारत्व
ति भेदबोधकत्वेन तदनाधारभावनाभेदबोधक
त्वानुपपत्तेः नापि धात्वर्थभेदबोधनद्वारा संख्या
याः पदांतरोपात्तत्वेन समानपदप्रमितैकत्वसं

ख्याभावेनैकयागार्थमात्रत्वमेवैकेनानुवृत्तिर्नोपपद्यते:
यद्यपि ज्योतिष्टोमाख्यातेनैकत्वैककर्मगामित्वान्न
यागार्थानुवृत्तित्वेन श्रमितेतथापि श्रुतत्वात्किंन्नस्यथा
र्थस्य भावनात्वापि त्वानुपपत्तेरवच्छेदकीभूतस्ये
ख्यापत्तायां संख्यामात्रेक्येमेकारणाभावादेकत्वे
स्यैव यागार्थानुवृत्तित्वसमानानुपपत्त्याः अतस्त्वय
थैवैकादशप्रयाजान्यजतीत्यादौ यागार्थमेवापि
त्वेन श्रुतानामप्येकादशत्वसंख्यापंचत्वावच्छेदेधा।
त्वर्थमात्रानुवृत्तितयानिवेशमलभमानाधात्वर्थेष्व
यागानुवृत्तित्वेनाश्रीयत इति सत्यपि प्रयोगरूपाभ्या
सभेदे सोमयागावदेव न कर्मभेदकत्वान्तथात्रा।
पितद्धात्वर्थभेदकत्वेतिदृष्टं अत एवानंतरसंग।
तिरपि. नैवैकत्वसंख्याया अवमितत्वेन न समानाधि
करणप्रमितश्रुतसंख्यानुवृत्तियागार्थनिष्ठत्वबा
धकेतिवाच्यं. एकत्वस्यावमितत्वेपि प्रथमाव
मितत्वेन प्राबल्यात्. अन्यथा प्रयाजगतस्यपंच
त्वस्य प्रत्येकैकत्वस्यवाप्रकृततावाधि कत्वेन प्राब
ल्यानुपपत्तेः अत एव तिस्र आहुतीर्जुहोतीति सामाना
धिकरण्यमपि प्रयोगभेदकमेव व्याख्येयः अत्र धा
त्वर्थमात्रवृत्तित्वांगीकारेण तद्भेदकत्वात्तथापि
भावनाभेदे प्रमाणाभाव एव तत्वावत्संख्यानस्या

त्वभेदकत्वात्तदुपपत्तेरुक्तत्वात् नापि संख्यायाः
त्वर्थभेदकत्वं देवशब्दान्तरन्यायेन भावनाभेद इति
वाच्यं प्रकृतिभेदं हि तदर्थत्वबद्धायां भावनायां
प्रकृत्यन्तरार्थस्य निवेशायोगादुक्तो भावनाभेदः
प्रकृते त्वनेकेषामपि यागत्वर्थानामेकेन धात्व
नोपादानात्सर्वेषामेकस्यामेव भावनायां स
मूहालंबनवन्निवेशोपपत्तेर्न शब्दान्तरन्यायवि
षयत्वं किंच भावनानेकत्वविधेयानेकसंख्या
विशेषकत्वाद्वाक्यभेदोपि अतः समिधो यज
तीतिवत्तत्रापि संख्याश्रवणेन भेद इत्यभि
धीयते तिस्र आहुतीरिति सामानापि प्रणा
ड्यात्वर्थवृत्तित्वप्रतीतेस्तद्भेदकत्वमेव संख्या
याः न च प्रयाजे एकादशत्वन्यायविषयत्वं प्र
कादशत्वविधितः एवं प्रकृते प्रयाजानां प्रत्येके
कत्वेन वा प्रचयशिष्टपंचत्वेन वा निर्णीतसंख्य
त्वात् प्रकृते तूपावश्रायेन यावदर्थं संख्यानम
नमारभ्यनेतावत्त्वस्यानुक्ततया संख्यया नि
राकांक्षीकृतस्यानुमानप्रसरः समाप्तिरिति किंच
कर्मणाभावपूर्ववैलक्षण्यकल्पको न्यायः न
चात्रास्ति त्रित्वश्रवणस्यैव कारणस्य सत्त्वात्
अतश्च प्रत्यक्षश्रुतसंख्यासमवेतधात्वर्थेन रूपि।

वेदार्थमेकत्वसंख्यान्वमानात्फलत्वस्याधात्वर्थ
भेदः नचैवंयज्ञाद्युत्पत्तिवाक्ये संख्यानभ्युपगतावा
क्यान्तरे च तस्याः श्रवणात्तत्रापि स्फुटतमसंख्यासत्वे
तदानेयान्वयानारात्संख्ययाकर्मभेदापत्तिः।
तादृशस्थले स्फुटतमसंख्याबोधकवाक्याप्रवृत्तेः पू
र्वमेव तदुपजीव्येनोत्पत्तिवाक्येनैकत्वस्यान्व
मानात् तथाहि सर्वत्रपदश्रवणक्रमेणाप्रथ
मतः पदार्थोपस्थितिपश्चाच्च सर्वेषां प्रमाणस्मृति
क्रमेणाभावनान्वयः विशिष्टप्रतीत्युत्तरका
ले च तस्या विध्यन्वयः तदुत्तरं चापरिच्छिन्ना
नां क्रियान्वयायोग्यत्वपरिच्छेदकीभूतसंख्या
न्वमानमिति वस्तुस्थितिः यद्युत्पत्तिवा
क्ये एव संख्याश्रवणात्तत्रान्वमानप्रवृत्तेः पूर्व
मेव संख्याया भावनान्वयात्तन्निर्वाहार्थं त
स्याधात्वर्थसंबंधायवप्र्यभावात्तयैव निराकां
क्षत्वोपपत्तेर्नेयंस्त्रास्ते संख्यान्तरान्वमानप्रस
क्तिः यत्र तु उत्पत्तिवाक्ये सा नस्फुटतान्वत्र
वाक्यस्य च तदन्संख्याविधायकत्वात्त
दुपजीवकत्वेनतीदृशतत्प्रवृत्तिकत्वेन
चोत्पत्तिवाक्यस्य वाक्यशेषग्रहणवेला।

कौ.
द्वि. ध्या.
५९

यांपरिच्छेदकीभूतसंख्यानुमानेनतावन्नकिंचि
द्बाधकमस्ति नचानुमितस्यापितत्रकालेश्रुते
नबाधः दुर्बलस्यापिपूर्वप्रवृत्तस्यतदुपजीविप्र
वृत्तेनोत्तरेणबाधायोगात् अन्यथाप्रथमप्रती
तस्यापिदुर्बलस्ययागगतकरणत्वस्यश्रौतत्र
कालिकेनश्रुतेनसोमकरणत्वेनबाधापत्तेः
नचोत्पत्तिशिष्टस्यानर्थक्यं अभ्यासद्वारकतया
प्युपपत्तेः प्रकृते तु श्रुतसंख्यानुमानात्पूर्व
मेवश्रुतायासंख्यायाः भावनान्वयद्वारवि
ध्यन्वयप्रतीतेरौत्तरकालिकत्वाभावेनाव
मानप्रतिबंधात्तयुक्ताभेदकतेतिवैषम्यं अत
एवयत्रसंख्यायाउत्पत्तिवाक्यगतायाअपिसं
भवत्याश्रिकायाविशिष्टविधिगौरवापत्तेर्न
भावनान्वयद्वाराविध्यन्वयस्तत्रतस्यानुमानप्र
तिबंधकत्वाभावान्नयागान्तरभेदकता. यथा
समिधोयजतीत्यत्रसमिधःइतिबहुवचनेन
समिधोअग्नआज्यस्यवेतुइतिमैत्रवरुणसमि
द्वत्वागगतत्वेनबहुत्वस्यप्राप्तत्वाद्बहुत्वसंख्या
विशिष्टयागविधौचगौरवापत्तेः स्वाश्रयदे
वत्ययागानुनिवसंबंधेनैकत्वलक्षणार्थसत्ते

सिद्धातिपदिकलडितिनदेवस्पयामप्यवान्वेती
तिशाब्दार्थस्याव्यक्तत्वस्य विधेयत्वाभावान्नतथात्व
र्थभेदकता अतएवाख्यातार्थकर्मसमानाधिकरण
विधेयतासंख्याकर्मभेदिकेतिसिद्धं भवति कर्मसमा
नाधिकरणताभावादेवद्विविधदिशोलतीत्यादौनक
र्मभेदः त्रितिवस्य क्रियाभ्यावृत्तिगणनार्थकत्वस्तु
प्रत्यर्थभेदः नचैवमपिभावनाभेदकाभावः शा।
ब्दांतरस्यैवतत्वात् यद्यपिचसमानपदोपात्तथा।
त्वर्थोयात त्वेनाभ्यासवृत्तिसंख्याप्रतिपादकस्य
कर्मसमानाधिकरणभावात् अतःसिद्धः संख्या
याधात्वर्थभेदः नचैवमपिभावनाभेदकाभावः
शाब्दांतरस्यैवतत्वात् यद्यपिचसमानपदोपात्तधा
त्वर्थाविरोधेपदांतरोपात्तधात्वर्थस्यावच्छेदकतायां।
गोदस्येवविधेयगुणान्यायसंकीर्तितम्लोकशाब्दांतरस्य।
न्यायेनात्रभावनाभेदकत्वेनसंभवीतथापिकार्य
तावच्छेदकतत्वत्यागात्वादिभेदारकरणतावच्छेदक
यत्वेपिवैजात्यमित्येवविधेयास्यहेतुकःशाब्दांतर।
न्यायस्तुप्रवृत्तेपिसंभवत्येवेतिनकश्चिद्विरोधः।
सत्यपिचाविधेयभावनानेकत्वेएकपदोपादाना।
द्युगपत्प्रतीतितेनैवाकभेदः अतएवाभ्यासाभिभित्र
प्रतीतिविषयानेकसंख्याविशेषणराहित्यमर्थेकत्व

कौ· लत्वाणत्वकर्त्रर्थकत्वापिकरणात्तस्मात्पुरुषःसंख्या
द्वि·आ· याकर्मभेदः नचसंख्यानस्वतंत्रमानेएकस्मिन्क
९ र्मण्यनिविशमानत्वसाम्येनगुणप्रवंतभावादि
तिवाच्यं अनिविशमानत्वसाम्येपिउत्पत्तिगताया
संख्यायाः प्रमाणांतरसिद्धत्वात्रिकस्यैवकर्मणो
नेकत्वमात्रबोधकत्वात् तिअ आऊतीत्यत्रहिप्र।
द्वंतरादिनैवोत्पत्तिप्रत्ययवारणात्तसंख्याया
स्तत्रआपारोपितनेकत्वमात्रबोधेः गुणस्यतस।
त्यप्याश्रयादौउत्पत्तिवाक्यगतस्यभेदकत्वउत्प
त्तिवाक्यगतस्यापिअनिविशमानत्वेनस्वविशि
ष्टकर्मोत्पत्तिबोधनद्वाराभेदबोधकत्वमितिबोध
सं· एवंसत्तानोपिसंख्यायांबललिंगपदहृद्वा।
तस्मात्संख्यापिस्वतंत्रप्रमाणं· प्रयोजनेएतदंग
भेतोसंज्ञोवेदिसंवत्सरमंत्रवत्सरूदेवप्रयोज्य· पूर्व
पक्षेसिद्धांतेनावर्त्तनीयइति· नत्थेतकर्माश्रितो
गुणःप्रत्यभ्यासंसाधयत्रातराहृत्तकर्माश्रितदपि
दावर्त्तनीयः पूर्वपक्षेः सिद्धांतेनाश्रयापेक्षायांश।
त्वकर्मवाश्रयत्वकल्पनादनियमेनयस्मिन्क।
स्मिन्कर्मत्वेष्टयइति। सत्रंस्पष्टं॥ भाष्यकारेणत
कर्मसमानाधिकरणायाः संख्यायाः भेदकत्वस्य
स्फुटत्वात्तदनादृत्यसमसंख्याशाजायणपादम्भरताल

भेतेति द्रव्यसमानाधिकरणसंख्यायाः भेदकत्वं।
स्पष्टत्वात्तदनाहृत्य विचारितं· किमत्र सम्प्रदानप
शुद्रव्यकएकोयागो विधीयते किंवा एकैकपशुद्र
व्यकाः सम्प्रदानयागाः इति· तत्र पादाध्यायप्रकरण
संगतं पूर्ववदेव अनन्तरानुपूर्व्याधिकरणाभिन्नवा
क्योपात्तानामनेकेषामपि देवतात्वानामेकेन या
गेनोपपत्तौ उक्तायामेकवाक्योपात्तानेकदेवतात्वस्य
हेतरामेकेनयागेनोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोत्थाना
दृष्टान्ताः तत्र प्राजापत्यानिति पदे संख्यायाः प्रजाप
तिसन्निहितेन देवतात्वविशिष्टद्रव्यसन्निहितेन पश्वा
ख्ये द्वितीययाकरणत्वे वचनेन बहुत्वसंख्यात इति।
तावद्व्यक्तिस्थितिपशुपदे च द्रव्यविशेषतात्पर्यग्राह
के तत्र पदद्वयेपि बहुत्वसत्त्वमतः करणत्वेना वि
तस्यापि पार्ष्ठिकः पश्वाख्येन द्रव्येणैवान्वयः पश्वेक
त्वाधिकरणवदरुणान्यायेनावगम्यते: तत्र दे
वतात्वविशिष्टद्रव्येणान च पशुपदे तथान्वयेपि प्रा
जापत्यपदे बहुत्वस्य देवतात्वविशिष्टद्रव्येणैव तद्धि
तार्थेऽन्वयो युक्तः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वा
र्थाभिधायकत्वनियमादिति वाच्यं संख्यायाः प्रत्य
यार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेपि अभ्युपगते: अस्य

कौ॰
द्वि॰ अ॰
८१

यांशेन्वयस्तत्र हि तत्तादिविशिष्टे संख्यान्वये च तद्गणी।
नवानेकत्वाप्रतीत्यापत्तेः कृतविशेष्यान्वयवायेपि हि
क्वचिद्विशेषणांशस्यैव विशेष्यत्वेलक्षणायान्वयाय
ख्यायैकयोर्द्विवचनैकवचनस्यादोनतत्कापिवि।
शिष्टेन्वयोदृष्टचरः अतएवपंचपंचाशतस्त्रिहतः
संख्यराश्यत्रपंचाशत्संख्यायामेवविशेष्यभूता।
यांपंचत्वान्वयः संवत्सरसामानाधिकरण्येनसंव
त्सरपदस्यसंवत्सरवृत्तिमल्लक्षणायेतिनविरोधः।
अतोदेवतात्वविशिष्टद्रव्यतद्धितार्थेपिबहुत्वान्वयो
द्रव्यएवेतिसिद्धं॰ सचोभयथासंभवीद्रव्यदेवताता
योत्तरंततः पूर्ववा॰ तत्रयदिउत्तरंततोदेवतासंबंध।
स्यप्रतिसंबंधिनिद्रव्येसाहित्यान्वयमात्रस्यैके
देवतासंबंधप्रतीतः स्यादनेकयागकल्पनेपूर्वंभा
विनितत्स्मिन्साहित्यावच्छिन्नस्यैवप्रतिसंबंधि।
त्वात्सत्यपिद्रव्यतभेदेप्रतिसंबंधितापर्याप्त्यधि
करणतावच्छेदकस्यैकत्वेनद्रव्यदेवतासंबंधैकाप्र
तीतेरेकयागकल्पने तदेवमुभयथोपपत्तौ अनेक।
यागतदपूर्वकल्पनागौरवभियाबहुत्वान्वयस्यद्र
व्यत्वमेवाश्रीयते॰ एवंचसुपदस्यवत्तद्धितेपिबहुत्वा
न्वयात्पूर्वैकपक्षः क्रियमाणोद्रव्यएवाश्रितः

स्यान्नतु देवतात्वे प्रजापतिर्हि पेच प्रकृतावर्थैपिर
त्यपिलाघवात्॰ एवंच यद्यपि कश्चिद्दृष्टत्वस्यावि
शिष्टपरत्वयोर्दृष्टचरो भवेत्तथापि विशेष्यमात्रे
परत्वयदर्शनादुभयथाप्युपपत्तिसत्वे एवोक्ता।
विषयात्रोभयथाप्युपपत्तौ च लाघवस्यैवनि
यामकत्वात्पुरुषत्वमेकयागकल्पनेन तु अतिदे
शाशास्त्रस्यानियामकत्वमेभवेनलाघवात्प्र
मायस्यानियामकतायुक्तासहि प्रकृतितोप
कपशुनिष्ठैकादशावदानगणमेकं प्रापय
यति प्रकृतौ हि पशुमालभेतेति हृदयादिप्रकृ
तिभूतपशुगतमेकत्वं विवक्षितं हृदयस्याग्रेव
द्यतीत्यादिष्वपि च संस्कारविधित्वस्थानुपपत्ता
विनियोगकल्पनदशायामपूर्वगतैकत्ववह
दयादिगतैकत्वस्य विवक्षितत्वादेकएवावदा
नगणोगौ॰ अतस्तत्स्य यागैकत्वेऽतिदेशैक
त्वादेकस्यैवप्राप्तेः सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वा
नुपपत्तिः यद्यपि चोपदेशिकापशुसंख्याया
अतिदेशिकात्वस्याबाधः स्यात्तथापि हृदया
द्येकत्वस्य भिन्नविषयत्वाद्बाधकाभावेनतस्य स
सप्तदशपशुप्रकृतिकत्वानुपपत्तिस्तदवस्थैव:

कौ॰
द्वि॰ धा॰
८२

यागभेदेन प्रतियागमतिदेशभेदात्तावतां ग
णानां प्राप्तेर्युक्ता तावत्सु प्रकृतिकत्वेपि अती
तिदेशेनैवाकांक्षाशमस्यातीयेन निर्णयोपप
त्तेर्देवतात्वान्वयोनर्थक्यमात्रेव बहुत्वान्वयो वि
शिष्टपदवाच्य इत्यंगीकर्त्तुं युक्तमिति चेन्न
नातिदेशस्योभयथाप्युपपन्नावनिर्णायक
त्वात्· तथा हि· प्रकृतौ पशुपाशत्वस्य विशेष
नादिरूपतात्पर्यग्राहककेवलेन सर्वावयवह
रणसाधनतावाधकत्वे प्राप्ते हृदयादिशा
स्वापरिसमाप्त्यर्थमित्युक्तं स्यात्स्यति च अतः
पशुशास्त्रमेवार्थाहृदयादिसाधनताविधा
यकं तावदाननं प्राप्ते· तत्र च पशुगतैकत्वेन हृ
दयाद्येकत्वस्यार्थसिद्धत्वान्न तदंशे विधिविक
ल्पना· एवं च यद्यपि अवदानविधानस्थाने
यपादेव हृदयादिविधिकल्पनेन तथाप्यर्थ।
सिद्धत्वानैकत्वविशिष्टस्यानस्य अतस्य हृद।
यादिगणस्य यागसाधनस्यापि ययैवप।
शुगतैकत्वानुरोधेन प्रकृतावेकत्वेनैवा
वतत्तत्समदशात्वानुरोधेन सप्तदशत्वमिति
नकस्त्रियोगैकत्वेपि तस्य विरोधः अतोद

थेदेवतासंबंधस्यैकत्वेलाघवन्यायस्यैवनिया
मकत्वायुक्तंयागैकत्वे· अक्कवायथाकथंचि
त्संबंधभेदस्तथापिसर्वसंबंधोपपादकत्वेन।
सोमयागस्वलाघवेनैकस्यैवयागस्यकल्पनेतदु
पपत्तेर्नानेकत्वेप्रमाणमस्ति· तेनयथैवसिद्धा
न्तेसमुच्चयदृष्टान्तेनैवानेकयागनिष्पत्तिस्तथाम
न्यतेपिप्रत्येकमेवयागेनसर्वदेवतासंबंधोपपत्तिः
अतोनेकमात्रे यत्ववत्न्यायंहयाकृतान्तसिद्धेतो
नैवबहुवचनमात्रालोचनेविशिष्टप्रवृत्तसिद्धा
र्थेवबहुत्वान्वयापत्तेःपूर्वपक्षान्वयानप्रसंगाद
तन्मात्रालोचनेनात्रपूर्वपक्षः किंतुसिद्धेतस्य
सर्वनामार्थेषूक्तानांसर्वनाम्नश्चसंनिहितपरा
परामर्शितत्वात्बहुवचनेनानेकपदार्थोपस्थापनेनसर्व
नाम्नःप्रत्येकपर्यवकल्पनयाबहुत्वसंख्याबाधे
नसर्वनामार्थप्रवृत्तसिद्धितोन्यादानन्तरंबहुवच
नस्यानन्तप्रवादत्वादस्वाद्भूतनाप्यमानामेकदे
वतासंबंधेनैकस्यैकावस्थित्वपूर्वः प्रत्युत्त
क्तेबहुत्वान्वयस्यविशेषस्यप्रत्यक्षाभ्यनन्तरस्य
तसर्वनाम्नएकशेषकल्पनेप्रमाणाभावाद्घोपदे
ते अतःप्रागुक्तप्रपञ्चोयुक्तइतिसामसिद्धी।

कौ॰ यतेः समसंख्याविशेषणान्वयप्रयुक्तत्वान्नान
हि॰ ख्या ख्यापितसमानाभिधानश्रुत्या संख्यान्वया
६३ त्सर्वमेव देवतानां द्वित्वमिति पश्चाद्देवपदश्रुत्या
संख्या अतश्च देवतात्वस्य प्रतिसंबंधिनि द्वित्वसा
हित्यानवगमात्पशुत्वस्यैव प्रतिसंबंधितावच्छे
दकत्वप्रतीतेः तत्र काले च बहुत्वान्वयेन प
शुत्वावच्छिन्नभेदप्रतीतेः संबंधितापर्याप्त्य
धिकरणभेदेन देवतासंबंधानामपि योगप
द्यावलेन भेदप्रतीतिः नच पशुत्वस्य पशुप
दार्थानप्रतीतिकत्वात्तस्य च बहुवचनोक्तत्वे।
न समानाधिकरणसंबंधेन बहुत्वविशिष्ट
स्यैव तस्य प्रतिसंबंधितावच्छेदकत्वप्रतीतिः।
रिति वाच्यं पशुत्वविशेषणावधारणस्यान्तरका
लमनुपपत्तेः तद्धितस्य पशुपदार्थानप्रवृत्ति
कत्वे प्रमाणाभावात् न तात्पर्यग्राहकत्वेन
स्य तद्धितपदजन्यपदार्थोपस्थितावेव सह।
कारिकाकरणत्वाभ्युपगमात् कथं तद्धितपदस्य
पशुपदार्थानप्रवृत्तिकत्वाभाव इति वाच्यं तात्पर्यग्रा
हकज्ञानाभावेपि तद्धितपदमात्रश्रवणेनानिर्धारि
तद्व्यविशेषवैधेयावधकाभावात् अन्यथाति

द्वित्वमात्रश्रवणाद्द्वयविशेषसंशयानुपपत्तेः
अतो निर्धारितद्वयविशेषबुद्धेऽपि विशेषान्तरव्या
वृत्तिमात्रफलकत्वेन तात्पर्यग्राहकस्येति द्रष्टव्यं
अस्तु वा गणाधिकरणकालिकत्वावस्थानात्तात्पर्य
ग्राहकस्य पदार्थोपस्थितावेवोपयोगस्तथापि
तत्त्वेन प्रातिपदिकस्यैवोपयोगो योग्यत्वात्तन
त्वबहुवचनादेरपि बहुवचनस्योभयथाप्युप
पन्नत्वेन तात्पर्यग्राहकत्वाभावात् । तथा हि । ब
हुत्वस्य पार्ष्टिको द्वयमेवं यो हेयस्संभाव्यते ।
करणत्वानां बहुत्वे नैकत्वेन वा । तत्र प्रमा
णान्तरेणापेक्षबुद्धिकरणत्वमवगतं यथा ग्र
याद्विष्ठत्वनुत्पत्तिवाक्ये यथा वा तैश्चतुर्भिरद
त्तैर्विबुद्धिहिष्यमाणमित्यादौ तत्तत्संबुद्धिश्वर्थप्र
काशनकरणत्वं लोकव्युत्पत्तितस्तत्र प्रत्येकक
रणतानाश्रयाणामेव पार्ष्टिको बहुत्वान्वयः एवं च
एवं तत्र करणानां समुच्चयेन तत्समुदितानां क
रणत्वमेकं यत्र प्रमाणान्तरेण तन्नैरावगमस्त
त्रैलाघवेन करणत्वमेकस्यैव कल्पनादेककर
णताश्रयपदार्थपार्ष्टिको बहुत्वान्वयः अत एव
नेत्रसमुदितानामेककरणत्वं । शाकुनेरतत्रा
दृष्टत्वेऽपि प्राप्यमिककरणतान्वयेला

कौ॰ द्वि॰ ध्या॰ ५८

गेवङ्गत्वानवच्छिन्नस्यैव प्रातिपदिकार्थस्य कर
णत्वान्वयप्रमापणान्न निर्वाहोऽर्थणाह्येकोऽव
ङ्गत्वान्वयोऽपि करणीभूतप्रातिपदिकार्थस्यै
व प्रतीयत इति तत्रापि करणानामेव समस्तये
न त्वसमस्तत्वेनानेकरणत्वमिति वक्तव्ये श्रुतेर्या
त्रप्रमाणान्तरेणैवैकाकरणता प्रतीयते नत्वेवम
स्तदितानेकरणत्वमिति द्रष्टव्यं नहि दशपशू
नामपि यागकरणत्वं योगपतया प्रत्येकमेवा
वगतं नहि पशुसमुदायस्यैकत्वेन प्रमाणभा
वात् पश्वेष्ट विनियोगादिरूपस्य स्वत्वकार्यस्य प्र
त्येकं दर्शनाच्च समुदायस्य स्वत्वात्तेषां यूपेष्वे
विनियोगानर्हत्वाच्च अतः प्रत्येकं पशूनां स्वत्वात्प्र
यत्नान्तर्धेमानुकूलव्यापाराख्ययागकरणत्वम
पि प्रत्येकमेवावगम्यते॰ अत एवात्र करणानाम
वसमस्तत्वेनानवच्छिन्नानेकरणत्वं॰ अतश्च प्र
त्येकमेव यागसाधनताव्यवहविष्ट्वावगतेस्तद
र्थं विहितदेवतान्तरितेनापि प्रत्येकमेव देवता
त्वसंबन्धोऽवगतिः अत एव करणत्वविशिष्टप
शुबोधकस्यैव शब्दस्य तात्पर्यग्राहकतानवङ्ग
वचनस्यापि तदर्थस्य हविस्त्वानवच्छेदक।
त्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

यद्यपि च पशुपदमात्रश्रवणेन यागसाधनत्वरूपं
हविष्ट्वं प्रतीयते तथापि देवतातद्धितश्रवणाद्देवा
तात्वसंबंधात्मकं तत्त्वमितीति पर्यवसायकी अतएवास्मत्के
हविषो विहितेति सरत्वात्तस्यानियतविषयताप्रत्यय
तापत्तेः अतो हविष्ट्वं पर्याप्तं प्रमिते देवतासंबंधयत्व
उक्तं च यागसाधनप्रमाणांतरेणानवगमात्कल्प्य।
ते तत्र येयं यद्यपि च प्रदेयत्वाख्यं तद्रूपादीनां।
मेव हविष्ट्वं तथापि प्रदेयप्रकृतिनाख्यं हविष्ट्व
मूर्तं देवतासंबंधयसिध्यर्थमिहोक्तमिति न वि
रोधः न चैवमपि हविष्ट्वस्य स्वरूपमनपवर्तनवि
नैयत्यापयोगांतराणां पैकेति वाच्यं तथापि
सर्वतामार्थस्यापि स्वरूपसंतपवोपयोगोपपदो
देवतासमात्रस्य वाच्यताप्रसंगेनद्रव्यविशेषस्या
प्यवाच्यतापत्तेः अतः स्वपवेवसूत्रकृत उक्तो अस्य
शाक्षापर्यैवाच्यको दिशविवृद्धिनि वहागोपिक
रणे वरूपतेन पाभाष्यकृता उक्तो हविरादिविशेषणोपि

कौ॰ द्वि॰ ध्या॰ ५५

वाच्यकोटिप्रविष्टत्वेपितत्प्रतीतिरपिदेवता
संबंधात्पूर्वमावश्यकीअतश्चयागसाधनत्वेनो
पात्तावच्छेदकपशुत्वावच्छिन्नस्यैवबहुत्वानव।
च्छिन्नस्यदेवतासंबंधात्तस्यचप्रतिसंबंधितापर्या।
प्ताधिकरणभेदेनभिन्नत्वान्नेदसिद्धिः अतएवव
संतायकपिंजलानालभेतेत्यत्रापिचतुर्थ्यां
तस्यत्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वस्यदेवतात्वस्याप्र
ज्यमानद्रव्यानवच्छेदकत्वस्यहविनानुपपत्तेः कपिंजला
नांचप्रत्येकमेवयागसाधनत्वाद्बहुविकल्पोऽप
त्यात्पूर्ववद्देवतासंबंधभेदोपपत्तेः अतएवपार्थसा
रथ्युक्तदृष्ट्यापितांचैकपशुतिष्ठमेकादशगाव
दानवान्नैकतान्नप्रापिचोदकान्वरोधेनैवदेवतासं
बंधभेदोपपादनंतिर्मूलमेवकिंचैवंसतिसप्त
दशभावत्रीहीन्विवत्सादपाकरोतिसप्तदशप्राजी
न्पशूनालभेतेत्यत्रप्रकृतावब्जेतिप्रेतत्याग्लाल
भेनइत्यग्नेदेवाकोपपत्तिकरणांतांपाणीतिविध्यां

न्मदेकादशावदानप्रासभावेनकथंदेवतासंबंध
भेदसिद्धिः यद्यपितत्रानेकमासाहुतीयागविधाषु
पाकरोमत्वंमादवैमृध्यार्थंउक्तस्यपित्रतेकयाग
कल्पतेशाकानेवक्तंतथापिईशानापपरस्वतन्त्रा
लभतइत्यत्रभावात्पर्यगिनकरणांतारीति
विधानेतनैकादशावदानगणप्रासभावाद्या
गाभेदोऽनुरूपणाहः नचतत्राम्लयागेमकावंतद
हिपरस्वतांप्रत्येकंकरणीभूतानांसमुच्चयःसी
क्रियेतनसमुदितानांवाकरणताः नाद्यः ॥
तथासतिवहुत्वस्यकरणेतानवच्छेदकत्वादसम
उक्रमकावेणायागभेदस्येवापत्तेः अतएवसा
ज्ञापत्वेराहरणेयागेकासिध्यर्थंपूर्वपदेसमुवि
तानामेवकरणत्वमुक्तंवार्त्तिककारनानांतरः तथाचे
प्रतिपरस्वतंत्र्यंजनोपाकरणादिसंस्कारानापतेः
प्रकृतेहिएयागसाधनीभूतेश्वपूर्वसाधनताप
यस्वियकरणेसंस्काराः कृतारहायितादशोस

कौ.
द्वि. खं.
९९

दायेकार्यत्वात्समुदायावयिषान्नेभ प्रत्येकं॰ते
ह्विदीह्निसंस्कारा: प्रतिव्यक्तिक्रियंते प्रत्यवयर्व्वसा
पतत्वापर्याप्त्याधिकरणोचतर्हि स्तिपद्विमितेसमु।
दाये प्रत्यवयवव्यापित्वे आग्नेयादीनां समुदिता।
नांस्वायत्तत्वेनप्रत्येकमितिकर्तव्यतानवयोधित
प्रत्येकमाथमतपवेतिप्रसक्तात्पञ्चत्वं नवैवं न
वमेद्रष्टकामसमुदायस्याग्निपदवाच्यत्वसंगी।
कारपिहिराणपाकलप्रोत्तास्यप्रमीष्टकाकार्यत्वा
नाद्रूपसर्वपदकवाराणान्तद्ययाति: त्वावत्समुदाय
पदस्यसमित्वेषाविशेषविशिष्टेष्टकाद्रूपसमुदा
यिपत्वस्यैवांगीकारात्तस्मात्समुदायस्यसा
यत्वेप्रतिपत्तसंस्कारात्ययान्नै: पयत्वाद्धाकये।
याशेकयोनिर्दृषैवकिंचैवंवसंतवाक्येपियागे
कंकिमितिजांतिरक्रियेतपकादशावदानत्वा।
णाद्ययोत्प्रसक्तानैकत्वस्यार्थिकत्वेनपरिहा।
र्हंशाकाताल: अथास्तमवतमत्पकोवस्यहा ॥

द्येकर्मभेदस्ततो वसंतवाक्येपि तत एव भेदसिद्धेः किमव्या
पकेन स्वरूपासिद्धेन चैकादशावदानतागणान्तुपपत्तुपपत्त्या
मेन तस्मात्सिद्धः प्राजापत्यवाक्येष्वन्त्येष्वप्येवं जातीयके
ष्वकर्मभेदः अतएवैकपशुसाध्यताच्यातिदेशसामान्तुवदहोता
भवति: अन्यथास्यामदृष्येनतत्राप्यतेः अतएव संबंधभेदो
गीकारेपि अनेकसंबंधोपपादकैकयागकल्पनेवलाघ
वादक्लिष्टयास्ते· संबंधानामुभयथाप्येकानेकयागकल्प
नयोपपत्तेर्लाघवीयस्त्वात्यायैन्द्रयागपश्वेकतासाध्यातिदेश
शास्त्रस्यैवनियामकत्वेनेति विशयात्· अतएवानेकयागकल्पना
यांगेरवमपिप्रामाणिकं· एवं विशेष्यानादावपिद्वैकता
प्राप्तिचोदक एव नियामकः यावन्मूलेऽवदानगणैकता
प्राप्ताप्ति होतृकरणंनदति शयार्थमितिविक्षवं· तस्मात्
सिद्धेधात्वर्थभेदस्तत्रैवातु भावनाभेदः पूर्ववतः अपूर्वभेदस्त
भावाभेदत्वात् पूर्वभेदं विनाभावनाभेदानुपपत्तेरदृष्टव्यः प्रयो
जनेरपूर्वयद्वेसंबंधे येकत्वं पत्नेष्ववदानप्रकृतिप्रत्नपशुगा
तत्रप्रदायस्यदेवतासंबंधात् तस्यचैकत्वेन प्रकृतिप्रमदेव
वतासंबंधेपिह निमित्तोत्पाकरणादिधर्मजातं सहदेवका
र्यं· तदपिदनियोजनविशसनादिप्रतिपशुप्रयोजनाद्वै
पेनकार्यं· तथापकस्य पशोर्नाशेतत्र हविस्तदायस्य ना
शेन तहुतिसंस्कारानामपि ताशान्दातीयमानपशुसहि
तेनापशुसमुदायान्तरेण भवपि संस्काराकार्याः तत्पशुवि
शसनेतरा मेत्रावरुणाजो पशोः त्वपशूनांतरायपशुसादमीया

कौ॰
वि॰ धा॰
८२

तिः संबंधभेदयत्वेनुपकारणविस्मरणेप्यिपातस्यैकास्यज्ञातत्वा
मतदर्थंप्रतः करणं सिद्धांतेनुपमूतामेवदेवतासंबंधान्नत्यमा
णविशेषत्वेनप्रतिपत्तिप्रोक्षणादि पकपत्तप्रोक्षणादिना
प्रोचतत्रैवसंस्कारकरणंविशमतोन्नरनरमपेकस्यैवोत्पत्तिः
विस्मरणेउनर्थगाकरणमितिध्येयं ·हृत्संग्रहः ॥ ८ ॥ः
संज्ञाचोत्पत्तिसंयोगात् ज्योतिष्टोमप्रकृतरूपयते त्रयेष्वज्यो
तिरष्टोहविश्वज्योतिरष्टोहसर्वज्योतिरेतेनसहस्रदक्षिणे
नयजेत· एतेनर्हिंकामोयजेतेति· तथाग्रयेष्टोहगोरष्टोह
प्राष्टुरित्यादिच· तत्र किंज्योतिष्टोमात्कर्मांतराण्येवसंज्ञा
काति विधीयंतेउततस्यैवेताः संज्ञा इति विचारः पादाध्याय
संगतिस्तुश्चेन्नतेनरानुसंख्यावत्संज्ञायाः स्वसमातनाधिक
रणत्वाश्रयप्रतियोगिकभेदव्याप्तत्वहूपपरणकत्वतिवे
शितासावाननभेदकत्वेतिपूर्वपक्षोत्थानात्स्प्रसूदाहरणे
पा तत्राष्टौ यज्ज्योतिरित्यादीतितावद्विभज्यमानस्यां
शत्वाभावाश्रीगिणावाक्यानि· एतेनत्पत्तिस्त्रत्वंगोप्रमा
णभावात्तस्मिन्संदीदेतिग्रवृत्तनर्थसिद्धिगादं· नत्वा
ष्टोहज्योतिरित्यादिवाक्येषुप्रत्यमानत्वादस्तीत्येतद्
ध्याह्रीयते· तेनत्वभेदकप्रमाणाभावाद्भक्तनपवया
गोत्पचेतेः तथाहि· तत्तावदवशाद्धांतरमस्तितत्स्यभा
वतामात्रभेदकत्वेनावहृत्यातोस्यभावतातत्पवयागो
॥ः वत्वेदकत्वेताभावात् ॥ः ॥ः ॥ः
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ।।।। ।।।। ।।।। ।।।।

सिद्धे हि यागांतरे तेन स्वप्रामाण्ये ताद्धि विभावनावाकल्पेत च
तन्नित्ये हि: शास्त्रांतरन्यायप्रमाणिका । अन्यथा विधिष्वनध्य
वणाभावात्तदाभ्यासोपि । सहस्रदक्षिणादिवाक्येतत्स्वेपि
वाक्यान्तरस्यार्थाभावात्तदाभ्यासस्तदास्य फलाफलत्वेवपर
स्यापि स्वर्गादिवदुपपत्तेश्च । नच गुणा: ज्योतिष्पदि शास्त्रांतरं ता
मत्वस्य संख्यापितत्वात् । गवादिशास्त्रानामपि दक्षिणात्वेन फल
त्वेन च गवादीनां प्रामाण्यान्नत्वप्रत्याश्यैर्ज्योतिष्टोमनाम्ना
न । न च गोत्वेनसामान्यविधेस्तु विधानोपपत्ते: प्रकृते च कर्म
णि उत्पत्तिशिष्टसोमावरोधान्निवेशानुपपत्ते भेदाव्यवस्था
व इति वाच्यं । गुणाच्चापि पदस्यानामत्वेतानुपपत्तौ अपू
र्वांतरकल्पनात्सर्वैकर्मांतरकल्पकत्वेप्रमाणाभावात् ।
न च वाजिनवत्कर्मांतरप्रवृत्तिनिमित्ताभाव: गोसंबंधस्य प्रा
प्तत्वेनसमिदादिवत्तस्यनामत्वोपपत्ते: अतो न ता व
ज्योतिरादिपदवाच्यगुणस्य भेदकत्वं नापि सहस्रदक्षिणादे:
तस्योत्पत्तिशिष्टगुणाविरोधित्वाद्भेदकत्वानुपपत्ते: नापि
प्रकरणांतरं: अनुपादेयगुणत्वात् । अपि वाक्यैतत्स्वेपि
प्रकरणाद्वैपरीत्यसर्वतत्कर्मयोगात्रोपपत्तिसत्वेनात्राति
प्रमाभावाच्च । न च अपिकारार्थीयशब्दस्य सामान्यकर्मांतरविषया
धिकारावगमात् सर्वकर्मप्रत्यभिज्ञानार्थेन प्रकरणव्यापारा
संभवादेतच्छब्दस्य च जघन्यत्वेनतदुपस्थितकर्मांतरत्वानुपपत्तेवल
तेच्छदादिसर्वतामांशस्वैप्रकृतनपरामर्शितेपि एतच्छब्दस्योभया
सामानाधिकरण्येन संनिहितप्रत्यवमर्शयोगानुसारेणाप्राप्तत्वेवधार
णात्सर्वशास्त्रे तेषेव तत्प्रमाणपरामर्शित्वसाध्युपपत्तेर

कौ·
द्वि·थ·
९८

संनिधिसमवेततत्सहकृतफलहेतुत्वानुपादेयगुणस्य प्र
करणांतरन्यायेन भेदकत्वोपपत्तेः नचात्राप्यशास्त्रस्याने
नर्थक्यत्वं शक्यते शंकितुं तवमते शास्त्रांतरार्थप्रतियोगि
नकर्मांतरस्यासत्वेन तदर्थकत्वानुपपत्तेः कामनातोक
र्मांतरांभिन्नप्रयोगविधिपरिग्रहे णक्रमासंभवाच्च ।
उत्तरकालतामात्रस्यानुप्राप्तत्वेनाप्यशास्त्रवैयर्थ्यापत्ते
श्च· अतएवएवंप्रकृतापेक्षपरत्वस्याप्यनुपपत्तिः॥
नहि संहत्यफलसाधनत्वाहास्यादंगांगिभावाद्याप्रति
देशासिद्धर्ण्यवात्तायो· नैरपेक्ष्येणफलसाधनत्वात्· तां
त्वः अप्यशास्त्रविनापिनत्सिद्धेः अतएवएवंप्रकृतक
र्मापेक्षित्वपरत्वातंगीकारेपिअत्रैवादार्थंएवंप्रकृतज्योति
ष्टोमविषयेपेक्षित्वपरत्वंभवीष्यतीत्ययास्तं· तदभावेपि तदथा
नुष्ठेतीतिवचनसिद्धेः अतःपरिशेषादयशास्त्रारूपसामस्मि
निवद्यधिकारार्थत्वादवश्यमानुष्ठानमेवप्रकरणांतरन्यायेनकर्मां
तरत्वमितिचेन्न· ज्योतिरादिसंज्ञकज्योतिष्टोमप्रयोगवि
शेषाधिकारार्थत्वेनाप्यत्राप्यशास्त्रस्यसार्थक्येनप्रत्यभिज्ञातावि
च्छेदानुपपत्तेः तथाहि· ज्योतिरादिसंज्ञास्वावच्छेताः ज्योतिष्टोमस्यै
वप्रकरणात्· नैवैववन्दामागरीत्याप्रवृत्तिरितिभिन्नसत्वाच्च· तथा
चैतासांज्योतिष्टोमसंज्ञयाविकल्पेनसंकल्पादावुल्लेखः अतएवज्यो
तिरादिसंज्ञोल्लेखयुक्तयागप्रयोगाधिकारार्थोपशास्त्रः तत्प्रयो
गेनैवज्योतिष्टोमसंज्ञोल्लेखयुक्तयागप्रयोगप्रत्यभिज्ञातोच्छेदा
भेदसहस्रदक्षिणादिव्याहति· एतदभावेहि सर्वप्रयोगेष्वेवतत्प्रा
प्त्यापात्· सतित्वस्मिन् सर्वोपि कृतार्थतास्ते ॥ ॥

बप्रयोगविशेषाणामेतेनैतत्वेनपरामर्शात्महस्वदहिगा
दिकमप्यितत्रैवेतिनिष्पत्तिः अतएवमसत्वस्यहादशशतेना
दृष्टेपुत्रशेषाविकल्पः कर्मैकतत्वपक्षेप्रसज्यतेमहस्वदहिगो
नपञ्जेनैवेतावतैवचार्थसिद्धेर्वाकांक्षानिराणात्पतहावच्छातत्वे
नकाष्ठेतर्पकः स्यादितत्वपर्यायत्वं तस्मादयशाहसप्रयो
गविशेषप्रत्यभिज्ञाहेदकत्वेपिकर्मप्रत्यभिज्ञाच्छेदकत्वा
भावात्प्रकरणांतरत्वायेनकर्मातरत्वं अतएवावृत्पादेप्र
गुणाभावेपिप्रपत्ययहमाद्वेगौवात्मकभेदःप्रत्ययपात्वं तथा
लभतंगीकृतभेदकप्रमाणेगत्यत्वासेनसंज्ञयैवसत्रभेदो
पपत्तेः कणंकमैकामितितवाच्यं संज्ञाहिसंख्यावत्पृथक
त्वतिवेशस्वाभाव्याद्धाभेदिकारूणावत्पूर्वकर्मणापतिवि
शमानत्वाहा नायःसंज्ञायात्वयापूर्वकर्मवाचित्वानभ्युप
गमेनशक्तत्वसंबंधेनापिपूर्वकर्मग्रहीतत्वाभावाह्यास्य
ग्रहीतत्वाभावाद्वसत्वसमानाधिकरणस्याप्रप्रतियोगिक
भेदव्याप्तत्वपद्ययकल्पकनिवेशितासंभवात् नद्योकवि
यहयकल्पकनिवेशितासंभवेपिद्वयोः संज्ञयोःपरस्पराप्रत्यभि
महमित्वात्वरूपसंतस्यासंभवपवटकलक्षणादिपणपेशद्ध
योसंज्ञयोरेकाश्रयत्वस्यापिदर्शनात् नाद्यः मध्यातेवगुणा
प्रत्यंतर्भावप्रसंगात् किंचातिविशप्यात्वमपिकिमनेक
शक्तिकल्पनप्रसंगाभियाउतवैयर्थ्यप्रसंगात् नाद्यः ॥
अनेकशक्तिकल्पनस्यकर्मांतरत्वपक्षेपिहल्याग्याप्रत्कत
ममप्याप्रभेदाग्नदाश्वितशक्तिभेदेपिग्रर्थस्यैकत्वात्नहिवव

नैकत्वकल्पने लाघवं अन्यत्वकर्मान्तरपक्षे तत्र भावनान्तरवा
चकविधिवाचकल्पनाभावाल्लाघवं ज्योतिरादिवाक्येषु
हि प्रकृतं ज्योतिष्टोमेन मेन कुर्यात् तत्र विहिताया वत्स
हस्रदक्षिणादिद्रव्यस्य फलकं ज्योतिरादिसंज्ञामात्रं
क्रियते इति तत्र विधिभावनावाचकपदापेक्षा॰ वस्तुतस्तु
ज्योतिष्टोमपदेपि ज्योतिषां स्तोमो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पदार्थ
स्य यागस्य लक्षणात्वात् सर्वज्योतिर्विश्वज्योतिपदयोरपि
तथैव यागस्य लक्षणीयत्वात् ज्योतिः पदेपि च भासमान
भामेतिवत्स्वार्थवाचकपदघटितपदगणस्य संबंधेनव
तंतेवसंतेज्योतिर्भाषजेते इति वचनागस्य लक्षणीयत्वावग
तेरस्यपातज्ञापिकर्मान्तरत्वापत्तेः ईदृग्विवादाद्येषोपद
योरपि चस्वशक्यसंबंधेन लक्षणाभ्यां तेर्वैकापि शक्ति
कल्पनाप्रसंगः तदेवमस्तु कर्मशाक्यसंबंधात् यागक
ल्पनातः पूर्वमप्रसिद्धत्वात् शक्तिकल्पनेति गौरवं॰ तत्सः
सहस्रदक्षिणादिद्रव्यस्य फलकत्वे तस्मार्थक्यस्योक्त
त्वात्॰ किंच तव मते संज्ञात्वसिद्धावेव प्रमाणाभावः
ततावद्गुसिद्धायः तूहत्वेनतत्स्वबहूतिकत्वाभावात् ०त
वाक्यभेदोरुगणानुशाब्दुपादानात्॰ तस्मात्त्वनाय पूर्वकर्मा
न्तरसिध्यन्नस्कालं संभववप्रपितत्तः पूर्वमरुपस्थितेर्न्तर्नी
मथेयत्वबोधक इति कथं तद्दोधात्कर्मान्तरत्वबोधतत्वक
र्मान्तरेप्रहतिनिमित्तमस्तिउक्तप्रहतिनिमित्तस्य ॥

ज्योतिष्टोमैकवि ॥

॥ ष्पन्नत्वात्· अतोपि सिद्धभेदकप्रमाणेन सिद्धस्य संज्ञात्वस्य ज्योतिष्टोमे
के विषयत्वावधारणेन संज्ञयापि भेदसिद्धिः तेन सिद्धभेदकप्रमा
णाभावान्न कर्मान्तरमिति निरस्तं ॥ भिद्यते भेदकान्तराभावेपि संज्ञया
एव भेदकत्वात्कर्मान्तरत्वसिद्धिः तथा हि संज्ञात्वस्यैव तावदेवं सिद्ध
तिः ज्योतिरादिशब्दानां ज्योतिष्टोमेतरगुणविधयः अत्र तिष्ठ
सोमः वरोधादिना तत्र गुणविध्यानासंभवात्· अतः कर्मान्तरत्वापे
क्षयालब्धभूतं संज्ञात्वं तावदवधार्यते· तत्र यद्यपि प्रकृतत्वाद्व
ति निमित्तावगमाद्व ज्योतिष्टोमविषयकत्वेनैवावधारितं तथापि व
ल्प्रमाणेनात्र हि विषयकत्वबाधेपि न संज्ञात्वस्यापि बाधः तद्धि
ज्योतिष्टोमविषयकत्वाभावग्रहः संज्ञात्वाभावः अन्यविषयि
संज्ञयाः संभवात्; अतश्चान्यविषयत्वासंभवनिश्चयाभावादग्नि
प्रामाण्यान्तरं पूर्वं प्रमितं बाधकाभावे तावत्तिष्ठमानं पूर्वविषयास
भवाद्विषयान्तरं स्वसंगतये कल्पयतीति युक्तं संज्ञाप्रमाणको भे
दः एवं कर्मान्तरे प्रवृत्तिनिमित्तावगमयत्वात्त्वविषयत्वासंभव
निश्चायकमन्यत्र भवति बाधकः अपि तत्रैवस्य पूर्वप्रवृत्तिनिमित्ता
नवगमेपि वक्ष्यमाणरीत्या कर्मान्तरवोधेनाकालमवगमासं
भवात्· अतएवोत्पत्तिवाक्ये स्वसामान्यस्य पूर्वसामान्यतः
किं च दस्यप्रवृत्तिनिमित्तं भविष्यतीत्यवधार्य संज्ञात्वेति गौरितिमे
दावधारणेन रं तद्विशेषनिश्चये नैव बाधकं यत्प्रमः नचाव
धारितेपि कर्मान्तरे ज्योतिरादियदार्थं तत्र गुणविधित्वोपपत्तेः सं
ज्ञात्वे प्रमाणाभावः· अतश्च कर्मान्तरत्वावधारणात्पूर्वं निश्चितम
पि संज्ञात्वं उत्तरकाले गुणविधित्वोपपत्त्या बाध्यते· अतश्च वाजि
नवत्पत्तं गुणादेव कर्मभेदः स्यव धार्यतामिति वाच्यं विशिष्टवि
धित्वेरवभिधागुणविधित्वाभावनिश्चयेन संज्ञात्वेबाधका

कौ. भावात्· एवं सत्यपि यदि सोमवाजिनवदत्र सहितिनिमित्ताभावे
द्वि. पा. वयार्थेनतत्तोविशिष्टविधिर्गौरवापादकमपिव्यागविधिमेव
७. निश्चित्य संज्ञात्वबाध्येनत्वतत्वमितिः अतोयत्र संज्ञात्वं सुर्वप्रमितं ।
उप्रस्कालं मपिचनबाध्यते अ संज्ञयाभेदोत्पत्त्यत्वग्ग्रागादिति विवेकः
किंच तत्र प्रहृतिनिमित्तं: तदुच्यते· ज्योतिः शब्दादीनां तावद्योततोऽद्युते
रित्यादेशज्जयोगादिके मित्त् प्रत्यपेक्ष तेष्वादिभूतस्य च तदकार
स्यजादेश ज्योतिः शब्दप्रवृत्त्यवगतेः स्वफलसाधनत्वयायोतन
रूपसबन्धार्थयोगेनैव ज्योतिः शब्द प्रवृत्तिः समस्तफलसाधनत्वा
ख्येतरपिसंबन्धः यद्यपि चेदं प्रवृत्तिनिमित्तमपि प्रसक्तं तथापि क
र्मात्वेन तद्विकल्पनया प्राचीनप्रयोगस्य सहकाधिकारणत्व कल्पन
यावता तिप्रसंगः गवादिशब्दानां तु प्रवृत्ति देशप्रसंगा संबंधेन त्वा ।
द्यानत्रप्रागभावः फलसंबंधे न च लाद्यलौकिक स्यात्प्रहत्ति निमित्तो
पपत्तिः ज्योतिरादिषु देशविवासु प्रवृत्ति देशेन ज्योतिः पदप्रवृत्ति
हृदादिसमस्तस्तोमसंबंधात्मलाद्यलौकिकाणोपपत्तिः अतः कर्म
त्वेपि प्रवृत्तिनिमित्तस्य सत्वात्संज्ञात्वनिष्ठ्यपयोपपत्तेऽर्थक तत्र भाग
के कर्मे तिरवं· न च संज्ञात्वसिद्धावपि तस्यातज्ञ विषयाज्ज्योतिष्टो
म विषयत्वस्यैवोपपत्तौ विषयांतर कल्पकत्वानुपपत्तिः प्रकृतस्तो
मयोगस्य ज्योतिष्टोमसंज्ञाव्यवहारेन संज्ञांतर विषयत्वानुपपत्तेः
तथा हि संज्ञाकार्यस्य व्यवहारस्यैकेनैवोपपत्तौ संज्ञांतरस्य ताव
वैयर्थ्यमेव· न च विनियमनाविरहादेकलिंकोबीहियवादि
वदेतत्ना· अथशब्देन सोमयागाधिकारविच्छेदार्थकेन विति
गंतेशकल्वात् सोमयागाधिकारमध्यवर्तिनो हि संज्ञांतरवि ।
षयिणी तिष्ठीति निश्चीयतेन विकृतिनाधिकारके नैकवर्ण्यवित्ति
गमनानिरहः न चाथशब्देन सर्वसंज्ञावतिकितप्रयोगस्यैवा

धिकारविच्छेदात दर्शयेनैवेतत्कृष्टस्य संस्कृतं तत्र प्रकृतप्रयोग
परामर्शित्वागतेरत्तग्रसहस्रदक्षिणादिमवर्थत्वेनसंता
नेनसार्थक्यमितिवाच्यं कर्मणएव प्रधानत्वेनश्रुतः कृत्स्नक
स्याप्यशैत्नाधिकारविच्छेदात सर्वत्वात्साक्षात्पक्षितार्थमा
त्रपरत्वेनैतत्कृष्टस्य ज्योतिरादिपदवाच्यकर्ममात्रपरामर्शि
त्वावगतेरव्युत्पत्तिसिद्धसंस्कृताकृतकर्मपरामर्शितां गीकार
स्याप्युक्तत्वात्‌· नहिपरोक्षितपरमवाच्यवेपरादोबदंपदश्रुता
समर्थत्वात्परामर्शः कश्चिदृष्टः अन्तः महस्रदक्षिणादि
वचस्याप्यनलकत्वासंभवात्कर्माधिकारविच्छेदार्थकेतवा
च्यशब्देतस्यैवसंस्कृतोज्योतिरादिसंज्ञातां विलंबितत्वावृथार
णाममीक्षिपवादिवहिकल्पोपपत्तिः अतएवयत्रतत्किंचिति
यामकंलभ्यतेतत्रविकल्पोंमीमितियत्नएवयद्याज्ञैस्यात्तरोज्योति
ष्टोमः प्रायणीयमनर्भवतीत्यत्रैवस्यात्तरप्रायणीयपदयोः अ
र्थहिवैस्यात्तरदेवमग्रहणात्म्यातत्वाद्गोपिप्रसंगेतत्तदेवता
जन्योपकारलाभाहैस्यात्तरपदवाच्यत्वोपपत्तेवैस्यात्तत्पदंतत्स
त्वात्पायेवतामपेयंप्रायणीयपदमपिप्रायणस्यग्रहणायोगेत· प
तयोश्चविनिगमनाविरहेणाहृयोरपिप्रकृस्मिन्नेवकर्मणिति
वेशावगमादेकसंज्ञावरुद्धेसंस्कारस्यवेयर्थ्यमित्येवं विधस्य
वेतंत्ताभेदवानवायस्याभावेनकर्मान्तरबोधकत्वासंभवाद
नग्नीत्रादिवत्संकल्पादावेकस्यैवस्त्रीवृतस्येवंविकल्पयव·
ज्योतिष्टोमपदंतज्ज्योतिष्टोमविधिं तदुपतिप्रसवार्णस्यामातिदेश

कौ॰
द्वि॰ अ॰
७१

कंपत्तदभावे क्रियायत्नसामान्याद्वाक्याद्ग्रहविध्यंतपवमाक्यात
तज्योतिष्टोमविध्यंतइतिविरोधेनसैवप्राप्तस्यर्यज्योतिष्टोमपदं
तेनयवत्सर्वस्मिन्कर्मण्येकसंज्ञावत्त्वेपिसंज्ञांतरस्यकार्यांत
रस्यकार्यांतरस्यकल्पनयासार्थक्यंयत्रवानिगमनाविरहेणद्व
योरपिविकल्पस्तत्रसंज्ञायाःकर्मभेदकत्वाभावेपियत्रसर्वकर्मण्ये
कसंज्ञावत्त्वेसंज्ञांतरस्यवैयर्थ्यप्रसंगस्तत्रतेनस्वविषयस्थि
र्यंकर्मांतरंकल्प्यताम्आवश्यकत्वेच अस्तिचप्रकृतेज्योतिष्टोम
संज्ञायाउत्पत्तिशिष्टत्वाभावेपिअविधिश्चाधिकारेसमाम्नाता।
तेनतयाप्राप्तिक्रमवरोधः ज्योतिरादीनांचविधिश्चाधिकारेसमा।
म्नातानांकार्यांतराभावाद्वैयर्थ्यप्रसंगोततेरनवरोधः अतएव
वसंतेज्योतिषायजेतेत्यत्रअविधिश्चाधिकारेसमाम्नातात्ज्योतिः
संज्ञायांश्चज्योतिष्टोमसंज्ञैकदेशत्वेनतदनुवादकत्वमिति
रत्वेनतस्याप्यवज्योतिरिसंज्ञस्यैवतन्निमित्तसंबंधोपितज्योतिष्टो
मस्यैव अतएवचतत्तदनुवादकत्वंयज्ञोनित्यादावितरत्रसर्वसंज्ञा
वत्त्वेसोमयागेऽग्निष्टोमसंज्ञायाःकथमपिसार्थक्यासंभवादस
माप्याधिकारविधेःसंज्ञयाकेवलयैवकर्मांतरवत्तिष्ठिः
तवचनत्वद्वयोरपिसंज्ञयोरुत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषाद्विकल्पो
वैपरीत्यंवाकिंनस्यादितिवाच्यं ज्योतिष्टोमपदस्यहितत्तन्निमित्त
स्यत्रिवृदादिस्तोमसंबंधस्याग्रहंवाप्यहीनेतिवचनेनसोम
यागेप्राप्तत्वंउपपन्नमात्रत्वात अतःक्रमप्राप्तत्वात्तन्निमित्तवज्ज्योति
ष्टोमसंज्ञावत्त्वेसोमयागेऽग्निष्टोमसंज्ञायाः ॥

सार्थक्यासंभवाच्च नैतद्यागकर्मान्तरत्वे । नचैवं वृत्तांतर्भावः शं
कनीयः संज्ञाया हि पूर्वस्य कर्मणो नियमेन तत्कार्येतिराकां
क्षावशात्समस्तेवस्यैवैयर्थ्याभिधाभेदकत्वं स्वगुणेन पूर्वकर्मणो
नैराकांक्ष्यान्नियममनाहत्य तत्र स्वस्याति विशमात्तत्र मात्रेणो
व भेदकत्वं न हि वाक्यभेदप्रापादकत्वगुणभेदस्य लेपूर्वस्य विहवा
क्यविहितस्य कर्मणो नैरपेक्ष्यं संभवति । अतो नित्रेवेषु संभ
वेतत्गुणस्य भेदः । कत्वा वैयर्थ्येन तत्तु संज्ञाया इति वैलक्षिण्यं ।
तस्मात्सिद्धः संज्ञया कर्मभेदः । एवं चतस्म्रहिजातीययागत्वप्र
कारकयागविशेषकशाद्वलावक्छिन्नं प्रतिवृत्तिमतासंवधेन
तत्तद्देवतात्तस्य कारणत्वकल्पना ल्लाघवं । अन्यथा कर्मा
न्तरत्वात्तस्यैव ग्रामात्तद्देवत्वा नाना भाववेपि प्रदानत्वज्ञात्वेत
त्तादृशकार्यत्वाविच्छेदकावक्छिन्नं जनकत्वाद्याभिचारापत्तेः । चटक
लवादिपर्यायपदस्य ग्रावणाद्यवक्छिन्नो न रत्नादृशशब्दत्वा
वक्छिन्नं प्रति तत्तद्देवतात्वानस्य कारणत्वमिति कल्पनातका
र्यतावक्छेदकगौरवापत्तेः । अतो ज्येषज्योतिरित्यादिविश्वजिद्वाक्योद्भी
णि कर्माणि तत्संज्ञाभिर्विधीयन्ते । तेषां च यागरूपत्वेऽत्रफलता
वस्मादाशणभमाणकानिर्देशोत्संवत्सराणवाक्ये यागानुवादादाहाति
रिच्यते । नापि च कर्माणि पतक्षके नारूपं तदुस्तद्दक्षिणादिक्रिया
तं फलवाक्ये च तेषां फले विधानं एतेनैवैकमेव च तेन समुदाया
निश्वायेणराजसूयवदुक्तं वलनगण्यं । विश्वज्योतिरादिवाक्यो
क्तावषशादितत्पूर्वयागाधिकारविच्छेदापत्तिर्यागांतरेत्वसा
धिकारार्थत्वाच्च पूर्वयागे फलकल्पनापत्तेः सर्वथा सिद्धो भेदः

प्रयोजनं पूर्वपक्षे मन्त्रस्य दक्षिणायागप्रकृतित्वमते सोमयागां-
गत्वाद्यान्तप्रयोगेपि तदनुष्ठानं सिद्धान्ते तु विकृतिविशेषांगत्वा-
न्नास्मेति द्रष्टव्यं ॥ एवं सत्यपि भेदिकाश्रयान्नावेव संप्रांते वेणसंयो-
गादिति व्याख्येयं ॥ ७ ॥ अरुणाभ्यः पूर्वसंयोगेवाक्ययोः समत्वात्
चातुर्मास्येषु वैश्वदेवपर्वणि वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन-
मिति श्रुतं ॥ तत्रामिक्षावाक्येनाव त्वाम कर्मानुवादेन द्रव्यदेव-
तारूपाते करणविधानान्नाकाभेदापत्तेः पौर्णमास्य यिक-
रोणसंज्ञातुः केनवाक्यभेदापादकेन गुणेनैव कर्मविधिनात्वा-
मविवादं वाजिनवाक्ये तु किं पूर्वयागानुवादेन तान्यतरविधि-
रुत कर्मान्तरविधिरिति विचार्यते ॥ पादाध्यायसंगती पूर्व-
वत् अतेनतानुसमत्यणासंभवे वैयर्थ्यं भंगसंज्ञान्तरगुणयोरवांत-
रभेदकत्व निविशामामनस्याभ्यासंज्ञाविचारानंतरगुणविचारस्य-
तिसंगतिः ॥ तत्र यद्यपि वाजिपदमस्वेप्रसिद्धं तथापि तेषां चतुर्थ्यु-
पात्तदेवतात्वेनाप्रसिद्धत्वाद्वाजिपदस्य यौगिकत्वावगमे वा-
जमनं वियते येषां ते भितिपुत्पत्त्या वाजिपदस्य मिक्षात्वे वाजन-
पानयोगेन पूर्वोपस्थितविश्वेदेवपरत्वावगतेस्तत्संबंधेनैव वा-
जिनद्रव्यं विधीयते न तु पूर्वदेवतासंबंधेन तत्त्वदेवतासंबन्धा-
याग: कल्प्यतां तेन पूर्व: कल्प्यते किंतु विश्वेदेवदेवत्याया-
गमेव कल्पितेन पजिपदेनाद्यत्र वाजिनं विधीयते ॥ तत्र-
श्च विवक्षितत्वाभावाजिपदं कल्पितपजिपदस्यामिक्षाया-
गतार्थ्यप्राहकमिति वं द्रष्टव्यं ॥ अतएव विश्वेदेवदेव-
त्ययागोद्देशेन वाजिनविधा ॥

ताहिशिष्टादेशे वाक्यभेदोऽयमाशंक्यः वाजिपदस्य तात्पर्यग्रा
हकानुरोधेन विजातीयपापरत्वांगीकारात् कस्मिन्नपि वाजि
पदेन वाजिनान्वयांगीकारादेव चकारककसंबंधप्रसंगात्तद्वर्ष्य
नवाजिपदानन्वयोऽप्यनाशंक्यः नवतात्पर्यग्राहकस्यापि वाजि
पदस्य वाजसंबंधाविशेषस्य प्रकृते सर्वदेवतेभ्यः स्वापकत्वास्या
पापत्ते वक्तृवचनस्याविष्टताभिप्रायत्वांगीकारेऽपि प्रकृ
तेमहेन्द्रदेवतोपस्थापकत्वस्यापत्तेरामिक्षायागमात्रतात्पर्य
ग्राहकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं वाजिशब्दस्य सर्वतात्पर्यकत्वात्
स्यवाचव्यवहितपरामर्शकत्वसंभवेऽव्यवहितपरामर्शकत्वस्या
नुपपत्तिसिद्धत्वाहिम्नदेमात्रोपस्थापकत्वसंभवे तामिक्षायागा
तात्पर्यग्राहकत्वोपपत्तेः नचैवं सत्यपि शिष्टवाक्यवैयर्थ्या
निवेशः शंक्यः साक्षाद्वचनेनैव तस्मिन्यागे वाजिनविधानात्
अतस्तस्यैव तस्मिन्नेव यागे वाजिनमिति वाक्येऽसत्वेऽप्यविशि
ष्टप्राबल्यमप्युपपत्तेः शक्यं वचनस्याति भावाभावतस्यैवावाप्तमी ति
दृष्टव्यं तेनामिक्षयापि सह वाजिनेन समुच्चयो विकल्पो वा
पदितात्पर्यग्राहके वाजिपदे गाजन्यापूर्वाश्रामिक्षायागविशे
षणत्वं ततः समुच्चयः पक्षांतरलक्षणत्वं ततो विकल्प इति द्रष्ट
व्यं अथवास्तु वाजिनपदमामिक्षायागनामधेयं वाजिनस्या
स्यामिक्षानिष्पन्नत्वयाशक्तल्लोहितादिवत्त्यागसंबंधित्वे
नसामान्यात् अतस्तत्संख्यान्यायेन वाजिनपदेनामिक्षाया
गमात्रमत एव वाजिदेवतात्वमामिक्षापिवत्तु नाभिधीयते
नच वाजिभ्यो हार्यसत्तदेवताभ्यो वा प्रसिद्धेरितिशंक्ये
नतेनाप्रसिद्धानामपि वसंतादिवद्देवतात्वोपपत्तेः ॥

कौ· हि· या· ७३

एवं च वाजिपदस्य लक्षणार्थतायोगेपितवास्मिन्पक्षे यजि
कल्पनायामावश्यकी· वाजिनपदेनैव तद्रूपस्थितेः तस्मा
द्वेदकप्रमाणाभावात्प्रकृतहीनाप्रकृतयागभावनाप्र
र्वकल्पनाविशिष्टविधिगौरवाच्च भावनाद्वकर्मैक्यमेवयु
क्तं किंच: सत्यप्युत्पत्तिशिष्टत्वेपयस्यासंख्यायाः पूर्वकर्म
ण्य निविशमानायाआपित्वसंगतयैकर्मेत्यत्रिपरा
स्तं आपित्वप्रमाणादनेन तत्रैव निवेशस्तथा वाजिनस्यापि
आप्रमाणादनेन विकल्पसमुच्चयाभ्यां वा तत्रैव निवेशोप
पत्तेर्नस्वसंगतयैकर्मेत्यनियतमाप्रस्थापनतवापित्तदा
पत्तेरितिप्रागेवाभिहितत्वात्· स्ववाक्योपात्तयोर्द्रव्यदेवतयोर्वा
क्यांतरोपात्तद्रव्यदेवतापेक्षया शीघ्रोपस्थितिकत्वेनता
भ्यामेव यागस्य नैराकांक्ष्यप्रतीतेर्न वाक्यांतरोपात्तयोस्त
त्र निवेशो युक्तः नचोत्पत्तिवाक्ये विशिष्टप्रतीत्या नैराका
ंक्ष्यावगमेपि विशेषणमात्रस्याववादादाभियातिक्याकां
क्षोपपत्तेर्वाजिनविधानापि वनदहलेन कल्पनाद्युत्पत्तिशि
ष्टस्यापि निवेशोपपत्तेः स्वरूपमात्रकांक्षाहेतुकसंबंधेन
कल्पकांक्षाहेतुकसंबंधस्य द्रव्यदेवतसौव सायिवायो
पपत्तेश्च० वाजिनवाक्यस्य यजेरधिकारायप्रकरण
❀ स्थापेक्षस्य प्रकृतत्वयागोपस्थापकत्वात् तदपेक्षे
वोपस्थापकस्याभिद्याकस्य यजेर्द्रव्यदेवतयो
रनपेक्षसंनिकर्षात्· किंच· उभयत्रापि यजि

|| कल्पकमाद्यपदेद्रवे ||

|| : || : || : || : || : ||

देवतासंबंधः सत्वाभिलापायामेकपदोपादानात्प्रतीय
तेवाग्नितस्य तत्पदोपात्ततयोपानादितिविप्रकर्ष तथाहि
वैश्वदेवीतितद्धितेनावह्निश्वेदेवाः प्रातिपदिकार्थः त
द्धितार्थश्चदेवतात्वविशिष्टोद्रव्यविशेषोपः प्रकृतः त
द्धितस्यसमासस्यदेवतेतिसर्वनामार्थस्मरणात् सर्वनाम्ना
हिबुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्नबोधकत्वमनुभवसिद्धं अत
श्चलाघवेनशक्तिकल्पनायांबुद्धिस्थप्रकारपवच्छेद
त्वादौतच्छक्तित्वादौवाशक्तिर्नतुतदवच्छिन्नेपितस्य
शक्तिमात्रेणलाभोपपत्तेः अतएवत्वाभिलापदस
मानार्थकत्वंसर्वनाम्नामुक्तंवार्तिककृता नचैवंबुद्धि
स्थत्वलोपवल्लाघवाच्छक्तिरस्तुतस्यग्राह्यबोधेभाना
भावेनशक्तिविषयत्वानुपपत्तेः नचैवंतत्तत्प्रकाराणां
युगपदनुपस्थितेशक्तिग्रहासंभवः शंक्यः । बुद्धि ।
स्थत्वस्यैवैकस्यशक्तिग्रहे उपलक्षणत्वात् शक्तिग्र
होपलक्षणस्यैवप्रकारतावच्छेदकत्वमित्यसंसर्गस्तु
भानाभानादयोदित इतितन्नकाश्चिद्विशेषः सर्वनामा
र्थेचदेवतात्वविशिष्टेतद्धितस्यशक्तिः तथाहित
द्धितपदश्रवणेनैवतावत्तद्बोधस्यावश्यमंगीक
र्तव्यं इतरथादेवतात्वमात्रबोधेभिलापदसामा
नाधिकरण्यानुपपत्तेः अतश्चसर्वनामार्थबोधस्या
प्यावश्यकत्वात्तत्रापिशक्तिः नचतस्यशक्तिमात्रे

कौ॰
हि॰ व्या
७४ ब

नवोपसंभवः तथात्वे सास्य देवतेति सर्वनामार्थक
त्वानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः तदाहि संप्रदाने चतार्थ्ये निव
दैतायां तद्धितश्रुत्यैवानुशिष्येतपत्तेन देवतात्वस्य प्रकृ
तिप्रत्ययार्थसंसर्गवलादेवभानोपपत्तेः सर्वनामा
र्थएव तद्धितस्य शक्तिरंगीक्रियतामिति निरस्तं सं
सर्गविधयाभासमानस्य पदार्थानुशासनप्रयुक्तो
रनुशासनानुपपत्तेः । अतो देवतात्वविशिष्टसर्वना
मार्थएव तद्धितस्य शक्तिः सर्वनामार्थस्य देवतात्वंप्र
तिविशेष्यतायां च विभक्त्यर्थान्वयएव बीजं विश्वदे
वास्तु सेत्यनुशासनेनानुशिष्टात्रापि न तद्धितार्थः प्र
कृतिपदार्थत्वात् तस्य चाधेयत्वं देवतात्वे संसर्गः दे
वतात्वस्य च निरूप्यत्वं सर्वनामार्थवैशिष्ट्यमिति प्रा
चः अस्तु वा देवतात्वस्यैव तत्वाच्यताः सर्वनामार्थ
स्यानुव्यक्तिन्यायेन बोधः सर्वनामार्थएव वा शक्ति
देवतात्वे तु रूढं तच्छक्तौ निरूढलक्षणा अनुशास
नस्य बोधस्तु तादृशमानफलत्वेनानिरूढत्वलक्षणा
ज्ञापकत्वेनवोपपत्तेः इष्टं हि तादृशमप्यनुशासने
कर्मणि षष्ठीत्यादौ न सर्वथाद्रव्यविशेषप्रत्ययस्य
तद्धितपदादेवजायमानत्वादेकपदोपात्तस्य च द्रव्यदे
वतासंबंधः नचैवमामिक्षापदवैयर्थ्यशंकनेनामि
क्षात्वानुपस्थितौ तद्धितस्य बुद्धिस्थप्रकारवाचिनः
स्वार्थबोधकत्वानुपपत्तेः ॥

तेनाभिलापदं तात्पर्यग्राहकं सत्तद्धितपदार्थबोधेच्छा
प्रीयतामिति देवतायामभिलासंबंधोपि तद्धितांतपदा
र्थोपस्थितिवेलायामेवेति न तस्य वाक्यीयत्वं अस्तु वा
तद्धितांतपदमात्रश्रवणे अभिलापदश्रवणेपि द्रव्य
विशेषसंप्रयोगस्यादा तद्धितांतपदाद्देवानिर्द्धारितद्रव्य
विशेषप्रतीतिरभिलापदं चचेपस्मादेवतानिर्द्धारण
र्थमिति न तस्य तद्धितपदार्थोपस्थितौ व्यापार इति न
यापि अभिलापदस्याविशेषणं तत्र व्याहृतिमात्रफल
कत्वेन अनिर्द्धारितद्रव्यविशेषदेवतासंबंधस्य पदश्रु
तिमात्रप्रमाणकत्वमस्याहं वाजिभ्य इति न चतुर्थी
पंचमी साधारणत्वात्कृतनप्रवर्तावतत्संदिग्धं कथं चि
त्वतर्थीत्वेन निर्णीयते चतुर्थ्यापि च संप्रदानत्वमात्र
वाचिनी प्रतिगृहीतृत्वासंभवाद्देवतात्वमेवतावल्ल
क्षणयावदेतन्न तद्द्रव्यसंबंधं देवतात्वे हि स्वमतिसंबं
धिनं द्रव्यं आक्षिपेत् थापतिविधयानन्तरग्राहबोधे
न तस्याभाने आक्षेपेणापि च सर्वप्रमाणाप्रत्यक्षपरोभ
वेत् अस्ति चात्र वाजिनपदसमभिव्याहारप्रवर्तनं
प्रमाणं अतो वाजिभ्य इति पदात्तद्विषयणी आकां
क्षैव केवलं भवे तेन तद्द्रव्यसंबंध इति तस्य पदांतरगम्य
तादाभिलासंबंधापेक्षया वाजिनसंबंधस्य विप्रकृष्ट

कौ·
हि·ष्या·
७५

त्वं वाजिनपदस्य नामधेयत्वपक्षेपि तदुपांशुयाजा।
धिकरणोक्तप्रकारेणनहितोपात्तदेवतात्वैविश्वेदेव
वत्तुल्येयागेचनत्युपात्तदेवताकानांवाजिनांनिवेशा
योगोऽदृष्टव्यः उत्पत्तसमनाशिष्टादेवतावलंचममसै
वनचपक्षद्वयोपितस्मिन्नेवयागेवाजिनमितिवहवा
मिक्षायागानुवादाभावेऽग्रानर्थकांकर्मान्तरविधानेना
पिवारितार्थ्यात् यज्ञाग्नसंख्यावदभ्याससाध्यापादनेनपू
र्वकर्मणिनिवेशाद्युक्तत्वहित्वादिसंख्यायाःपूर्वावधा
रितैकत्वादिसंख्यासमानाधिकरणत्वस्वभावतया
तयांगीकारेपिगुणेनतदभावान्नविवेशोपपत्तिः।कर्म
स्वरूपेनैकत्वेमसेवाभ्यस्तेनतस्मिन्नेकादशत्वंनिविश
तेः वाजिनेनसत्वाभिदासामानाधिकरण्येनानिवे।
शात्मकस्यापिपूर्वकर्मणस्तसोत्वानपायेनाभिद
गावरोधान्नवाजिननिवेशइतिवैषम्यं अतोद्रव्यदेतासंबं
धकल्पितयागान्तरमेवसान्नाय्यप्रकृतिकंआमिक्षा।
तुल्लिङ्गान्नवावाजिनप्रतिपत्त्यर्थतयाआमिक्षायागस्या
गांगत्वेनविधीयते गुणश्चात्रपूर्वकर्मणयनिविशमानो
भेदकः अनिवेशाच्चक्वचिद्वाक्यभेदापत्त्यानउदाहृत।
णंचप्रसंगात्सोणिमास्याधिकरणपूर्वदर्शितं कवि
द्वैकप्रसरनाभंगादिनातत्रनवस्तते ॥: ॥: ॥ ॥:॥

प्रकृतेश्चसंनिकर्षविप्रकर्षादिभिः अतएवपार्थसा
रथ्युक्तंद्वैविध्यमप्येकप्रसरताभंगादेरपिगुणप
दान्तर्भावनान्वीवादर्नेयमित्युक्तंपौर्णमास्यधि
करणएवन्यायप्रसक्त्याभवदेवाभ्यासमनिशिष्टैक
हायनत्वबहुत्वेपिरूपेवासमस्ताक्रिणीत्यादिनावासः
प्रभृतिद्रव्यानरविधानेनहितमोत्मन्नधिष्ठानोगुणा
नांनिवेशश्चसंभवी अतएवनिरूपकार्थभेदात् नचा
नन्तीनामेवैकसोमप्राप्तिजनकत्वेनविधसंभवःआ
रभ्यतस्यविक्रेतृमनःसमाधानस्यानेकैरपिजनने
नाविरोधसंभवात् अतएवतेषांद्वादशोसमुच्चयउ
क्तः नचविनिगमनाविरहादेकक्रयविधिःक्रयवाग्र
णमात्रविधिरितिनिश्चयासंभवः एकहायनीवाक्ये
अनेकगुणोपादानस्यैवनियामकत्वादित्युक्तं तत्रः
सोमचमसादिवैकृतदक्षिणाबाधस्यतंत्रिदक्षिणाप
७ दक्षिणाप्रसंसिद्धेश्चप्रानयोनिरूपपरिच्छेदमात्रत्वेन
विक्रेयाननिवेशेनसमुच्चयस्यवक्तुमनुचितत्वात्
अतएवविक्रेतापिस्वत्विग्वनाहदक्षिणैवसंपाद्येन
पणकमात्रद्रव्याननः द्वादशानांसमुच्चयोदशा
भिःक्रिणातीतिवचनात्क्रयाणामेवसंपद्यतइति
नविरोधः यदितुक्रैयैकावयवकंततोदशभिः क्रि॥

कौ.
द्वि. पा.
७६

णानीतिवचनाद्देवात्मतिशिष्टद्रव्यावरोधेपिउत्पन्न
शिष्टद्रव्याणांनिवेशावकाशः कस्तुनस्तुउक्तवचना
त्पक्षयमसत्त्वपार्थत्वेनाप्युपपत्तौद्रव्याणावगतस्यप
रस्पररैनेरपेक्षस्यगुणविधयाक्रयभेदकत्वस्यचबाधे
प्रमाणाभावएवः तस्मात्सर्वथैवगुणस्यपूर्वकर्मसं
योगासंभवेभेदकत्वं नचपूर्वकर्मनिवेशासंभवेपि।
वैश्वदेववाक्यवद्भेदकत्वाभावः शंक्यः ॥विधांकैत्वांशे
श्रामिक्षावाक्यस्यवाजिनवाक्यस्यचसमत्वेनानुवाद
कत्वशंकानुपपत्तेरितिसूत्रार्थः प्रयोजनंतुस्पष्टं॥ :
॥ ५ ॥ ॥अगुणेतुकर्मशब्देगुणस्तत्रप्रतीयेत
॥ ॥अत्रउत्पत्तिवाक्येगुणेनैवश्रूयतेउत्पन्नवाक्येतु
चैकैकएवश्रूयतेयथाद्ध्यादीनामामिक्षैकत्वेविकल्प
प्रसंगात्पूर्वकर्मनिवेशानुपपत्तेस्तत्रगुणविशिष्ट
तत्कर्मणएवनतत्राकांक्षितविधेयत्वावगतेर्युक्तोभेदः
नचविकल्पस्यानतरकालीनत्वात्सर्वप्रमितविशेष
णमात्रविधित्वाद्वैनावगतस्यपूर्वकर्मनिवेशपक्ष
बाधानुपपत्तेः कथंभेदावगतिरितिवाच्यं अस्तुदोषउ
त्पविकल्पानुरोधेपूर्वप्रमितस्यापिनिवेशस्यबाधो
पपत्तेः अन्यथानानुपात्तेषुयेयजामहेकरोतीत्यादौ
विकल्पप्रसंगीनांसंताभावबाधितेनान्नोमोन्या॥

भावबलात्तत्कत्वमंगीकृत्यानुयाजभिन्नेष्विति पर्युदा
संगीकरणं न युक्तं अतो विकल्पानुरोधेनापि अनि
विशमानत्वोपपत्तेः पूर्वाधिकरणवदेव युक्तो भेदरू
तिप्राप्तेभिधीयते नात्र पूर्वकर्मनिवेशः तृणमात्र
विधानेन तदुपपत्तेः न च विकल्पप्रसंगस्तत्साधकः न
स्यात्तत्राकार्थपर्यालोचनकालेनुदयेन फलस्यैव
त्वात् नानूयाजेष्वित्यनेन तु प्रतिषेधपदेन सम्प्राप्तिसा
पेक्षत्वात् ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तस्तत्कालप्रवृत्तित्वाव
गतेस्तस्य च शास्त्रत्वेनात्यन्तबाधायोगाद्विकल्पस्या
वाक्यार्थवेलायामेव प्रतीतेर्युक्तं तदनुरोधेन लक्षणा
श्रयणं । वस्तुतस्तु अन्योन्याभाववत्त्वापि तदसत्त्वाद्धि
रुद्धतदभावेषु नञ्शक्तिप्रसिद्धेर्नञः शक्तिरेवेत्य
नूयाजपदं अनूयाजभिन्नलक्षकं नञ्पदं तु तात्पर्य
ग्राहकं समस्यार्थान्वयानुरोधात् अतएव प्रतिषेधा
पेक्षया पर्युदासो दुर्बल इति वक्ष्यते प्रकृते तदथ्यारे
विधीमनोन्यसंबंधानादरेण प्रधानविधिमात्रसं
बंधिनामेकवाक्यत्वेनोपवेलायामितरापेक्षता
अभावाद्विकल्पस्यैतत्कालिकत्वमिति विशेषः
नचैवमपि पाठक्रमेण प्रधानविधेरेकसंबंधाव
गमोनन्तरमन्यसंबंधायोगादाज्ञितमायेन भेदोप

पत्तिः प्रधानविधेः पर्यायेणांगग्राहकत्वमेकादशे
नित्यसमानत्वेन पाठस्यापि नियामकत्वात् अतएवै
ताहशाश्वलेष्वनुष्ठानवेलायामप्यनियामकः पाठो
नांतरीयकत्वान्नारायणादावेवोपयुज्यत इति द्रष्टव्यं॥
अतः सर्वेषामाप्यसंविधानवाजिनन्यायेनापि भेदक
त्वमिति प्रयोजनं पूर्वपक्षे दध्यादिहोमानां समुच्चयः
सिद्धांते दध्यादीनां विकल्प इति। अथ वेदं सूत्रं वाजिन
मायप्रक्षदाहरणार्थमेव न त्वधिकरणांतरं सूत्रं स्प
ष्टं॥ ॥१०॥ ॥फलश्रुतेस्तु कर्मस्यात्फलस्य
कर्मयोगित्वात्॥ ॥अग्निहोत्रं प्रकृत्य दध्नेंद्रियका
मस्य जुहुयात् इति श्रूयते तत्र किं तस्यैव कर्मणो दधिवि
शिष्टस्य फले विधानं उत कर्मांतरस्य दधिविशिष्टस्य
तत्र दध्न एव फले विधाने होमस्य प्राप्तत्वेन प्रकरण
प्राप्तोऽनूद्यत इति विचारः आद्यपक्षे भावनाभेदाभावा
दिंद्रियस्य गुणप्रमाणकस्यानन्यसत्वात् पादाद्या
पसंगतिः स्पष्टा अनंतरानुपूर्वसूत्रस्य प्रत्युदाहरणत्वप
क्षे पूर्वाधिकरणेन वाक्यभेदापादकगुणस्यापवा
दादृष्टया न च तस्यापौर्णमास्याधिकरणेन निरूपितत्व
न पूर्वाधिकरणविषयत्वमिति वाच्यं गुणमात्रस्य पूर्वा
धिकरणविषयत्वेपि प्रसंगादस्य मतिरूपेणावाधका
भावात् वाजिनवाक्येपि॥

पूर्वयागानुवादेनोभयविधौतस्यवक्तुंशक्यत्वाच्च:
अधिकरणांतरत्वपक्षेपिचगुणत्वप्रतीयेनेतिपू
र्वसूत्रोक्तयागगुणस्यपूर्वकर्मांगतायाअपवाददृष्ट
त्या· तत्रैंद्रियकर्मिकार्याभावनायांभावार्थाधिक
रणन्यायेनहोमस्यैवकरणस्यत्वोपपत्तौनतावद्
गुणस्यकरणत्वोपपत्तिनोयिकर्मांतरंभेदकप्र
माणाभावात्तथाहि प्रमाणांनामध्येगुणत्वपा
भेदकत्वेनशंकितप्रकरणांतरंवा· नाद्य: रूपांत
रीभूतगुणांतराभावेनवाजिनन्यायेनतस्याभेद
कत्वात् ननुतथापिउत्पत्तिवाक्येकर्मण: प्राप्तत्वा
त्तदनुवादेनफलसंबंधस्यचविधौवाक्यभेदकत्वा
त् ननुतथापिउत्पत्तिवाक्येकर्मण: प्राप्तत्वात्तदनु
वादेनफलसंबंधस्यगुणसंबंधस्यचविधौवाक्य
भेदापत्तेस्तदापादकस्यगुणस्यभेदकत्वंभविष्यत्येव
नचगुणस्यदध्नाजुहोतीत्यनेनैवप्राप्तत्वात्तद्वाच
कपदस्यानुवादकत्वेननामधेयत्वेनवोपपत्ते:
केवलफलसंबंधमात्रकरणान्नवाक्यभेदइतिवा
च्यं अग्निहोत्रेद्रव्यांतराणामपिविहितत्वेनैन्द्रियका
मप्रयोगेदध्नोनियमेनप्राप्त्यभावात्तदिकानु
वादत्वनामधेयत्वयोरसंभवेनविधेयत्वापत्तेर्वा
क्यभेदानिवारणात् गोदोहनीदीनोकदाचिदपि

कौ॰
द्वि॰ प्या॰
७८

षाप्यभावेनैतस्यास्यविहारानुपपत्तेरप्रतीतेश्च उत्पन्न
स्यापि कर्मणः फलोद्देशेन विधेयत्वात्तन्त्रगुणवि
शिष्टस्य विधानोपपत्तेः अन्यथा राजा राजसूयेनेत्य
त्रापि तस्यापि राजसूयस्य राजकर्तृकविशिष्टस्य फलो
विधानानुपपत्तेः न च तत्र राजपदस्य स्वाराज्यकाम
पदसमभिव्याहारादधिकारिविशेषणत्वमाङ्गी
कारेणेदृशवाक्यार्थाङ्गीकरणमिति वाच्यं तथात्वे उद्दे
श्यविशेषणत्वेन स्वाराज्यकामपदोपात्तत्वं स्ववद्राज
त्वस्याप्यविवक्षापत्तेः अत एव शुचित्वाहिताग्नित्वादी
न्यपि तत्तत्प्रमाणप्रमितान्येव मिलित्वा स्वार्थंश्रेण
धिकारिविधिं कल्पयन्ति न तु श्रूयमाणे विधौ विशे
षणतां प्रतिपद्यन्ते अतश्च राजत्वस्य कर्तृत्वेनैव
यागविशेषणत्वस्य वाच्यत्वात्कर्तृविशेषणस्यापि
चार्थादधिकारिविशेषणत्वेन कल्पनोपपत्तेः फ
लोद्देशेन विशिष्टयागविधानादेव वाक्यभेदपरि
हारो वाच्यः ॥ न च राजत्वस्योपादेयकर्तृविशेषण
त्वेन तस्योपादानस्य संस्कारस्यापि विवक्षापत्तिः । प्रमा
णान्तरेण क्षत्रियस्यापि अधिकारावगमे न वसन्ते ब्रा
ह्मणोऽग्नीनादधीतेतिवत्कस्यचिल्लिङ्गस्य साधुत्वा
नार्थं च क्षत्रस्यावर्जनीयतायामुल्लोनुवादेन गौर
वापादकविधेयताङ्गीकारानुपपत्तेः । अतो यथैव

। रात्रत्वविशिष्टस्य प्राप्तस्यापि राजसूयस्य फलोद्देशे
शेन विधानात्तद्वाक्यभेदस्तथात्रापीति द्रष्टव्यं अथवा
रूपं वायं प्रकारः स्विष्टकृदग्निवदग्निष्टोमस्त्वस्तीति वाक्य
प्राप्ताग्निष्टुतस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम
कृत्वाब्रह्मवर्चसकामोस्तुवीतेनयजेतेतिफलवाक्येअ
ग्निष्टोमसहितवायव्यादिगुणविशिष्टस्य फलोद्देशेन
विधानादंगीकर्तव्यं दर्शपूर्णमासवाक्ये च साहित्य
विशिष्टानां प्राप्तानामप्याग्नेयादीनां फले विधानात्
तस्मान्मतावद्गुणाद्भेदः । अत एव फलरूपानुपादेयगु
णयोगादुपादेयस्य गुणविशिष्टस्य कर्मणो मासाग्नि
होत्रवद्भेदः । तदिह दध्न उत्पन्नत्वादन्यप्रयोजनस्य विनियो
गउक्तरीतेः प्राप्तस्य विधेयत्वस्यापवादकाभावात्तम
भिव्याप्यास्य प्रणयनादिमात्रविषयेणाभिन्नविषय
त्वेन गोदोहविशिष्टप्रणयनवृत्तिविधेयत्वापवादक
त्वायोगाद्दध्यादावपि च दधिमात्रविशिष्टहोमवृत्तिवि
धेयत्वापवादकशब्दाभावाद्विशिष्टहोमविषयप्रत्यभिज्ञाया
पवादायोगस्य तुल्यत्वादनुपादेयगुणसहकृतत्वादु
पस्थितिरूपप्रकारणं नवमेव मूलोक्तं भेदकं प्रत्य
क्षं राजसूयादिस्थले विशेषमात्रप्रत्यभिज्ञायाना
श्रात्रवृत्तस्यापि विधिविषयतानुपविधेयत्वाप्रतिबंध

मी०
नि० न्या०
७५

कार्यस्यैव प्रकृतेपि संभवात् तस्मादेकप्रमाणाम्ना
वेन कर्मान्तरत्वायोगान्नदेवकर्मगुणविशिष्टफला
देशानविधीयत इत्येकः पक्षः अन्यचतुर्विंशत्यमपि योग
पितं शाकान्तरस्येवं योज्यं अत्र गुणेपि कर्मप्रापके शास्त्रे
सति तत्फलसंबंधकरणे गुणोपि विशिष्टोनप्रतीय
तेति द्वितीयस्तु गुणपदवाक्यभेदापादको भेदकः
तथाहि विधिस्तावत्त्वविधं उत्पत्तिविधिर्विनियो।
गविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिश्चेति विवादं श्रा
गाम्यपि चकानि चित्रस्य देवतादीनि उत्पत्तौकानि विस्ता
हित्यादीनि विनियोगे कानि चिच्च कालदेशकालादी
नि प्रयोगे आग्नेयेनैतैर्ह्यपि प्रकारदेशो वदते: अत एव
वद्यादीनां प्रधानमात्रेकर्तादीनां च सांगप्रधानेनि
वेशो लभ्यते अत एव यत्रैकस्मिन्नेव वाक्ये विधिद्वयं
वा तत्र पूर्वपूर्वैर्विशिष्टापरविध्यंगीकारेपि यथायोग
संगानामन्वयो द्रष्टव्यः तदिह दध्ना जुहोतीत्यादावन्वययोग्य
स्य विनियोगमात्रादावनत्वपादिंद्रियकामस्य वाक्ये च तत्र स
ते विनियोगमात्रकरणेनोत्पत्तिविधानाद्वैशिष्ट्यासं
भवेन प्राप्तोमस्यानुवादेन दधिविधिरिंद्रियादेशेनत्व
होमविनियोगमात्रविधिरिति वाक्यभेदोऽत्र प्रसूहृदः
गौदिवाक्येन साहित्यस्य विनियोगविधावन्वययोग्य
त्वेन फलाद्वे

श्रोतविधेयविनियोगविशेषणत्वोपपत्तेर्विशिष्टवि
धिसंभवाच्चवाक्यभेदः । एवंराजवापआदिवाक्येष्वपि
विधेयस्यविनियोगविशिष्टप्रयोगस्यकर्त्तृकालादि
रूपवाजाद्यनन्वययोग्यत्वाद्विशिष्टविधिसंभवेनवाक्य
भेदःपरिहर्त्तव्यः यद्यपिवाजुमसादीनांप्रत्येकंदैशिक
कालिकप्रयोगाद्देशकालविधित्वप्रामाण्यालभ्यापिस्व
प्राप्तकर्त्तृसंबंधेनप्रयोगांतरविधिःकालिकसंबंधे
नप्राप्तेऽपिदर्शपूर्णमासप्रयोगेसमवायोदेशसंबंधे
नप्रयोगांतरविधिवनानुपपन्नः अयंचैकःप्रयोगो
मुख्यकर्त्तृविषयेप्रत्येकदाक्षिणस्यानानेकर्त्तृविकर्त्तृ
विषयाभिलापवप्रयोगाः इतिद्रष्टव्यं वायव्यवाक्येऽपि
क्त्वाप्रत्ययोपात्तस्यपूर्वकालत्वादेःप्रयोगविशेष
णत्वाद्वाक्यभेदइत्यनवाधिकरणेनिरूपयिष्यामः
तस्माद्विधिवाक्येवाक्यभेदापादकस्यगुणस्यैवभेदा
पादकस्यसत्त्वात्कर्मांतरत्वोपपत्तिः नचरूपाभावा
द्विधानायोगेत्वेतस्यापिदर्विहोमत्वेप्राकालावशेन
दधिद्रव्यकहोमत्वस्यारोपेणचाग्निहोत्रधर्मातिदे
शोपपत्तेः नहिदर्विहोमानामपूर्वत्वमितिराजाज्ञा श्रु
तविधानत्वात्प्रकृतिविशेषनिर्णयाभावाच्चतदिति
विशेषनिर्णयोहिवक्ष्यते नचायमतद्यमप्यस्ति श्रौतो
रूपसत्त्वात्कर्मांतरमेवपूर्वके सूक्तंतफलेहोमविनियो
गस्यश्रवणमत्रचदध्याद्यनन्वययोगेनकर्मांतरमेव

कौ·
हि·व्या·
८

विधेयं स्यात् न च गुणफलसंबंधांशे काफलस्य भा
वार्थाधिकरणन्यायेन कर्मयोगित्वावगमादिति वा
च्यं ॥ ॥ अत्र लक्षणवाक्ययोर्गुणेन सम्प्रतीय
ते ॥ ॥ तत्र भावार्थाधिकरणन्यायोपात्तधात्वर्थाद
नुसारेण विधेः तदपि च यत्र धात्वर्थमात्रं धात्वर्थेना
मार्थो भौवा अप्राप्तो यत्र वा भौ संभवत्प्राप्तिको वा
यथाग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेत उद्भिदा यथा उद्भिदा य
जेतेति ग्रामकामः प्रथयति पैद्वाय वा ग्रात यद्यात गृही
पायः कामयेत यथा पूर्वे प्रजाः करेरन्निमां दीप्त्र विहि
पेद्वाय वा ग्रातायाः पाठानुहरणं चो वनत्त हि विधेः
प्राप्तत्वेऽपि प्रजाफलसंबंधाग्रहणं नामेव भावार्था
धिकरणन्यायेनेति दर्शमेवदृष्टे पत्र तनामार्थए।
वाग्ना मलत्रन न्यात्र संक्रांतत्वाद्विधि शाके धात्वर्थ
विधाने गौरवापत्तेरन्यतः प्राप्तत्वात् अर्थानुवादमपेक्ष्य
गुणमात्रं विधिर्विधत्ते तत्र धात्वर्थांशो विधेयतायां
अभावेन प्रयोजनाकांक्षत्वात् फलसंबंधमप
देष्य प्राप्तत्वेन प्रत्यासत्तेरनियामकत्वात्र भावा
र्थाधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति नामार्थस्यैव विधे
यत्वेन प्रयोजनमाकांक्षत्वात् फलसंबंधः स्वीकि
यते एवं नामार्थेष्वपि पत्र कश्चिदेवार्थः प्राप्तो
ऽन्यत्र प्राप्तस्तत्रापि तस्यैव फलसंबंध इति दृष्टव्यं
॥ ॥ अत्र पत्र ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

साकं प्रस्थाप्येन यजेत पशुकामः इत्यादौ सहत्वमात्रं
फलाय विधीयते न तु यागः प्रस्थानेवैतिवत्सते नदि
३ ह्यधात्वर्थस्यानन्यतः प्राप्तत्वादौ होत्रादेश्च गुणस्याप्राप्ते
देर्यागादेश्च नियमेनाप्राप्तेस्तस्यैव फलसंबंधः यद्यपि
च दध्नो होमयोर्हमयोरपि स्वरूपेण प्राप्तिरिंद्रियसंबं
धे न त्वाप्राप्तिस्तु स्नानयापिंद्रियकामपदाभावे द
ध्नि नियमं कर्तुमारभमाणस्य विधेर्दधिमात्रविषय
त्वप्रतीतेस्तस्यैव फलसंबंधात् । न च दधिनियमस्या
पि होमानुरोधित्वेनैव प्राप्तत्वादैंद्रवायववद्धात्वर्थ।
स्यैव फलसंबंधोऽस्त्विति वाच्यं तथात्वे दधिपदस्य
पाक्षिकानुवादवैयर्थ्यापत्तेर्दधिविशिष्टधात्वर्थ
स्य फलसंबंधे गौरवापत्तेर्दधिमात्रस्यैव फलसंबंधा।
गीकारात् ऐंद्रवायवाग्रत्वस्य तु क्रत्वग्रत्वेन पाक्षिक
त्ववादशायप्राप्तावपि न फलसंबंधः तथात्वे काम्य
त्वेन बृहत्सामत्वपक्षेऽपि तदापत्त्याप्यदिरथंतरसामते
न ह्राकावगतापाश्थंतरसामत्वेन तद्धाकावगतावयार
थंतरसामत्वेन तद्धाकावगतापारथंतरसामकत्वाभा
वे पैंद्रवायवाग्रत्वभावव्याप्तेर्भंगापत्तेः । अतस्तस्यार्थ
ग्राहकानुरोधेन नत्वपाक्षिकानुवादत्वमंगीकृत्या
पि धात्वर्थस्यैव फलसंबंधोऽनतप्रकृते । अतो दधिप
दवाच्याद्दधित्वादिजातिरेव न त्वन्नत्वव्यक्तिर्वा फलार्थं

कौ·

द्वि·था·

८१

विधीयते तस्याश्चाप्रयत्नेन प्रकरणाश्रयत्वं होमा
न्तहोमेति नानूद्यते अस्य पक्षाधुनाय तथाहि दध्यादे
र्लाववतस्सिद्धरूपत्वेन न तथाभ्यादिवत्क्रियांतरानपेक्ष
स्य फलजनकत्वं तथात्वे विधिं विनापि फलकाम
नायां तस्यां कारणस्य सत्वेन फलोत्पत्तेरुपपत्तेः का
रणविधिवैयर्थ्यापत्तिः नहि कार्यकारणभावो वि
धिना जन्यतेऽपितु बोध्यते न च तत्सौत्राधस्ययागा
दाविव किंचित्फलमस्ति तन्मंत्रेणापि कारणस
त्वेन फलोपपत्तेः। अतएवेतिकर्तव्यताविधयप्य।
वपरस्मप्रयुक्तं तां न तद्दधिरूपकरणविधिरपि अ
तो विधिमार्थकापत्रसूविधयाकृतिसाध्यत्वात
र्थविशेषरूपाश्रयसंबंधित्वमवश्यमपेक्षणीयं।
तत्र च पदार्थपियोग्यताबलेन होमाप्यादनत्वसाध्यमा
ज्ञन होमायनेकधात्वर्थोविशेषसंबंधी ग नियमतेन
प्रसज्जतेतथापि प्रकरणेनाधिकाराख्येन विधि।
कल्पनद्वारा होमस्यैवोपनयाऽत्र तरधात्वर्थानामा
श्रयत्वप्रसक्तिः। अतएव कल्पितेनापि विधिना
न दधिहोमयोरंगांगिभावो बोध्यते गौरवात्सम।
प्रयोजनत्वाच्च अपितु लोकसिद्धकार्यकारणभा
वनियममादाय दध्ना होमः कर्तव्य इति· नवदधिज
महोमकर्तव्यतायामपि दध्ना जुहो ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ः

तास्यतेनैवावगतिसिद्धेर्दधिविशिष्टहोमानुष्ठाने
नैवफलोपपत्तौतुनर्थंपींद्रियकामवाक्यवैयर्थ्या
पत्तिः इंद्रियकामनायाश्चाधिकारविशेषणत्व
स्थापनफलकत्वेनसार्थक्यात्तन्नहिप्रभावेहि
दधिविशिष्टहोमानुष्ठानस्यैंद्रियोद्देश्यकत्वासि
ध्यतीतितन्नसिद्ध्यर्थमिंद्रियकामविधिरर्थवानेव
प्रकरणकल्पितविधिबलादेवचाश्रयत्वासिध्य
न्देभाग्जुहोतीत्यादेराश्रयसमर्पकत्वमाघोकनीयेश्र
तोनमलभ्यत्वात्तेनश्रुत्वर्थैनैववोध्यतइतिध्येयं
श्रमलभ्यत्वादेवचेंद्रियकामवाक्यस्यजुहोतिना।
पि श्राश्रयतासंबंधेनहोमविशिष्टदधिविधानमं
गीकृत्याश्रयविधिरित्यपिनिरस्तं यथाचप्रकारांत
तरेणापिनवाक्येनाश्रयविधिलक्षणाग्निमाधिकर
णेवक्ष्यते श्रंगतासंबंधेनहोमविशिष्टदधिविधि
स्तुहोमस्यप्रयोजनानां तत्वात्तिराकर्तव्यः श्रतो
त्रदधिमात्रमेवफलोद्देशेनविधीयतेहोमस्तुश्रा
श्रयतासंबंधेनप्रकरणप्राप्तोजुहोतिनासाधुत्वा
र्थमनूद्यते श्रतएवभावनापादधिकरणिका।

कौः
हिं॰थ॰पा॰
८२

याग्रवच्छेदकीभूतधात्वर्थविशेषणापेक्षायां समान
पदश्रुतस्यपत्नोहोमावच्छेदकतयान्वितोपिनत।
दंशेपि विधिव्यापारकल्पना होमावच्छेदस्य महाप्र
करणानुप्रणयनायवच्छेदस्य चावांतरप्रकरण
लाभोपपत्तेः अतएव करणविधिवैयर्थ्यस्याप्य
त्वनियामकत्वज्ञापनायाग्रवच्छेदकापेक्षायामित
न्नियामकेनिरूढत्वं किं च यत्र संबंधिकएव पदार्थो
ग्राम्यत्वेन फलोद्देशेन विधीयते तत्र तस्य समापिया
गादिवत्साद्गुण्यानुकृतिव्याप्यत्वेन संबंधिकत्वादेव
प्रतिसंबंधिरूपाश्रयलाभोनविहन्यते यथा प
शुकामनुकथ्यं गृह्णीदित्यादौ उक्थ्यादिपदाभि
धेयायाः संस्थायाः समापयतिधात्ववाच्यत्वेन
यागादिवत्साद्यादेवातः कृतिसाध्यत्वेपि संबं
धिकत्वादेव प्रतिसंबंधिभूतज्योतिष्टोमरूपा
श्रयलाभः यदा तु सोमराधिकरणोक्तन्याय
तथाकुडुल्करीत्या उक्थ्यादिपदवाक्यस्य वा
मस्यदेवस्य नामस्य धात्वर्थस्वरूपेण वा नामस्या

व्याग्रहयागाभ्यासापवफले विधीयेते तदापि अभ्या
सस्यप्रतिसंबंधियागापेक्षत्वेपि वज्योतिष्टोमस्याश्रय
त्वं यथा चापंपदोऽग्निष्टुत्सु यासंस्थाधिकरणेव
स्याम: सर्वेषाकृतिसाध्यधात्वर्थविशेषसंबंधित्वं
दृष्टविषयाफलार्थं विधीयमानस्य गुणस्य स्वनि
ष्टकरणतासंपादकत्वेनापेक्षितत्वं अतएव न विधी
यमानगुणजन्यत्वमेवाश्रयत्वेन तदभावेपि संख्य
यानभिचरन्नित्यादौ ग्रहणानां संख्या ग्रहाश्रयत्वरूपगु
णाश्रयत्वदर्शनात् अपितु अदृष्टाद्वारकसंबंधेन
गुणविशेषावच्छिन्नत्वं। अदृष्टाद्वारकेतिपदकृ
त्यनुवारवंतीपादे: अग्निष्टोमस्तोत्रजन्यादृष्टद्वा
रायागेन संबंधात्तस्याश्रयत्वव्यावृत्तिरित्युक्तरापि
करणेवक्ष्यते· तदेवं दध्यादौ यागादिवत्फलनिरू
पितैवकरणेतिपलमाश्रित्यकरणविधिवैयर्थ्या
दिनाश्रयाकांक्षोपपादिता: यदानुदध्नेतितृती
योयानं करणत्वं नेंद्रियानिरूपि करणेतिपल
माश्रित्यकरणविधिवैयर्थ्यादिनाश्रयाकांक्षो
पपादिता· यदानुदध्नेतितृतीयोयाजंकरणत्वं
नैंद्रिन अपितु करणतासंसर्गेणैवेंद्रियन्वेति।
अतस्वकरणत्वविशिष्टस्यदध्नोदधिविशिष्टस्य

कौ॰
टि॰ ध्या॰
८र

वाकरणत्वस्य नाकरणत्वस्य करणता।
संसर्गेणोद्दिश्य समन्वयो न तु यागादिव
न्नृतीयोपात्तस्य करणत्वस्य निरूपका
त्वांसंसर्गेणेति पचत्याग्नेयीयतेन दातृ
योपात्तस्य करणत्वस्य निरूपकायेन्द्रा
याप्रतिसंबंधिविधेयैवप्राकरणिकाप्रय
लाभेन विरूध्यते: यंतु निरूपकत्वांसंस
र्गेयेन्द्रयाकरणानांसंसर्गस्य गुरुभूतत्वा
द्यागादिवैलक्षण्ये प्रमाणाभावाद्वायंप
चोनातीवाद्रीयते: सर्वथा प्रकरणादाप्र
यत्नाभोपपन्नेरन्ने न गुणमात्रं विधीयते
भावानापिचमेवं: धात्वर्थवत्तस्याप्रापि
प्राप्तिभिन्नप्रमनन्वात् न च यागभावनानुबाधेन
गुणसंबंधः फलसंबधश्च विधीयतेति वाक्यभेदा
यादकगुणादेव भेदः भावनायाः फलसंबधस्याप्र
गभमत्वेनाविधेयत्वादिति भवदेवः वस्तुतस्तु रे
ड्याख्यफलस्य जन्यत्वेन व्यापारमात्रजन्यत्वावग
मेपि लोकात्तज्जातीयत्न जन्यत्वानवगमाद्दिशोय
नस्त्राग्निहोत्रस्तेमानुकूलयत्ने स्वर्गादिजनकत्वेना
वगते रंद्रियजनकत्वस्य प्रमाणेनावगतेर्वाक्ये

नैववि

येयत्वायानादपितद्रूपद्रव्यस्यचोत्पत्तावन्वये
नराजसूयत्वाद्याविधेयत्वाद्व्याकाभेदावश्यंभा
वेनगुणाद्भेदएव· नचत्रयाणांवर्ण्याविवक्षाव
ज्ञावनायाश्चव्याविवक्षायेंगीकृतत्वगुणफल
योरेवमिथोन्वयोवक्तुंयुक्तः। कारकान्वयस्या
भुत्पन्नत्वात् अतोभावनाभिन्नैव· सकृदनुष्ठा
नेपिसाद्गुण्यादिवत्तत्तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यक्तिद्व
योत्पत्त्यंगीकारात्रैकव्यक्त्याश्रितजातिद्वयांगी
कारायत्तं। अस्तुवातत्रापिनसांकर्यं। द्वा
भविधिविधेयतावच्छेदकजातेर्गुणविधिविधे
यतावच्छेदकजातिव्यतिरेकेणसत्त्वेपितस्यास्त
द्व्यतिरेकेणान्यत्रासत्वात्· व्यक्तिभेदपक्षेतु
यत्तद्वयस्याप्यवच्छेदकीभूतजातिव्यतिरेकेणाभू
तोयानर्थक्यमेव· प्रमाणवत्त्वेनचैकस्याथा
त्वर्थस्यगुणपक्षत्वमसमानयत्नद्वयजन्यतापिजाय
मानानविरुध्यते· तस्मादवदानकरणकमिंद्रिय
कर्मकंभावनांतरमेवविधीयतइतिसिद्धं· अपूर्व
तुदधिजन्यमेकमिंद्रियजनकंहोमजन्यंचस्वर्गादि
जनकमपरं। अपूर्वस्यशक्तिरूपत्वेनशक्तिरूपत्वेनश
क्तिमद्भेदेभेदस्यावश्यकत्वात्· आश्रयस्यप्रणयनादेर्दि

कौ॰
द्वि॰ ख॰
८४

ष्टविधयास्वकार्योपयोगेन्नगुणजन्यमेवप
श्वादिजनकं ननु इंद्रियाद्यनुकूलं होमजन्य
मपरं होमस्यात्तरक्षणमावदधिनिष्ठकरण
तासंपादकत्वेनापूर्वाजनकत्वात् । यदिहि आ
श्रयत्वं नामावांतरव्यापारत्वमुच्येत ततः स्वर्गि
कस्य होमस्येंद्रियजनकत्वायोगात्तदनुकूल
मपूर्वं कल्प्येत न तु तत्त्वे प्रमाणमस्ति । करण
विधेस्तज्जन्यत्वमात्रेणाप्युपपत्तेस्तज्जन्यजन
कत्वस्यापि कल्पने गौरवात् । अतो गुणफलसं
बंधस्थले भावनाभेदः तद्गुणजन्यमपूर्वं भि
न्नमेव । भावनांतरस्यैवेतिकर्तव्यतापेक्षायां
आश्रयतो धर्मातिदेशः । तथाहि न तावदाश्रय
स्यैव प्रकरणादितिकर्तव्यतात्वेनापि ग्रहणं
संभवति न स्वर्गादिसंयुक्तस्य होमस्य प्रकरण
विषयत्वात् । न चांगत्वाभावेऽपि आ आश्रयस्य सतः
प्रसंगेनेतिकर्तव्यताकांक्षानिवर्तकत्वोपप
त्तेर्नातिरिक्तेतिकर्तव्यताकांक्षेति वाच्यं । आ
श्रयस्य करणत्वानिर्वाहकत्वेन करणकोटावंत
र्भावात्तदनुग्राहकेतिकर्तव्यतायां भेदे नैवापेक्षि
तत्वात् आश्रयाकांक्षाकरणकांक्षातो भिन्नैवेति मन्ते
आश्र

पत्यकरणकोटावनंतर्भावेप्याश्रयस्यदृष्टविधयाक
रणतासंपादकस्यादृष्टार्थायाभावनायामदृष्टोपाप
पेक्षत्वात्तनदुपकारत्वंसंभवतीतियुक्तंनह्यनिरिक्तेति
कर्त्तव्यतापेक्षणं· यद्यपिआश्रयांतरकरणेफलानुत्प
पपत्तेराश्रयनियमादृष्टस्याप्युत्पत्तेरावश्यकत्वात्त
द्वारातन्नियमध्येतिकर्त्तव्यतात्वमाशंक्येततथापिद्रव्या
दिगुणसंनिपत्योपकारस्यरूपसंपादनादेरपेक्षित
त्वादाश्रयसमानविधानत्वस्यचसंस्थापिकरणेनिप
तसमानत्वाद्युक्तआश्रयतोधर्मातिदेशः। नचैवमपि
सादृश्याभावात्कथंकल्पितवचनातिदेशः।सादृश्यपका
धस्यप्रकृतिविशेषापस्यानस्यप्रकरणेनैवेहासिद्धे
स्तनपेक्षणात्। यद्यपिचयेप्रकृतौआश्रयस्वरूप
स्थित्यर्थ्यादेवतादयस्तेषामिहगुणत्वरूपस्थित्यर्थ
तासंभवाद्बाधएवप्राप्नोतितथापितदन्येषामतिदेशः
तेनुआश्रयस्थित्यर्थ्यक्रियमाणाअपितगुणेउप
कुर्वंतिः नच येपिप्रकृतौप्रधानद्वारातदपूर्वसा
धनीभूतद्रव्यसंस्कारार्थाअवज्वलनादयस्ते
पिकथंप्राकृतनप्रणाडीरहितेगुणेप्राप्नुयुः।सत्य
मेवंनप्राप्नुवंतितथापितद्याद्दोऽकृत्त्वपर्य्यत्वस्यापि
सत्वाद्धोदोहनादेश्चनिम्नचपुस्थानत्वात्स्थाना

पत्तिरूपातिदेशेन प्रणयनानंगभूतेपि प्रणयनोपकार
केगोदोहनेनेतेधर्माः प्राप्नुवंत्येव। परंतु ते प्रणयनादि
कार्यप्रयुक्ता एव न तु गुणपूर्वप्रयुक्ताः। गुणस्यापि त
पोत्तिताः केचित्संपादनप्रवृत्ताल्लनादयः प्रसंगादुपकु
र्वंति। अन्ये त्वारादुपकारकाजयोपस्थानादयो गुण
भावनायामतिदेशेन प्राप्नुवंति। तत्रापि तु तज्जन्याउ
पकाराएवातिदिश्यंते न तु तज्जनकीभूताः पदार्था
अपि। गुणस्य स्वर्गादिप्रयुक्ताश्रयोपजीवित्वेन तत्तं
त्रमध्ययातावगमात्प्रसंगेन तदर्थानुष्ठितांगजन्यो
पकारलाभोपपत्तेः स्वातंत्र्येण जनकानपेक्षत्वस्य ह्य
दशेवक्ष्यमाणत्वात्। अत एव गोदोहनादेर्दर्शपूर्णमा
सापूर्वप्रयुक्तप्रणयनाद्युपजीवित्वात्सौर्यादावनतिदे
शइतिवदंते। आश्रयानुष्ठापकत्वं तु आश्रयस्यानंग
त्वात्क्रत्वनुष्ठापकांतरयुक्तत्वाच्च सह्यमेव। तस्मात्
सिद्धं गुणादेव फलमिति। प्रयोजनं आद्यपदेप्यप
चारे प्रतिनिध्युपादानं आरंभोत्तरं न ततः प्राक् दध्यभा
वे आनारंभ एव। द्वितीयपक्षे यद्यपि विबापत्त यज्ञाङ्गि
द्यते पदन्यस्य तंत्रे प्रतते अन्यस्य तंत्रे प्रमायते इति
वचनादेकप्रयोगमध्ये अपरस्य काम्यस्य प्रयोगः सामा
न्यतेतानि विहृतस्तथापि द्वयोरन्ययोः अग्निहोत्रकर्मांत
रयोरेककालत्वात्तंत्रप्रयोगापत्तेः संकल्पादौ न तत्स्फ

लार्थंकर्मद्वयमपितंत्रेणाकरिष्यद्यफल्लेवेः
प्रयोजनंगोदोहनेनोदाहरणेनप्रयोगाद्वहिः प
णायनानुष्ठानं॰ यत्तुवार्त्तिकेप्रणायनीत्यस्य
कर्मसाकांक्षत्वादपः प्रणायनीतिवाक्यांतरस्य
तद्दिनीयांतापः यदानुषंगावगते रपांचोपयो
गस्तत्वेननतत्संस्कारार्थस्यैवप्रणायनस्यफ॰
लार्थत्वावगमात्परप्रयुक्तसंस्कार्योयजीविते
नपदेहद्येपिक्रानुप्रयोगमध्यकरणेपप
त्तेर्नानुष्ठानेभेदोलभ्यतप्रयुक्तंतदनुषक्तस्या
प्पपदस्यसंस्कार्यपरत्वेउद्देश्यानेकत्वकृत
वाक्यभेदापत्तेः सक्तुन्यायनविनियोगभंगाव
सायाल्लौकिक्वायः सायनकप्रसायनस्यपश्व
र्थत्वावगतेरतिशायार्थं॰ सिद्धांतेनतत्रफला
र्थकेनगुणेनसहास्त्रयंस्वफलार्थंकरिष्यह
फल्वेषः प्रयोजनेद्रष्टव्यं॰ सूत्रेनुयागादिवा
क्यस्यदध्यादिवाक्यस्यचभावार्थाधिकर
णप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यांतुल्यत्वाभावान्नस्या
श्रयस्यसंबंधिनिगुणेपवदध्यादिवाक्या॰
स्यफलंप्रतीयेनेतियोज्यं ॥ ॥ २२॥
समेष्टुकर्मवर्गस्यात् ॥ ॥ ॥:

ज्योतिष्टोमप्रकृतिकोग्निष्टुन्नामयागः समाम्नातः
त्रिवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंश
मग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामोह्येतेनय
जेतेति॰ अत्र च प्रथमांतत्रयस्य यजेतेत्यनेनान
न्वयात्कर्तृत्वापदाध्याहारेण भिन्नवाक्यत्वं ताव
दावश्यकं तत्र च त्रिवृत्पदं तावदाजिदेशिकच
तुस्तोमस्वव्यावृत्तिफलकं तथा सर्वस्तोत्रेषु त्रि
वृत्स्तोमविधायकं अग्निष्टुत्पदं आग्नेयीषु स्तव
त इति वचनादग्निदेवत्यमंत्रसाधारस्तोत्रांगक
त्वात्तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयं॰ अग्निष्टोमपदं
चाग्निष्टोमसंस्याकत्वप्रतिप्रसवार्थं॰ यद्यपि
हिज्योतिष्टोमान्तियत्नमेवाग्निष्टोमसंस्यानि
त्यवाम्नायते तथापि तत्पूर्वभावियागस्या
क्थ्यसंस्याकस्यानिकापित्वेनैतद्यागप्रकृति
त्वावसायात्तदुक्थ्यसंस्यायाः प्राप्यमाण
त्वेन प्रतिप्रसवत्वोपपत्तिः राजन्यनिमित्तका
ग्निष्टोमसंस्याविकारभूतान्यग्निष्टोमतोव्या
वृत्तिफलकोवायं सर्वसाधारणेयनाग्निष्टोम
संस्याविधिरितिद्रष्टव्यं॰ गुणद्वयविशिष्टाप
र्वकर्मविधानाच्चन वाक्यभेदः तस्यनिवा

कोतत्रराजसूयन्यायेनवायव्यमंत्रैकविंशस्तोमवि
शिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतादिविशि
ष्टो यागप्रयोगः फलोद्देशेन विधीयते तत्रवाय
व्यमंत्राणामतिदेशप्राप्तमंत्रबाधेनाग्नेयीमंत्रबा
धेनवानिवेशः यद्यपिवाज्ञाग्निष्टोमसामपदसमि
व्याहारादाधारत्वसंबंधेनसाम्निमंत्राणांविशेषण
त्वंप्रतीयतेतथापिप्रकृतस्यकार्यकत्वनायत्तेनसा
मांगत्वेनमंत्रविधेर्मंत्रविधिः एवंएकविंशस्तो
मकताप्रतिप्रसवोपितत्रैव। प्रकृतितोह्यग्नि
ष्टोमस्तोत्रेएकविंशस्तोमकत्वेप्राप्तेश्रोपदेशिके
नत्रिवृत्सामान्यविधिनानिवर्तमानेऽयंप्रतिप्रस
वः अतस्तोमस्यविशिष्टाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तर
कालादिविशिष्टयागप्रयोगविधिरेवायं यद्यपि
वाग्निष्टोमस्तोत्रभावनोत्तरकालतायातिदेशातः
संभवत्यास्तिकेतथाप्येकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थंविशिष्ट
विधिसंदष्टन्यायेनवास्त्यतिदेशप्राप्तेः पूर्वप्रवृत्तांगी

कौ.
द्वि. प्रा.
८

कारणत्वात्तस्य विधिर्नानुपपन्नः यद्यपि चाग्निष्टो
मस्तोत्रस्य प्रकृतौ सर्वौत्पत्त्यात्मयागप्रयोगपू
र्वकालत्वं संभवति तथापि सर्वांगानामनुष्ठान
सौकर्यार्थमादितोवधारणादग्निष्टोमस्तोत्र
स्यापि तत्रासिद्धेः प्रतिपत्तिपूर्वकालत्वाभि
प्रायेण तदितिमूलानुपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु
पत्नीसंयाजविषये मुख्ये व्यादायस्वयतीतिवत्सम
कालत्वमेव प्रयोगमध्यवर्त्तिस्वरूपं लक्षयात्का
ग्रन्थ्यार्थो विधीयते वाक्यभेदपरिहारार्थं ग्रय
वास्तु समानकर्तृकत्वमात्रमत्र तदर्थः यद्य
पि च ऋत्विक्कर्तृकत्वं यजमानकर्तृकत्वे या
गेन मुख्येन तथापि प्रयोजककर्तृकत्वाभिप्राये
णानुपपत्तेर्नविरोधः तस्य करणे च वारवंती
यमग्निष्टोमसाम कार्यमिति श्रुतेन वाक्येन प्रा
कृतयज्ञायज्ञीयवाधेनाग्निष्टोम ॥ ॥ ॥ ॥

ष्ठानेवावंतरीयविहितत्वंनदनंनचैतस्यैवरेवतीषुवारवं
तीयमग्निष्टोमसामकृत्वापशुकामोह्येतेनयजेतेतिश्रु
तं॰ तत्रचपूर्ववदेवत्रैधासंदेहः।यादाप्याययमंगतीस्व
ष्टं॰ आपवादिकीत्वनेनेत।।नत्रप्रकृतत्वप्रत्यभिज्ञानादे
तत्कल्पस्थानेःप्रमाणाभावान्नतावत्कर्मांतरंसिद्धांत
वक्ष्यमाणरीत्यैववाश्रयाभावान्नापिगुणफलसंबंधः
श्रुतौवायव्यवाक्यवदेवरेवतीमात्रविशिष्टाग्निष्टोमाग्नि
ष्टोमसामत्वभावेनांतरकालत्वादिविशिष्टोयागप्रयो
गः फलार्थंविधीयते॰नह्यत्रदधिन्यायेनगुणस्या
न्यतरावन्वयोयोगपत्वं॰ अपितुकालादिरूपत्वाद्राजसू
यन्यायेनप्रयोगविशेषणत्वमेव॰ श्रुतौसगुणविशि
ष्टस्यानतस्यैवकर्मणः फलोद्देशेनविधानमित्येकः॰प
क्षः॰ द्वितीयस्त्वनात्रराजसूयन्यायः।प्रयोगस्यवाय
व्यवाक्येनैवप्राप्तत्वात्॰फलांतरश्रवणेपि
चविशिष्टवाक्यविहितनियोगमात्रवारणेनप्रयोगां
तरस्याविधानोपपत्तेः।नचविनिगमनाविरहः।आ
द्येनवायव्यवाक्यएवप्रयोगविधेर्नियंतुमशक्य
त्वात्॰ एवंसत्यपियादिविशेषणीभूतस्यरेवतीमा
त्रविशिष्टाग्निष्टोमाग्निष्टोमसामत्वभावेनांतरकालत्वादेरप्रा
प्तिः।सान्नेतावेष्टेर्यदिआलणोयजेतेत्यादौविधेय।
वादिकालादिरूपानेकगुणवत्प्रादिवप्रयोगांतर
मपिविधीयेत॰नैतदस्तितस्यापिवायव्यवाक्येनैव
प्राप्तत्वात्॰नचततः पूर्वमप्रवृत्तिः।प्रावपतेवकर्ममाय।
कस्यापिप्रत्यभिज्ञानात्॰नचमासस्यापिविशिष्टावेधि

कौ.
द्वि॰पा॰
८७

संदंशन्यायेन विधेयतामायातयोः यागभेदकत्वं। अन्यथा त्वा
श्रयापत्तेः। सति हि प्रयोगविधौ विशिष्टविधिसंदंशेनान
योश्च सत्योर्विधेयत्वात् योगविधिरिति। अतः परिशे
षाद्रेवतीमात्रेण सामाग्निष्टोमस्तोत्रत्वस्यानुवादेन विधे
यं फलोद्देशेन यागविधिर्योगश्चेति वाक्यभेदव
द्धयिन्यायेनावलाघवात् गुणफलसंबंधविधिरेव
तत्रापि रेवतीमात्रस्य सामत्वाययपि विधिस्तन्मात्र
पक्षसंक्रमतेन तथापि नात्र तत्सांफलसंबंधः तथाहि
तासां विलिंगसंख्यावादेन कृत्स्नेनान्वीयातेन फल
साधनत्वेयापादीतानुपपत्तेः किंच सामस्यापि रेवती
विशिष्टस्य वारवंतीयस्यैव यद्यपि चात्र अप्यल्पक्रमका
र्यकल्पनापत्ते रेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रपर्वाङ्गत्वं
तथापि पार्ष्णिकान्वयलभ्याधारतासंबंधेनैव सा
म्नि रेवतीनां वैशिष्ट्यं तावदनुपपत्तेः अन्यथैव तत्कृत्स्ना
पपन्नावपि नाग्निष्टोमस्तोत्रस्यैवैरवन्त्यगकस्य फ
लसंबंधः। अग्निष्टोमसामपदस्य विशेषणत्वात
वैलक्षण्यापत्तेः नच रेवतीवारवंतीययोः पृथक्
पदोपात्तकारकत्वेन कथं वैशिष्ट्योपपत्तिः फल
कर्मकभावनायां विधेयत्वेन तत्सामग्र्ययोः मध्य
मतः संबंधयागीकरणेन सोमादिवत्पृथक्त्वात्पर
रैवैशिष्ट्योपपत्तेः। क्वानाग्रहश्रवणेन रेवतीषूक्
वारवंतीयत्वेन फलभावेपदित्वर्थावगमाद्वै
शिष्ट्योपपत्तेश्च। अतोऽमुको रेवतीविशिष्टस्य वा
रवंतीयस्य फलसंबंधः। तस्य च स्वरसमाहारात्म

कस्यैसोमयागादिवत्सिद्धरूपेणेनाश्रयापेक्षायांमहात्म्ने
स्यैयागस्यैवाश्रयत्वं॰ नहिगापतिथान्नेवाच्यत्वात्साम्नः
क्रियात्मकत्वाभावांकाणादिवदनेकदेशद्रव्यादौगेडा
दीनांयान्नेवाच्यत्वेपिसिद्धरूपत्वात्॰ सामशब्दस्यसामा
श्रावायः कश्चिगोगस्वरद्रुतिक्रान्तेःअत्रादिस्वरसमाहा
रवाचित्वात्स्वरसाहूस्यचमानतस्तरं सिवरत्वेहंजेन
गीतिस्वरमित्यादिसंगीतशास्त्र॰ पर्यालोचनया
सिद्धरूपवायवीयसंयोगविभाग॰ गजनितश्चत्या
त्मकशब्दविशेषवाचित्वात्साम्ने वारवंतीयादेःसि
द्धरूपत्वमनीतेःअत्रतस्यतस्याश्रयापेक्षायांक्रतुमेव
याश्रयत्वेनशाकातेहिसाम्नाऽऽरागतत्त्वाभिव्यक्ति
द्वारास्तोत्रमेवयागः साधयितेः अतस्तत्सोमरसाम्न
स्तोत्राश्रितत्वमेववारवंतीयस्या॰यागाश्रितत्वंतत
दीययाज्यादिमात्राधारतयोक्षेशादिवत्त्वाविरुध्यतेरे
वतीनामपिचानपवयाज्यादिकार्यत्वेविरोधापुत्रे
षःकामेनचवारवंतीयादिनासामान्यविधिप्राप्त
स्यवानिदेशमात्रस्यैवैकश्रुत्यादेर्वाधोपिस्तुयचप
वःयदिनत्रयोग्निष्टोमसामेत्यानपपत्तिराशंक्येतननो
स्तश्चाग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैवयागस्यजन्यत्वापरपर्या
यमाश्रयत्वं॰ द्रव्यानपवहिर्व्रीह्यादेरपरपरासंबंधेन
जन्यत्वंमाश्रयत्वेपिचसोमरादौस्तोत्रादेः अस्तुवा
यागस्याग्निष्टोमस्तोत्रजन्यत्वात्परंपरासंबंधेनज
न्यत्वापरपर्यायाश्रयत्वायोगेपिश्रानर्थक्यनंदेगा
त्मायेनाग्निष्टोमस्तोत्रेवमारः॰द्रव्यानेवाक्यादिस्तो

कौ॰

द्वि॰ ध्या॰

८९

त्रनिवृत्तिनसमाभिप्रतियोगिनस्तस्याश्रयत्वस्यासात्वा
त्वप्तानेयागेष्वसंभवेननतदीयप्रयोगेवनारः यमुका
मउकथ्यष्टश्लोपादित्यादौ॰ नचस्तोत्रांतराणामपिप्र
त्यातयामांगानादग्निष्टोमस्तोत्रस्यवाधनारप्रसाप्ता
भावः।अग्निष्टोमस्तोत्रस्यबाधयवाकाविहितत्वेनवा
रवंतीयवाधेष्वदिनचातिदेशिकस्तोत्रांतराये
तयाविशिष्टापस्थितत्वात्॰ सामस्याबाधपत्त
यातितेनकाम्य मासापिवारवंतीयस्यस्तोत्रांत
रेनिवेशोऽप्यातिदेशिकसामबाधायतेवारवंतीयाग
काग्निष्टोमस्तोत्रमात्रनिवेशात्मात्राच॰ एतेनयज्ञि
यमवायिकेसट्पाथेबारवंतीयस्यात्तवर्धनस्तदाभे
दातअग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वंभवेत् कात्वर्थस्यनहृति
त्वदर्शनेनात्राप्यत्वसामानाधिकरण्यस्यानत्सम्यानायत्र
ताहानाद्यः।एकस्यदेवदत्तस्यापुत्रभोजनादिका
र्यभेदेनेकस्यानानियमवदेवदेवकस्यानत्वेप्रमाणा
भावात्॰ नद्वितीयः।सामान्यतोदृष्टस्यप्रयोजकता
त्॰ वारवंतीयवद्धेतोरायानेनैकांतिकत्वाच॰ अग्नि
ष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्यचसाधनत्वापरपर्यायस्यसाम
प्रयोजनत्वेनसामान्येगतत्वाकार्यायत्वाप्यनतिदे
शात्तत्वतीयापि।अतोनाग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तिता
संभवतीत्यफलंतदपिपरास्तं॰ अबाधेनोपपत्त्यावाधायि
गादिनित्यायेनेवनडुपपन्नेः।यत्तुकस्मिन्प्रदेरेववति
र्भवीयवाधवायः सस्तोत्रांतरेप्यातिदेशिकस्प्रगत
रवायान्वत्वंइत्यपिकिंचिकरः।अतोनायुक्तएवानर्थका

न्तरंगत्वादेनाग्निष्टोमसाम्नात्र मार्गे वत्तारः। अस्तुवाग्निष्टोम
साम्नस्यैव विशिष्टसाम्नोपस्थित्यादिना अयं तत्स्य चयर्मि
ग्राहकप्रमाणेनाग्निष्टुद्यागसंबंधिनएवलाभायागेः
वष्टंतैनकष्टःसाप्रत्ययस्सर्वमनुवादः अथवावा
रवंतीयमग्निष्टोमसामकार्यमितिप्राकरणिक
वाक्येनैवलाभवादात्र याज्ञापिसंबंधोविधीयतेनन
गांगिसंबंधोगौरवात्। इत्यादिवाक्येभुक्तमत्फल
भावादाश्रयत्वस्यागन्यागौरवांगीकरणेनदेवंवार
वंतीयस्यैवफलसंबंधइतिमूलोक्तःपक्षउपपाद
नः। अथवाक्तरेवतीनामेवासामत्वनालाभेवविधीसं।
क्रमणात्वगतेस्तासामेवफलसंबंधः। मन्मीवेयंय
द्यपिस्तोत्रनिरूपितंसामनिरूपितमेववाधिकरणे
नैवइतितथाप्यनुकूलेनत्तीयांतेनरेवतीविशिष्ट
वारवंतीयस्यैवपूर्वोपस्थितसापरामर्शात्रचविशे
षणस्यसामत्वेनाविधेयत्वादसामरेवतीरूपविशेषण
स्यैवहालायणायज्ञपदेश्राह्मणैरेवफलसंबंधोपपत्तेः
अतएवतच्छन्दस्यविलिंगसंख्येनात्रेरेवतीपरामर्शि
कात्मिन्नपावाक्ताविशिष्टपरामर्शकतेनाविरोधात
नैवतस्मिन्नपदेरेवतीनामग्निष्टोमस्तोत्रमात्रष्टत्तेन
स्पृष्टैवांक्षविधयाप्यलाभात्कथंगुणफलसंबंधोप
पत्तिःप्रकरणेननदलाभेपिवाक्येनाश्रयलाभोपप
त्तेः। नत्वाहि। इत्यादावपिसंभवत्येववाक्येनाश्रयावि
धिः। नचवाक्यभेदः। होमविशिष्टद्रव्यःफलोद्देशेन।
विधानेनोपपत्तेः। नचैवंहोमस्यद्रव्यगतत्वापत्तिः। होम

कौ. प्रयोजनैक्येनांगतासंबंधेनवैशिष्ट्यानंगीकारात् अ
द्वि. पा. पितु पूर्वेषामवघातादाश्रयतासंबंधेनैव। अतएव यथैव द
८. र्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ न दर्शपू
र्णमासयोः सोमांगत्वस्वन्तरकालतांगत्वे वाऽपितु
निरूपकतासंबंधेनैवानन्तरकालतया वैशिष्ट्यं तथा
ग्याध्याश्रयतासंबंधेन तदंगीकारेण कश्चिद्विरोधः
सदसत्त्वनाश्रितेनान्यतरस्य लाभोपपत्तेः। सद्भावे व
संकरणेनाश्रयप्राप्तेरसंभवेपि वाक्येनैवाग्निष्टुद्या
गतस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनीभूतत्वेनैव तद्विधानानु
कूलभेदं विनैवाश्रयलाभोपपत्तेः। अथ वाग्निष्टोमस्तो
त्रस्यैवाश्रयतासंबंधेन वैशिष्ट्यं तस्य तु प्रकरणा
ण्यतादेरवाग्निष्टुद्यागसंबंधित्वेनोपस्थितेः बह्वे
नैतत्कन्दोपजिस्रवावर्तीयपदस्य दत्तवादः। किंवा
स्मिन्पक्षे यथैव सिद्धान्ते रेव स्यादिविशिष्टस्तोत्रता
थनाविशिष्टयागभावनाविधानेप्युक्तत्वाच्छमहि
म्नानुष्ठातिनैवममापि आश्रयभावनाविशिष्ट
करणभावनाविधानमिति सर्वथाश्रयप्राप्तेः सत्वा।
द्गुणफलसंबंधविधिरेव पुनरुक्तिप्रामेमिधीयते
नात्र गुणान्तरले आश्रयालाभात् नथाहि वाक्यं
नीयस्य फलसंबंधिविधानपदेनावश्याश्रयलाभः सहि
प्रकरणादभिप्रेतो वावचयाद्वा आद्यापि किं यागस्यै
वाश्रयत्वं अग्निष्टोमस्तोत्रस्य वा। तत्रापि किं या
गस्य साहोदाद्ग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा वा। नाद्यः अग्नि
ष्टोमसामत्वस्यानुवादानुपपत्तेः। न द्वितीयः

स्तोत्रस्यादृष्टविधया यागांगत्वात्तद्द्वारा यागस्याश्र
यत्वानुपपत्तेः। दृष्टविधया हि कृतिसाध्यतानर्थसं
बंधित्वेन गुणस्योपादानमित्युक्तं पूर्वाधिकरणे अ
दृष्टद्वारा हि तदाश्रयत्वेन गुणस्याश्रयं विनापि फल
करणेन तस्यादृष्टद्वारोपपत्तेः कृतमाश्रयाकांक्ष
या· न चेष्टापत्तिः। करणविधिवैयर्थ्यापत्तेरुक्तत्वा
त्· नैवमपि पूर्वकालतादिरूपदृष्टसंबंधेनैवाग्नि
ष्टोमस्तोत्रस्य द्वारत्वोपपत्तेर्युक्तमेव परंपरया या
गस्याश्रयत्वमिति वाच्यं· एवमपि यागस्यैव तदी
यकगाथारत्वेनाश्रयत्वोपपत्तेः स्तोत्रद्वारकपरंप
रायामेव प्रमाणाभावात्· न चाग्निष्टोमसामेत्य
त्राद्यनुपपत्तिः प्रमाणं· तस्यापि तत्रतात्प
र्यकल्पनेन वाक्यभेदस्यापरिहार्यत्वात्। किंचा
त्रवा यागस्य साक्षात्सामाश्रयत्वयोगपत्वेन या
वदग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वनिवेशे किं मानं· तस्यौ
पदेशिकगुणोपस्थितिविलंबेन· तस्याद्वारत्वाभावसा
यकत्वेन विरुद्धत्वात्· नहि प्राकृतिदेशिकस्तोत्रवृत्ति
त्वकार्यसंभवे औपदेशिकस्तोत्रवृत्तेरौपदेशिक
बाधकत्वबाधो रेवतीभिरुक्तः· तस्मादौपदेशिकत्व
स्य द्वारतासाधकत्वादग्निष्टोमस्तोत्रस्यैव द्वारत्वे
प्रमाणमस्ति· एतेन तत्सौर्यविधिष्वप्युपस्थितेः·
साक्षादाश्रयत्वं यागेष्वानर्थक्येन वा तत्रैवावतर।
णमित्युक्तं। किंच नायमानर्थक्यतदंगन्यायस्यावि
षयः। सर्वत्रापिकृतन्यायाष्टजनप्राप्तवाये यागपत्ता।

कौ।
द्वि। पा।
१८

ज्ञानाभावेपिअयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेणप्राप्त
बोधस्यानुभविकत्वान्नानिश्चयः प्रतिबंधकमात्रे
अनन्यसमदशावलिर्बीजेपियस्याभावोरक्ततद्या
अयोग्यतानिश्चयाभावमात्रेणप्राप्तबोधजनय
स्याद्योग्यतालोचनदशायांसाक्षाद्दर्शनेपियुक्तं
परंपराश्रयणं यत्रतुकल्पितशास्त्रेनशाब्दबोधस्त
त्रशाब्दकल्पनायांयोग्यताज्ञानस्यैवकारणत्वं।
अयोग्यतानिश्चयाभावस्तत्रापियोग्यताज्ञानाभा
वेशाब्दकल्पनानुदयस्यानुभविकत्वात् अतश्च
यागगतयोग्यताज्ञानाभावेनतत्रनाश्रयतद्बो
धकशास्त्रस्यैवप्रकरणेनाकल्पनाकृतत्वादर्श
भवेश्रगेतुश्रवनारः यत्प्रकरणेनाश्रयलाभ
वेपिवारवंतीयवाक्येनैवतल्लाभोपपत्तिरित्युक्तं
तत्रः तथात्वे अग्निष्टुयागमात्रस्याग्निष्टोमस्तो
त्रस्यैवाश्रयत्वेप्रमाणाभावात्ः नहिअग्निष्टोमप
दस्याविशेषप्रवृत्तस्यानयेत्वतस्तिअधिकारा
ख्यप्रकरणमात्रेणसंकोचोयुक्तः। तल्पतुनाधि
धिकारः स्यादितिन्यायात्ः यद्यपिचप्रयुक्तिशाक्ति
कल्पनागौरवपरिहारार्थंकल्प्रयोगवहिर्गतमस्तो
त्रस्यापत्नेनतथापिक्रतेतरप्रयोगबहिर्गतस्याप
संभवान्नाधिकारेणसंकोचः। ननुनेदंप्रकाराणा
वलंबनेयुज्यते। गुणविधेःप्रयुक्तिकल्पनागौरव
परिहारार्थंहिप्रणयनादेरिवाग्निष्टोमस्तोत्रस्या
पिप्रयाजकांतरापेक्षायांयुज्यतएवप्रकृतत्कत

पिकारस्य संकोचकत्वं॰ अतएव यदपि वार्त्तिके वारवं
नीयवाक्यस्य गुणफलवाक्यस्य च द्वयोरपि योगान्तरे
वाक्यैक्यैवान्वयात्परस्परान्वयाभावेन वारवंनीय।
वाक्यस्यापि गुणफलवाक्यैकवाक्यत्वेन पात्राश्रयस्य
मर्थकत्वोपपत्तेरिति किं विचारेण दर्पिचशाकरणिका
श्रयपदे अग्निष्टोमस्तोत्रमात्रवृत्तितासंभवे कारणं
श्रौपदेशिकस्वर्गवाचायोगरूपमसंगेन दर्पयस्तोत्रं
नरस्याश्रयत्वे स्ववाचामत्रस्ववाचापत्तेरुध्भयवा
ध्यापेत्वयावैकसौवापदेशिकस्यापि वाध्यावित्वा
कृष्याकाक्षणाबलेवनकेति कथं रेवत्याचारस्य वा
रवंतीयस्याश्राश्रपीलाभात्फलसंबंधानुपपत्ति
रितिचेत्॰ सन्वावारवंतीयस्य फलसंबंधानुपपत्त्या
नाश्रयालाभः प्रयोजकोत्र अपितु मामत्वेन नत्ता
विष्णुमारणमेव यागादिभ्यइव॰ अतएव परिशोधा
न्नूलानुक्तापि रेवतीमात्रफलसंबंधपदलाव
मत्वभूर्वषदलत्वेन संभावनीयः। तस्य चाश्रयाला
भावित्वाकरणे युक्तमेवानहिंतदा प्रकरणादाश्र
यीलभ्यते अग्नमात्रवाधस्यातिदेशिकेष्वेव युक्त
त्वेनाग्निष्टोमस्तोत्रवृत्तित्वस्य वारवंतीयमात्राधा
रत्वस्य वा अप्रामाण्यात् देवावादानुपपत्तेः वारवंती
यवाक्यस्य नाश्रयसमर्पकत्वमासिध्यत्वेनाश्रका
मेव न च प्रकारान्तरेणाश्रयालाभेपि वाक्यैनेव
नलाभोपपत्तेः नेनापिहि अग्निष्टोमस्तोत्रस्पैवा
श्रयत्वे विधीयते यागविशिष्टस्य वानेनाभययापि

कौ॰ संभवति तथाहि सर्वत्रैव तावद्ध्यात्वेन वाक्येना
द्वि॰ श्रयविधाने युक्ते न तद्धात्वाश्रयस्य प्रत्ययमात्रप्रवृत्ता।
८२ वत्र गुणवैशिष्ट्यं संभवति कारकत्वात् अतः सो।
मादिवदेवभावनासंबंधोत्र स्वात्मलाभार्थिकेन।
दित्याश्रयणीयं न च गुणभावनायामाश्रयस्या
न्वयः संभवत्यनुषक्तः स हि तत्तावत्करणेन
ननु यागविभावार्थाधिकरणन्याय प्रवृत्त्यानसेव
फलसंबंधापत्तेः करणत्वेनापरिच्छिन्नस्य गुणसं
बंधायोगपत्नाद्वात्क्रमप्रयोजनतत्वाद्गुणांगत्वापु
त्रेश्चनेतिकर्त्तव्यतात्वेन अतः परिशेषात्कर्मत्वे
नान्वयो वाच्यः तदापि यदि ईप्सितकर्मत्वरूपे।
ण भाव्यत्वेन तत्र उद्देश्यत्वे तिकत्वाद्वाक्यभेदो गु
णस्याश्रयांगत्वापत्तिश्च यदि त्वनीप्सितक
र्मत्वेनान्वयस्तदापि फलस्य कर्मत्वेनान्वया।
त्सन्नयस्य द्विकर्मकत्वापत्तिः न चेष्टापत्तिःक
रोतिपर्यायेन तत्प्रतीयमानस्मारणेवैककर्मक
त्वस्य समाम्नातिकरणस्थापितत्वात् तवदध्या
हार्याश्रयस्य वाक्येन विधानेपि सहकृतत्वाश
द्धौत्रिभावनायामन्वितस्याग्निहोत्रमन्त्रोत्र स्वस्या।
स्त्रावा गुणवैशिष्ट्योपपत्तेर्वा वैयर्थतत्तद्विधानोप।
लितत्वात्वाधान्मोक्ष भावनाहि कर्त्तव्यैव वा भावनात
वैवा गुणफलभावनावानायः तस्या गुणभावना
संबंधाभावेन वैशिष्ट्यानुपपत्त्यास्तिद्वाविवदेकभा
वनाविशिष्टापरभावनाविधानानुपपत्तिः न द्वितीयः
तस्याः प्रयोजनत्वेनतराभावेन गुणभावनांगत्वापत्तेस्तत
स्यापितविधानेभावनायाहिक

कलापत्तिस्तदवस्थैवत्तीयस्तोत्रक्रियायाद्दष्टाभावेन
त्वाभ्यसत्वयानुपपत्तिरनाशंक्यएवतस्मात्क्रतुथमपिश्रा
श्रयालाभाद्गुणफलमेवंध्यानयपरैराहृदेवकामेएव
निवेशमानाद्रेवतीरूपाद्गुणाद्देवकामीनरेनवचाह
देवकर्मविधिनाद्वाक्यभेदंविनैवययाधिसर्वमेवप्राक्व
वियानेतत्प्रापितवेदत्वेनविशिष्टाद्गतिन्यायेनपदमा
मेतद्देवविधीयतेऽन्यत्तस्माममनूद्यतेऽहतिनातीवैवा
रवंतेनैवमपिफलोद्देशेनयागविधिस्तत्रचातिदेशा
देवाग्निष्टोमस्तोत्रस्यातिकापितेनचपूर्वयागातिदेशा
द्वारवंतीयसाम्नोवाप्राप्तत्वात्तदुद्देशेनरेवतीविधिरि
तिवैशिष्ट्यासंभवाद्वाक्यभेदः स्यादेवेतिवाक्यावै
शिष्ट्यसंपन्नयविविशिष्टविधिर्नैदृशमायेनवाश्वति।
देशाभावेः पूर्वपक्षत्वेंगीकारेणावाअग्निष्टोमस्तो
त्रभावेनोत्तरकाललतादिविधिर्वीयद्वाक्यान्यायेनांगी
करणात्तुः अतएवतावतैवरेवतीविधिसिद्धेर्नवारवं
तीयस्यापिउत्कटोत्याविधिंगीकरणेनचविनिगमना
विरहः। अलौकिकमन्याययकल्पनाभियामांगमतासंभ
वेनस्तोत्रांगत्वमेवन्याय्यत्वात्ः अतएवाग्निष्टोमसा
मन्यपिविशेषणमप्यानतयास्तोत्रपरमेवः वारवंती
यपदंतत्तिकापितयासाम्नावारवंतीयानुवादःरेवती
नांचस्तोत्रंप्रत्यापितेनरवत्कालपदश्रायाधारत्वेनाग्निपी
वस्तावत्तनिवदधिकरणेनोपपत्तेः सप्तमीयष्ठाक्र
नेवकरणत्वलक्षणार्थावाः अतश्चरेवतीमात्रविशि
ष्टस्तोत्रभावनाउत्तरकाललतादिसंबंधेनयागभावना

कौ॰
द्वि॰
८३

विशेषणमितितद्विशिष्टोयागःफलोद्देशेनवि
धीयइतिसिद्धं नचभावनायाश्चकारकत्वात्कथं।
भावनांतरविशेषणत्वंक्वाप्यनयादृश्यतेउत्तरका
लनादिसंबंधेनापिविशेषणत्वमुक्तत्वात्ःअतएवश्रु
तेभावनायामुख्यविशेष्यत्वाभावेपिरेवत्यादिका
रकाणांतत्रैवान्वयइत्युक्तंभावनानिरूपणेःअ
तएवप्रत्येकमधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनमुख्यवि
शेष्यभूतभावनाविशेषणविशेषणीभूतासुरेवती
षुविशेषणविधिकल्पनायोगात्तासामविबृहेना।
प्तानांपंक्तंमुख्यविशेष्यभूतभावनाविशेषण।
त्वाभावेपिकृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वसंभवे
नप्रत्येकमधिकरणपूर्वपक्षन्यायाविषयत्वात्
अपिचयत्रलिंगसंख्यादेःकारकान्वयद्वाराभाव।
नान्वयोयुक्तइतिसिद्धंतत्रतेषांतदनादरेणद्रव्यान्व
येविशेषणविशेषणत्वात्रविधिकल्पनेतिनद्विषयो
सोन्यायः नत्वयत्रापिकारकातिरिक्तसंबंधेनसमा।
मादेर्द्रव्यान्वयद्वारापिभावनान्वययुक्तमिर्यथा।
लोहितनोस्णीषौऋत्विजइत्यादौतत्रविशेषणविशे
षणेपिविशेषणविधिकल्पनायांनकिंचिद्बाधकम
स्तिःअतएवनाहशास्त्रेप्रामकर्मान्तवादेनापिपर
स्परवैशिष्ट्यस्यापूर्वमेवप्रमितत्वादनेकविधानेपिनवा
क्यभेदःविशेष्यमादेशचलिंगस्यप्रातिपदिकार्थअन्व
यात्प्रयुक्तत्वइतिवैशिष्ट्यस्यापूर्वमप्रमितत्वात्प्रामका।
मानवादेनानेकविधानेयुक्तोवाक्यभेदःप्रकृतेतु
रेवतीनांभावनान्वयस्यापिसत्त्वा

भावनायाश्चानन्तरकालतादिसंबंधेन मुख्यभावनावि
शेषणत्वेनाप्यनेनर्युक्तं विशिष्टविधानेन तस्याः कर्मान्तर
विधिरेवायं । नन्वेवमपि न कर्मान्तरत्वे प्रमाणमस्ति ।
यदि श्रावणेनोपनेतेत्यादाववेष्टिवाग्रहणरावप्रयो
गान्तरेणोपपत्तेः । नयुभयत्रापि वाजिनन्यायेन कर्मान्तर
त्वाशंकासंभवति वाजिनस्यापि उत्पन्नान्वयपि नस्ताद्वि
धिभेदापादकस्य युक्तं कर्मान्तरत्वापादकत्वं । कर्तृ
कालादिरूपस्य गुणस्य तु प्रयोगविधयन्वपिनेनोत्प
न्नान्वयान्नोत्पत्तिविधिभेदनिबंधनकर्मभेदापाद
कत्वं अत एव कालोपि यः प्रयोजनविशेषार्थ उत्प
त्तावेवान्वेति यथाग्नेयादौ नत्वेवमुपवनेनाप्याग्नेयक
र्मभेदः । यदि श्रावणेनोपनेतेत्यादौ न श्रावणादेः क
र्तुः प्रयोगान्वयित्वानन्ये दक्तमेवांगीकरिष्यते इति न
न्यायेन प्रकृतेपुनरकालतादिरूपस्य गुणस्य प्रयो
गभेदकत्वेपि कर्मभेदकत्वायुक्तमितिचेन्न ।
नः । कामन्त्ययोपात्तस्य गुणस्यानिदंप्राग्देवं संभवत्या
भिकनयास्वरूपेणाविशेषणाविधयविषयस्यात्र भेद
कत्वाभावात् सर्वत्रहिसंख्योवकुणेपि विधेयएव
भेदकोनतु विधेयः । यावज्जीवमित्यादावपि चतिमि
त्तस्य स्वरूपेणाविधेयत्वात्पितेनिमित्तिकसंबंधित्वेना
प्राप्तत्वाविधेयत्वाद्धि नियोगभेदकत्वाविधानतः ।
अतएव यदि श्रावणेनोपनेतेत्यादौ श्रावणादिकर्तृ
कत्वस्याप्राप्तत्वायुक्ताभेदकता । प्रकृतेन त्वामन्त्रयो
पात्तस्याविहितमस्तानन्तरकालतादेस्वरूपेणाक

कौ॰
टि॰ पा॰
५५

मंसंपृक्तेन चानिर्देशादेवमामनान्नैवातिभेदकत्वं
अपितु रेवतीरूपस्य गुणस्यैव न स्वतो न्यायान्वयिता
नामभेदकत्वमेव न प्रयोगभेदकत्वं नचैवं रेवतीरू
पस्य गुणस्याग्निष्टोमस्तोत्रत्वेनान्वयान्नेदकत्वमे
वस्याग्निकर्मभेदकत्वमिति वाच्यं तथात्वे फलादे
शेन यागस्य योगान्तरस्याप्यवगतविधेयत्वापत्तेर्लौ
घवेन कर्ममात्रभेदकत्वस्यैवाङ्गीकारात् अत एव
विवक्षितगत्या परपरासंबंधेन रेवतीविशिष्टयाग
विधिरेवायं प्राप्त्वेवायेऽन्वयति वीहार्थत्वसंभवात्
त्मिकस्याग्निष्टोमस्तोत्रादेर्विशिष्टविधिसंदृष्ट
न्यायादिनाविधेयत्वाङ्गीकारेण न वस्तुतः। अत
श्च विवक्षितगत्वा रेवतीरूपस्य गुणस्य यागान्व
यित्वेपि च विधेयत्वायुक्तानि तत्स्वरूपभेदकता अतः
सिद्धं कर्मान्तरमेवात्र फलादेशेन विधीयत इ
ति नचैवमपि पश्चोर्नेन तत्क्रत्वेन पूर्वकर्मगतत्वा
पत्तेर्हि द्विमतीति कथं फलादेशेनैव कर्मान्त
रविधानमिति वाच्यं नैषा देशत्वाने वा तद्यातवा
च्यभेदाभिधानिकापित्तयाप्यामन्तपूर्वयागस्य
तित्वरूप संबंधानुवादकत्वात् वाक्येन च फ
लादेशेन विधानात्मकरणत्वपूर्वयोगत्वेन नाग्रा
कत्वमेव न स्यात्फलार्थकर्मान्तरमेव विधीयते इतीयं
तैनक्रन्दस्कस्य प्रैषयज्ञेष्वतिरेति नमस्तोत्रस्याग्निकर्मैव
नहीति न विरोधः प्रयोजनं स्पष्टं। ह्वेतस्याप्रयतयापर। तिष्ठ
मासानन्वयात्समेषु वाक्येषु कर्मसु क्रममेव फलं स्यादि

ख्येयं ॥ १२ ॥ सौभरेपुरुषश्रुतेर्निध।
नेकामसंयोगः ॥ ज्योतिष्टोमेसौभराख्यसामनैया
समाम्नानेननित्यंनैमित्तिकंकाम्यंच तत्रषोडशिसं।
स्थावांतरप्रकरणेसौभरमुकथ्यानांब्रह्मसामभवती
त्यतीत्यनेननित्यतयाविहितं अत्रहिबृहत्साख्यस्तो
त्रोद्देशेनसमाम्नायावगतंसौभरंविधीयतेः प्रकर
णेत्वषोडशिसंस्थापूर्वसाधनीभूतनत्तास्तोत्रे
लभ्यते॰ तस्यचस्तोत्रस्यचस्तामउकथ्याख्यस्तोत्र।
त्रयमध्यमत्वादुकथ्यानामित्यमवादः नैमित्तिकत
यात्रअतिरात्रसंस्थावांतरप्रकरणेयदिबृहत्सामा
तिरात्रः स्यात्सौभरमुकथ्यानांब्रह्मसामकार्यं।
मित्यनेनविहितं अत्रापिअतिरात्रसंस्थायाम।
निर्देशामेबृहत्सामकत्वेनिमित्तेनतदपूर्वसा
धनीभूतब्रह्मसामाख्यस्तोत्रोद्देशेनैवसौभरंवि
धीयते तत्रैवानिर्देशामेरथंतरसामकत्वेनिमि
त्तेनिमित्तेनयदिरथंतरंसौभरमुकथ्येषुकुर्यादि
त्यनेनातिरात्रसंस्थापूर्वसाधनीभूतोकथ्यस्तो
त्रत्रयोद्देशेनसौभरंविधीयते। पुनःश्रुतिस्थविधि
संनिधौयोवृष्टिकामोयोअन्नाद्यकामोयःस्वर्ग
कामःससौभरेणस्तुवीतेत्यनेनफलत्रयार्थं।
सौभरंविहितं अत्रचोद्देश्यानेकत्वात्सौभरेण

कौ॰ स्तुवीतेत्यस्यानुसंगांगीकारेणवाक्यत्रयेद्रष्टव्यं
द्वि॰ सौभरस्यचषड्जादिस्वरसमाहारात्मकस्यधूना
५५ त्मकशाब्दत्वेनसिद्धरूपस्यदध्यादिवदाश्रयापे।
क्षायांषोडशिसंस्थांगभूतब्रह्मसामस्तोत्रमेव
प्रकरणात्प्रणयनादिवदाश्रयत्वेनसंबध्यते॰
यत्तत्रपार्थसारथिनाभवदेवेनचसौभरस्यगी
तिरूपक्रियायाविनादाश्रयापेक्षाभावेनस्तु
वीतेत्यनुपपत्तिमाशंक्यानुवादान्यथानुप
पत्त्यैवत्वक्तनीयंतेनसौभरपदेनकरणत्वविशि
ष्टस्यैवसौभरस्यकरणतासंबंधेनफलोद्देशे
नविधानादाशुकरणत्वस्यनिरूपकापेक्षा
यांप्रकरणात्स्तोत्रविशेषसंबंधोपपत्तिरि
त्युपपादनायोपन्यस्तंतन्नहीतरपिषड्जादि
स्वरसमाहारात्मकत्वस्यस्पष्टदीपिकरणेसा
पितत्वादुपपत्तिर्न नचसौभरस्यापिक्ष ॥

त्वर्थत्वेन साम ऊभयघासामावैरूपचायच्चा·
ग्नातिनिवड्ढात्वर्थस्य स्तोत्रस्यैव फलोद्दे
शेन विधिरस्त्विति वाच्यं तणासमति स्तोत्रस्य
ववहिःक्रत्वप्रयोगापत्तेन च सौभरस्याप्र
शस्तत्वान्नस्यापि विधाने विशिष्टविशिष्टवि
धिगौरवापत्तेः सौभरस्यैव फलसंबंधा।
गीकारात् अतःसिद्धं सौभरस्य काम्यत्वम
पितस्य च समाम्नानकाले शाखाभेदेन नि
धनाख्यानि समासामावयवाधारत्वेन ही— ।
ऊ ऊर्क् इत्यादीनि स्तोभाक्षराणि समाम्नाता
नि·तदेवंविधं सौभरं प्रकृत्य श्रूयते हीषिति
वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्य— द्य
कामाय ऊ इति स्वर्गकामायेति तत्र किं ही·
षादीनि स्तोभाक्षराणि प्रकृतसौभरप्राप्ति
तानि वृष्ट्याद्यर्थत्वेन विधीयते उत वृष्ट्याद्य
र्थे सौभर एवानियमेन प्राप्तानि नियम्यंत इ
ति विचारः वाक्यभेदापादकगुणप्रमाण·
कभावनाभेदाभेदविचारात्पादाध्यायसंग
तीसाहे·इंद्रियकामाधिकरणेवन्ध्यधिकर
णयोर्द्वयोरप्यर्थवादत्वेनेतरानच वृष्टिका

कौ॰
द्वि॰
९८

मपदस्यतावत्स्वर्गकामाधिकारन्यायेनफल
परत्वानादृष्ट्यचक्षुर्थ्यानदृष्टेनव्रीह्यादि·
कंदध्यादिवद्गुणसंक्रान्तशक्तिकेनविधिना
विधीयते॰ अतएवनियतपदमाश्रयतत्पाश्रा
त्ननियतेसंबंधानुवादः तथाहिव्रीह्याद्य—
यानितावत्सिद्धरूपाणिप्रथमभागपरिस्त
क्तत्वेनयोग्यत्वात्स्वकृतेसोमनाम्नैमैवाश्रय
त्वेनावलंबंते॰ ग्रहंकिंतस्वावयवद्वारास्व
भा—गयागत्वादृष्टविषयाव्रीह्यादिसंबंधि
त्वे॰ अतएवग्रहणैवसोमादेःसमाधनीभूत॰
अग—गाभिव्यञ्जकत्वेनसोमरादेःसाध्य।
त्वांशंपरासंबंधेप्यौश्रयत्वाविघातस्तत्पासो
मोपिस्वावयवद्वारासोभा—गसाध्यत्वादाश्र
यत्वोपपत्तिः नत्वेवमारंवतीयादिवदृष्टद्रा
रतयाप्रविष्टयेनाश्रयत्वंविरुध्येत॰ नचैवमपि।
भवन्मतेसाध्यसिद्धरूपत्वेनाश्रयत्वानुपपत्तिः
सिद्धरूपस्यापिउत्पत्त्यादिक्रियाविष्टत्वेनक्रतिसंबंध
त्वात्स्वरूपादिवदाश्रयत्वोपपत्तेः धर्मात्मकस्याह्व
निमर्त्वानंगीकाराच्च नचैवमपिसोमस्यानेकभाग।
त्वात्रियत्वेस्यवाश्रयत्वेप्रमाणाभावः निषेधनाथो॰

धारतयाव्रीह्यादिपादस्यैवलाघवेनाश्रय
त्वानियामकत्वात् अप्रयाजकत्वर्थनियता
गतयाव्रीह्यादिविधेर्गौरवापत्तेः अवह
ननत्वापिभागांतरेव्रीह्यादिनिवेशेला
भांतरवाधापत्तेः क्वचित्प्रधानभूतस्याग
—रांतरस्यैवबाधापत्तेश्चबाधप— यातिना
घातेनाणुकत्वसाक्षात्प्रयोजनिधनाधारतया
वरुणप्रयोजकस्यव्रीह्यादेस्तन्मात्राश्रयत्व
यत्नलाभेनानवकाशपत्तेः अतस्वनिधनानुव
वोपपत्तेरेवलत्वधिकरणन्यायेनव्रीह्यादि
विशिष्टनिधनांतरविध्यानाकांनुपपत्ते
रित्यादिवक्ष्यमाणसंक्रांतसाक्षिविधिनाशि
पकामाधिकरणन्यायेनव्रीह्यादिकमेवनन्नत्व
लोहेयेनविधीयते ‘नचेवेवलत्वधिकरणन्या
याप— यालघुभूतेद्विपकामाधिकरणन्या
येनगुणफलसंबंधविध्युपपत्तावपिगुण
फलसंबंधेऽप्यसर्वविध्यापत्तेस्तन्नोप्यतिल
घुभूतनियमविध्यापादकेनतन्नफलकत्वेऽभ
वसंबंधिनिधनाधारतयाव्रीह्यादिविधिरि
तिप— नरमेवकिमितिनाश्रियतइतिवाच्यं

कौ॰

द्वि॰ ९२

उक्तविधोद्देश्यप्रत्यायकाभावेनतादृशार्थव
न्याक्षेप— स्यात्तत्किमङ्गवान्॰ न यावद्धि॰ नि
धनपदंवोद्देश्यसमर्पकंतृप्तिकामादिपद
ंवा॰ नाद्यःनिधनमात्रोद्देशेनविधानस्यता॰
वतावतपाठप्राप्तिसंभवेनानुपपत्तेः तृप्ति॰
कामपदेनतृप्तिसाधनसौभरीयत्वविशेषणेन
विशिष्टोद्देशेवाक्यभेदः सौभरीयत्वस्यतृप्ति
कामपदशक्यत्वाप्रलाभाल्ल— णापिनिष्व॰
प्रतएवनद्वितीयः नचैकंतृप्तिसाधनसौभ
रसंबधिनिधनल— कंप्रत्यक्षत्वतामर्थ्यगरूक
मितिशाकानेवक्तुं विनिगमनाविरहात्॰ नाम
धेयाङ्कस्यापिप्राप्तोद्बोधसामर्थ्यंतर्गतत्वेन
वाक्यभेदानिवारणाच्च॰ अनन्यथारविद्धमय॰
त्वविव— यात्तनिवारत्वात्॰ किंचतृप्त्यादिसा
धनेभरतृप्तिनिधनोद्देशेनापिदीर्घादेः पाठ
तएवप्राप्तत्वा— विधिसंभवः पदेनतृप्तिसा
धनसौभरनिधनत्रयवत्तत्साधनसौभरनिध
नेपिकदाचिद्दीर्घःप्राप्तिसंभवान्नचतद्याहृति
फलकनियमस्येवफललोपपत्तेविधिसंभव
इत्युच्यतेःततोनिम्नैमित्तिकसौभरप्रयोगे॰

निधनाधारस्तोभा— राभावेन सापेक्षत्वा
पत्तेः अनेनालघुभूतस्यापि नियमविधेरसं
भवाद्वृष्टिकामपदस्य शाखान्तरपठितस्यापि नप
लार्थत्वं संभवेत् ला— गिकवृष्टिसाधनसौ
भरहितनिधनाधारत्वकल्पने प्रमाणाभावा–
द्वृगृहमेनापि गुणफलसंबंधप— एवाप्री
घेन· एवं च कारणवैजात्येन कार्यवैजात्य
स्यावश्यकत्वात्सौभरजन्यवृष्ट्यादिभ्यो दीर्घा
दिजन्यवृष्ट्यादीनि व्यक्तितो जातितश्च भि—
न्नान्यपि इह वृष्ट्यन्नहोमसंबंधेपि निधना
श्रितेहीषादौ कामान्तरसंबंधमप्येवं वृष्टिकाम
पदेन प्रत्येतव्यः अत्र वृष्टिकामशब्देन वृ
ष्टिकामकर्तृकयागत्वेन वृष्टिसाधनसौभरहि
तनिधनकामपदत्वेन लक्षणापदेनेति ज्ञातव्य
म् सर्वस्य वाक्यकामत्वात्तस्मिन् कामश्रुतेः
स्यान्निधनार्थत्वेऽश्रवणश्रुतेराश्रयालाभादेव
तावन्नैव गुणफलसंबंधपक्षकः न ह्यत्र सौभ
रस्यैकावयवात्मकमिति वृष्ट्यपेक्षा— राश्रय
त्वेनान्वेतुं योग्यं पदं यदि निधनं तदा निधनमे
व वाक्यं विधेयोग्यमस्यानन्याप्तिनस्य विशेषत
उपस्थितस्याभावान्नाश्रयत्वेन द्वारत्वेन वा संबंधः

कौ'

हिं'

९८

वत्कनत्कराखस्याबाधय— पानिवस्वा
भाव्येननियमस्यैवनत्रपघने म्लेलोकुशाक
शावलेवनेनाप्रयालाभोपपादनासंभवा
त्रियमविधिलाघवातुरोधेनैववगुणा विधि
प— निराकर्तव्यः न चाद्रिफलचयार्थमपि
सोमंयागसिध्यधिकरणन्यायेनुमहाडच्च·
तिनमेकस्मिन्प्रयोगएकमेवफलंसाधय
यतिनेनतत्रचवैकार्थत्वादेकस्मिन्सोमयेश्रि
मेनह्रीषादीनिवीणपिनियतानिप्राप्यैवत्र
ननञ्चह्रहिफलार्थेसोमप्रयोगेयणाहीह
प्राप्तेनेनयाश्रस्यामपिविकल्पेनप्राप्येवन्·
पदाचाम्यानिप्राप्येतेनदारीखोप्रप्रासेथुक्ते
नियमः नियमोण्यर्थेहृष्टार्थसोमप्रयोग
हीषैवस्मेतविधः शेषस्पवन्नहृष्टार्थसोम
प्रयोगएवह्रीषह्स्येविधिः शेषिणः विधे
यशेषगतफलसंभवेहष्टगतस्यनस्वान्या
प्यत्वात्· नन्वयंप्रामनियमोयेनह्रीषाविधे·
यत्वमायान्तेत्प्रम— स्यापिपादस्याविपिक
ल्पनयामासम्भवेनचह्रहिकामप्रयोगस्तुपा
हतस्यमेघप्रभृतिकतयानतः सर्वप्रमृसंगी
कारेणाचह्रीषणावविधेयत्वानः प्रनस्तुतहत

स्यैव नियमस्य फलत्वोपपत्तेः एवं च शेषि
नियमाकरणे — नित्यनैमित्तिकसोमप्र
योगे हीषाद्यापत्तेः नैवमपि ज्यवेलेनवाको
नवनीतार्थीकृत्यावाहृष्ण्यर्थसोमप्रयोगविशे
षांगतया हीषादिविधौ लिंगादिविदेवद्बल
स्य पाठस्य काम्यकल्पकत्वात् कथं नित्यनैमित्ति
कप्रयोगे हीषादिप्राप्तिः उद्बलस्यापि पाठा
स्यांशेनैव यज्ञप्रसंगेन च मासिनाम — समाख्य
पाठवपौर्णमासीस्थवैदिकरणादेशकारणाप
द्वैरेवचनित्यनैमित्तिकप्रयोगविषये हीषा ।
दिविधिकल्पकत्वस्यवागीकारात् । लिंगादेस्तु
गाद्रूपमात्रेल — षाकांसंबंधाद्ध्येसेवोपपत्तेनै
ह्रादिविषयेत्वस्य काम्यकल्पकत्वं । नत्वेवं पा
ठस्यापि वृष्ण्याद्यर्थसोमप्रसंगेपि नियतत्वेस्य प्र
योगएवनियतत्वाच्छ्रद्धासंबंधेन कृत्वार्थत्वा —
न्नित्यनैमित्तिकप्रयोगे कृत्स्निकत्वापत्तेः नहि वि
धिवाक्ये वृष्ण्यसोमार्थमप्र वोद्देशेनासंभवति निय
नपाठे तेनैव नियतसंबंधे लभ्येन वृष्टिकाम
पदेनत्वदृष्टिसंबंधेपि प्रकृतसोमप्रमाणबल — णापि
नियतत्वलक्षणायामेवप्रमाणाभावात् — नत्वनस्या
द्दुशंपत्वं । प्रतपाठस्यैवनियतसंबंधप्रयोजनकत्वा

कौ॰

दि॰ ५५

त्रिम्यनैमित्तिकप्रयोगे दीक्षाद्यप्राप्तिसत्त्वव
स्यैवेति चेत्‌ न । व्रीहिसंबंधिसौभरसामस्यैवा
दृष्टफलेपि दीक्षादिविधेर्लघुभूतनियमफलकत्व
लाभायनियतस्थानकत्वलाभोपपत्तेः यत्र हि॰
थ्याभावे हि पाठेन नियतत्वञ्च नियमेन दीक्षा
दिरूपाण्येन न तत्त्वविधिफलसामर्थ्यादेवाव नि
यतस्थानकत्वलाभो न तु पाठात्तस्य वस्तुतो नि
त्यनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वात्‌ । अतएव
वपाठेन सामान्यतो यत्किंचिद्योगवृत्तिसौ
भरीयनियतसंबंधित्वेनैव कल्पितापि श्रुतिर्वि
शेषविधिना बाध्या दाह्वनीयादिशास्त्रवदन्य
विषयातिरिक्तविषयावतिष्ठते इति युक्तं तस्य
नित्यनैमित्तिकप्रयोगमात्रविषयत्वे दीक्षादेरप्य
विधिफलसामर्थ्यान्नियतस्थानकत्वं । नियम
फलकत्वादेव च वृष्टिपदेन वृष्ट्यवच्छिन्नयह
न सौभरल— णापि नानीवदोषमावहति । अ
यत्र वहि नियमविधिलाघवाद्यनुरोधेन वा
मैत्रीयो पौर्णमास्यामित्यादौ पौर्णमासीपदेन यौ
र्णमासीप्रधानसंबंध्यासभागल— णा प्रयाज
शेषाभिघारणादौ च द्वितीयायाश्च ल— णा वृष्ट्यव
च्छिन्ने सौभरत्वस्य च ल— णा तावच्छेदकत्वात्तथ

गहृतिहूयविरोधोनापिविशिष्टोद्देशेवाक्य
भेदवस्त्कनस्त्कनल–णापिविविधिफलसाम
र्थ्यात्तद्विरोधेनप्रकरणावगतसौभरांगत्वाद्व:
रोधेनचहृष्ट्यर्थत्वसैवपरंपरासंबंधेनाश्रय:
णात्: अतश्चयथैववाशिष्टानांनारशंसोद्वि
तीयःप्रयाजस्तथादीनारांशेममंचस्यवाशिष्टा:
र्थत्वंप्रमाणेनावगतंद्वितीयप्रयाजत्वंनिवा
हायनचैवशाखांतरप्रामतन्नूनपान्नेवव्याहृ
तिफलकनियमलाभायचवाशिष्टाभिलषित
फलसाधनदर्शाद्येगाद्वितीयप्रयाजत्वेवसमा
श्रीयिष्यतेतन्याशृतनेसमाधिचनर्थीयोयोशुक्ति
नैल्याम्वरपरासंबंधागीकरणेनदोषस्तिल–
णश्रवणेपिप्रमाणाभावः अतोहृष्टोहीषेट्ट
परंपरासंबंधेनकर्मव्याप्तिनियमफलकोयवि
धिरितिसिद्धं· अतएवपरंपरासंसंबंधेप्रकृतसौ
भरश्चेष्यातकारीर्यादिजन्यहृष्टोत्साहभावेपि
नविघातः अतएवचपरंपरासंबंधघटकत्व
नविजातीयसौभरविशेषणएवविव–तेनत
सौभरत्वावच्छिन्नानिसर्वाणि·शाखाभेदेनहि
सौभराणिनत्क्रीतिविशेषणभि–न्येवसमा।
मानानिव–नेनतसौभरत्वावच्छि–निसर्वा

कौ॰
टि॰
१००

णि॰ शाखाभेदेन हि सोमभराणि तन्नद्रीतिवि
शेषभि— न्नैवमसाम्नातानि कथित्समानशी।
निकाम्यपि श्रुतवागीतिभेदभि— श्रुतशाखा।
खांतराधिकरणन्यायसूत्रानि विहितानि सोमभरा
णां भेद एव॰ श्रुतस्य विजातीयसोमभरशेषः प
— ष्पशामत्वान सशेषनियमविषयत्वायो॰
गेननतस्यपरंपरासेवं वयरकं तनतस्यहोशे ही
षेव विजातीयसोमभरद्वाराक्रुयादिसेनदाकार्य
फलितो भवति॰ एवं च ह्यष्ठसोमभरविधावपि
विजातीयानां सोमभराणां विकल्पेन ह्यष्ठैंश्वा
मानां शेषनियतकस्यैव सोमभरविशेषस्य हि
साधनतानामेषामित्यपि नियमः फलितो भव
ति॰ न ह्यन्यथा ह्येताशेषेवेति नियमः कथमपि
संपादयितुं शक्यः नियतानां तद्गुणकस्यापि सोमभरां
नरस्यन्दर्यक्रियमाणत्वात्॰ ययतां शेषनियम
विधेः समानजातीयसोमभरांसो भरस्यले पात्वा॰
नीयो गांदि नियतानां स्याहनि फलकत्वेपि ही
षभि— नियतगुणक विजातीयसोमभरस्यलेतस्य
हृष्टताव्याहृति फलकत्वमपि कांस्य भोजित्वा
येनन विरुध्यते श्रुतप्रयवयवग्रनकांस्यभोजित्वा
योपयाकार्यांगो देनग्रनत स्यहृष्यैश्यैता याहूं

ने॰ दृष्टार्थसोमाभावविधेस्तत्कालीननियमकसो
मस्याभावप्रत्तेणानुक्ताविजातीयसोमस्था
पत्तिफलकनियमफलकत्वेनविशेषः॰ अतः
सोमाभावेतस्यापिनित्यनैमित्तिकप्रयोगविषय
त्वमेवनतुकाम्यप्रयोगविषयत्वमित्यपिद्रष्ट
व्यं॰ तस्मान्नसिद्धेश्रीषादिविधौविधिलाघवा
वरोधेनैवनगुणफलसंबंधोनवानर्थगुणा
भावनाभेदश्च॰ प्रयोजनंतुपूर्वप— दृष्टार्थसो
मरागहानेपित्र— घायथेमृगादिनियुनाद
हानेतुंध्यनर्थवाहीषध्वावहानेसिद्धांतेन
नैत्यादिस्पष्टं॰ स्तवंनसर्वस्यसोमस्योक्तका।
मत्वेनप्रत्यभिज्ञानानास्मिन्रछागमनेसत्यव
रीषादेः कामफलिः स्यात्॰ नैवंसोमेरीषा
देः पाठारवश्यामत्वाद्विधानानर्थक्यं दृष्टिसा
धनीभूतविजातीयसोमहृतिनियमनस्यव।
स्यार्थत्वेनपुनः श्रुतिसाध्यकादिमेवव्याख्ये
यं मीमांसाशुनिषिप्रद्युम्नटट्टैर्ल्योपाध्यायेति
नैः कृत्वाजैमिनिसूत्रमंदरमंथदेवदत्तणावा
सोकिः यबालाहलसंस्तमेवकलितंयेणानर
सज्ञैनैः श्रीकेसमस्तभूषणायसमर्प्य:
कौस्तुभाख्यामणिः श्रीरुद्रदेवसूनोःकृ

कौ॰ त्रिवेणाखंडदेवस्यमीमांसाकौस्तुभाख्या
द्वितीयाध्यायद्वितीयोंघ्रिः इतिश्रीमत्सर्वो
द्वि॰ तंत्रमीमांसापारावारपारीणश्रीरुद्रदेव
१०२ सूनोःखंडदेवस्यकृतौमीमांसाकौस्तुभे
द्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

[illegible]

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ गुणस्तु क्रतुसंयोगे क
र्मान्तरं प्रयोजयेत्संयोगस्याशेषभूतत्वात् ॥ ज्योति
ष्टोमे यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्ग्रहान्
गृह्णीयात् ॥ यदि बृहत्सामा शुक्राग्रान्यदि जग
त्सामाग्रयणाग्रानिति श्रुतं ॥ तत्र किमाद्ययोर्वाक्य
योरथंतरसामत्वे बृहत्सामत्वे च निमित्ते ज्योतिष्टो
म एव साधनीभूतग्रहणानुवादेनैन्द्रवायवाग्र
ताशुक्राग्रता यथायोगं विधीयते ॥ अथवा रथंतरसा
मत्वैन्द्रवायवाग्रत्वाद्युभयविशिष्टकर्मान्तरं विधी
यत इति संदेहः ॥ अत्र क्रतुसाध्यत्वेन अनिश्चितवि
धेयताकगुणप्रयोज्यभेदनिरूपणं पादार्थः ॥ पूर्व
पादे हि वाजिनादयो गुणाः पदद्वये निश्चितविधेय
ताका एव भेदकत्वेन विचारिताः ॥ अत्र च रथंतर
सामत्वं गुणः पूर्वपक्षे विधेयः सिद्धान्ते त्वविधेय
इति अनिश्चितविधेयताकः ॥ अतोस्ति पादसंगतिः ॥
यथा चायं पादार्थः सर्वत्राप्यविरुद्धस्तथा तत्तदधि
करणे निरूपयिष्यामः ॥ अध्यायसंगतिः स्पष्टा ॥ अनं
तरानुपूर्वैः सोमभरसंवपित्वेन प्रमाणान्तरप्राप्तत्वात्के
वलनियमं प्रतिनिमित्तत्वं ॥ अत्र तु केवलरथंतरसामक
लस्य समासार्थभूतस्य ज्योतिष्टोमे अप्राप्तत्वान्न ग्रहा
ग्रतायां निमित्तत्वोपपत्तिरिति पूर्वपक्षोस्यानारु
ह्या ॥ तत्र यद्यपि यदिशब्दोपादानं सर्वत्र वाक्या

जैपादिन्याये निमित्तत्वपरो दृष्टस्तथाप्यत्र विशेष
णस्य विशेष्यस्य विशिष्टस्य वा निमित्तत्वासंभावा
त्रैनैमित्तिकोगुणः प्रकृतं तंगतया विधातुं शक्यते
तथाहि नतावत् विशेषणस्यार्थंतरसामत्वादेर्नि
मित्तत्वं वज्रीसंपदेरुत्थमोपनिपतितस्यार्थंत
रादिशब्दस्यान्यपदार्थोपसर्जनीभूता स्वार्थप्रति
पादकत्वेन तस्मिन्नादिशब्दोपात्तनिमित्तत्वान्वया
नुपपत्तेः अन्यथा त्र्यस्येति षष्ठ्यंतस्यापि राज
पुरुषइत्यपि दोपात्ते राज्ञि अन्वयापत्तेः एवं तस्मा
दस्य निमित्तत्वे अन्यावपि विद्यमानस्य निमित्तत्वाप
त्तेश्च नाप्यपदार्थरूपस्य तहि सोमयवसमभिव्या
हारात्सोमद्रव्यभवेन स्याद्वनित्यत्वादेवयदिश
ब्दोपात्तकादाचित्कत्वाप्यनिमित्तत्वानुपपत्तिः
कथंचिन्निमित्तत्वांगीकारेपि वा पद्द्वयवादत्र
शुक्रायत्त्वयोर्विकल्पापत्तिर्वाऽनुश्रीसंपत्तपदवैयर्थ्या
पत्तेश्च एतेन सोमशब्देन स्वसाध्यप्रकृतं तथागलद्
पितायां तस्यैव निमित्तत्वांगीकारः प्रत्युक्तः नापि विशि
ष्टस्य हि विरुभयत्वव्यवहारानुपपत्तेः किं च वैशिष्ट्य
पदेप्यन्यपदार्थो विशेषणो विशेष्यं वा नाद्यः अन्त
र्निंभगापत्तेः न च वियूसवेलायामन्यपदार्थस्य वैष्ट्य
तत्वेन विशेषणत्वादृष्टेः तस्य प्रथमांतत्वेन विशेष्य
त्वात् विशिष्टरूपत्वादयदिशब्दोपात्ते निमित्तता

कौ
२

त्वयोपपत्तिरिति वाच्यं विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वे
न तदुपात्तविशेषणविशेष्यभावेन निमित्तत्वाव
यानुपपत्तेः किंच ग्रहाग्रताऽनिमित्तभूतेऽर्थे तत्र
न तावज्योतिष्टोमाधिकारेः स्वायोगव्यावृत्त्या
विशेषणत्वं प्रकरणादेव तत्सिद्धेः नापिक्र
त्वंतरयोगव्यवच्छेदस्य उपदेशेन सह्याप्तेः प्रमाणाभा
वादेव सिद्धत्वात् अतिदेशेन तस्याप्राप्तिस्तु न
वाच्यनिक्षेपे च नहि द्वितीयः सामान्तराणामपिग्रा
यत्रादीनां स्तोत्रान्तरसंबंधितया ज्योतिष्टो
मविशिष्टविहितत्वेन तस्यावृत्त्यार्थं तत्राव
विशेषणत्वानुपपत्तेः यद्यपि च स्तसा
प्यषष्ठस्तोत्रे वैकल्पिकषष्ठांतरसाधनहृद
द्यावर्तिकत्वे रथंतरस्य वैरूप्यंतरथ्यावर्तकत्वे वा
हृतः संभवति तथापि स्तुवितस्तोत्रांतरसाप
न सामान्तरव्याहृत्यसंभवात् तस्यापेक्षस्य वैयर्थ्यं त
तादेरन्यपदार्थविशेषणत्वे सामर्थ्यभंगप्रसंगो
न समासानुपपत्ते वैशिष्ट्यानुपपत्तिः अत ए
व रथंतरस्य प्राकृतत्वादयं ना विशेषनिमित्त
भूतेः क्रतौ स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वमि
त्यपास्तं यतः पौंडरपदे स्याद्यैपौंडरत्वादे विशे
ष्यत्वावच्छेदकावच्छेदेन स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषण
त्वदर्शनेन प्रकृतेऽतत्संभवात् न हि ग्रायत्रादि सामान्तर

कार्यावच्छिन्नैकनैमाकोरथ्यंतरसायोगो वा वर्ज्ज
यित्वे नैवैकदेशेपि तस्याहृत्या विशेषणाद्यवहा
रः स्वव्याप्यहृत्तिनीलवत्तिनीलोत्पदइति व्यवहा
रादर्शनात् अतएवरथ्यंतरमेवास्य सामेनिसमा
सार्थ्यावगमात् स्यचप्रकरणे अप्राप्तत्वेन निमित्त
त्वानुपपत्तेर्विधेयत्वावगमात्प्रकृते च ज्योतिष्टो
मे केवलरथ्यंतरसामकत्वादेर्विधाने ऐंद्रवाय
वाग्रत्वादेरपि विधेयत्वात् द्वाकाभेदापत्तेर्वाक्याभे
दांगीकारेपि च केवलरथ्यंतरसाम्नो ज्योतिष्टो
मे सामदानत्वेन स्तोत्रसाधनीभूतमेवद्दा
रेव निवेशस्य वाच्यत्वात्तेषु च तन्नस्तामानरस्य
विशिष्याप्राप्तसिद्धत्वेन विषमशिष्टविकल्पा
योगात् निविशमानस्य रथ्यंतरमात्रसामक।
त्वादेर्गुणस्य भेदकत्वावगमे गुणाहृपविशि
ष्टकर्मान्तरविधिरेवायंतत्राव्यक्तत्वादतिदे
शप्राप्तसर्वस्तोत्रेषु रथ्यंतरसाम्नो निवेशः नवो
क्थ्यैवैरूपसामेत्यादाविवपृष्ठस्तोत्रएवनिवेशः
शंकः एतदधिकरणपूर्वपक्षवादिनाएकदेशसं
योगांगीकरणे वैरूपादीनामपि सर्वस्तोत्रनिवे
शस्य वाच्यत्वात् अतएव तदधिकरणसिद्धांते
एकदेशसंयोगस्थितेन वहुव्रीह्यंतरसाटपपनेवेह

कौ
५

पादीनांएष्टस्तोत्रपकनिवेशोदशमेवदस्तेतेनव
विधायकस्यस्यादित्वादेर्यदिशाहोपहूतविधिना
क्लित्वाकर्मान्तरविधिशक्तित्वाकर्मान्तरविधायक
त्वानुपपत्तिः यदिशाहस्यप्राप्तिद्योतकमात्रत्वेन
प्रमाणान्तरेणात्रासंभवेयदाग्नेयस्त्वादिवद
विवक्षितार्थत्वात् अथवायदिशाहपरित्यागाह
रेऽध्याहारः तेनयागानुकूलप्रवृत्तिजनकी
भूतायाइच्छायाविधिनाऽऽदित्रायायदिशाहोप
तनिमित्तत्वान्वयार्थवाचकीभूतहविधानध्याहा
रः क्रियते अतस्यकर्मान्तरस्यप्रकरणज्योतिष्टो
मांगस्यसोमवाक्यविहितयागस्यप्रधानस्यवा
पादिकत्वसिध्यर्थंहृचेन्निमित्तत्वकल्पनमिति
नैवयर्थ्यमपि अथवाध्याहारादपिनिपातोपस
र्गाणामनेकार्थत्वाद्यदिशाहस्ययदिवेदाः प्रमा
णमितिवदेवकारार्थत्वपरिकल्पनेनवभवदेवोक्त
युक्ताममाभ्युपितं अतस्यप्रयाजादिवत्कर्मान्त
रस्यापिनियमेनैवप्रयोगविधिनासंग्रहाद्यदिशा
होपावश्यकत्वानुवादः वस्तुतस्तुपदत्रयम
पिआख्यातहयस्यभिन्न(वाक्य)त्वापत्तेस्तदंगीकारेपिच
केवलरथंतरस्यामकृतस्यउत्पत्तिशिष्टसामान्त
रवरोधाभावेनप्रकृतप्रवज्योतिष्टोमेनिवेशः

शक्तेनयाकर्मान्तरत्वापादकत्वापत्तेरशक्तेः । नच
सामान्यतराणां विशिष्याम्नातत्वेन बलवत्वं पत
स्यापि प्रधानाश्रितस्य विशिष्याम्नानाविशेषेणतो
पि बलवत्त्वात् अतएवैवंपरिहृतेनैवं कामप्रवेदनेक
श्चिदिति सप्तात्काश्चित्पदाप्रयोगे कामशब्दाभिधेयार्थे
इच्छायामपि लिङ्लक्षणस्यानुशासनान्नह्लीयादि
तिलिङ्गारद्धयंवगमनयदि शाहस्यचतत्र्यवहिता
त्वं पक्तत्वापदिपद्रवापवाद्यानन्तरात्र ह्यानन्तरहितम्मि
च्छेनदाकेवलस्यतरसामान्यान्तरेऽवीनेतिवाक्यार्थ
प्रतीतेरेकवाक्यत्वोपपत्तिः अस्मिन्नहि पक्षे स्यादिति
लिङ्गैस्त्वगुणाद्वयविशिष्टप्रयोगविधानं तत्स्त्रीयादिति
लिङ्गानयदि शाहतात्पर्यग्राहकसद्भूतेनेच्छामात्रो
पादानमिति नवाक्यभेदः ग्रहप्रयोजनेनैकवाक्यता
पादनद्वारास्ववाक्योपात्तकर्मान्तरप्रयुक्तत्वस्यच न
प्रवेनतदंगत्वबोधनात् प्राकरणिकज्योतिष्टोमांग
त्वप्रसक्तिः भिन्नवाक्यत्वे गृहाग्रतायाकर्मान्तरागत्वे
प्रमाणाभावेन प्रकरणाज्ज्योतिष्टोमांगत्वमेवस्या
त् नव यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात्सोभरेणस्तुवी
तेति रथन्तरसामकयागगुरत्कारिणोपि गुणवि
धानादवान्तरप्रकरणात्कर्मान्तरांगत्वोपपत्तिरिति
न्यायस्तु यैक्षेशकोसौभरविधेरहस्सामककर्मान्त
रादिविधिव्यवहितत्वेनानिराकांक्षत्वात्तरप्रकरण

कौ
थ

स्थत्वेन च संदेहाभिव्यंजकस्याभावात् अतो युक्त एव
स्याच्छब्दस्य विधायकत्वे पि यदि शब्दसंयोगा दकाम
प्रवेदने कच्चिदिति सूत्रस्येच्छायां लिङ् तर्ह्यकत्वेभ
वेत् तस्मात्तु कामप्रवेदने प्रकारान्तरेण गम्यमाने
सर्वलकारापवादत्वेन लिङो विधानमित्येव परं तया
काशिकाकारेण व्याख्यानात् कामो मे भुंजीत भवानित्ये
दाहरणे सोक्तत्वात्कथं लिङ् परेच्छाकर्मकत्व इति वे
त् कामप्रवेदने कर्तव्ये लिङ् अयमेव सूत्रादर्थं
योपपत्तौ प्रकारान्तरेणैतस्याप्याहारे गौरवात्
इच्छार्थेषु लिङ्लोटाविति सूत्रे महाभाष्यकारेण का
मप्रवेदने चेदिच्छार्थेभ्य उपपदेभ्यो गम्यमानेऽत्य
व व्याख्यानत्वेन विवक्षितार्थस्यानेनैव सिद्धे कामप्र
वेदन इति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यातत्वाच्च अतः काशिकापू
र्वकालीनैः शाबरादिभिर्व्याख्यानत्वादिच्छायामेव लि
ङिति सूत्रार्थः यद्यपि पदमंजर्यादौ पौनरुक्त्यं परि त
यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते तत्र
कामप्रवेदन इति सूत्रं यत्र तु तद्वाचकपदसं
योगः तत्रेच्छार्थेष्वित्यस्य सार्थक्यं लोड्वर्थ
कत्वेन वचनं न लोडपि लिङेवायो माभूदिति लिङ्ग्र
हणमुक्तमिति तदप्ययुक्तं शाबरादिप्रदर्शितव्याख्याने
पौनरुक्त्यस्यैवाप्रसक्तेः उक्तविषयत्वपरिहाराभा
मस्यानुक्तिसहत्वात् तस्मादिच्छायामपि लिङि इह

तिफलकबोधकविधायकपदविशेषः अथवावहि
नात्वयस्याप्यन्यायत्वाद्धेतुहेतुमतोर्लिङ्. इ
तिस्मृत्याप्रयोजकापरपर्यायहेतौप्रयोज्याप
रपर्यायहेतुमतिचलिङोविधानाद्यदिशब्दस्य
वतदर्थतात्पर्यग्राहकत्वेनसादितिहेतोर्लिङ्.
गृह्णीयादितिविधौतेनकर्मान्तरहेतुकोग्रहाग्र
ताविशेषःकर्त्तव्यइतिवाक्यार्थःअस्मिंश्चपक्षे
आर्थिकःकर्मान्तरविधिःहेतुत्वाभिधानस्यवैयर्थ्यं
तिष्ठेमागतान्याहुतिफलककर्मान्तरांगत्वसि
द्धिरेवहृष्टवत्फलं श्री विशेष्यकबोधस्यान्या
प्यत्वाद्गृह्णीयादितिवाहेतुमतिलिङःस्यादितिवि
धौ तदाचग्रहाग्रताकंरथ्यंतरसामानेञ्जवीते
तिवाक्यार्थःहेतुमत्त्वभिधानस्यचपूर्ववदेवप्र
योजनं अस्मिंश्चपक्षेयदिशब्दोयथास्थानस्थित
एवैकस्याप्यान्वस्यविधायकतामपरस्यहेतुम
दर्थकतांसूचयतीतिनत्ववहितकल्पनापि वि
शेष्यावगमोत्तरंविशेषणावगमरूपावमृष्टवि
धेयांशतात्पर्यालिङ्गुलकइतिव दोषापायः तस्मा
द्यदिशब्दस्ययदिग्राह्मणोपपन्नेनेति वदिपिशक्ति
विधायकत्वाभावात्कर्मान्तरविधित्वाविधानःसू
त्रेत्वनपदार्थरूपकाउसंयोगेयोगुणःकेवलव
ष्यंतरसामान्यादिरूपःसकर्मान्तरंप्रयोजयेत् वि
शेषणसंयोगस्यविशेष्यावच्छेदेनहेतित्वस्वाभाव्या
दितिध्यायेयं ॥ एकस्यतुलिंगाभेदात्प्रयोजनार्थ

कौ ५ मुख्यैकत्वं गुणत्वाकल्पनात् ॥ न तावद्यदि श
ब्दोपात्तनिमित्तत्वं रथंतरविशिष्टस्य क्रतोस्तूय
मानमपि समासं भिनत्ति बृहद्रथंतरसाध्यस्तु
यो ज्योतिष्टोमे वैकल्पिकत्वेन स्वायोगव्यावृत्त्या
पि विशेषणत्वसंभवादेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्य
विरहानुपपत्तेः न च विशेष्यावच्छेदेनैव विशे
षणेन स्वायोगव्यावर्त्तनीय इत्यपि नियमोस्ति दं
डी पुरुष इत्यादौ व्यभिचारात् किं च स्वावान्तरका
र्येहापामेवैणापि विशेषणेन विशेष्यमवच्छेत्तव्य
मत एव व्याप्यवृत्तितावान्तरकार्य एव दृष्ट्या
ख्यातिं च बृहद्रथंतरयोः पृष्ठरूपावान्तरकार्ये सा
ध्यत्वहानाक्रत्वावच्छेदकावच्छेदेन सा
ध्यत्वं हन्येवा न हि कर्मान्तरत्वादिनापि श्रवण
वत्तानादि ष्वयोगव्यावर्त्तनीयोपि तस्योत्त्वादि
न्द्रियावान्तरकार्य एकत्वं च श्रोत्रग्रहणादीनामिव स्तोत्रा
न्तराणामपि बृहद्रथंतरकार्यत्वाभावात्तेव योगव्या
वर्त्तेपि न स्यात् अतस्त्वष्टस्तोत्रावच्छेदेनायोगव्या
वृत्तेः सत्त्वाव्याप्यवृत्तिनयाविशेषणत्वाविरोधः किं
वा नैयैव विद्यापरस्परव्यावर्त्तकत्वादन्ययोगव्यावृ
त्त्यापि विशेषणत्वोपपत्तिः किं चैवं यद्यपि बृहद्रथं
तरयोः समुच्चयो भवेत्तथापि साधोंतत्वहानौ निरपेक्ष
साधनत्वावगमेन समुच्चयेपि व्यासज्यवृत्तिसाधनत्वाभा
वान्नाश्रयं दर्शितावि दसामर्थ्यमित्येकेनापि विशेष
णोपपत्तिः इष्यत एव हि डित्थडपित्थमात्रयोपि डित्थ

मोतेति प्रयोगो ऽनेकछंदस्कोपि च प्रातः सवने
गायत्रछंदस्क इति प्रयोगः अत एव रथ्य रमामेति
व्यपदेशोपपन्नो ऽपि यदि शष्ठ्योपात्तनिमित्तत्वाव
पार्थ्यं हृदयं तत्र यो वैकल्पिकतोपन्यास इति द्र
ष्टव्यं तेनासिद्धं रथ्यन्तर विशिष्टस्वकत्तो निमित्तत्व
मिति वलन्तत्व विशिष्टोद्देश्यकाभेदापत्तेनैक
तृविशिष्टरथ्यन्तरवदेव रथ्यन्तरविशिष्टकत्तो विह
निमित्तत्वं न च हृदि वान्निस्यायेमोद्देश्यतानर्गत्यगो
कारात्र वाक्यभेदोपपत्तिरिति भवदेवोक्तं शंक्यं व
तमाणाहितत्वा रथ्यन्तरस्यैव निमित्तत्वपर्यवसानोपप
त्तौ कत्तोरपि तद्देतभावस्याभयत्र वदप्रामाणिकत्वात्
किं च कत्तो रथ्यन्तरभावे प्रकृतवाक्योपात्तिरोमपवा
तभावितत्वस्यातिकूमनिमित्तप्रकृता एवं साध
नीभूतत्रस्तां गावेनाश्रता विधीयेत न तस्य
विकृतेनानदपूर्वस्य प्राकृतापूर्वे स्थानापन्नत्वांद
गितावच्छेदकस्यावपि निमित्ताभावाद्देन रहि
तायां विकृतौ तद्धोमवत्वैवाप्यना विशेषः प्राच्ये
नान हि निमित्तपदेः एवं साधनत्वस्य निमि
त स्थानापत्तिवावैकृतकत्तोरलिंपनन्वैवनि
मित्तानभावः शंकोन अतो विशिष्टकत्तमात्रस्य
वा निमित्तत्वयोगादृथ्यन्तरस्यैव निमित्तते यद्य
पि च परोपसर्जनीभूते पदार्थे च यो ऽन्वयस्तत्र स
र्यापि शाहूवोप्ये विशिष्ट एव अवितसापि नि
मित्तत्वस्य विशिष्टे विशिष्टे वा कोदापि क

कौ ८

त्वाभावादिना बाधात्स विशेषणे विधिनिषेधौ विशे
षणे हि विधिनिषेधौ विशेषणे संक्रामतः सति विशेष्ये
बाध इति न्यायेन स्वर्गार्थत्वेनोद्दिष्टो मीमांसादि
वद्विशेषणीभूतेऽपि रथंतरसामत्वे संक्रमणं वानुपप
त्तेः इष्यते व चोदृश्यस्यापि स्वर्गकामयदे विशेष
णीभूतेऽपि स्वर्गे भाव्यतासंक्रमणं अस्तु वा तात्प
र्यविषयेण हृदेव समस्तपदेन रथंतरविशेष्यत
लक्षणा तथाप्युपक्रमस्य यदि शब्दागायेप
त्यासायदोषपवग्रतो रथंतरमेव निमित्तं अ
नपदार्थविशेषणं तातु प्रकरणलभ्यत्वादनुवादः
तत्प्रयोजने च वैरूपसामेत्यादौ वृहत्सौ सलहीन
सात्रपेन हृहत्स्तोत्रमात्रसाधनत्वलाभेन तु स
र्वस्तोत्रसाधनत्वं कौन्सादिवद्वायवमानमात्रसा
धनत्वं रथंतरमात्रस्य निमित्तत्वेऽपि चपदिशाद्दौ
पात्तस्य निमित्तत्वस्य कादाचित्कत्वमाघ्यत्वात्कादा
चित्कत्वस्य च बृहद्रथंतरयोरन्योन्यविरोधश्च
क्तत्वाद्बृहद्विरोधिनो रथंतरस्य रथंतरविरोधि
नो वा बृहतो निमित्तत्वाच्च न पर्वाण्योन्यविरोधि
त्वस्य निमित्तस्वभावबलभ्यत्वान्न हि वदान्त
नो वा कामेष्टापि विरोधिता कश्चिदेकलिकत्वा
त्कविरोधकत्वाद्व अतएवोभयथैव रथंतरस्य
निमित्तता यथा प्रकृतौ वैकल्पिकत्वादिकृता
वपि यद्वैकल्पिकत्वनियमः यद्वतन्निषसत्र
बाधकता हि शेषिता यत्तद्धि विधिविशेषिता

भावत्वञ्च सत्त्वपि रथन्तरादौ नन्तस्य निमित्तत्वं अत
एवं सत्त्वादौ बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयेन सत्त्वेपि वि
रोधित्वाभावान्न निमित्तता एतच्चाविश्वजिदादौ य
वमाने रथन्तरमभवेद्बृहद्दिण्यादिवचनात्तल्लोकं तद
श्रुत्यैव विधानेन ज्ञापकप्रमाणाभावादेवैतद्रवाथ
कत्वानुपपत्तेर्नैव विरोधितानतत्रापि न निमित्तं तस्मा
बृहद्विरोधिरथन्तरसामत्वे रथन्तरविरोधिबृहत्सा
मत्वे वा निमित्ते ऐन्द्रवायवाग्रत्वशुक्राग्रत्वयोः प्र
कृतापूर्वसाधनीभूतग्रहोद्देशेन विधानमिति नि
त्यं निमित्तफलयोस्त्वविजातीयादेश्यताकत्वाद्याव
ज्जीवादिवाक्यवदुद्देश्यतानेकत्व निमित्तेपि न वाक्यभे
दः अतएवैतद्वाक्यद्वयस्यापि निमित्तार्थत्वेनापि नै
मित्तिकविधायकत्वोपपत्तेर्भेदकप्रमाणाभावाद्वि
शिष्टविधिगौरवापादककर्मान्तरविधायकत्वम
मान्यमेवन च बृहत्सामकत्वे निमित्ते अप्राप्तशुक्राग्र
ताविधानोपपत्तावपि रथन्तरसामकत्वे प्राप्तग्रहेभ्यः
पूर्वमैन्द्रवायवाग्रतायाः पाठादेव प्राप्तत्वादप्राप्तग्रहेभ्यः
पूर्वमैन्द्रवायवाग्रताविधेस्त्वदप्राप्तत्वाभावात्तत्सामानत्वा
न्नैन्द्रवायवविधेयाभावेन कर्मान्तरविधायकत्वोपपत्ति
रिति वाच्यं पाठेनासंभवत्याग्निकाण्डाद्यपि ऐन्द्रवा
यवताया निमित्तसंबन्धेन विधानोपपत्तेः तत्र योग्ने
वपाठस्य क्रमनियामकताप्रतिबन्धनिमित्ते हि स्वस
त्वे नैमित्तिकावश्यकर्तव्यतावोपपत्तिः सा च यदि
प्रमाणान्तरेण प्राप्ताभावे तदा सा भावे नैमित्तिका

कौ
७

भावंबोधयतीतियुक्तः क्रमनियामकत्वाप्रतिबंधः
तत्फलमपिचरमस्तोत्रहृतिवैरूप्यसाम्यवतिक्र
तौरथंतराभावात्क्रमानियमः प्रकृतावपियथा
पाक्रमुपबंधेनरथंतरादि हिंतेमः तस्मिन्देवाक्य
द्वयेपिनिमित्तांशश्रवणमिति आग्रयणाग्रतावा
क्यमपिप्रकृतौविकृतौवाजगत्संज्ञकसामाभावा
यत्रविशुवतिजगत्सामस्थितिरुत्पन्नमहादिवाकीर्त्यं
सामतत्रवाक्येनप्रकरणंबाधितंआग्रयणा
यत्वाविधानपरमितिदर्शमेवत्समानत्वात्कर्मा
तरविधानपरंयेतत्साहचर्यादनयोरपिकर्मा
तरविधानमाशंक्येत अतएवनत्वोपदिशाद्रौ
पिजगत्सामत्रःप्राप्तिकत्वाभावेननिमित्तपरत्वा
संभवाद्येयत्तर्थिकः सत्त्वकर्षपरएवयत्रजगत्सा
मातत्राग्रयणाग्रानिति बहुव्रीहिसंज्ञेचविशुव
त्यतकमितिनविशेषेदेशेवाक्यभेदः अथवान्य
पदार्थस्यावच्छेदकांतराभावाज्जगत्सामत्वमेवयह
त्व देशनावच्छेदकत्वेनविवक्षितं पूर्ववाक्ययो
स्तुप्रकृतपरामर्शिसोमपदेनज्योतिष्टोमःतस्ये
वान्यपदार्थावच्छेदकत्वप्रतीतेरथंतरसामत्वा
स्यापिनिमित्तविशेषणत्वप्रतीतेर्वाक्यभेदः वस्तुत
स्तुईष्टप्रसक्तेत्रग्राभिधानीमितिवहिर्भिष्टस
श्रुत्वनवाद्वाक्यभेदाभावेपिविशेषणस्यनिमित्तांतर्ग
त्वांशंकाप्रयोजनाभावादेवनिराकर्त्वात् तस्माद्रथं
तरादि निमित्तक ग्रहाग्रता विशेषः ॥

एवं ज्योतिष्टोमांगत्वेन विधीयत इति सिद्धं प्रयोज
नैकत्वे पदे कर्मांतरस्य सोमयागांगस्य तत्स्वमप्रत्य
नस्य वा रथंतरमात्वस्य मकस्य पूर्वयागेन सह प्रत्य
तायां विशेषाभावेनं तत्रानुष्ठानेपि रथंतरमात्रसा
मकत्वान्नोज्ञाणवर्तनीयानिह हत्सामकस्य
त्वग्रहाग्रतायामपि विशेषसत्वेन कल्पांतरस्यैवा
नुष्ठानं सिद्धांतेनेति स्पष्टं सद्ग्राहकस्यैव ज्यो
तिष्टोमस्य रथंतरादितत्त्वेदंगरूपलिंगभेदेनग्र
हाग्रनावपि प्रयोजनार्थमुच्चारणं क्रियेत: यत:
पूर्वकर्मनिवेशितगुणवाक्यत्वादेतयोः कर्मांतर
विधायित्वानुपपत्तेरेकत्वे ज्योतिष्टोमाभेद एवात्र प्रती
यत इति व्याख्येयं १ अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्क्रतुप्र
धानमुच्यते राजसूये अवेष्टिनामकानि पंचक
र्माणि समाम्नाति आग्नेयोष्टाकपालो हिरण्यं द
क्षिणा ऐंद्रमेकादशकपालं ऋषभो दक्षिणा वैश्वदे
वं चरुं पिशंगी पष्ठौही दक्षिणा मैत्रावरुणीमामि
क्षां वशा दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो दक्षिणेत्ये
तैर्वाक्यैः अत्र च गुणवाक्ये एकावेष्टिसंज्ञायोगे
पि सा कर्मैव तदुत्पत्तिवाक्ये अन्यैकदक्षिणा-
म्नानाद्दक्षिणायाश्च कर्मानस्वर्थत्वात्तद्भेदेनक
र्तृभेदप्रतीतेस्तद्भेदेन च प्रयोगभेदावगतेरे
कैकं कर्माग्न्याधानादिवाहरणतपणं तोग
विशिष्टभेदेनाष्टेयमित्येकादशैव समाणा
कादविकाद तदंतरप्रकरणे च यदिक्कास्ला

णोयजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हु
त्वा तमभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो
वैश्वदेवं इत्येवं समाम्नाते तत्रापि किं पूर्ववद्
वब्राह्मणादिग्रहणं निमित्तार्थमनूद्यत विधाना
र्थमिति संशयः ब्राह्मणत्वादेर्गुणस्यानिश्चित
विधेयताकत्वात्कृतिसाध्यत्वाभावाच्च तत्प्रयोग
भेदनिरूपणेन पादाध्यायसंगतिः स्वामिगुणा
दीनां च विध्यापादनद्वारा भेदकत्वात्क्रत्वादीनां
च गुणानां भावनोत्पत्तावनन्वयित्वेन तद्विध्यापाद
नद्वारा तद्भेदकत्वाभावेऽपि प्रयोगान्वयित्वात्तद्वि
ध्यापादनद्वारा भावनाप्रयोगभेदकत्वनिरू
पणाच्चाध्यायसंगतिः अनेन राजापवादिकी
तत्र पूर्ववदेव यदिशब्दसंयोगाद्विशिष्टविधि
गौरवाभावाच्च ब्राह्मणत्वादिकर्तृत्वसंबंधेन
निमित्तं न च क्षत्रियमात्रकर्तृकराजसूयान्तर्ग
तावेष्टौ ब्राह्मणवैश्ययोरनेन संबंधेन प्राप्त्यभा
वात्तत्क्षत्रियस्य च नित्यप्राप्तत्वेन निमित्तत्वानुप
पत्तेः कथं पूर्वाधिकरणन्यायविषयत्वमिति वा
च्यं राजसूयाधिकारवाक्यस्थराजपदस्य क्षत्रिय
मात्रवाचित्वाभावेन तस्य तन्मात्रकर्तृकत्वासिद्धेः
तथा हि आर्यावर्त्तीनार्यावर्त्ते साधारण्येनाविगी
तत्वाल्लौकिकप्रसिध्या राजशब्दः मनुष्यमा
त्रवृत्तिरन्याप्रेरितप्रजापालनकर्तृत्वे शक्तः
चोरादिप्राहादवपरत्राणकर्तृत्वे प्रवर्ता

लोके राजशब्दप्रयोगाभावादस्माद्देशीयैर्न विशेषणं
न च समर्थविज्ञापोपेक्षाकालतावच्छेदकान्तकल्पने गौरवा
पत्तेः द्रविडनामपालयप्रपिदत्रियेव राजशब्दप्रयो
गाज्जातिवाचित्वमेव लाघवात्कल्प्यमिति वाच्यं ३
विडमा प्रत्यन्तदेशनिवासित्वेन म्लेच्छदेशस्थत्वान
त्सिद्धेरार्यावर्तसकलजनप्रसिद्धितो दौर्बल्येन
पीलुशब्दवद्राजशब्देऽपि शक्तिग्राहकत्वानुपपत्तेः
न हि शक्तिग्राहकप्रमाणानां प्राबल्य एव निर्णाय
केऽसति लाघवस्य शक्तिनिर्णायकत्वं शकानेवल्क
लाघवस्य प्रमाणानुग्राहकत्वेन तत्सन्देह एव निर्ण
यकत्वात् प्रयणाम्बवालशब्दस्य क्षवयवशब्दे व
विशिष्टार्थबोधकत्वोपपत्तेः प्रबलस्यापि शक्तिग्रा
हकत्वानुपपत्तेः अतएव न हि राज्यादिशब्दस्य लव
तज्जातिविहाय कश्चिदप्ययोगेण लाघवस्य निया
मकत्वोपपत्तेः प्रकृते तज्जातिव्यभिचारेण प्रबल
प्रमाणसिद्धेनोपाधिव्यभिचारस्य दुर्बलप्रमाणप्र
सिद्धस्य बाधानुत्तस्य जातिवाचित्वनिर्णायकत्वोप
पत्तेः न तु स्वरूपेण दुर्बलस्यापि व्याकरणादिस्मृ
त्युपष्टब्धत्वेन प्राबल्योपपत्तेः तथा हि तस्य कर्मेत्य
र्थे राजशब्दात् ब्राह्मणादिगणपठितात् ष्यञ्प्रत्य
ये पुरोहितादिगणपठिताद्वा यक्प्रत्यये पत्यन्त
पुरोहितादिभ्यो यगिति सूत्रेण स्मरति याज्ञिकानाद
यतत्स्वराजः कर्म राज्यमिति वै प्रजापालने राज
कर्मणि राज्यशब्दप्रवृत्तेः राजशब्दस्य च ब्राह्मणादि

कौ दि ५

शब्दवत्प्रजापालनकारिवाचित्वानुपपत्तेः सिद्धवन्नि
र्देशेन जातिवाचित्वावसीयते तथा राजन्यशब्द
स्य क्षत्रियमात्रवचनत्वेन निःसंदिग्धस्य राजन्यश्रु
गत्यादिसहचरेण तस्यापन्नामित्वसिद्धत्वेऽपत्यत्वपवि
धानेन राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्यापि क्ष
त्रस्यापत्यं क्षत्रिय इतिवद्राजशब्दस्यापि जातिवाचि
त्वमवसीयते तथा मन्वादयोऽपि क्षत्रियस्यैव प्रजा
पालनेन परमो धर्मः राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जं
मित्यादिवाक्यपरिशीलनेन राजपुरस्कारेण प्रजापालनवि
धानाद्राजशब्दस्य पूर्वप्रसिद्ध्यपेक्षया क्षत्रियमात्र
पुरस्कारेण तद्विधानाद्राजशब्दस्य क्षत्रियमात्रवा
चितामनुमन्यन्ते अतः स्मृत्यपेक्षया सुष्ठु बलस्यापि
प्रमाणस्य शक्तिग्राहकत्वोपपत्तिरिति चेन्न प्र
बलस्यापि प्रमाणस्याननुत्तः प्रतिपक्षीयाद्राजन्य
प्रसक्तिनः न शूद्रराज्ये निवसेदित्यादिस्मृत्युपनावि
रोधेन शक्तिग्राहकत्वोपपत्तेः किंच न व्याकरणादि
स्मृतिः शक्तिग्राहकप्रमाणं साधुत्वादिकथनमात्रप
रत्वात् अथापि प्रमाणं स्यात्तथापि न तत्पालनका
रिवाचित्वं व्यावर्तितं तत्त्वेऽपि राजशब्दस्य तत्कर्मवा
चित्वोपपत्तेः न चैवं तावता राजशब्दश्रुतिग्रहस्यापे
क्षत्वाद्राजशब्दश्रुतिग्रहस्यापेक्षत्वे राजशब्दश्रुति
ग्रहस्य तदभावेऽपि पालनेन वृद्धसेवनस्य कर्तृत्वेना
वेद्धृदकत्वोपपत्तेः राजशब्दप्रवपरमवृपवार्थप्रस्त
त्वाभिज्ञानाच्चार्यशब्दवत्पालनमात्रवृत्तित्वपाल
नकारिकर्मणि योगिको ह्येतावानेवेतावता

इत्येतत्राश्च यतं राजन्यशब्दान्याख्यामेतुकान्याय
नेनैव राज्ञोपपत्तेर्जातिग्रहणमिति परिसंख्यानाद्रा
जन्यशब्दस्य सामान्यतः पालनकार्यपरत्वाविते
नप्रसक्तस्य पंकजादिशब्दवत् तद्विपत्तस्समाना
धिकरणस्यैवतस्यवाच्यत्वनियमरणेन शूद्राज
पदस्यपालनकारित्ववाचित्वाभ्युपगमानाहि परीत
मायंतत्तेनच जातिपदस्य मनुष्यत्वादिजातिमात्रे
णाप्युपपत्तेः क्षत्रियत्वग्रहणएवप्रमाणाभावः वि
धानसामर्थ्यादेवमनुष्यत्वप्राप्तेर्मनुष्यत्वग्रहण
संभवेन राजशब्दस्य क्षत्रियमात्रप्रयोगेण च क्षत्रिय
त्वग्रहणोपपत्तेः मन्वादिस्मृतेस्तु क्षत्रियमात्रोद्देशे
नपालनावश्यकत्वविधायकत्वेपि रागादिना ब्राह्म
णादावपि पालयितृत्वसंभवाज्ञोपष्टंभकत्वान
हि विहितपालनकारित्वे राजपदप्रयोक्तृत्वावच्छेद
कंगौरवापत्तेः प्रमाणाभावाच्च किंचार्यावर्ते
प्रयोगएवपरंपराब्राह्मणोपजीव्यादिवाकात्रा
पस्यपदिशाद्वेन निमित्तत्वाविनापादिकप्रसि
मपेतमाणेन क्षत्रियमात्रवृत्तेरेतदनुपपत्तेराज
शब्दस्यपालयितृवाचित्वमापतितोपष्टंभः
अपेराजशब्दस्य क्षत्रियमात्रवचनत्वाभावा
दपालयितृत्वाहितमात्रफलस्य पालयितृवि
कारमात्रपरत्वावगतेराहितत्वादिरूपपिका
रिविशेषणेन शूद्रादिव्यावृत्तेनावपित्रस्त

णादिष्वानुवृत्तौ प्रमाणाभावाद्राजसूयस्यपाल्यपिते
त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वावगतेस्तं दत्तगीतायामस्य
वैश्याद्याहरणादेः प्राप्तत्वाद्भिन्नत्वोपपत्तिः तत्रैमि
त्तिकश्चेदाह सत्यमादिमध्येनिपातनरूपैकप्रयाजस्य
भिधारणविशिष्टः प्रयोगः नत्वभिधारणमात्रं मा
ध्येनिपातनविशिष्टाभिधारणस्य च बहुविधैकेष्टिप्र
योगं विनानुपपद्यमानस्यैकैकहविर्वैकेष्टिप्रयोगे
ष्वनिवेशात् अतएवाभिधारणस्य कर्मोत्पत्त्व
पितोपि न कर्मान्तरोत्पकत्वं तथा तेन सदर्शपूर्ण
मासप्रकृतिकत्वापत्त्या प्रकृतहविर्मध्यनिपातन
रूपविशेषणानुपपत्तेः अतो मध्येनिपातनरूप
विशेषणसामर्थ्यादभिधारणस्यापि अवेष्टिप्रयो
गान्तरोत्पकत्वमेव नचैवं पूर्वपक्षसिद्धांतयो
रुभयोरपि प्रयोगान्तरत्वे भेदाभेदचिन्ताभावाल्ल
क्षणासंगतिः ब्राह्मणादिनृपस्यगुणस्यवाकामे
नोपादनविधयाभेदकत्वविचारेणसंगत्युपपत्तेः
तत्प्रयोजनं च राजसूयाद्बहिरपि ब्राह्मणादिकर्तृ
कावेष्टिमात्रप्रयोगसिद्धिः ब्राह्मणादिस्ववर्णस्य
निमित्ताद्यावेदि राजसूयान्तर्गतोपि नैमित्तिकः पंच
हविष्कैकेष्टिप्रयोगः स्यात् प्रापकत्वपक्षे तु बहि
र्वसति प्रयोजनं अतएवं पंचेष्टिप्रयोगा अपि वाहु
द्दिगादिवदनुलोमादिविषयत्वेन स्थापनीयाः अत
एव राजसूयान्तर्गततत्प्रयोगाणां राजसूयाधिका

रविधिनास्वाराज्यफलकत्वावगमेपि एतयान्ना
द्यकामं याजयेदिति अधिकारांतरविधिनानि
त्तनैमित्तिकानामवेष्टिमात्रप्रयोगाणामन्नाद्यरू
पफलसंबंधस्याप्यवगमात् अंगप्रयोगेवधायासि
ध्यधिकन्यायेनानेकफलजननायोगाद्राजसूयाद्ब
हिरपितत्प्रयोगाणामन्नाद्याद्यर्थमनुष्ठानेवेदितव्यं
नैनैतावतान्नाद्याद्यर्थत्वेपिप्रयोगांतरविधिः तत्फले
चवेनफलसंबंधमात्रपरत्वोपपत्तेःप्रयोगांतरवि।
धायित्वेप्रमाणाभावात् अतएवतस्यैवप्रयोगस
बहिर्भावेकिंभेदमात्रेणतद्वैजात्यं तस्माद्ब्राह्मण
वाहिनिमित्तेस्वाराज्यार्थंअन्नाद्यार्थंवामध्येनिधा
नभूतैकाभिघारणविशिष्टावेष्टिप्रयोगएवतत्र
होकेविधीयतइतिसिद्धंब्राह्मणश्रवणस्यनिमि
त्तार्थत्वादभेदकत्वमितिप्राप्तेभिधीयतेनैतन्नि
मित्तार्थंनि। अप्राप्तत्वाद्राजसूयेब्राह्मणस्यैवनोत
थाहि नराजशब्दःप्रजापालनक्रियाकर्तर्येवावीद्
विज्ञानामप्रपालयत्यपिदक्षिणेयेराजशब्दप्रयोगे
णपालनस्यबर्हिरादिशब्दवत्संस्कारस्येवाभि।
धानात् नचार्यावर्तेसकलजनानांपालयितरिब्रा
ह्मणादावपिप्रयोगेणबलीयसाजातेरपिव्यभि
चारादवगमात्पालनवाचित्वनिश्चयः बलीयसो
पिबलवत्प्रमाणानुगृहीतेनवृद्धप्रयोगेणबा
धात् अस्तुतावत्स्मृतेरनुग्राहकत्वंप्रकृतिरेवसक
लप्रमाणमूर्धन्यानुग्राहिकास्मस्ति अभिषेको

कौ
हि
११

हिपालनाधिकारसंपत्तये तद्विधपुरस्कारेण स
माम्नातः न हि यौवराज्ञानभिषेचयेदित्यत्र राज्ञो
द्देशेनाभिषेको विधीयते उद्देश्यस्य च पूर्वं प्रसि
द्धिस्यापेक्षत्वात्तत्र पालनकर्तृत्वाचित्वस्यासंभवति
न हि अभिषेकात्पूर्वं पालयितृत्वमस्ति अभिषे
कस्य पालनाधिकारसंपादकत्वेनैव विधेयत्वात्
न चाभिषेकात्पूर्वं पालयितृत्वासंभवेपि तद्योग्य
त्वमादाय वराजशब्दप्रसिद्ध्युपपत्तिः तर्हि योग्य
त्वमात्रे तत्र राजपदस्य लक्षणा शक्तिर्वा नाद्यः
मनुष्यमात्रस्य प्रजापालनयोग्यत्वेन पालन
योग्यस्य पालनाधिकारसंपादकाभिषेकविधि
सामर्थ्यलभ्यत्वेन वराजपदवैयर्थ्यापत्तेः अ
तएव न द्वितीयोपि राजशब्दस्याधिकारवाक्यस्थ
राजपदस्यापि व्याख्यात्वाभावेनास्मिन्पक्षे वैयर्थ्या
पत्तेः न च कौपधीयोयातिशब्दवत्स्य पालनयोग्यता
वच्छेदकत्वांगीकारान्न द्वितीयत्वाहस्यापि राजपदस्य
र्थ्येक्यापपत्तिरिति वाच्यं कोपधीयतिशब्दवत्पाल
नयोग्ये ब्राह्मणादौ राजपदप्रयोगाभावेन तादृ
शयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्ने राजपदशक्त्यंगीकारे
शक्तिग्राहकप्रमाणाभावात् अतो योग्यतामादाय
पालनमादाय वा राजपदस्याभिषेकविधिस्थस
र्वं प्रसिद्ध्यनुपपत्तेर्द्विरुद्धप्रयोगो नीतेतत्क्षियवा
चित्वमेवाभिषेकविधिरनुमन्यते एतेन पूर्वं प्र
सिद्ध्यभावेपि संपद्यिन्नतीतिवदभिषेकगन्याद
एवत्वस्यैव राजपदस्याकृतनावच्छेदकत्वं नहि पि

अवेष्ट्यनन्तरकालं तत्फलेनैव विधेयोपपत्तेर्न द्विरुप्र
योगो ब्रीनत्वविधयवाचित्वसंभवस्तत्पक्षे ब्रीहि
नवहंतीत्यादिवत्कथंचिदपि पूर्वप्रसिद्धिसंभवे
अभिषेकपरत्वविधेः गुरुभूतशास्त्रतावच्छेदक
विषयताक्रियाहकत्वकल्पने गौरवापत्तेः अभिषे
कस्य ब्राह्मणादावविहितत्वेन कृतेप्यभिषेके तज्ज
न्यादृष्टवत्वे प्रमाणाभावाद्ब्राह्मणादे राजत्वप्रापि
कारणाभावप्रसंगे न भवदिष्टसिद्ध्यभावाच्च अतए
व नराजेत्येनानभिषिक्तानाचष्टेतत्यादिलिंगा
न्याभिषेकजन्यादृष्टवत्वे राजपदस्य शक्तिरित्ये
वं परास्त शक्यतावच्छेदके गौरवान्न अपितु
निकृष्टलक्षणपरत्वेत्यस्य पोजनं च राजस्य प्र
जापालनादिविधौ अभिषिक्तत्वविधयपरत्वसिद्धिः
अतएवाभिषिक्तत्वविधयलक्षकराजमात्रपदिक
वदितराजस्य पदस्यापि तल्लक्षकत्वप्रसक्तौ परिसं
ख्यानार्थं राज्ञोपर्यनुजातित्रहणमिति वार्त्तिकं ते
न राजस्य पदस्यानाभिषिक्ते निरूढलक्षणत्वापि सि
ध्यति अतः कृत्स्नपदवाक्यद्विरुप्रयोगेणावलाघव
तर्के सहकृतेन तत्त्वविधयवाचित्वसिद्धिः अर्थावत्तेप्र
योगास्तु राजकर्तृपालनकारित्वाद्गौणाः एवं च आ
करणादिस्मृतिरपि नचौर्यादिशान्तिवत्पालनका
रिकर्मणि राज्यशब्दः साधित्वेवं परत्वेन व्याख्येया
पितत्वविधयकर्मणीत्येवं परत्वेनैवेति दृष्टव्यं यदि
शाद्वत्वं निपातत्वात्सर्वोपि करणोक्तमालिङ्गे

कौ
दि
८

देवते देवत्वमज्ञावादिप्रवृत्तान्ययोग्राहकतयापि वा
ख्यायमानो न तु षष्ठीति ब्राह्मणादीनां राजसूयप्रा
प्य भावान्निमित्तार्थत्वानुपपत्तेर्दृष्टैव विधेयब्रा
ह्मणादिरूपगुणवत्त्वान्ययोगभेदसिद्धिः यथैव हि
मध्येनिधानविशिष्टाभिघारणस्यैवप्रयोगे यु
क्तं पञ्चत्वाकारीत्यात्रनिविशमानत्वात्प्रयोगभेदक
त्वं तथैव ब्राह्मणत्वादेर्निर्दिष्टत्वात्त्रियमाणकर्त्तृ
कावेष्टिप्रयोगेष्वनिवेशात्राकपादकत्वात्प्र
योगभेदकत्वं युक्तमेव अतो ब्राह्मणादिसकल
विशेषणविशिष्टैकप्रयोगो विधीयते वार्तिक
कर्मान्तरविधिपक्षस्तु वाजिनादिवदुत्पन्नविधिगु
णाभावात् सौटिमान्नोयोपि अभिघारणप्रलक्षण
गुणः सोपि मध्येनिधानरूपविशेषणसामर्थ्यात्प्र
योगालेपकएव कर्मान्तरविधिर्विहितस्य दर्शपू
र्णमासविकारत्वापत्तेः कुत्रचिदाम्नातत्वे हविर्वि
कारत्वेपि एकविकारत्वापत्तेश्च हविःप्रक्षभावे
नमध्येनिधानानुपपत्तेः अतः प्रयोगान्तरमेव
विधीयते तस्य च पर्शिग्राहकप्रमाणेनैव राजसू
यवहिर्भावसिद्धिः अतएव ब्राह्मणादिश्रवणेन
ष्टिष्वेष्टिप्रयोगएव राजसूयमहाप्रयोगा
न्तर्गतत्वनिवेदितव्यः अतएव बहिस्तुष्टीयमान
एव ह विष्टकेष्टिप्रयोगस्य फलापेक्षायामपेक्षि
तविधानन्यायेनएतयाज्ञापकामंयाजयेदित्यनेन
फलसंबंधः क्रियते तस्येकेकहविःप्रयोगभ्यो

नात्राप्योत्पत्तिः अपितु राजसूयमहाप्रयोगांतर्गतेभ्य
स्तेभ्यः स्वाराज्योत्पत्तिरेव अतएव च प्रकृतयंराम
र्थेन तछब्दनिर्दिष्टावेष्टिमात्रपरत्वाद्वेणात्राप्यात्म्ना
नात्रिरवकाशत्वात्राप्यावरुद्धावेष्टिर्निराकांक्षत्वात्
तच्छ्रुतिर्लिंगविषयेपि सावकाशा स्वाराज्यस्य कृत्स्नप्र
पालं अत्राप्यस्यापि ब्राह्मणादिकर्तृकप्रयोगे सावकं
शत्वात् अतश्च राजसूयप्रकरणपाठसामर्थ्याद्यार्थप
कैकहविष्केष्टिप्रयोगाः स्वाराज्यफलका एव न च वि
नियमका विरहश्ब्राह्मणादिसंबंधस्यैव स्वाराज्यप्र
योगेप्यसंबध्यमानस्य नियामकत्वात् किंचायमप्य
च प्रयोगभेदेन स्वातंत्र्यान्निरवकाशेनापि फलेना
वरुद्धप्रवेष्टिः सावकाशेनापि फलेन संबध्यते वा न
वाजिनोपांशुत्वादिन्यायः तत्र हि वाजिनो पांशुत्वा
देर्गुणभूतत्वाज्ज्ञामितायागादौ त्वाणी पादेहत्यत्ति
सिद्धनिरवकाशगुणावरुद्धेकोदात्तापना सम
वाच्छ्रुतो वायुः प्रकृते तु सावकाशस्यापि प्रधानस्य
फलस्याकांक्षायापकत्वोपपत्तेर्न वाचोपयुक्तः अ
तएवोत्पत्तिशिष्टनिरवकाशपशुत्वफलावरुद्ध
स्यापि पशुक्रतादेर्विविदिषाफलेन आकांक्षायाप
नेनैव संबंधायोगाद्रक्षायागत्वेन प्रमितस्यापि मंत्रस्या
काङ्क्षापनेन लिंगादिनांगत्वापत्तेः लिंगो ज्ञातस्य
नैः कल्पत्वेन तत्र स्वारसिकाकांक्षाया एव कारणा
त्वात् अस्तु वा निरवकाशेन विशेषिणा सावकाश
स्यापि शेषिणो बाधः तथापि सर्वोक्तविषयस्य अत्राप्य

स्यापि सावकाशत्वात्तस्या राजन्यतल्पत्वं अत एव दिग्विजयोप
यदिष्टो नृपस्य दितो यं दिग्गोनुव्यवस्थापयंति दिग्याम
वेद्द्यो भवंतीति राजसूयंगतया विहितदिग्व्यवस्था
पननिमित्तोक्ताद्परिहारसाधनत्वेनावेष्टीनां ल
त्तिरपि राजसूयप्रयोगांतःपातादुपपद्यते एतेन
कैकहविष्टेष्टिपंचकस्य राजसूयप्रयोगांतःपाते
पि द्विविधस्यापि प्रयोगस्याराध्यफलकत्वमेतच्छे
नपरामर्शो विशेषादित्यपास्तं सन्निधानाविशे
षेपि आकांक्षितसंबंधस्य न्याय्यत्वेन ब्राह्मणादि
कर्तृकप्रयोगस्यैवाराध्यफलकत्वौचित्यात् ते
न सिद्धं राजसूयाद्बहिरनुष्ठेयानि प्रयोगांतराण्येव
वाराध्यफलकानि विधीयंते ब्राह्मणादिवाक्ये
रिति तत्र ब्राह्मणवैश्यवाक्ये न हि यानेपि राजन्य
वाक्ये राजन्यस्य राजसूये प्राप्तत्वेनाविधेयत्वान्नि
त्यप्राप्तत्वेन च निमित्तत्वायोगेपि पदिष्टस्य ब्रा
ह्मणवैश्यवाक्ययोरिव पवित्रत्यागादिना राजन्य
स्यानुवादमात्रत्वोपपत्तेर्मध्ये निष्पन्नस्य पंचेष्टि
प्रयोगेष्वतिदेशेन प्रयोगांतरविधायकत्वेपि तस्य
स्वाराज्यफलार्थं राजसूयप्रयोगांतःपातेनैव वि
कल्पेन समुच्चयेन वा करणोपपत्तेर्न प्रयोगा बहिर्भा
वोपपत्तिरिति वाच्यं राजन्यपदस्यानुवादमात्र
त्वे वैयर्थ्यापत्तेस्तस्य चाभिषिक्तानभिषिक्तसा
धारणत्वे क्षत्रियमात्रवाचित्वेनानभिषिक्तक्ष
त्रियस्य राजसूये प्राप्तस्यानुवादा ॥

योगाद्राजन्यस्य स्थपतित्वविधापित्वावगतेश्चोद्भूता
दिवाकस्मात्येनाभिषक्तानभिषिक्तक्षत्रियधारणे
न राजन्यस्य प्रयोगबहिर्भूतस्य योगेनत्वविधापित्वस्य
वावसायात् अतः सिद्धं ब्राह्मणगुणस्य भेदकं त्वेन
वैतेषु प्रयोगेषु दक्षिणाभावश्रौतत्वनिर्कोदक्षिणाया
एकैकस्य विश्वक्प्रयोग एवावगतत्वादिति वाच्यं यस्मात्
प्रयोगाद्वैपकत्वे पिसांगप्रधानांगत्वेनेहापि निरूढ
पश्वादौ माहावेदिवत्पयोतः अतएव वेदिशास्त्र एवंप्रदे
पिनैमित्तिकप्रयोगदक्षिणाप्रामिनुपपादनीयाप्र
योजनं प्रसंगात्पूर्वमेवोक्तं स्थ्वेतत्प्रवेशवोतत्व
करणस्य शुद्राह्मणादिवाकोशुद्रात्मणादिरूपप्रव
र्णकत्वप्रधाने अवेष्टि प्रयोगभेदनिधानसंकराज
मे सूयेयत्तेतत्रियसैव योगे मब्राह्मणादीनामप्यामा
त्वानं विधेयत्वात् इति सिद्धं १ । आधाने सर्व
शेषत्वात् ॥ अनारभ्याधीते वसंते ब्राह्मणोग्नीना
दधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्य इति तथा वसं
ते ब्राह्मण उपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यं इत्या
दि तत्र एवं वेदे ब्राह्मणादिः कर्मणो निकालवि
धौ ब्राह्मणादिविधौ कालश्रवणानि निमित्तार्थानि
उत स्वत्वात्के आधानविधिवोपनयनादेशेपकानी
ति संशयः पासाध्याय संगतीः सर्वत्र अत्र पूर्व
वराजस्य प्रथमत्रियमात्रकर्तृकत्वाद्ब्राह्मणादीनां
कर्तृमप्राप्तेश्च कास्विधेयत्वेन भेदकत्वप्रकृतेत्वा
धानस्योपनयनस्य वा प्रत्येकदेवसर्वकालकर्तृक।

कौ हि ५४

तोपपत्तेः प्राप्तानां ब्राह्मणादीनां निमित्ततोपपत्ति
रिति एवं पतितत्वानामुक्त्वा तत्र निरूपकाभावस्याथा
रणेन सर्वेषां क्रतूनामग्निविद्यासापेक्षत्वाद् अग्निवि
षयोऽस्म जनकीभूताधानाध्ययनापेक्षत्वादध्य
यनस्य चोपनयनसाध्यत्वात् क्रतुविधानामाधानो
पनयनादेः पकत्वमवगम्यते न वाधानोपनयनयोः
पर्वंपरया क्रतुजनकत्वेपि अंगतानाग्रहकत्वप्रमा
णाभावेन क्रत्वंगत्वात् क्रतुप्रयोगविधिविषय
त्वाभावेन कथं तत्स्वयं क्रतुमितिवाच्यं अन्नंगस्या
पि अभिक्रमणादिवदन्यथानुपपत्तिमात्रेण प्रय
न विधिसम्बन्धकत्वोपपत्तेः अध्ययनवत्तयाजविधिरे
वप्रयोजककरणे चेत् ततोऽपि प्राग्निरध्ययनेव
अंगताभावपि जनकत्वादाधानोपनयनयोः प्र
योजकमित्यपि शंकां वर्क्ष्ये आधानतत्स्यवस्त्रमाण
रीत्याविहितत्वस्यापि सत्वेनांगतोपपत्तेश्च
तः क्रतुविधिप्रयुक्तप्रयोगाधानोपनयनयोरुक्तत्वे
कत्वेऽनतिरिक्तत्वात् क्रतूनां चस्तुगीकामत्वाविशे
षेण ब्राह्मणादिकर्तृकत्वात् तदातिमाधानोपन
यार्थपि ब्राह्मणादिकर्तृत्वप्राप्तेर्ब्राह्मणत्रयवर्णस्य
निमित्तार्थत्वोपपत्तेः नवाउपदिशहृद्यभावान्नि
मित्तत्वानुपपत्तिः उपदिशहृस्यापि प्रामित्येन तकह
मात्रत्वेन सहकृतेतरभावपिप्राप्तिमात्रेण निमित्तत्वो
पपत्तेः नैमित्तिकस्य वसन्तादिकालाधिकरण
तानियमः अत एव कालस्य संध्यावंदनादिव निमि

ध्यापनात्तु ध्यानविषयत्वरूपनैमित्तिकत्वासंभवे
पि निमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यपि करणत्वाक
त्वमेव तदिति द्रष्टव्यं आधानोपनयनयोस्त्ववस्य
माणत्वं त्वावाक्यांतरादर्शाद्ब्राश्रयोरीक्षितत्वाच्चो
द्देशेनैवोपि विजातीयानेकोद्देशकत्वान्न वाक्यभेदः
कालस्य चानुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वेपि विधेयत्वादयन
सः अतस्तत्कर्तृतासंबंधेन ब्राह्मणत्वादेर्निमित्ते
आधानाद्युद्देशेन वसंतादिः कालो विधीयते तेन
ब्राह्मणादेः कालांतरनिरूपितब्राह्मण्यनिमित्तस्य
वसंतादेरनियतकालकत्वं सिद्धं भवति अथ उक्त
त्वविधिभिः सर्ववर्णसाधारण्येनाधानोपनयनादे
पवत्सर्वकालसाधारण्येनापि संक्रियते नहि क्त
त्वविधिभिराद्वेपयदेपि सयाज्ञादिवत्प्रयोगांतः
पाती स इति शुध्यते: अग्नीनामंते प्रतिपत्तिविधा
नेन तत्साधनस्याधानस्यापि तत्साधारण्यत्वा
पत्त्या प्रयोगान्तर्वत्क्रियेवानियतकालकत्वमग्नेः
उपनयनस्य त्वध्ययनार्थत्वेन सामर्थ्यादेव प्रयोग
वहिर्भावः अतस्त्वाग्निरोह्यादि प्रयोगद्वैभावितया
अनियतकाले प्रसक्तयोराधानोपनयनयोर्वसं
तादिकालकत्वे निमित्ते ब्राह्मणादिकर्तृकत्वं वि
धीयते एवं चोपहतयोगः प्राप्स्यमित्याद्युद्देश्येन ल
त्वालमिति न्यायाद्वसंतादिकालस्य निमित्तताप्राप्य
प्याउपपन्ना भवति ननु लंबवसंतातिरिक्तहेमंता
दिकालकस्याधानस्य ब्राह्मणाद्यनियतकर्तृकत्व

कौ हि २५

सिद्धिः सवैय्यानोभयविशिष्टाधानोपनयनविधिगौ
रवादन्यतः संभवत्याप्तिकत्वाच्च । ननूपनयनस्यमा
मर्थ्यादध्ययनजनकत्वे विनियमेनानाध्येयादिविधि
ष्ययतोपपत्तिः आधानस्य तु दृष्टरूपाहवनीयादि
जनकत्वेन विधिं विनापदेष्यवगतमिति कथं नत
द्विषयत्वं किं वाधानविध्यभावे आहवनीयादिपद
र्थोपवानवगतः नत्वसौ लोकप्रसिद्धः पूर्णादिवदाधा
नजन्यादृष्टविशेषवत्तु विधिं विनाऽप्रसिद्ध एव । अत
आहवनीयादिपदार्थस्सैवाप्रसिद्धे आधानजन्यत्वस्य
स्वतरामप्रसिद्धेः कथं कामश्रुतिभिस्तदाक्षेप इति चे
न्न । पवमानएवोपनयनेगुणसंक्रान्त्याक्तिना
विधिनानैमित्तिकविधानोपपत्तेः आधानप्रामोस्तुय
तेते नत्वपार्थसारथिमतावत् नत्वं गार्हपत्यमाद
धातिदिवाहवनीयमिन्यादिवाक्येषु आधानानुवा
देनतत्क्रादिरूपगुणविधायकेषु आहवनीयादिज
नकत्वेनाधानानुवादान्यथाप्तिः इष्यते चानुवादतो
विधयर्थप्राप्तिः नगिरागिरेति ब्रूयादिति निषेधानु
वादबलेन इरापदस्य गिरापदकार्यकारित्वप्राप्तेरे
वीकारात् अवश्यं चैवं सत्तादिवाक्ये चाधानविधिवा
दिना विनाहवनीयादिपदश्रवणात्तज्जनकत्व
माधानस्य अग्निपदस्य वा तत्सर्वापत्तेन क्रादिवाक्ये
ष्वनुवादमप्येवावगन्तव्यं ततश्च समाप्तिनत एव
प्राप्त्युपपत्ते शिष्टिमिन्नार्थे श्रवणमिति

तत्र अनुवादतो विशेषप्राप्त्यंगीकारे विशिष्टवि
धिमात्रोच्छेदापत्तेः इतरपदस्थलेन विकारार्थत
द्धितेनानियतानेकपदविकारवत्पर्यायान्नियता
नेककार्यकारित्वप्रसंगोऽनुवादत्वेन नियम
मात्रं न त्वपूर्वावगतिरिति चेन्मैवं सिद्धान्तेऽपि वपरं
तरसामानाधिकरण्यादिवदनुवादोऽपि उत्पत्तिवा
क्यगतानाग्निपदस्याहवनीयादिनानार्थग्राहकत
यानविरुध्यते भवदेवत्ताप्राहितोऽग्निराहवनी
यइत्याद्यर्थवादवशादाहवनीयादेराधानजन्यता
वगतेरित्याहुस्तदपि वस्तुमात्रेणैतस्यायमवदविधि
सद्भावेऽर्थवादोन्नीतविधिकल्पनस्यान्याय्यत्वा
दुपेक्षणीयं अतएव परिहृतो यं यद्यपि विशिष्ट
विधिगौरवभियाग्न्योर्विधिराधानस्य प्रयोजकतया
संभवति तथापि तुष्टीकोक्तरीत्या संभारेष्वग्निना
दध्यानीत्यपेत्यग्निनाविविक्षयाकिंवादाधानविधा
पकसंभवत्येव तस्यात्र संभारविधिः तेषां वादीप
त्थिवानां वाक्यांतरप्रमितत्वात् नापि तेषामाधा
नाधिकरणता विधिः तस्याप्यसामर्थ्यात्तस्मि
न्नाधीयतामित्यादिमंत्रवर्णेनैव प्राप्तत्वात् एतेना
धिकरणता विशिष्टाधानविधिरित्यपास्तम् यथा
कृत्तिकासु प्रकारोऽपि प्रतिवंद्यायतेः यथाकुः तत्रा
हिनक्षत्रादिवाक्यमात्रायत्त इति वदीदीक्षते एव अ
तोऽत्राधानमात्रे विधीयते तस्य च प्रयोगः प्रयाजादि
वत्प्रधानविधिरेव प्रयोगास्याप्यन्यतः संभवत्यामि

कस्य विधानेगौरवात् प्रयोगविधिविरुद्धस्य कालल
वर्ण्यादेरभावाच्च अत एव व्रीहीन्प्रोक्षतीति वक्तव्यति
विनियोगस्थानेन क्रियते अत्रत्यापिपदे च गुणवाक्या
नुसारादाहितोऽग्निराहवनीय इत्यादौ वाक्यभा
ष्यभेदेनाहिताग्निपर्यायाहवनीयादिपदे अतोऽन
न्यादिवत् विधिशक्तिकसंभावकवाक्येनैवाधानस्ये
यमस्य विनियुक्तस्य च कल्पविधिभिः सर्वसाधारण्ये
न प्रयोगविधानात् ब्राह्मणादिश्रवणं निमित्तार्थमेव
न चैवं संभावकवाक्ये पदसमपदनिर्देशादनाधानारेव
स्याहवनीयत्वाभावाद्वगीतत्वेना हि मानाम पिकप
णानामस्याहवनीयसंभवे नतत्स्यादिति फलकर्म
यावत्मात्रसंबन्धि तद्रूपात्मनेपदार्थसापि वसंता
दिवाक्ये विधानाद्धाकामेशपतिः उक्तानावत्लवत्
इत्यादौ अकर्तृगेऽपि क्रियाफलदर्शनेन कर्तृमात्र
ह्रीफलकत्वस्यात्मनेपदार्थत्वाभावात् अत एव
स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इत्यादिस्मृतिर
पि प्रयोगविरोधादुपलक्षणत्वेन व्याख्याता अथ वात
हि स्वत्वात्मनेपदस्य क्रममेवानन्यादि शक्तिकंपए
वं विहानग्निमाधत्त इत्याधानोत्पत्तिविनियोगपरवा
क्ये तेन वाधानमात्रे संबंधितस्य आत्मनात्वसंतादिवा
क्येन वाक्यभेद इति सर्वथा निमित्तार्थतया ब्राह्मणादि
श्रवणस्येति सिद्धमभिधीयते। नैतदपि निमित्तार्थत्वं
न विधिरूपनयनस्य नाव निपमेनानावत्वाद् तेहि
ज्ञानस्य पद्यापि नियमेनादोपकारकत्वापितत्साधन

स्याध्ययनस्यनियमेनाक्षेपकाः उपाकंतत्वेणाविनत्वसं
भवात् अध्ययनमपिचोपनयनस्यनियमेनाक्षे
पकं अनुपनीतस्याप्यधीतत्वसंभवात् अतःपरत्वेसंभ
वदप्राप्तिकस्योपनयनस्यवसंतवाक्येसंभवन्नवविधिः
नचगुणसंक्रान्तशक्तिनाविधिनाप्राप्तमेवोपनयनं
भाव्यतयोद्दिश्यनैमित्तिकगुणविधिसंभवेद्विशिष्ट
विधेरत्याप्यत्वमितिवाच्यं उपनयनविधेरध्ययनवि
धेश्चनित्यवच्छ्रवणावगतनित्यवद्वाक्यैकवाक्यता
भंगेनविशिष्टविधेरङ्गीकारात् किंच ब्राह्मणका
लयोःकस्यनिमित्तत्वंकस्यविधेयत्वेत्यत्रविनिगम
नाविरहादुभयविशिष्टोपनयनविधिः नचप्राथम्य
नियामकंतस्योद्देश्यताबोधकत्वव्यवस्थाया उपप
दविभक्तित्वप्रसंगेनविधेयताबोधकत्वस्यापिसंभ
वेनानियामकत्वात् अनेनैवचाध्यापनवाक्येविशि
ष्टविधिर्द्रष्टव्यः किंचसंभारवाक्येआधानोत्पत्ति
गीकारेप्यात्मनेपदार्थस्यासामान्यादृसंस्कारादिवाक्ये
वाक्यभेदप्रसंगः नचोक्तानान्तत्ववत् इतिप्रयोगात्क
र्त्तृमात्रश्रुतिफलकत्वस्यनात्मनेपदार्थत्वस्येतिविवे
चेनव्याकारिकप्रयोगस्यार्थविवक्षितापासाधुत्वमात्रार्थे
त्वेनस्तोत्रक्रियाजन्यदृष्टिणलाभरूपफलाभिप्राये
णोपपन्नत्वात् विहृत्ताकस्यवाधानोपांदकत्व
वर्त्तमानापदेशत्वाद्यशास्त्रोपवेधाद्विध्यंतरार्थवाद
त्वाश्चाधुत्वमेवः ईदृशहिपवेसपेत्रभान्यामवर्तिमह
तद्दणर्थवादसहितमपिअपउपसृजतीत्यादिवि

येषु विधिविहितानामुदकादिसंभाराणामप्यसं
भारास्मरतीति यः स्नानाचमनस्थापनविधिस्त
स्येव यो विहितोनेवमुदकादिस्थापनपूर्वमग्निमा
धत्ते तस्य स्थापनरूपांगसामर्थ्यात्सहायसंपन्नमपि
वैगुण्यं तेनरहितं कृतं तदयत्न्येवादेन स्थापनप्र
शंसा अतो आधानप्रापकाभावादहस्तनादिवाके
आधानसंवेधिन्यपि विधिलिङ्विधिवत्त्वमेवसोऽपि च
नोत्पत्तिविनियोगयोरेवः कर्तृकादिरूपाणां तु
णां नामनत्वप्रसंगेन प्रयोगस्यापि अतएवा
धानोपनयनयोस्तु विधिप्रयुक्तयोरेवलाभात्तु
विधयोऽपि तयोस्तत्कार्ययोर्वा न प्रयोजकाः तद
धिकारिणामेव चत्रैवर्णिकानामधिकारिणां
भावश्च स्नानाद्यधिकारित्वकल्पनं श्रयणाग्नि
वि पापाहेपरस्यादिलाघवमपि नचाग्निविद्य
यास्तु स्वविधिप्रयुक्तत्वेऽपि निष्पन्नावेदकप्रमाणा
भावेननियमेन करणानापत्तेस्तदा निसक्तं तु
विधिमिस्तदावेष्याव्यणकपद्धतिवाच्यमित्या
नामपि क्रतुविधीनां लाघवेनपरप्रयुक्ताग्नि
विद्योपजीवित्वप्राप्तिनेस्वविधिसिद्धाग्निविद्या
वतस्तदकरणेप्यस्वाधीनत्वावधिनिद्दहितत्स
न तु त्सैप्रमाणाभावेनाग्निविद्यादेपाकत्वात्तु
पपत्तेः एतेन क्रतुविधीनां नित्यत्वाद्याधानादि
विधीनामपि फलेतो नित्यत्वमिति पार्थसारथ्यु
क्तिरपास्ता वस्तुतस्तु नधीयानाश्राप्ताभवंति

स्याग्नृयं भारद्वाजः किलायमधीत्य वेदं न विजा।
नाति योर्थं अस्य च तत्र विशेषकालश्चापनापनिकाय
रः अतऊर्ध्वपतनत्येतत्र्यमाहिताग्न्यध्ययनत्वानोपन
यनानामानाहिताग्निश्रीयेनेत्यादिश्रुत्याव्याधान
स्य च ह्येयोग्यं वनिमत्तमिश्रं न ह्रीयेष्कृतिरनाहिता।
ग्निमरणास्यातस्तत्र कर्तव्यप्रायश्चित्तानधिकारे पराह मा ३
श्चेत्याहिदंशाप्रायश्चित्तत्वदिति वाच्यं तस्तत्र कर्तव्य
प्रायश्चित्तस्य विधिप्यानानाश्रोतत्वात्तथात्वे अनाहिता।
ग्निनाधानोपपातकेषुणाध्ययनेष्वतदेकवा
कानयपमविष्कृतिराधानावपणकानपेरेव अत
श्चाधानोपनयनयोनित्यत्वाचनित्यकृत्योतदहं ह
पकवप्रसक्तिरितिलाघवं अतः कर्तृकालविशि
ष्टत्वनितविनियोगपूर्वकः प्रयोगप्रौढ्वसमनाहि
वाक्यैर्विधीयते नचवचसमनादिवाक्येष्वाधानप्रयोग
विधिसंभवेपितिअत्रविनियोगयोःसंभारविधिवल
नाधिकाभिसंभवाद्विधानमितिवाच्यं तथात्वेश्रा।
ल्लेनेपदार्थस्याधानत्वेतिफलकत्वरूपमेतत्तेनेवि
नियोगवाश्रवयप्रयोगपरश्रामानस्याप्यन्यवाद्वेनवि
धिश्रामाह्यणादिविशिष्टप्रयोगविधिश्चेतिवेशिष्ट्या
संभवाद्वाक्यभेदापत्तेः संभारवाक्ये श्रुतिग्निमाद्धाती
त्येताव तत्रैवात्तविनियोगपरत्वसिद्धेः संभारेषु र स
स्यैवयार्थ्यापतेश्च अतएव तत्र तस्मिन्नाधीयतामय
मितिमन्त्रवर्णोत्सभवत्यामिकायाश्चापिसंभाराधि
करणनायाअभ्युदयपरिष्कृतार्थविधि अतश्चवि

ष्वपि ब्राह्मणादिवाक्येषु प्रयोगवत्त्वमिति विनियोग
योरपि करणत्वप्रयोगभेदवदाधानस्वरूपस्यापि भेदः
अस्तु वा मा परस्य ब्राह्मणवाक्यपर्वोत्वति विनियोगवि
शिष्टयोगविधिः राजन्यादिवाक्योक्तप्रयोगान्वयि
कर्तृकालरूपगुणयोगात्प्रयोगभेदमात्रं अतएव
तत्र कर्तृकालविशिष्टः प्रयोगएव विधीयते आत्म
नेपदार्थस्तूत्पत्तिवाक्यप्राप्तोऽनूद्यते सर्वेषां ब्राह्म
णादिश्रवणानि निमित्तार्थानीति नन्वेवं संभारवाक्यादि
नोत्पत्तिविनियोगप्रयोगाणां प्राप्त्यभावेऽपि ज्ञातपुत्रः
कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति वाक्येन वयोवस्थाविशे
षायत्र कर्तृविशिष्टाधानविधित्वमस्तु अनेक
विशेषणविशिष्टविध्यपेक्षयाप्येकविशिष्टवि
ध्यंगीकारस्य न्याय्यत्वात् शूद्रादिसाधारणैकप्र
योगविधिसंभवे ब्राह्मणादित्रयस्य प्रत्येकप्रयोग
विध्यंगीकारानौचित्याच्च अतस्तत्तेनैव प्राप्तानां
ब्राह्मणादीनां निमित्तार्थं श्रवणमिति वक्तव्यं एवम
पि कर्तृकालयोः कस्य निमित्तत्वं कस्य विधेयत्वम
त्र विनिगमनाविरहानिवारणात् अतः सिद्धब्राह्म
णादिगुणस्य विधेयत्वाद्वैदकत्वमिति प्रयोजनं
स्पष्टमुक्तं आधाने तु लग्नादेयत्वादुपनयने च ब्रा
ह्मणादिश्रवणाच्च तत्प्रधानं आधानादि प्रयो
गभेदनियामकमित्यवगम्यते आधानादेः स
र्वेष्वप्यस्थेष्वनावश्यकत्वात् इति प्रकारमध्येष्वि
णव्याख्येयं ॥ २ ॥

कि मी ५५

अपनेगुणचोदनानां संज्ञोपबंधात् दर्शपूर्णमास
योर्दाक्षायणयज्ञेनयजेत प्रजाकामः साकंप्रस्था
य्येनयजेतपशुकामः संक्रमयज्ञेनयजेतान्नाद्य
कामइतिइतिश्रूयते तत्रकिंएवंसंज्ञाककर्मान्तर
विधिरुतदर्शपूर्णमासाश्रितोगुणोदाक्षायणादि
पदाभिधेयः फलार्थंविधीयतइतिसंदेहः पूर्वपक्षे
गुणस्याप्रसिद्धत्वादिनाविधेयत्वादनिश्चितवि
धेयताकस्यसिद्धेनगुणफलसंबंधायोगात्कर्मवि
भावनाभेदकत्वोपपादनात्संगतिः अत्रेन
यानुप्राप्तत्वाद्गुणस्याप्राप्तत्वेनविधेयत्वाद्गु
णाभेदकता प्रकृतेनगुणस्याप्रसिद्धत्वात्कर्थंवि
धिसिद्धस्यवहनमानाभावात्तमत्वाद्भावनाभेद
कत्वाभुपायदिर्पभेदएवायमत्तदासंज्ञादिभिर
वसेयइतिपूर्वपक्षोस्यानाततइच्छा अथाय
संगतिलक्षणैर्वदंद्रियकामाधिकरणसिद्धमेव
गुणफलसंबंधसाक्षेपसमाधानात्तदनेनैतेनरू
र्क्कतत्वदाक्षायणयज्ञादिपदानां समुदायप्रसिद्ध्यं
अवयवप्रसिध्याद्वा गुणविशेषेलोकेवेदवाप्रसि
ध्यभावान्नाप्रसिद्ध्यजिसामानाधिकरण्येनयागनाम
धेयत्वंतावत्त्रिरयवक्तव्यं अतएवयथासावर्णोपात्ताइर
तिपयसादाक्षायणयज्ञेनेत्यादिप्रसिद्धकर्मनामधे
यमवर्णपदसामानाधिकरण्यमविसंगच्छते अत्रार्थ
दाक्षायणपदवाच्यायाः प्रयोगावृत्तेर्ईशानपेक्षत्वेनप
योविधानानुपपत्तेः। अतस्याभिदादिसंज्ञावदेकत्र

कौ
हि
९

तथाकर्मान्तरचोदनैवद्रव्यान्तरप्रदानायणादि
पदानांकर्मान्तरेष्ववयवशक्त्यासंभवेपिरूढ्यैकल
तयाविजातीययागान्तरस्यैवस्वकल्पनावच्छेदकत्वेक
स्यतइतिनदोषः॥सू॥३सा९॥ अगुणात्तुकर्मचोदना॥
ननुनैदनामधेयं दाक्षायणादिपदार्थस्यगुण
स्यलोकेऽप्रसिद्धस्यापिवेदात्प्रसिद्ध्युपपत्तेः न
याहि दक्षस्ययजमानस्येमेदादाक्षायणिजसेलेषां
कर्तृमतानामयनेप्रयोगाद्दृश्यतेइतिदाक्षाय
णद्रव्यमेवयद्रव्यत्वमयनत्वसारेणावगतेकिंपतो
श्चाहुतिरितिविशेषापदायांहृपेणमासोहेत्र
मावास्येयजेतेतिवाक्यान्तराद्विराहुतिदाक्षाय
णपदाभिधेयत्वमवगम्यते तथासाकंप्रस्थाप्य
पदेनापिसाकंसहप्रस्थानंयत्रेतिश्रुत्यासह
प्रस्थानेवगतेकेनसहेत्यपेक्षायांसहकुंभी र
भिक्रामेदितिवाक्यात्कुंभीसाहित्यमित्यवगम्यते
एवंसंक्रमपदेनापिसंक्रमणोउक्तेकेत्यपेक्षायां
भवदेवोक्तविपर्यायाग्राहवनीयरूपेहोमदेशाइत्य
वगम्यते अतस्वलोकाप्रसिद्धत्वेपिवैदिकप्रसि
द्धिमात्रेणदाक्षायणादिपदानांगुणवाचित्वो
पपत्तेःइष्यादिवद्गुणफलसंबंधोत्पत्तिरूपवत्वेनिवे
त. नेहपौर्णमासावास्यादिवाक्यानांप्रकरणात्के
वलतयाहित्वादिद्रव्यगुणविधायिकत्वेदाक्षायण
दिपदार्थानानत्वपेयाहकत्वानुपपत्तेः अतएवदक्षा
कसैलेनीत्यस्यापिअग्न्यग्रयणामावपरत्वोपपत्तौकर्मा

गत्वाबोधकत्वानुपपत्तेः अथ तेनेनक्रत्वर्थत्वमेव
हि तद्विधावपि श्रयणपदवाच्यस्याश्रयत्वेनाप्रमा
णाभावाद्वाधिकायाः प्रसक्त्याभावाद्वित्वपदवत्पर्थव
त्त्वानोपपत्तेः फले विधानमित्युच्यते ततो गुणधात्वर्थ
योरुभयोरपि नित्यवत्त्वाभावे द्रव्यावयवायान्नरद्वीया
यथ्यार्थं प्रजाः कल्पेरन्निति वृत्त्वा वाथांधिकरणन्याये
न धात्वर्थस्येव फलसंबंधोपपत्तेर्न गुणफलसंबंधो
पपत्तिः इत्यादौ नित्यवदनुवादाद्योगात्तत्संगीकारवृत्ति
वैषम्यं किं च दैपोर्णमासाविष्टेनापि पौर्णमासादि
पदवाच्यप्रधानत्रयमात्रानुवादेनैव हि तद्विधानात्प्रक
रणेन च तस्यैवाश्रयत्वावगतेन सांगप्रयोगावृत्तेः फ
ले विधाने शाकलेनेव विवक्षितगुणस्य चदर्शनायणादि
पदेनैव सकृत्प्राकृतानां पदैव यथापत्तिः साकं प्र
स्थाय्येन प्रस्थानसाम्यात्करणाद्विधिनैव यागसमुदाय
मसाहित्यमेव श्रुत्या नाश्रितं विधेय न च प्रस्थानस्य
प्रणयनादिवद्दवांतरप्रकरणमस्ति सात्राप्यस्य तु
न कालेपि साक्षादयोगयत्वमिति नाश्रयत्वं संक्रमस्य
तु आश्रयत्वनीयाधिकरणकृष्णोमविधिनैवार्थान्तेषा
तु भयसामोमाभावार्थाधिकरणन्यायेन धात्वादेव फलो
पपत्तेर्न गुणफलसंबंधविधुपपत्तिः एवं च गुणवो
दनासंभवेन विधेर्गुणसंक्रांत्यशक्तिकत्वाभावात्तद
ध्याभावन पौरेव चोदनाप्रतीतेरभ्यासादपि भेदसि
द्धिरिति सूत्रार्थः न च फलसंबंधपरत्वसंभवेनाभ्यास
स्वरूपाभावात्कथं भेदसिद्धिरिति तत्राह ॥ समासेच फले

र्थं सर्वभोदर्शपूर्णमासाविस्यनेन फलसंबंधस्याभि
प्रायत्वादनन्यपरत्वमाहतमेव अतोऽभ्यासादधिक
र्मभेदसिद्धिः अथवा फलस्यानुपादेयस्य सत्वात्प्रक
रणांतरन्यायेनापि भेदसिद्धिः नवसाविधानानुपप
त्तिः संज्ञया विच्छेदोपपत्तेः संज्ञा हि कर्मांतरबुद्धिज
नयत्यपि पूर्वबुद्धिविच्छेदमपि तावज्जनयति अतस्त
द्वैयर्थ्यं अनुपादेयस्य सहायेन प्रकरणांतरस्याप्युपपत्तिः
अतो वरं संज्ञाभ्यासप्रकरणांतरैः कर्मांतरमेव न
गुणफलसंबंधः एकैव फलप्राप्तेः क्रियैकजन्यत्व
स्वभावोऽयमगृहीतो भवति अतो नावगुणस्याभाव
नाभेदकत्वं विकारो वा प्रकरणात् भेदकं कर्मांतर
विधानं भेदप्रमाणस्यैवासिद्धेः नाप्यवदभ्यासः प्र
कृतस्यैव कर्मणः फले विनियोगसंभवेनोप पद
भावे पिष्टभ्यासासंभवात् न च सार्थक्यमवाकेन,
तव्यासिः तेन तत्संभवेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गका
मोपजेत इति वदभ्युदयशिरस्कतार्थमनेनैव तद्विधिसं
भवात् नापि प्रकरणांतरन्यायसंज्ञासंयुक्तस्यैव क
र्मणः सन्निहितत्वेन तदभावात् न च संज्ञया पूर्वबु
द्धिविच्छेदः सादीनां स्वरूपाकांक्षानावच्छेदकविधेयता
वच्छेदकमात्रोल्लेखकत्वेन कर्मांतरबुद्धिजनकत्वे
पि पूर्वकर्मबुद्धिविच्छेदकत्वाभावात् नहि तेषां भे
दानुपजीवि पूर्वकर्मोपस्था
पकप्रमाणाभा
व॥

प्रकरणांतरस्वतन्त्ररूपं तत्कर्मीकारणं वा तथात्वेन
नूनपातादियागेनतराग्रानाभिक्रमणस्य समिधांगा
गत्वानापत्तेः अपितु प्रकरणांतरस्यैवमतः अतएवत
त्रनात्रएवातिदेशार्थपूर्वकर्मोपस्थापकत्वाङ्गेदानु
पजीवीतिविशेषणं अतस्त्रप्रकृतेएवंबुद्धिविच्छेद
काभावात्प्रकरणस्य चपूर्वोपस्थापकस्यसत्वात्रप्र
करणांतरन्यायेनभेदः अतएवोद्भिदापजेतेत्यादौ
संज्ञयैवभेदोवर्तिकेउक्तो नतुप्रकरणांतरात् प्रकृ
तेतुसंज्ञायाभेदकत्वमत्रनरस्य वैतिगणकविषयामः
अतोभवदमाणरीत्यादाक्षायणादिपदवाच्यस्याहु
मादेर्गुणस्यैवनित्यगुणाविकारतयाफलार्थत्वेनवि
धानं तर्हिवाश्रयत्वेनप्रकृतत्वस्वतत्वयोकर्थभावाकां
क्षालक्षणप्रकरणानुग्रहाभावेपिश्रुतिकारान्मक
प्रकरणानुग्रहोभवतिइतरथाननुग्राधाश्रुतिः ॥ लिं
गदर्शनाच्च ॥ त्रिंशद्वर्षाणिजीर्णोदर्शपूर्णमासा
भ्यांयजेतपदेदाक्षायणयाजीस्याद्दर्शपिंचदशो
ववर्षाणियजेतात्रैवंदेषासंपद्यते हि पौर्णमासे
हेंअमावास्येऽजतइत्यत्रयावज्जीवपक्षानुकल्पत्वया
त्रिंशद्वर्षपक्षस्यात्कांतदनुकल्पत्वेनापिदाक्षायणाया
जिनःपंचदशवर्षपक्षमनुपदिश्यतदर्शनादेतावते
वत्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोगानिरुच्यमानात्राहुतेःफला
र्थत्वमेवशब्दते तदाहिगुणवाक्येपौर्णमास्यादिपद
वाच्यप्रधानमात्रसंबंधित्वेनश्रुतापिहिराहुतिःफल
वाक्येदर्शयजमानसंबंधित्रिंशत्विकसंबंधित्वेनश्रुव

णात्‌ दर्शपूर्णमासप्रयोगात्प्रतिनिविष्टापते अ
तश्च फलार्थमपि सत्तत्फलकेकंकामेन नाली
पन्यायेन पंचदशवर्षपर्यंतं हि साहत्व दर्शपूर्णमा
सप्रयोगानुष्ठानेन तावतैव त्रिंशद्वर्षसाध्यप्रयोग
संख्यासंपत्तेः पंचदशवर्षप्रवलस्तुतिरूपपंत्राभ
वति कर्मांतरत्वेन साध्यक्रत्वेन ज्योतिष्टोमविकार
त्वात्‌ दर्शपूर्णमासविकारत्वेपि वा पंचदशवर्षसं
तमात्रत्वावेवप्रमाणाभावः नचातिदेशेन पंच
दशवर्षकालीनावृत्तिप्राप्तिः पंचदशादिवाक्ये
श्रुयावज्जीववाकाव[illegible]मितिकप्रयोगस्यैवगुरुषा
ध्यस्य विधेयत्वेन तस्य तद्दैव विकृतावनतिदेशा
त्‌ नत्वेवं पंचदशवर्षकालस्यैव पौर्णमासमावा
स्यावच्छिन्नस्य जीवनवन्निमित्तत्वापत्तिः अतश्च
यथैव पौर्णमास्यावच्छिन्नस्य वसंतस्य निमित्तत्वे तस्य
कत्वादेकस्मिन्निव संतेसदैव ज्योतिष्टोमकरणं नि
मित्तावृत्तौ चावृत्तिः तथा पंचदशवर्षकालस्यापि पौर्
णमास्याद्यवच्छिन्नस्यैकत्वादेकवारमेव दर्शपूर्ण
मासप्रयोगस्तदावृत्तौ च पुनरावृत्तिरिति मानुयात्‌
जीवनानुवृत्तिपर्वेभिन्नत्व युक्ताप्रयोगावृत्तिवि
तिर्वेद्यम्‌ अतो यावज्जीवाधिकरणपूर्वपक्षन्याये
न तावतैकालं दर्शपूर्णमासावृत्तिरेवकर्मांगत्वे
न विधीयत इति कर्मांतरेपि तस्यात्रातिदेशो युक्त
एवेतिचेत्‌ । न । अथा[illegible]वहितोत्तरकालीनपं
चदशवर्षत्वादेर्निमित्तत्वेपि निमित्तपर्याप्तसंतसंयो

गताविहितोपयोगात्तदनुष्ठायकत्वरूपनिमित्त
तावगतेर्वसंतेत्येवमादौ अत एव निमित्तस्यासा
नत्वानुष्ठाने प्रसक्ते आहारविहारादिवशेन त
हाप्याज्ञानेऽपि मासाग्निहोत्राभ्यायेन पौर्णमास्यायनुग्रहे
पि सातत्वस्यासंपत्तेर्बाधायोगात् पुनः पुनरनुष्ठानोप
पत्तिः प्रमाणांतरावगतायामावहितोन्नरत्वबले
न च न प्रचदेशावर्षांतरे पुनः करणापत्ति अतस्मया
वज्जीवाधिकरणसिद्धान्तन्यायेन निमित्तपरत्वेऽसेवो
पपत्तौ नाश्रद्धेः कर्मांगत्वेन विधिरिति पुनरुक्तार्थस्य
नैमित्तिकप्रयोगस्य विकृतावतिदेशात्कर्मांत
रस्यापि चदशवर्षपर्यंतमावृत्तिः न च भवन्मतेऽप्य
फलार्थस्यापि कर्मान्तरस्य कालकनालीपन्यायेन प्रव
दशावर्षपर्यंतमावृत्त्युपपत्तिः तथात्वेपि हिंसादि
नो प्रमाणाभावेन विशेषस्योपपत्त्युपपत्तेः यदि त्वपूर्व
पदे कर्त्रर्थत्वेन हिंसावृत्तिविधेरिष्टत्वात्कर्मांतरे
पि हिंसावृत्तेः आमिक्षान्तरवाजिनशावृत्तिपदस्यापि
हिंसावृत्त्यैवानुष्ठानापत्तेः स्वतंत्रस्वतन्त्रत्वोपपत्तिः अस्तु
वा कर्मान्तरस्यापि शावृत्तिसाध्यप्रयोगांतरत्वेकप्रयोग
त्वेऽपि कथं तावद्दशपूर्णमासयागांतरेपि च दशापत्तिरस्तु
तिरधिकरणत्वात् अतो लिंगदर्शनादप्यावृत्तिरे
व फलार्थे विधीयते गुणात्स्त्रोपबंध यत्स्तया
संक्षेपबंधाभेदहेतुत्वेनोक्तसगुणविधिवादा
नापणादिपदानामसिद्धिः यद्यपि वगुणेन लो
के प्रसिद्धत्यागकण्डूकाण्डा दिवहाकांतरप्र

सिद्धएवदाहाद्यण्णादिपदवाच्यत्वेनशुक्रःसमाश्र
यित्वेवसत्त्वंनस्तुएवौक्तविधयालौकिकावयवप्र
सिद्धैवदाहाद्यणादिपद्यनामाहूत्यादिकाचिवे
अतएवदाहाद्यणवाक्येऽरुतिकसंबंधानीयाह
त्तिरेवफलार्थविधीयतेःनसाक्षादङ्गयागेद्वयोर्विधे
यसामर्थ्यसहकृतत्रक रोनएणामासप्रयोगएवा
श्रयत्वेनसंबध्यते गुणाश्रयपोश्चनान्तंतेदध्यादिव
द्वेदइतिसहवनार्थमेवयजत्रशह्ःसमासेव नसुप
वैपदांसंज्ञायामगाङ्त्यनेनगाकारवर्जिनएवंयदनि
मित्तकेणत्वंसंज्ञायामेवविदधतासंज्ञात्वाभावेणत्व
स्यैवानापत्तेर्यद्यपिसंज्ञात्वमावश्यकंतथापिश्रव
यवार्थप्रतीत्यायोगरूढ्यंगीकारात्संज्ञात्वेपिश्राह
त्तिविधौनकिंचिद्बाधकं एवंचसत्रमध्यांजेसनंस
गच्छेतः आहुतिमत्रकियतीतिविरोधापेक्षायांपौर्ण
मास्याविनिवाकोनहिवविधिःअतएवायेतितविधा
नाहिवमपितत्रकण्ठकयंभावेनगृह्यते साकंप्रस्था
य्याकेपिअवयवप्रयुक्ततविधेघणीभूतमांसहवैमे
वफलोद्देशेनविधीयते ननुप्रस्थानमपितत्सतिप
प्रयोगेपिहोमार्थंप्राप्तत्वेनकर्मवदविधेयत्वात् स
हत्वस्यचाश्रयापेक्षायांवाक्यांतरेणआज्यभागाभ्यां
प्रवर्ग्येणेयेनचपुरोडाशेनाग्नेयेस्यचैवसदायसह
ऊंभीभिरभिक्रामेदित्यनेनाभिक्रमणंसान्नाय्यहो
मांगभूतमाश्रयत्वेनसमर्प्यते अत्रहिप्रकरणाद्वि
धेयसामर्थ्याच्चसान्नाय्यहोमांगभूतात्याक्रमणापर

पर्य्यायाभिक्रमणानुवादेन कुम्भीसाहित्यमेवाश्रयि
तासंबंधेन विधीयते प्रकरणान्तु मितवाक्य इव हो
मानुवादेन द्विपितियातोपसर्गाणां च परस्परान्व
यस्तुत्वत्र वाचवाच कुम्भीतत्साहित्ये चेत्यनेकविधा
नद्रुतवाक्यभेदोपि कुम्भाभिविविनिव द्रुवचनेत्र कर
णान्यपोह्यो भवतीत्येवं हि बलवणार्थसदनुवा
दः कुम्भीनाञ्च साङ्गयोगत्वादभिक्रमणमपि तद्धोम
साधनमिति चैव विधेयसामर्थ्यादेवगम्यते अतएव पु
रोडाशप्रचारोत्तरकालत्वादनुवादः क्वचामधोधा
रणस्येवोत्ववदानानापि निषिद्धत्वाद्योग्यतयैवात्म
से[illegible]कर्मकरत्वादाश्रीयेतानमनूद्यते श्र
तस्य प्रस्तावस्य प्रणयनादिवद्दर्शानन्तरप्रकरणा
भावेपि वाक्येनैवाश्रयत्वेनानुपपत्र सहत्वस्यवाधि
करणपेक्षाया कुम्भोत्वपि तेनैवलभ्यन्ते इति न किंचि
द्रनुपपन्नं एवं सक्रमत्वाक्येपि लोकस्य सिद्धेवसक्र
मणेफलार्थं विहिते किमर्थं क्वेन्यपेक्षायामेव देवलि
त्वेनाश्रीतत्ववचनवशेन होमार्थमाहवनीयदेशरूम
वगम्यते न चतस्य नित्यवत्त्वामत्वात् प्रक्षेपवाग्रान
ग्रहानुग्रहीयाद्यः कामेवतयथा पूर्वेप्रजाः कल्पेर
न्निति विकल्पपमोमे [illegible] फलसंबंध एव शुक्रइति श्रा
का तद्विहितभयोः स्वरूपेणानित्यत्वमामिवत्फलसंब
न्धेनापि [illegible] भावाद्योपिकरणन्यायेन कि
याफलसंबन्धःप्रकृतेन हयोः स्वरूपेणाप्यामिवदवाद्य
फलेपि [illegible] तत्वे काम्यत्वाक्येन यामत्वाद्यामगु

कौ
द्वि
२३

णाविनियोगएवविधिसंक्रमणात्तुक्तइंद्रियकामादि
करणन्यायेनगुणफलसंबंधइतिनसंक्तोपबंधस्य
भेदात्तत्समाप्तिरविशिष्टा ॥ यत्तुक्रियातत्वफल
प्राप्तिर्द्वारेणगुणादिसंक्रमेतत्तृणाद्यपिदध्यादेःफ
लप्राप्तिरविशिष्टैवइष्टेतिनकिंचिदनुपपन्नंतत्स्मा
द्गुणफलसंबंधस्थलादौक्रतुगुणभावनाभेदक
त्वप्रयोजनेस्पष्टं । तत्कारणाश्चप्रकरणोक्तमेवाहु
स्तात् अनारभ्याधीतेवाय्वन्तेनमालभेतभूतिकामः
सोमेंद्रंचरुंनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइति तथादर्शपूर्ण
मासयोरीषामालभेतवत्सेषुणीतिद्वेपदितिनत्व
किंवादर्शपूर्णमासिकेषालंभवत्सेषुशिष्टिनिर्वापानुवा
देनद्वैरवर्वादिगुणविधीयतेउतनवादबद्धान्वयाल
भनिर्वापहोमकर्मान्तरेगुणफलयुक्तेउतयागत्वेप
इतिसंदेहःअनिश्चितविधीयमानाकस्माद्देवतादेर्गुण
स्यभेदकत्वविचारान्यायसंगतिः प्रावध्यमत्र
यद्गुणमात्रविधानस्यहवींषिकरणोक्तस्यापवाद
देनेतरसंगतिःतत्रगुणमात्रविधिसंभवेविशिष्टवि
धिगौरवप्रसंगात्कल्पनस्यचान्याय्यत्वाच्चतच
वीदिगुणस्यवोपादेयत्वेनहरस्यालेभानुवादेनवि
धानाद्दवनीयेजुहोतीवत्कविधानेभावप्रवात्स्वीय
करणन्यायेनाज्यादिगुणमात्रविधानेनचफलस्या
नुपादेयस्यकर्मान्तरत्वोपपत्तिःअनुपादेयान्वयस्य
विधेयस्यैववदसमानगत्याप्रकरणान्तरन्यायोपपत्ति
नैवप्रकृतेतद्भावेनाभेदकत्वात् प्राप्तमावदर्शपू

र्णमासिकप्रयोगालंभनिर्वापयोः सार्वकाम्यवाक्येन
प्रयोजकत्वात्क्षोभनादिफलसंबंधः अतो भूति॰
कामादिपदमनुवादो यतो लेवणपालंभनिर्वा
पविशेषपरत्वतात्पर्यग्राहकः अतएव होमस्य वि
हितत्वश्रुतिर्द्वैनैकसाध्यत्वेन लोकेऽभावात्कल्पं
तदनुवादेनाहवनीयविधानमालंभादेस्तु लोके
पिसत्वेन हिरण्ययाचणावदानो पौर्णमासिकस्यैवा
नुपस्थितेर्नैतदनुवादेन गुणविधिरित्ययास्तया
वतोऽप्राप्तत्वात्तिरस्कृत्य कार्पादिनात्र विधिरूपतात्पर्यग्राह
कानुरोधेन यागोत्पैपसानलत्वतत्वस्य कृतेपिफ
लपदतात्पर्यग्राहकानुरोधेनैव यालंभादिलक्ष
कत्वोपपत्तेः नैवं समध्येन कगुणप्रवणगुणाक्र
मोत्तरत्वापत्तेः एकस्यैव गुणस्य विधेयत्वेन विधेय
गुणाभावेन तदनापत्तेः आलंभानुवादेन हि हिरण्य
यांश्चेत गुणमात्रैकत्वतया विधीयते वायव्य
पदं तु सर्वैव वनस्पतीनामग्रस्थेवात्तोवायुदेवता
कत्वसत्त्ववादीधारणपरत्वेनानुवादः निर्वापा
नुवादेन च चरुमितिपदेन लक्षणया स्थालीश्र
पिकरणत्वेन विधीयते ऽप्राकरणिकश्चोत्तरसूर्यभाव
रोपाह्नवरुमुनिपदिकेन स्थालीपरिमितत्वलक्ष
णया विधीयते पंचशरावमोदनमितिवत्स्था
लीपरिमितव्रीहिजातस्यैव चरुमितु शिमिनिर्वापो
पपत्तेः सौर्यमिति चाग्नेयस्यैव देवतास्पतेनो देवताव
सामान्यादनुवादः अथवा आलंभायनुवादेन वा

यादिदेवताविधिरेव ग्रहणाद्वैन्द्रवाय्वादेः श्रौतत्वेन्त
वाधाहोत्रजचमसप्रायिकत्वाच्चकृत्स्नायनकत्वाच्चा
नुवादे अथवा वायवादिदेवतासंबंधस्योत्पत्तिशिष्ट
त्वाच्चरुत्वाग्नेयादियागोपयायत्वानुपपत्तेः फल
पदस्यावश्यानुरोधेन च फलोद्देशेन श्वेतत्वेन गुणो
विधीयेत वायव्यादिपदे तु सर्वपदार्थानां स्वार्थेवा
पुंस्त्वं स्यादनुवादः फलार्थप्राप्तु तत्वभोजन
मिवश्चालंभादिरागप्राप्तमपि प्राप्रयत्वेन संबध्यते
सर्वप्रधानकर्मान्तरे स्वंवनुष्ठप्रकरणेयो गुणः सो
पिनकर्मभेदकत्वकगुणसंक्रान्तशक्तित्वेन विधेः क
र्मशाहलाभावात् कर्मान्तरत्वे च विनियुक्तद्रव्यक
त्वेन लोकप्रसिद्धसंस्कारत्वानुपपत्तेश्चेति व्याख्ये
यं यावदुक्तंवाकर्मणः प्रकृतिमूलत्वात् नाप्याल
भाद्यनुवादेन गुणविधिः तथात्वे फलपदस्य स्वार्थ
स्यवाक्यान्वयाभावेनाविदितार्थतापत्तेः अश्वप्र
तिग्रहेष्टौ तु वाक्यभेदापत्तेस्तथ्यागीकरणप्रदेशः
पुंवत्वालंभादेर्लौकिकस्यापि सत्वाद्दार्शिकसं
वानुवादे प्रमाणाभावः न चाश्वप्रतिग्रहेष्टे
र्विधिरपि तन्नान्तर्यग्राहक इति शंक्यं तथां
गीकारेपि विधायकाभावेन गुणविधाना
नुपपत्तेः अतो दार्शिकसंवालंभादेर्विशेषणत्वउ
पस्थितभावान्नानुवादेन गुणविधिः नापि
गुणफलसंबंधः ॥

श्वालंभादेःप्रकरणाभावेनाश्रयत्वानुपपत्तेःभोज
नस्यतुस्वर्गोत्तरभाविनिषेधविषयत्वेनोपस्थितत्वा
दाश्रयत्वोपपत्तिरित्युक्तंव्याकरणाधिकरणे अतो
गुणफलरूपानेकगुणोपादानात्प्रकरणेनराश्व
कर्मांतरमेवालंभनिर्वापरूपगुणविशिष्टफलो
द्देशेनविधीयतेवातुस्यावपिवास्मिन्पक्षेनकालो
त्वार्थत्वसंबंधेनक्रियात्वंयप्रतिपद्येनेउद्धार्यत्वापर
पूर्वोयमुद्देश्यत्वमेवदेवतात्वंतत्त्यज्यमानद्रव्योद्देश्य
त्वंगौरवात् अतोदेवतात्वस्ययागात्वेपकत्वाभावा
द्यागकल्पनेपिप्रमाणाभावः अतोयावदुक्तंविधान
मेवेदंनतुगुणमात्रस्यपंचहविकर्मणोयावत्वर्थस्यपद
स्मृतिमूलकविधानमात्रंतंभवतीतिसूत्रार्थः य
जेतिलक्षद्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषांकर्मसंबंधात्
नेदंश्रौततयात्वर्थविधानं तथात्वेउपक्रमस्यदेवता
त्वावितद्विनानुपपत्तेःनचोद्देश्यत्वमेवदेवतात्व
मत्कभाजोहविर्भाजश्चदेवताइत्यादिस्मृत्यावैदिक
व्यवहाराच्चस्तुतिभाक्रूपदेवतात्ववत्यज्यमानह
विरुद्देश्यत्वस्यत्वस्यैवदेवतात्वात् अतएवब्राह्मणो
द्देशेनपक्षेष्वमेनतुद्देशेनान्येदेवतात्वप्रसिद्धिः
अतएवद्रव्यरूपहविःसंयोगादविभाक्तरूपमेवदे
वतात्वमत्रतद्धितार्थःतस्यचयागैकचोदितत्वाद्या
गापेक्षायांप्रमाणांतरेणतस्यप्राप्तत्वादनेनैवचा
केनविधेयत्वप्राप्तौअध्याहारापेक्षापालक्षणयापाल
स्तुत्वाद्यावलनायागोलक्ष्यते शाकार्थस्तुप्रमाणांतर

कौ
हि
२५

प्राप्तत्वादनूद्यते लाक्षणिकपदोपादानप्रयोजनं
चनिर्वपत्यादिधात्वमहाकासंबंधिवहप्रकृति
सादृश्यसिद्धिः यागविधिप्रकारश्चास्माभिरनाग
तावेदगुणन्यायेनाग्नेयाधिकरणएवप्रदर्शितः
तस्मात्फलोद्देशद्रव्यदेवताविशिष्टयागभावना
विधिरेवायमिति शुक्लमेवात्रगुणभेदकत्वं स
चैतद्रव्यस्य भोक्तृपदवाच्यदेवतायाश्चसंयोगा
द्यागएवात्रविधीयते सोपिचफलसंयोगादर्थ
कर्मत्वेनएतेषांद्रव्यफलभोक्तृणांयागंगतार्थ
कर्मत्वेनव्याप्तत इतिभाष्यं यद्यपिचद्वितीय
एवंपत्ववादिनानसंस्कारकर्मत्वमंगीक्रियते
तथापिप्रथमएवंपत्ववादिनातदंगीकरणात्त्वा
नभिमतत्वसूचनार्थंसिद्धांतेऽर्थकर्मत्वहेतुतया
फलग्रहणं ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ सो
मारौद्रंचरुंनिर्वपेदितिप्रकृत्यपरिशिष्टेनाज
येदितिगुणविधिपरेवाक्येयजिश्रवणाद्द्रव्यदे
वतासंबंधाद्यागानुमितिरित्युपोद्बलयति प्रयो
जनंसमृढं ॥ ५ ॥ विशयेप्रा
यदर्शनात ॥ अग्निहोत्रदोह्यादि
कारेवत्समालभेतेतिश्रुतेतत्रकिंअग्नीषोमी
ययागानुवादेनवत्सविधिरुताग्निहोत्रदोहसा
गत्वेनवत्सद्रव्यकयागविधिरुतवत्ससंस्कार
र्थत्वेनालंभमात्रविधिरिति ॥ अत्रा

त्रापवादिकोऽप्यनेन संगतिः तत्रैवेदम्प्रयुक्तालभते
रोषामालभेतेत्यादौ स्पर्शमात्रवाचित्वेपि देवतादि
वाक्येषु प्राणिसंयोगे यागवाचित्वावगमात्तादर्थ्य
प्राप्यालंभविधिर्युक्तः इष्यते च धातूनामनेका
र्थत्वात् गमनार्थकस्यापि गमेः स्त्रीसंयोगे मैथु
नार्थकत्वं अतो यागार्थकस्यालभतेः प्रकृतेहि
मानतुवारत्वेपि प्रकृतिभूताग्नीषोमीययागानु
वादकत्वात् तदनुवादेन विनियोगभंगकल्पनया पि
वत्सविधिः अतश्च वाक्याय वत्सजात्यामात्रवर्णिक
छागजातिबाधेन विकल्पेन वा वत्सविधिरिति प्रथ
मः पक्षः द्वितीयपक्षे नालभतेर्यागवाची स्पर्शवा
चकस्यैव तादिवाक्ये देवतापरसमभिव्याहारेण
यागलक्षकत्वांगीकारात् अतश्च वत्समालभेतेत्य
त्रापि उपवसीति वत्समुपावसृजतीति विनियुक्त
मंत्रवर्णिकल्पदेवतावलेनाग्निरेव यागकल्पनो
पपत्तेः स्पर्शं यागलक्षकत्वमेव अत्र द्वितीयावस
जनेमंत्रविधिः तथात्वेन तस्यापि मंत्रवर्णिकदेव
ताकल्पनया यागकल्पनापत्तेः अतो विशिष्टविधि
गौरवपरिहारार्थं वत्समालभेतेत्यत्र विहितस्यै
वनाकल्पनेन फलकमंत्रमात्रविध्युपगमाद् उपा
वसृजनैरपि यागलक्षणार्थत्वमवगम्यते अत
श्च वत्सद्रव्यकपूर्वदेवताकोऽग्नीषोमीयप्रकृति
कोयागोः ग्रिहोत्रांगत्वेन विधीयत इति सिद्धं
तस्य कृष्णसीत्यस्य भाष्टिगुणयोगेनोरतुकत्वे
नवाभुरोपाख्यिलवत्सपरामर्शकत्वोपपत्तेः शा
कोपावसर्जनांगत्वेनैव मंत्रविध्यवसायान्न या

कौ
द्वि व्या
२६

गकत्वकानोपपत्तिः अतस्तद्द्वितीययावत्सत्वमुद्दि
श्योपाकरणस्रजनविधिव दालंभात्स्वसंस्कारविधि
रेवायमर्वच संस्कारविधिप्रायपाठोपपन्नो भ
वतिनचोपाकरणस्रजनेनैवस्पर्शात्स्वस्यालभस्या
र्थप्रामतात्रविधुपपत्तिरिति वाच्यं येनविधेयो॰
गात्स्वोपाकरणस्रजनेन तथैव समीपधारणफलका
धर्मकर्तृकस्पर्शस्यानियमेन प्राप्त्यभावात् अत
एवतत् अतोवत्ससंस्कारार्थ+ पमालंभविधिरद
ष्टार्थतापत्तिपयुक्तेगोमस्तवेहतलावात नैवदोह
नानुपपत्तिः तस्मान्यकर्तृकत्वेन बाधकाभावा
+त्वेनालंभविधिरेवायमत्रैवविशेषसंशयेसं॰
स्कारप्रायपाठदर्शनान्निर्णय इतिव्याख्येयं अ
र्थवादोपपत्तेश्च वत्सानिकानादिपशवइति अर्थ
वादेपशूनां वत्सप्रियत्वात्समीपधारणफलस
र्शेणाग्रस्तवनंजायत इति स्फुटेरालंभविधित्वे
स्त्वनुपपद्यते न यागपरत्वे प्रयोजनेन स्पष्टं अत्र
वसिद्धांते दर्शपूर्णमासिकेषालंभादयमालंभः
संस्कार्यस्तूपाकुपादेयगुणयोगात्प्रकरणात तत्स्या
येनकर्मीतरंसिध्यतितन्नवत्सात्स्वेगुणस्यापि
त्विनविधेयतालकसमेदप्रयोजकत्वात्पादसंग
तिः अध्यायसंगतिश्च ९ संयुक्तस्तर्थशाहेतत
दर्शश्रुतिसंयोगात् अग्नौनैवारस्य चतुर्भवतिह
हस्पतेवाप्यतदत्रयन्त्रीवाराहत्तुकाचहमुपर
धातीतिश्रुतं तत्र किंचतुर्द्धाबहहस्पतेर्देवता
वभावनाधानस्यैयोर्भेदिकाउतनेति संशयः
नत्रपूर्वपदेनैवारवाकेवतलपस्यद्वयस्त्रा

र्थवादिकाद्बृहस्पतिदेवतायाप्राप्तिमत्रन्याये
नाविधेयत्वात्सिद्धान्ते वाविधेयत्वादनिश्चितविधे
यताकस्य द्रव्यदेवतादिस्वगुणस्य भेदकत्वनि
रूपणान्यायाध्यायसंगतिः अनेनतत्राघ्याप्तिसीप
स्य द्रव्यपरत्वेनैवोपपत्तेर्नमांत्रवर्णिकदेवताक
ल्पनद्वारायागपरत्वनिष्ठापकत्वं प्रकृतेत्वत्र
र्थवादस्य बृहस्पतेरन्यपरत्वासंभवाद्याद्यवादिक
देवताकल्पनावधिभावेनयागकल्पनोपपत्ते
धुकाभेदकत्वेतिपूर्वपक्षेऽस्यानादृष्टत्वा तत्र
नैवारवाकैलावदवत्यादिमायूनैरकरणका
यांभावनायामप्राप्तिबलाधविधिनाविहितायां
वरोः प्रयोजनाकांक्षाभावनायाश्चावकेद
थानर्थापत्तत्वाययाकिंचिदानर्थकल्पनमावश्य
कं नचोपधानमेवमस्त्विति शंक्यं उपधानं प्रति
वरोर्हितीययासंस्कार्यत्वावगमेन करणत्वासं
भवात् अतएव उपधानभावनातोभिन्नैव पंच
त्रुव्यकयागकरणिकाभावना नचैवमपिदेव
ताभावाद्यागत्वापकाभावः अर्थवादेहि बृहस्पते
रघ्यानीवारसंबंधावगमात्संबंधोत्पत्त्यसंभवे
नदेवतात्वस्यैवावगतेस्तस्य चयागंविनानुपप
त्तेर्यागत्वप्रत्ययात् तैत्तरीयशाखायांतु बार्ह
स्पत्योभवतीत्येवं तद्धितान्तताबार्थवादः अ
तइतिदेवतात्वावगतिस्पष्टैव: अतोद्रव्यदेवता
संबंधानुमितोयागयवाग्रेयप्रकृतिकोविधी

कौ
द्विथा
८

यतेवसूमुपदधातीति तृसिष्टकाद्वारि प्रतिवा
येनप्रतिपत्त्यंतरविधिरिति प्राप्तेः अभिधीयते स
र्वत्रविध्यपेक्षितपदार्थोर्थवादोन्नीतविधिना
विधीयतेननतपेक्षितइति स्थूलंपर्णातादौप्रक्र
तेवनेवारवाकेयद्यपिनेवारचतुर्विशिष्टभा
वनाविधिः स्यात्तथापितस्याः प्रयोजनाकांक्षा
तीयामुपधानस्यैवक्लृप्तत्वेनान्वयोपपत्ते
नार्थवादोदेवतादिकल्पनायेप्रभवति नैवं
वनोर्हितीयांतत्वानापत्तेः उपदधातेः सकर्म
केनवस्तुमितिद्वितीयायाम्लानोक्षितकर्मत्वेनानु
पपत्तेः वस्तूनस्क्लृप्ततादर्थ्याविशेषसंकोषविक
ल्पानवलत्वात्प्रयायाश्चावश्यकत्वाद्वाक्यद्वयेपिवि
धिगौरवापत्तेश्चनैवारवाकेपिनीवारमात्रमे
वप्रकृतित्वसंबंधेनचतुःकर्मकभावनानुवा
देनविधीयते उपधानवाक्येतुचतुःसंस्कारक
त्वेनविहितमप्युपधानंसंस्कारविधानसध्यानुप
पत्याअपूर्वमुत्पादयतीति तद्वयोः सामर्थ्यात्क
र्मोपयोगित्वस्यानिश्चयात्तत्वेनोपयोगंकल्प
यति अतस्तत्सामर्थ्यकाल्पितेनविधिनाचतुः
भावनायाः प्राप्तत्वात्तदनुवादेननीवारमात्र
विधिर्नानुपपन्नः नचस्थलनिष्पत्तेः श्रौतेष्ट
कावत्तदुत्वेनकल्पितेचतुःसाध्यत्वानुपप
त्तेरर्थ्यकर्मैवेदमुपधानंचयनप्रदेशोविधीय
तइतिकेचिदाविदुःतंयुक्तं चतोभवदेवोक्तविध

याऽऽहवकास्त्रंधिकरणार्थतयाविधेयत्वेनेष्टका
विरोधित्वाभावात् अन्यथाप्रयर्थकर्मत्वपक्षेपि
प्रानुषंगिकाः स्थलानिष्पत्तेराधारयकत्वेनेष्टका
विरोधस्यड: परिहृतत्वात् अतस्त्रोतकर्मत्वसा
गेप्रमाणाभावेनचतुर्विनियोगाविधिकल्पनानन्त
रत्ववादेनत्रीवरमात्रविधिरेवयुक्तः अतस्थविधे
रैवतानांकांक्षत्वान्नार्थवादतत्कल्पनं अतए
वयत्रापेक्षातत्रैवतत्कल्पनमिष्टंयथीहरणीक्र
तिविधिवाक्यशेषे अन्नं पवापतमात्मनोजनय
तेयदग्निरिति वाक्यशेषाद्य्ने: प्रकृतत्वनयेष्ट
वान्नतत्कल्पकत्वमितिविशेषः अतएवमनुस्यन्त
ब्राह्मणस्योत्कमित्यादिस्मृतिपर्यालोचनयाबृह
स्पतेर्ब्राह्मणस्यमनुष्यत्वभूतानीवाराग्नत्वमिति
अर्थवादोव्याख्येयः तैत्तरीयशाखायामर्थवादरहा
तत्वेनापिअनेनैवसंबंधेनव्याख्येयोनतुदेव
तात्वपरः देवतात्वस्यतज्ज्यमानरत्नोद्देश्यत्वसति
विहितत्वपर्यंतस्यहेतुस्यावतारसिद्धतयाविधि
समभिव्याहाराभावेअप्रतीतेः नचयद्दानेयाद्या
दिवाक्यस्थविधिकल्पनाविध्यंतरैकवाक्यता
भंगभयेनतदनुपपत्तेः अतोनैवारवाक्येया
गोपत्वातत्करणकंभावनांतरमितिसिद्धं प्रयोज
नस्पष्टं स्त्रत्वेनस्थलनिष्पत्तिहृपार्थोनायकेनश
हेनउपदधातिनासंबुक्तप्रयोज्यस्य रणैरावस्थलनि
ष्पत्त्यर्थपवः तादृशप्रयोजनोन्नायकस्याहृसंयो

तास्यैश्रौतत्वादितिवाच्यं ॰ पात्नीवतेत्वष्टुर्वि
कौ° नादेवश्छेद त्वाष्ट्रंपात्नीवतमालभतेत्यनेनयागंवि
द्विप्या° धायाम्नायतेपर्यग्निकृतंपात्नीवतमुत्सृजतीति
२८ तत्रकिंकर्मांतरविधिरुतपूर्वस्मिन्नेवयागेगुण
मात्रविधिरितिचिंत्यते॰ पत्नीवद्देवतात्वगुण
स्यगुणस्यानिश्चितत्वविधेयत्वात्कस्यैवभेदकत्वावि
चारात्पादाध्यायसंगतिः पूर्वत्राग्निवादस्यतद्धि
तस्यदेवतापरत्वेनिरर्थत्वेविधिपक्षस्यत्वंहितिः सं
देहेदेवतापरत्वोपपत्तेर्यागानुमापकत्वोपप
त्तिरितिपूर्वपक्षोत्थानादत्रैतच्च॰ तत्रयद्यपि
पूर्वयागोपस्थापकंप्रकरणमस्तितथापित
स्यपत्नीवद्देवत्वासंभवात्कर्मांतरत्व॰ तथाहि
तत्रावत्यत्नीदेवत्यतानुपपत्ते॰ पूर्वयागस्यत्व
ष्टुपत्नीवद्देवत्यत्वेनश्रुतपत्नीवद्देवत्यताप्राप्तेः
श्रुतस्यपर्यग्निकरणधर्मकरोतीत्यत्रतद्धितस्या
मत्वर्थीयभंगप्रसंगभयेनताद्धितामीयादेग्रहण
तथाप्रकृतेपिनयपत्नीवतग्रहणंगच्छामीत्यत्र
तीत्यत्रमत्वर्थपाताग्निपरत्वंस्यैवपत्नीवत्
त्वस्ययौगिकत्वादिशेषापेक्षायोगस्यातिवा॰
काबगततत्वाच्चाविशेषापरत्वोपपत्तेरविरोध
मानुवादोपपत्तिरितिवासंपत्नीवत्त्वस्याश्व
वाजिशब्दस्यैवदेवताविशेषेरूढत्वेनविशेष्या
नपेक्षत्वात्पात्नीवतग्रहणात्यादौतत्रतस्य
गतिकमंत्रवर्णानुरोधेनयौगिकत्वांगीकर

णं प्रकृते तद्वाजिनमिति वक्कर्मान्तरं तेनाप्य
नुपपत्तेस्तात्पर्यग्राहकाभावेन रूढित्यागेनाकि
ञ्चित्कारणमस्ति अतो न तावत्पृथ्वीवद्देवता
नुपपत्तेः नापि सूर्यवत्रेधायागे विधीयते उत्पत्ति
शिष्टत्वविरोधात् अतो वाजिनवद्देवगुण
देवतादिविशिष्टयागान्तरविधानं किं च यागान्त
रविधानाभावे किंनयाविधेयं न तावत्स्वरूपयागा
गः प्राप्तत्वात् नापि तत्र देवतान्तरं उत्पत्तिविशि
ष्टत्वविरोधात् नापि पर्यग्निकरणं तस्याति
देशप्राप्तत्वात् नापि पर्यग्निकरणोत्तरकाल
तोत्सर्गेस्तस्यातिदेशेनैव लाभात् नापि पर्य
ग्निकरणाव्यवहितोत्तरकालतोत्सर्गादेरु
त्सर्गे निष्ठासंज्ञकक्तप्रत्ययस्याव्यवहिताव्य
वहितसाधारण्येन भूतकालमात्रविषयत्वेपि
उत्तरकालतायापवाच्यलक्ष्यमापते अतिदेशा
नुरोधेन चक्रयं विशेषव्यवहितोत्तरकालतातो
पि अव्यवहितोत्तरकालतालक्षणायां प्रमाणा
भावात् नचैतद्वाक्यानर्थक्यं कर्मान्तरविधा
यित्वेनोपपत्तेः एतेन प्राजापत्येषु तान्पर्य
ग्निकृतानुत्सृजन्तीति ब्रह्मसाम्न्यालभन्त इति व
चनेन पर्यग्निकरणमप्यंगीकृत्य पर्यग्निकरणो
त्तरकालीनानामंगानामुत्सर्जनेनाद्यानन्त
र्यनिषेधः क्रियत इत्यप्यपास्तं तत्र हि देवता
भावेन कर्मान्तरविधानानुपपत्तेर्ब्रह्मसाम्ना

नि॰
[illegible]
५८

कौ
द्वि०
२५

दिकालविधानाच्च सर्वांगप्रतिषेधानुपपत्ते
र्युक्तः पर्यग्निकरणानंतरं प्रतिषेधः प्रकृते न
कर्मांतरविधायित्वेनोपपत्तौ न लक्षणांगीकारे प्र
माणमस्तीति वैषम्यं न चैवमपि गृहमेधीया
ज्यभागन्यायेनादृष्टवत्ताज्ञापनद्वारा तत्तद्गुण
विशिष्टफलकः पर्यग्निकरणमात्रविधिस्त
दंगकलापविधिर्वास्त्विति वाच्यं आज्यभा
गोपजीवनेन न हि गृहमेधीये तत्र प्रतीतयोस्त
योः प्रमाणांतरमंतरेण गृहमेधीयांग
तावगतेर्युक्तं तेनाक्षेपापादनमुखेन तदंग
प्रापकप्रमाणपरिलोपकं प्रकृते तु तदिष्टा
यागेन पर्यग्निकरणस्य प्रमाणांतरेणानिषिद्धत्वा
गभावप्रतीतेरतिदेशव्यतिरेकेणात्र प्रमा
णांतराभावात्तत्परिलोपकत्वानुपपत्तिः तदे
तांगकलापस्य तद्वाचकपदाभावाद्विधिश्रवणायास्त
पवतस्साद्गुण्यदेवतासंबंधकल्पितयागांतर
विधिरेवायं पर्यग्निकृतानपशूनुत्सृजत्याग्नेयं सव
नीयपशुमित्यत्रापि पशुशब्दस्यैवानुवादः प्रकृ
तिप्राप्तत्वात् अतो यागांतरमेव दत्ताद्युप्रकृति
त्वयाग्नीषोमीयपशुप्रकृतितया दर्शपूर्ण
मासप्रकृतित्वेन वा विधीयत इति प्राप्तेऽभिधीय
ते नात्र कर्मांतरविधिः पूर्वस्यैव प्रकरणेन
प्रत्यभिज्ञानात् न च पत्नीवदेवतानुवादानु
पपत्तिः सत्यं पशुनिवाकेन त्वष्टुपत्नीवतोऽग्नीषो

षोमादिवद्यागसत्त्वहूतिदेवतात्वेमनोतास्याग्निष्वा
ष्टस्येवपत्नीवद्ग्रहस्यापिलक्षणयादेवतापरत्वो
पपत्तेः आग्नेयेवतुधीकरोतीत्यत्रापिपदिप्रक
रणेकेवलोग्निर्नस्यात्ततोग्नीषोमौलक्ष्येयदेवके
वलाग्नेयस्यसत्वात्तन्नलक्षणेतिसंक्षेपेनदधिक
रणेवस्तुतस्तुपत्नीवद्ग्रहस्ययौगिकत्वाद्विशेष
विशेषापेक्षायांपात्नीवतग्रहेमंत्रवर्णोपात्ताग्ने
र्विशेषोस्त्यतिवाक्यावगतत्वष्ट्रपिग्रहणोपपत्ते
र्नलक्षणा॰ नवाश्ववाजिशब्दानामिवपत्नीव
द्छब्दस्ययौगिकः रूढिकल्प्य प्रामाण्याभावात्
किंतुतत्पदाउत्पत्तिवाक्यपदवैयर्थ्यकृतद्धितप्र
वणादग्नयेसुवयइतिवत्सत्यमप्यधिष्ठानेकै
देवतात्वभेदात्वभेदावगतेः पत्नीवतोपिष्टयगा
त्वपदेवतात्वेनतदापत्नीवद्ग्रहेनतन्मात्रानुवादेन
तन्मात्रानुवादेनकश्चिद्विरोधः नैवंदेवताभेद
एकाच्छत्वादिकल्पापत्तेः द्वयोरप्येकवाक्योपा
दानादग्नयेसुवयइतिवदेवपाष्टिकात्वयावग
तेः पत्नीवद्ग्रहस्यविशेषाकांक्षापेत्वेनवस्तुत्वप्र
यमतीतेः अतश्चत्वष्टापिसमुच्चयेपिडित्थडवित्थमा
नयोरिमात्ततस्यप्रत्येकहूतित्वात्डित्थमातेति
प्रयोगवत्समुच्चितोभयदेवत्येपिपात्नीवतपद
व्यपदेशोपपत्तेः अतश्चभेदकप्रमाणाभावात्
देयाग्नानुवादेनैवात्रगुणमात्रविधिर्लाघवात्
गुणोपिचनात्रपर्यग्निकरणमात्रंअपितुकसम

कौ
द्विध्या.
३

यांतत्तात्पशुगतं तत्र पर्यग्निकरणानंतरस्य च पूर्वा
गेष्वहूतेष्वसंभवात्तान्यातिथ्यंत इति फलतः
पर्यग्निकरणांतांगकलापो विधीयते तस्य च भे
दकप्रमाणाभावेन प्राकृतस्यैव विधेयत्वादिति
देशेन संभवत्यामिक्षायेपि क्लृप्तोपकारत्वेन ततः
पूर्वमेवागृहमेधीयाज्यभागन्यायेन विधानाव
गतेस्तावतैव कृतप्रयोगविधेर्नराकांक्ष्यादेतेन
नातिदेशप्रतिबंधादुत्तरांगग्राहकतिफलकत्वोप
पत्तेः न चाज्यभागयोरनुष्ठेयत्वयाप्रतीतयोः
प्रमाणांतरं विनापि गृहमेधीयागतप्रतीतेरति
देशप्रतिबंधकत्वोपपत्तावपि पर्यग्निकरणांत
त्वस्य क्लृप्तत्वेन प्रमाणांतरविहितत्वावगतेरति
देशोपजीवित्वेन तत्प्रतिबंधकत्वानुपपत्तिरिति वा
वीप्राहिताभ्यामलवलमुपसत्ताभ्यामित्यादौ
प्रमाणांतरमंतरेणापि विधानदर्शनात् निष्प
न्नप्रतीतिरूपतद्विधिविधानोत्तरकालीनाव
श्याभिप्रायेण विहरणे चैतत्रैवमपर्यग्निकृता
नारणायानुत्सर्जनीयत्वत्रनिरूपयिष्यते नचैवंपो
नरुक्त्यापत्तिः तत्र पर्यग्निकृतत्वादेव तद्देशानि
रपेक्षोत्सर्गाख्यत्यागविधेरांशोक्तितस्य देवतासं
भवेन निरासात् तस्मात्ताहृद्यागमेवोत्सृजतीत्या
दयपर्यग्निकरणांतांगराशिर्विधीयते पात्नीवतप
हृक्तनित्यानुवादः प्रयोजनं तु पूर्वपदेताहृद्याग
स्याज्ञाल्लणात्पर्यग्निंतमनुष्ठाने पात्नीवतयागस्य

वदर्शपूर्णमासस्याग्नेयप्रकृतित्वयागसिद्धांतत्वाद्दृ
ष्टैवपर्यग्निकरणंनमिति॰सूत्रंतुपात्नीवतेष्टवै
ष्टैवत्वाष्ट्रसप्रत्यभिज्ञानान्नतदंतांगकलापवि
धानेनफलवतोवृक्षेदपवीतरांगानामितिव्याख्ये
यं ८ अदृष्टार्थताकेवलेकर्मशेषः स्यात् अना
रभ्यश्रूयमाणेपशवेहविर्यजतेयोदाभ्यंगृहीत्वासो
मायपयजते तथ्यापरावायतस्माद्धः प्राणपतियोंशुं
गृह्णातीति तत्रकिंज्योतिष्टोमोद्देशेनयागांतरवि
धानमिदंउतग्रहणांतरविधानमिति पूर्वपर्यग्र
हतवाक्येयागानुवादेनगुणविध्यंगीकारेयागां
तरविधौनिरस्तेतस्यसंगादिहापितन्निराकरणाद
वसरसंगतिः तत्रनतावदग्रहणमात्रविधिः प्रा
कृतेकर्तसहिग्रंश्वदाभ्यपदयोर्नामधेयत्वमंगीकृ
त्यवागुणपरत्वमंगीकृत्यवानायः ग्रहणस्यसंस्का
रकर्मणः संस्कार्यविच्छेदेनेवव्यवच्छेदसिद्धेर्नाम
धेयानेपक्षणात् गृह्णातीति सकर्मकत्वान्वितस्य
कर्मसाकांक्षत्वेनतदभावेग्रहणविधानानुपपत्ते
श्चअदाभ्यशाब्दस्याहिंसाभिदधानहेतुद्रव्यवाचकत्वा
देवग्राहकस्यचनिर्यायमशक्तत्वेननामत्वानुपपत्तेश्च॰
नांत्यः अव्यभिचरितकृतसंबंधाभावेनद्रव्यमात्रो
द्देशेनसंस्कारविधानानुपपत्तेः अदाभ्यवाक्येया
गविशिष्टग्रहोद्देशेनवाक्यभेदापत्तेश्च॰ज्योतिष्टोमे
सोमस्यदेवतात्वेनाप्रामत्वात्तस्यग्रहणास्यत्वविधा

कौ
द्वि॰अ
३।

नेवाकर्मभेदापत्तेश्च॰ देवताविशिष्टग्रहणविधानेवाप्र
त्ययांतपदेनतत्त्यागतायाः पूर्वोक्तयैवविधौमसमासप्तुन
रानवरूपदोषापत्तेश्च॰ नचयतेसोमादाभ्यंत्वामजा
गृविनेस्मैनेइत्यादिमंत्रवर्णादेवसोमदेवतायाः प्र
हणमात्रमतादिविधिस्सोमपदस्यानुवादत्वेनसमासम
प्तुनरावृत्तमदोषइतिवाच्यं ग्रंशोउपयामगृहीतो
सिप्रजापतयेत्वाजुष्टंगृह्णामीतिमंत्रवर्णेनग्रणेदे
वतायाःप्राप्तावपिग्रदाभ्येयतेसोमेतिमंत्रस्यसाहा
कारांतस्यहोमलिंगकत्वेनग्रहणलिंगकत्वाभावात
द्देवताप्राप्त्यनुपपत्तेः होमपदंमांत्रवर्णिकदेवता
प्राप्तिमंगीकृत्यसोमायेत्यस्यानुवादाभ्युपगमेप्यो
तिष्टोमस्यप्रकृतत्वापत्तेश्च॰ प्रकृतोउभयत्रापिग्रहण
देवताप्राप्तिसंपादितद्विपदकसिद्धवाघंवागृही
तीत्यत्रैवप्रकृतस्ययागस्याभावान्नग्रहणेदेवतावि
धिः संभवतीतिनात्रग्रहणविधिर्युक्तः अतएवदे
वतारूपस्यगुणस्यग्रहणेनसंभवान्निवेशस्ययागां
तरबोधकत्वात्सादाभ्याख्यसंगतिः देवतारूपस्यगु
णस्याप्रसिद्धत्वेनग्रहणविधेयत्वासंभवेपदेनवयागविधे
यत्वात्तद्विशिष्टविधेयताकत्वे अतश्चांशसदाभ्यइ
त्यकौयागापवग्रह्णातिनाविधीयतेग्रंशुसदाभ्यना
मकौवा॰ तत्रतद्भ्यकत्वपदेनावददाभ्यवाक्यग्रदा
भ्यपदेनहिंसानर्हद्रव्यमात्रप्रतीतावपिहविर्ग्रह
हस्यार्थवादादेवताभिन्नसोमप्रतीतिः अतश्चसत्त्वा

यायेन विनियोगभंगप्रकलसोमद्रव्यकोया
गोमांत्रवर्णिकदेवतासंबंधकस्योगरुक्कातिना
लक्षयितायजत्यभिहितज्योतिष्टोमांगत्वेनवि
धीयते सोमद्रव्यकत्वसादृश्येन ज्योतिष्टोमध
र्मातिदेशाद्ग्रहपात्रप्राप्तेनात्रवारोपपत्ते
र्यजतिनैवचयागांतरंज्योतिष्टोमांगत्वेनवि
धीयते ज्योतिष्टोमशेषत्वेप्रचप्रमायांतेनेतिरी
यत्र्यावारस्थप्राकरणिकवाक्यं एवमंत्रवाक्य
पिप्रजापतयेस्वाहेतिमंत्रवर्णप्राप्तदेवताकोस्त्र
शुद्धद्रव्यकोयागोज्योतिष्टोमातिदेशेनविधीयते
नामधेयत्वपक्षेपिदेवतासंबंधवत्वादेवया
गेकल्पितेप्रतिदेवतामुद्देशाद्द्रव्यलाभः
प्रत्यक्षंवाश्रुतवाक्यप्रमाणांतरेणदेवतायाअप्रा
प्तिः तथापिग्रहणानाम्नोः नत्वयादेवतसंसक
मनिर्धारितमथार्थविशेषावच्छिन्नंकर्मक्रा
यादिरूपकेप्रत्यक्षावनातिदेशातोद्रव्यदेवतला
भेसतियागत्वसिद्धेः अतोयागांतरविधानमे
वेतदितिप्राप्तेभिधीयते नेदंयागांतरविधानं
गरुक्तातोलक्षणयाप्रमाणाभावात् भेदकप्र
माणाभावेनयागांतरत्वेप्रमाणाभावाच्च नच
देवतासंयोगलक्षणोगुणः सः देवतासंयोग
लक्षणस्तूपास्यत्वोतेपिग्रहयोविनिवेशासंभ
वेनयागाभेदकत्वात् नैवंद्रव्यरूपवादिवयागप्र

कारणाभावादनिवेशः प्रकरणाभावेपि नेत्तिरी
यशाखोक्तवाक्ये न ज्योतिष्टोमस्यांगिताबोध
वदुपपादकताबोधस्याप्युपपत्तेर्ग्रहणेदेवतासं
योपपत्तेः अत एव तैत्तिरीयकमंत्रवर्णिकादेव
ताया ग्रहणांगत्वं प्रकरमेव मंत्रस्यालिंगेनग्र
हणांगत्वावगमात्प्रयत्नहोममंत्रः स उत्तरभा
वियागोपकारतासंबंधेन पैंद्रवायवाभ्यास
संबंधियाज्यानुवाक्यामंत्रवद्यागीयदेवताप्रकाश
कत्वेपि न देवताया यागांगतापत्तिः न च तद्वदि
ह ग्रहणांगताबोधकवाक्याभावाद्विनिगमन
नाविरहः ग्रहप्रकरणस्यैव नियामकत्वा
त् अत एव वाक्यापेक्षयापि मंत्राणां ग्रहणांगत
यान देवताप्राप्तिफलितस्यापि विधिवाक्यपद
लक्षणाभिया विनियोगभंगात् देशकल्पना
दिदोषभिया च समासमपुनरावर्तनमेवैकमव
हितकल्पनावदंगीकृत्य गुणसंक्रांतशक्तिना
विधिना देवताविशिष्टग्रहणमेव यागोद्देशे
नाविधीयते न च लक्षणादिदोषभिया ग्रहण
विध्यंगीकारेपि देवताया मंत्रवर्णेनैव प्राप्ति
संभवान्न तद्वैशिष्ट्यस्यापि विधेयत्वमिति वाच्यं
मंत्रवर्णस्य हि ज्योतिष्टोमयागांगतया देवता
प्रायकत्वमभ्युपगम्यते ग्रहणांगतया वा नाद्यः
सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावेन मंत्रस्य

तदंगत्वे प्रमाणाभावात् नांत्यः मंत्रस्य स्वाहाकार
लिंगत्वेन संनिधिमात्रेण ग्रहणागमानुपपत्तेः
अक्तं ते शुक्रेण गृह्णामीति मंत्रेण लिंगाविनियुक्ते
न स्तेनि येर्वाधाच्च अत एतद्विध्यभावे देवताया
मेरभावाद्विधिनेव देवताविधेया साचेन पूर्वया
गेयांगांतरे वा वाक्यभेदविनियोगभंगादेर्विना
कारणं निष्प्रमाणकत्वात् देवतामात्रविधाने
चित्रदाभ्यां रहीतत्वस्यानर्थक्यप्रसंगाच्च अत
स्तमात्यनुन्नतत्वरूपदोषमंगीकारेण देवतावि
शिष्टग्रहणमेव यागोद्देशेन विधीयते अतो न
तावन्नाभेदकः नापि अदाभ्यवाक्ये उत्तरकाल
तारूपानुपादेयगुणश्रवणाद्यागांतरं अनुपा
देयगुणस्याहि स्वहूतिविधुतासरणपूर्वकं पारिशे
ष्यात्पथ्यं हि तत्र बाधनवाराभेदापयोगितं वच्य
ते प्रकृते तु स्वतो विधुतत्वेपि विधेयग्रहणसंको
तमयापारिशेष्याभावेन प्रकरणांतरन्यायाविष
यत्वात् न च संख्याभेदः संज्ञायायागसामाना
धिकरण्याभावेन तदभेदकत्वात् अत एव ग्रह
णसामानाधिकरण्यात् इंदकत्वमुपांशुत्वयो
माघपेत्तयाप्रष्ठमेव यैंद्रवायवाग्रपेत्तयात्तभ
देदेवतारूपगुणादधिगंतव्यः सत्वात्त्वग्रहण
स्यग्राह्यसंस्कारत्वप्रसिद्धेर्ज्योतिष्टोमांगतावलेन
तदीयसोमसंस्कारार्थत्वप्रतीतेः शाकार्थस्यप्रा
प्तत्वात्तन्मध्येन्यायेनयत्नस्य ग्रहवाक्योपात्तकर्मा

को
द्वि·प्रा·
३२

भावेपि ष्याद्वारेण तदनुपपत्तेर्ग्रहणमस्ता
संग्रस्थदाभ्यपदयोर्नानुपपत्तिमितिमूलानुयायि
नः। वस्तुतस्तूक्तविषयासोमादाभ्यद्वयपरत्वेन
वोपपत्तौ कर्मकारकाध्याहारादितीयांभगादे
प्रमाणाभावाद्यत्तेसोमादाभ्यनामग्रजागृहीवीति
मंत्राददाभ्यशब्दसोमपरत्वप्रतीतेस्सद्रव्यसंस्त्रे
वेयमितिन्यायस्सुधीमतः। यथाभक्तरस्तुत्यरया
मः। प्रयोजनंन्दूर्वपत्तेयथशालापवधाविषयत्व
मंगत्वात्सिद्धांतेप्रधानत्वात्रेतिध्येयंसत्त्वंतुद्रव्य
पदलक्षितदेवतायायागांगत्वाभावात्केवलेग्र
नारभ्याधीतेष्यास्मिन्नुग्रहणमेवकर्मशेषः स्या
त्तद्दृश्यस्यापियागस्यदेवतासंबंधोपपादकत्वो
पपत्तेरित्याहुः ॥ अथ ग्निस्तुतिलिंगदर्शनात्क्रत
शब्दः प्रतीयेत ॥ अनारभ्यवक्षतपपर्वाविद्वान
ग्निचिन्वन्नहरति तथाश्रूयतेग्निमग्निष्टोमनानु
पजंतिनस्तुवंधेनतमसिंतात्रेणतंयोडशिनानेति
रात्रेरोत्यारिपकादशरात्रेणतं। तत्रविनीतिलंत
णप्यायागांतरविधायकोथवाचयनविधाय
कइतिविचार्यते। तत्राग्निपदवाच्यः स्थंडिलोग्नि
तावक्षयतेतोत्यायनरक्षिनतजनकलेनवय
नविधिर्युक्तः। चयनसंस्कृतलौकिकाग्नेरश्मप्र
तमाबुपयोगाभावाच्चयनसंस्कार्यत्वानवा
ग्निशब्दस्यानिरूढलक्षणायाआहवनीयादिप
रत्वंमगीकृत्यतेनद्वारेणचयनविधिः। आहव

नीयस्याधानैकजन्यत्वेन वचनजन्यत्वस्यता
वदसंभवात् अन्यथा वचनवाक्यस्याग्निशब्दे
नाहवनीयादौ निरूढलक्षणायामपि प्रमा
णाभावात् आधानप्रकरणे पवाहि अग्निपद
स्याहवनीयादिपदसमभिव्याहारान्निरू
ढलक्षणासमाश्रिता अनस्य धर्मिग्राहकप्र
माणेनाहवनीयादेराधानैकजन्यत्वान्न व
चनजन्यत्वसंभवः नापि वचनसंपादितस्था
ण्डिलाधारत्वसंबंधेन संस्कार्यत्वं तथा संभवेऽपि
वचनस्येष्टकाभिरग्निं चिनुत इति वचनेन प्रा
गस्याविधेयत्वात् यद्यपि च तत्र गुणमात्रवि
धानमंगीकृत्येष्टकाचयनोत्पत्तिविधेस्तथापि
उत्तरवाक्येष्टकोपधानप्रतियोगित्वरूपस्य गुण
स्याग्नेरन्तरेणानुपपद्यमानस्य श्रवणात्तदनु
रोधेन विनोत्तरापि लक्षणाया यागपरत्वनिश्च
यः तथाहि अध्यानेऽग्निमिन्ध आग्निमिति द्विती
यान्तकर्मकारकपरत्वेऽपि न तु लक्षणा इति स्वा
कृत्यलक्षणार्थस्यातोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञावत्त
योगनिमित्तानुगतस्याग्निष्टोमादेरिष्टकोपधान
प्रतियोगित्वतत्पूर्वभाविलक्षणो द्वितीयार्थः
तस्य वेदवदन्यगवालियवदत्तत्वादौ लक्ष
रूपक्रियाहत्तित्वाविनाभावादग्निपदस्य याग
परत्वमवगम्यते अलिवाहवनीयसाम्यात्तन्न
व्येन्यायः एवं च विशिष्टविधिर्गौरवपरिहार

सि॰
मणौ
८६

कौ
द्वि.था
३४

धीमग्निसंज्ञकयागप्राप्त्यालोचने क्रियमाणे वि
वक्षाकमेवानन्याप्तिप्रशक्तिनायायाविधाय
वेननिश्चीयते अतएव तत्रत्याश्विनोतिविष्टका
वाक्यप्राप्तवचनानुवादः सत्रयागलक्षकः
तस्य च फलापेक्षायां पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण
प्रचरणकीर्तिवक्ष्यासविधिपरेणापिप्राप्यात
इतिवाक्येनार्थाक्रत्वंगत्वसिद्धेः अग्नीत्येवेति
फलश्रवणमर्थवादः अग्नापेक्षायां वायव्यं
सोमातिदेशकत्वेन अतश्चसिद्धे वाक्यांतरोप
पातात् अनुयजनप्रतियोगित्वरूपाङ्गुणांगां
तरत्वं· अतएवयादाध्यायसंगतिरपि अनुयज
नप्रतियोगित्वस्य च वक्ष्यमाणत्वात्सिद्धा सि
द्धे तेऽप्रविधेयत्वात्संदिग्धविधेयत्वं· अनेनवा
नुवाक्यांतरोपात्तो देवतारूपो गुणोऽप्रदृष्टोऽपि
संभवन्नभेदकोयागस्य अयंतु वचनेऽग्नि
विशमानत्वाभेदकएवेतिपूर्वपक्षोऽस्यानाऽ
ष्टव्या· यत्तुवार्तिके अग्निरशष्टसाध्यान्तरत्या
दिवाक्ये अग्निर्यजतीतियागसामानाधिका
रण्याद्यागनामधेयत्वावगमात् उत्पत्तिवाक्या
पिविनोतेर्यागपरत्वं अध्यानरत्वात् दिवाक्ये
नतयागानुवादेन अग्निष्टोमादिसंख्याद्धि रात्रा
दिकालाश्चैवकालिकाविधीयंते तत्रत्यागुण
कृष्णपक्षवावप्रथमायत्तोपञ्जानामित्यनेन
प्राप्तस्योपातिष्ठोमोत्तरकालतानुवादः उक्थ्या

दिवाकीर्त्यवचनातिदेशेवानुषंगेणानुशब्दस्य
यागस्यैव प्राप्तिः फलंतावत्सत्त्ववदितिपक्षांतरत्व
त्कंनतद्गुणकभेदाभावेनानेकातिप्रसंगादग्निपद
स्यरूढस्यसामानाधिकरण्यमात्रेणनामधेय
त्वायोगात्सामानाधिकरण्यस्यवाग्निशब्देनशा
ब्दयोगनिमित्तद्वितीयांतत्वेनरूपपादनादन्य
थानुशब्दस्यसापेक्षत्वापत्तेरुपपादितंतस्मात्पूर्वो
क्तविधयैवयागविधिः एवंचाग्नेस्तोत्रं अग्नेः श
स्त्रविनस्यषट्कपसदोभवंतीत्यादिलिंगदर्शनम
प्युपपन्नंभवतिअन्यथावचनस्याष्टवैतेनस्तोत्रा
यभावाल्लिंगदर्शनानुपपत्तिः सूत्रेस्पष्टं २
एवास्याह्वोदनायासद्दर्शनात् अग्निशब्दस्य
निरूढलक्षणयाआहवनीयाआहवनीयादि
परत्वात्संस्कारकत्वेनैवसन्निधायस्थंडिलाद्या
त्वसंबंधेनयथाकृतवचनविधानुपपत्तेरुभयो
रप्यकृतयागपरत्वकल्पनेरष्टकावाक्यस्यैव
विशिष्टविधिपरत्वकल्पनेप्रमाणाभावः नचा
नुपजननप्रतियोगित्वस्ययागपरत्वंविनानुपप
त्तिः याकामनुभूत्वारत्यादौविजातीयक्रियास्व
लेपितदर्शनात् देवृत्तमनुगच्छतीत्यादौतत्क्रिया
त्वानुपादानादुपस्थितत्वाद्गमनस्यैवप्रतीतेः
प्रकृतेतद्वचनात्क्रियायाएवप्रकृतत्वान्नामादा
येवात्रशब्दोपपत्तिः अतएववचनोन्यतिवाके
आहवनीयदेः संस्कार्यत्वावगमेपिधानवदनु

कौ. द्वि. ३५

न्यायेन न सहत्वेप्यानर्थक्यादग्निसमाप्तौ निवृड्या
यागापेतायां प्रकरणाभावेपि प्रयात इत्यादिवा
क्येऽग्निष्टोमसंस्थाकज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन चयनं
विधीयते अतएव तत्र चयनस्य प्राकृतत्वासिध्यर्थं
नत्वग्निपदेन चयनसंस्कृताग्निलक्षणा वय
नमात्रलक्षणा वाभ्युपगम्यते अन्यथा वाक्यभेदाप
योत्पद्यमानाहवनीयाधारभूतस्य निष्पादक
त्वावगमात्तस्य च पूर्वकालीनत्वविनानुपपत्तेरुप
स्थितेन तस्य प्रमाणान्तरासिद्धत्वानुपपत्तेःतुवा
दः अग्निष्टोमसाह्नस्य चन्यालिशाकिन्यायेन संस्था
वाचकस्यापि घ्यक्तिन्यायेन सर्वसंबंधि यस्याप
क्तनामकत्वेवादिनुकनादिति न्यायात् ज्यो
तिष्टोमत्वस्येवाग्निष्टोमपदशक्यतावच्छेदक
स्यादेप्यतावच्छेदकत्वात् ज्योतिष्टोमत्वस्य
विशेषणाविवक्षालाघवेन ज्योतिष्टोमत्वस्ये
ववादेश्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् दविवक्षा
यामपि न दोषः प्रजातिस्य साधुत्वार्थमनुवादः
अयातः शाहीवपि प्रामाण्यत्वात् केवलज्योति
ष्टोमोद्देशेन चयनमात्रमप्यातरस्य न्यायेन
वाक्येनाविधीयते अत्रैव ज्योतिष्टोमप्रयोग
संवलितत्वाद्वपनप्रयोगस्यानुष्ठानस्यादेवना
ज्योतिष्टोमागमप्रसक्तावपि पशुकामाख्ये वी
तेत्यादिवाक्येषु चयनस्य काम्यत्वावगमात्तदं
गत्वेन चयनस्य हि पशव्यत्वेनाकियारूपत्वेनास्थया

यथाविधिनोत्तेसकर्मत्वाद्भवतिवाक्यावगतत्वाग्निक
र्मकत्वागतेराहवनीयसंस्कारकत्वस्यैवचयनस्य
पश्वर्थत्वावगमात्तस्यैवोपयोगापेक्षायांयथा
हवनीयस्योपदेशिकोऽग्न्योपदेशिकप्रहृतेपदा
र्थिकाप्राप्तिस्तत्प्रयोगांतःपातावगमेसंस्का
रकाहवनीयस्यापिज्योतिष्टोमप्रयोगसंबंधि
त्वाच्चयनप्रयोगस्यतत्प्रयोगांतःपातःप्र
लभ्यते तत्रवाप्राप्तांगत्वसिध्यर्थमपूर्वविधि
स्वीकारेणैवअत्तपवृत्तेस्तांतप्रयोजनत्वाकाला
ध्यपवादायसंयोगाद्यन्याऽन्यापादान कालस्याप्राप्तेव
नाविधेयत्वात् नचज्योतिष्टोमस्यप्राकरणिको
त्तरवेदिविरोधादेतस्यचयनस्यविकृतावग्निष्टोमा
भिप्रायत्वेऽपिशंक्यं अग्निष्टोमपदस्यप्रकृतप्रयोग
ज्योतिष्टोमपराद्भूतक्रतयावत्तस्याप्रकृतिरव
काशमात्रस्यातरवेदिकेभक्तत्तद्भाविनीत्वात
त्वेयांत्वाग्निःश्रीयतइतिवचनेनाग्न्युत्तरवे स्तु
त्वयाविधानेनाविरोधाच्च इदंहिवचनंचयननि
ष्पाद्यस्थलाधारत्वेनोत्तरवेदिकाशनाशितदवाग्निदे
शान्यथानुपपत्तिकल्पितेनविधिनोत्तरवेदिवि
रचनस्यभूयंफलतिदाशमिकोऽग्न्यग्निविकल्पो
ऽपि नोत्तरवेदिप्रतियोगिकविषयिणी अपितु
साभावप्रतियोगित्वविषयिणी तस्मात्प्रमाणेनच
सत्वेसमारोपकालविधिपरेवाक्येपयग्निचेष्य
माणोभवतीतिसिद्धवत्सिद्धकत्वानुवादइ
तितत्रैववदतेनचैवंचयनमात्रमिवोत्तरवे

दिमात्रमपिज्योतिष्टोमेकदापिनस्यादितिवाच्यंः उत
कौ· रवेद्यामग्निंनिदधातीतिवचनेनोत्तरवेदेः संयो
द्वि·था· गपृथक्त्वन्यायेनसाक्षादग्न्याधारणार्थत्वेनापि
३६ विनियोगात् इदंहिवचनंनपरंपरासंबंधेना
धारविधानपरं वचनाधारत्वविधिबलेनैवत
त्सिद्धेः अपितुवचनाभावपक्षेसाक्षादाह
वनीयाधारविधिपरं यद्यपितद्विधिविषय
स्यसाक्षादाधारत्वस्यप्राकरणिकत्वात्तद्बो
धकवचननिष्ठायसंदिग्धानिवेशइतिशाकाते
वक्तुंतथाप्यग्निष्टोमपदस्यज्योतिष्टोमपरा
वश्यकत्वात्तथानिरवकाशत्वान्नैवकोपिविरोधः
अतएवबौधायनकल्पादौअग्निष्टोमेनपत्नमा
णोभवतिसंतिष्ठतेऽग्निष्टोमइत्युपक्रमोपसं
हाराभ्यांदीक्षणीयायंगाम्नानंसंगच्छते अन्य
थात्वग्निष्टोमशब्दस्यप्रकृतिविकृतिसाधा
रणाग्निष्टोमसंस्थकत्वमात्रपरत्वेदीक्षणीया
दीनामपिप्रकृतिविकृतिसाधारण्यापत्तेरति
देशविधेस्तदीयस्यानुपपत्तेः अतोऽग्निष्टोमा
दिपदानांपार्थपदस्येवार्जुनेज्योतिष्टोमएवप्र
वृत्तिप्रयोगात्तत्परतयासावकाशत्वेनचैवमग्ने
रुत्तरवेद्यासमुच्चयेभिन्नकार्यत्वापत्तेरुत्तरव
वेदिकार्यायस्यात्तदीयधर्मप्राप्तिः संकर्षेव
दप्रमाणाविहृत्येतीतिवाक्येउत्तरवेदेः संयो
गपृथक्त्वन्यायेनकार्यद्वयावगमात्तद्धर्माणाम
पिकार्यद्वयकत्वावगतेश्चयननिष्पादितस्य

द्विलस्य च साक्षादग्रधारणाद्रूपकार्यार्थत्वेनतदं
शोऽतत्त्वेऽदिकार्यापन्नत्वात्तद्धर्मप्राप्त्युपपत्तेः अ
तएव कार्यैतदंशे समुच्चीयमानेनान्तरवेद्याम
पिधर्मोऽन्तरवेदिधर्मा भवंत्येव तत्राविद्दवत्त
त्रमाविस्तृद्धेभुनाहातिरिस्मन्नदेतत् सर्वथाज्यो
तिष्टोमोदेशेन वचनविनियोगाविधिरितास्मि
द्वे अतएवानुशाह्नकालयोगेपि वचनसंक्रा
न्तत्वाद्विधेरदाभ्यवाक्यवदेवन ज्योतिष्टोमोन्तर
त्वाशंका ज्योतिष्टोमातिदेशेनैवच सर्वविकृति
षु वचनप्राप्तिसिद्धावपितेषुपुनर्वचनं वचना
श्रितगुणकामानाश्येन वाचितं विशेषान स्वर्गका
वचनस्याश्रयनव्याप्त्यर्थं वचनेः पूर्वापत्तानपिव
त्वावश्यंभावे ज्योतिष्टोमप्रकरणाभावेपिप्रया
नऽतिवाक्येन ज्योतिष्टोमसंबंधपाच्छिन्नत्वान्न द
पूर्वसाधनीभूतवचनस्यैवाश्रयनाप्तेर्विकृ
तोप्राप्त्यभावाज्ज्योतिष्टोमतत्सोपाच्छितिसंपा
दनद्वानानत्त दपूर्वसाधनीभूतवचनस्यतत्वाद्वि
कृतित्वघयपिकाम्यविनत्वामर्थ्यं वचनपुनर्विधा
नंपुन्यते अतएवातिरात्रादिपदानांप्रकृत्यप्रयो
गात्तत्संख्याकज्योतिष्टोमवाचिनामपि ज्योति
ष्टोमेपूर्ववचनस्यपूर्ववाक्यादेवासिद्धत्वदाश्रितफ
लार्थत्वस्याप्यपि वचनोपदेशस्यैवनचित्यादि
गुणकामानां संख्याश्रयभूतज्योतिष्टोमसंबंधि
वचनोपदेशेनैव प्राप्तिसंभवेन अर्थवादगम्यात

कौ॰
द्विया॰
३२

नन्संस्थकविकृतित्वतत्कत्वेनानुपपत्तेः एवं भूणा॰
कामप्राप्तिरूपप्रयोजनसत्वेपि प्रकृतावग्रे उक्त॰
लिंगवशेनाग्निः सोमांगं वक्ष्यामितिज्योतिष्टो
मप्रकरणाम्नकात्यायनवचनेन नयातिकत्वाव
गमात्सर्वविकृतिष्वपि तथैव प्राप्तेर्यवमयस्य रू
भवतिउत्तरे हंहिराज्ञस्यगद्यातत्स्मादिवउ हवि
कृतिष्ठकाम्यचिस्तुन श्रवणात्तन्नियमफलामि
तिप्रयोजनांतरमापितेयं॰ नवचयनप्रकरणा
म्नातकामप्राप्तिफलकत्वेसंभवति दूरस्थतत्त
द्विकृतिविधेयकवाक्यवातापन्नातिदेशप्रमाण
काग्नियात्तिकत्वोपास्थितिसापेक्षनियमफल
कत्वकल्पनानुपपत्तिरितिवाच्य॰ तत्तद्विकृतित्वा
वच्छेदकावच्छेदकावच्छेदेनाग्निविधेर्नियमस्या
र्थसिद्धत्वे कल्पनीयत्वात्॰ अतिदेशोपस्थिति
विनाग्निविधिगतैवप्राप्तिसंधानाभावे
नगुणकामप्राप्तेरपिप्रयोजनत्वाकल्पनाच्च॰
अतिदेशोपस्थितौचसर्वत्रितत्तद्बाधितपाक्षिक
त्वस्येवोपास्थितौनियमस्यैवफलत्वौचित्याच्च॰न
चैवंक्रतूपकाराग्निश्रवणात्॰ इहमेधीयाज्य
भागस्यायेनांगांतरपरिसंख्याफलकत्वस्याप्याप
त्तिः तत्र हिइहअतिदेशाधीनप्राप्तिकाहवनीयप्रा
प्तपजीवकत्वेनातिदेशलोपकत्वासंभवेपिउक्त
नुपपत्तेः हिरण्याद्रिषु अतिदेशप्राप्तांगविषयत्वलिं
गसम्दावाच्य॰ अतः परिसंख्याफलकत्वासंभवेपि

उत्तरूपोभयफलकत्वेन काचिदनुपपत्तिः तत्र र
त्नादौ तन्नियमफलकत्वानंगीकारे बीजं न पश्या
मः नचैकस्य फलद्वयसंकरो दोषाय उत्तरेह्वि
रात्रस्य गृहीतेमध्यमेहं त्रिरात्रस्य वत्पैषम्येह
न्यहीनस्येत्यादौ वक्ष्यमाणघाटपत्वात तथाहि
ज्योतिष्टोमप्रकरणे यदा वै विद्वान् षोडशिनं गृह्णा
तीत्येनेन षोडशिसंज्ञकं ग्रहणमाम्नातं ज्योतिष्टो
मांगं तस्य मांत्रवर्णिकदेवताबलादैंद्रत्वापवा
दिवदेवयागाभ्यासोपपत्तिसिद्धः एकविंशमव
तिप्रतिष्ठित्सेदृस्यैनेन वतदेगात्वेन स्तोत्रं विहितं तत
द्वषोडपयादिशब्दा यथाग्रहणे प्रयुज्यंते तत्तथा
स्तोत्रेपि एकविंशः षोडशी अग्निष्टोमसामेत्यादि
प्रयोगात् संस्थावचनत्वे षोडशित्स्तुतिकल्प
सूत्रादिषु प्रयोगात्स्पष्टमेवा संस्थाश्च सप्तैव का
स्यातिष्टेः संमाप्तिवाचिनाततस्तोत्रैः क्रतोः स
माप्यउच्यते यद्यपि चततः परमंगानिप्रधा
नाभ्यासाश्च केचित्संत्येव तथापि न स्तोत्राणां का
निचिदिति संस्थानाविधातः अत्र च षोडश्यादिश
ब्दानां प्रचुरतरप्रयोगात्संस्थासु च शक्तिर्नेतु ग्रह
णादौ: यद्यपि च संस्थाक ज्योतिष्टोमेपि प्रचुरप्र
योगोस्त्येव तथापि नागृहीतविशेषणान्यायात्प्र
चुरतरप्रयोगाच्च संस्थायामेव शक्तिः ज्योतिष्टोमे
तुनिरूढलक्षणा प्रचुरप्रयोगात् क्रत्वंतरे तु सांप्र
तिकी लाक्षणिकप्रयोगात् तत्र चैवं प्राप्तेति वीचनि

कौ
टिप्प.
२८

कोग्निष्टोमसं॰ यो नाग्निष्टोमस्तोत्रोत्तरं उक्थ्यादि
कं चित् उक्थसं॰ यो न तदुत्तरमुक्थ्यस्तोत्राणि न त
नस्तानुत्तरं षोडश्यादि. षोडशिसं॰ यो न तदुत्तर
षोडशिस्तोत्रेण तनुतस्मानुत्तरं अतिरात्रादि अतिरा
त्रसं॰ यो न तेनैव समाप्तिरिति तत्र च षोडशिसं॰
था:प्रकरणात्तु न त्वःसोमसं॰ इतिवचनात्तु ज्योति
ष्टोमोग्निष्टोमप्रकारो षोडशिना वीर्यकामस्तुवीतेति
वचनेन ज्योतिष्टोमाश्रिता यास्तस्याः फलार्थेन वि
धिरुक्थ्यानि राज्ययोर्विविधपशुकाम उक्थ्यं गृह्णीया
दिति राज्येन प्रजाकामं याजयेदिति वचनाभ्यां न त्वग्नि
ष्टोमसं॰ वक्ष्यति गतं. अत्र च सर्वत्र सं॰ रात्र फला
र्थेन विधीयते तेन तत्स्तोत्रादि न नस्से॰ कयागादि
दौ. तत्र षोडश्यादिशब्दानाम् अशक्यत्वात्. तत्
णां प्रमाणाभावाच्च अतएवात्र स्तुवीतेत्यादि था
त्वनिर्वपतिवदनुवादत्वाव. अतस्य षोडशिनः का
म्यत्वेपि क्रत्वंगत्वासिद्ध्यर्थं अग्न्याग्निष्टोमे राजन्यस्य
ष्ट गृह्णीयादपुच्छेरस्येतद्ग्रहं न वितन्याते. अत्र हि
नाग्निष्टोमादिसंस्थांगत्वेन षोडशिसंस्थाविधि:
विरोधेन संस्थायो. संस्थानासंभवात्. अपित
प्रतिप्रसवार्थकापिशाब्दारस्यास्यकारणात्वज्यो
तिष्टोमांगत्वेयैव अन्तरायतत्रापमाग्निष्टोमादिव
देतत्त्वायातद्रूपन्यायस्यपरं. सप्तमीवसति
सप्तम्यां तत्पादिरूपकालपरातत्स्थग्राजन्य
कार्लकानिनिमित्तस्याग्निष्टोमांगतयाग्निष्टोमा

ग्न्यास्तोत्तरकालविशिष्टषोडशिसंस्थाप्रयोगो॰
विधीयतेऽग्न्याद्यन्तस्यतत्स्थानित्वमिति: अत
एवनित्यस्याग्निष्टोमसंस्थाकाम्यायां संस्थाया
ब्राह्मणवैश्ययोरेवकाम्यत्वषोडशिसंस्थासर्व
कामेवेति विवेकः यत्तस्येवयाग्निष्टोमस्तोत्रो
त्तरकालीनस्यषोडशिनोऽत्याग्निष्टोमइति सं
स्था· अत्याग्निष्टोमेराजन्यस्यगृह्णीयादितिशास्त्रा
तवचनात् यत्तु अतिरात्रेब्राह्मणस्यगृह्णीयादि
तिवचनं तत्ब्राह्मणकर्तृकत्वेनिमित्ते अतिरा
त्रसंस्थाकज्योतिष्टोमोद्देशेनषोडशिग्रहणवि
धायकं: नतु अतिरात्रसंस्थोद्देशेनतस्या: प्रा
कृतांगैरेवानिराकांक्षत्वात्· नाप्याग्निष्टोमइति
वद्विधिः अपिशब्दाभावात् अनुषंगांगीकारे
उक्तवाक्यस्याद्वैयर्थ्यात्· अतो यथोक्त एव
वाक्यार्थः तस्यवानित्यवत्त्वासौ नातिरात्रेषोड
शिनंगृह्णातीत्यनेनपाक्षिकत्वसिद्ध्यर्थंनिषेधो
पिनानुपपन्नः तेनब्राह्मणस्यविकल्पः न्यूनो
त्तेनैवेतिसिद्धं यत्तु अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णाती
तिक्वचिल्लिख्यते वचनं तदतिरात्रेब्राह्मणस्येष्टे
तदेवब्राह्मणपदपरित्यागेनेतिवेदितव्यं मिल
त्वेपिवाब्राह्मणवाक्येत्वोपसंहारइत्यवधेयं· अ
नस्तोत्तरेहन्नित्यादिवाक्येषुद्विरात्राद्यहस्या
तिरात्रसंस्थाकत्वादतिदेशतोविकल्पेनप्राप्तषो
डशिग्रहणस्यनियमः ब्राह्मणनिमित्तकत्वेन

कौ॰ द्विपा॰ ३५

प्रागस्यानैमित्तिकत्वमिति द्वाराराजन्यैवेष्टयो
रथितस्य प्राप्तिस्वपार्थस्यारभ्यत्वाफलं॰ अहीना
दीनामहरंतरेभ्यु अतिरात्रमस्त्वाकेभ्योषोडशिग्र
हपरिसंख्यानफलं॰ अतस्तत्रपक हीनस्यैक
मेवचनर्थंवी नअहीनांतरमात्रायेतिदर्शमे
वस्यतेउक्थ्याग्निष्टोमसंस्थाकाहरंतरेभ्योराजस्य
राजन्यादिनिमित्तकषोडशिपरिसंख्यार्थंचप्र
त्रवहिरात्रादिवाक्येभ्योद्विरात्रादुद्देशेनउत्पाद
राद्याधिकरणकषोडशिविधानात्प्रफलव्या॥
पातः तेनसर्वत्रैवफलसांकर्यप्रसक्तात् भ्युकै
नैत्यादावपितत्संकरोनदोषायेतिसिद्धं तिले
येष्टाकृतलसाव्यस्यात्तेनधर्मविधानात् य
त्नलिंगदर्शनअग्निशब्दस्ययागपरत्वेउपपन्न
लेअग्नेःशस्त्रमित्यादितत्रस्याग्निशब्दस्यलक्षण
यावयनसंपादितस्थलस्थापितानग्निसंपादित
यागपरत्वेनाप्युपपत्तेरकिंविनिगमन अतएवच
यनप्रकरणे अग्निशब्दउत्पत्तिवाक्यस्थआहव
नीयपरः॰ चितियोगवाक्यस्थस्थापनपरः हिरण्य
शकलैरग्निंप्रोक्षतीत्यादिवाक्येषुअग्निस्थापन
प्रागभावियदार्थविधायकेषुस्थलपरं अग्नेः
स्तोत्रमित्यादिषुतुयागपरइतिधर्मविधानोप
पत्तिः प्रयोजनंस्फुटत्वंवस्पष्टं ॥ प्रकरणांतरेप्र
योजनान्यत्वं तदेवगुणप्रमाणकेभेदस्यापवा
देयस्याध्याधुनाक्रमप्राप्तः प्रकरणांतराद्भेदो

निरूप्यतेकौंडपायिनामयनेश्रूयतेउपसद्भिश्च
रित्वामासमग्निहोत्रंजुहोतिमासंदर्शपूर्णमासा
भ्यांयजतेमासंवैश्वदेवेनमासंवरुणप्रघासै
र्मासंसाकमेधेनमासंशुनासीरीयेणेतितत्र
किमेष्वप्रसिद्धाग्निहोत्राद्यनुवादेनमासादिगुण
विधिरुतमासादिविशिष्टकर्मांतरविधिरितिवा
यंते अत्रचमासादेरनुपादेयस्यगुणस्यपूर्वपदे
सिद्धांतेविधेयत्वेनिश्चितेपिकृतिसाध्यत्वरूपो
पादेयत्वेनानिश्चयात्लाटकगुणप्रयोज्यभेदनि
रूपणपादाध्यायसंगतिः इहस्यास्यापित्वयन
स्याग्निष्टोमपदलक्ष्यज्योतिष्टोमांगत्वेभिहिते
त्वतएवाग्निहोत्रपदवाच्यपूर्वकर्मांगत्वंमासा
देर्गुणस्यसंभवतीतिपूर्वपक्षोत्थानादनंतरसं
गतिः तत्रधातोः पूर्वविहितत्वाविहितसाधारण
वाचकस्यापिपूर्वविहितमात्रवाचकेननाम्ना
समभिव्याहारात्पूर्वविहितकर्मोपस्थापकत्वो
पपत्तेर्नतावद्बहुरस्यत्वमात्रेणकर्मांतरविधापि
त्वाशंका नचैवमभ्यासात्वाभेदोपपत्तिर्मीमांस्यादिवि
धानार्थत्वेनान्यपरत्वात् नचमासादेर्विधाना
योग्यत्वंकर्त्रादिवत्कृतिसाध्यत्वेनरूपणात
दसंभवेपिक्रमस्याधिकरणत्वादिनातत्संभवात्
अन्यथाकालादेर्विधिसंस्पर्शाभावेनाविचत्ता
प्रसंगात् नचैवमपिप्राकरणिकसायमादिका
लावरोधेनमासादिगुणस्यनिवेशानुपपत्तेर्गु

कौ
दिधा.
४

णाम्भेदोपपत्तेः सायंप्रातःकालस्यतावदमावा
स्यापरावस्थाय्याभावकभावेनोपपत्तेर्विरोधाभा
वात् नचश्रुतेनतत्संयोगबाधविहितीयांतमास्यपदो
पदिष्टमासत्वेनविरोधः आहारविहाराद्यावश्य
ककार्यानुरोधेनसातत्यबाधावश्यंभावेनानेष्टि
न्यायेनप्राकरणिककालोपसंग्रहस्यापिसिद्धां
तत्वोपपत्तेः नचजीवनाख्यनिमित्तेनास्यविरोधः
सायमादिकालेनैवनिमित्तस्यमासेनाप्यवच्छेदो
पपत्तेः अतश्चमासावच्छिन्नसायंप्रातःकालीन
जीवनस्यैवनिमित्तत्वान्नबाधः प्रयोगैक्यः प्र
त्यवायपरिहारश्चतिसिध्यति काम्यप्रयोगेवा
मासादिविधानान्नकश्चिद्विरोधः वस्तुतस्तु स
त्यपिविरोधेमासस्याविशिष्यविहितत्वेनानव
काशत्वाच्छ्रुतत्वयोः सात्त्वादग्न्याधारतयामिव
विकल्पोपपत्तेः अतएवदर्शपूर्णमासादौ पौर्ण
मासादिकालेनविरोधपरिहारासंभवेपिनदोषः
अस्तुवामासादेर्जरामरणादिरूपनित्यप्रयोगा
वधिवदनुकल्पतयाबाधित्वेनविधिः अथवाकौ
ण्डपायिनामयनवद्दीक्षितत्वेनपर्युदस्तस्यापि
विहस्यवाग्निहोत्रादेर्मासंप्रतिप्रसवः अथवाग्नि
ग्निहोत्राद्युद्देशेनमासकालोविहितोपिउदयन्वे
नप्रकरणेउपात्तानामग्निहोत्रादीनांनिराका
ङ्क्षाणामपिसत्रप्रयोगवचनेनफलविधानान्नि
त्यप्रयोगेणाविरोधः नचैवंद्वादशाहीनसत्या

दावपिग्रहीतस्योद्देश्यत्वेऽनोपाख्यत्वाज्ज्योतिष्टो
मप्रयोगविधिनाफलेऽङ्गतयावाग्रहणापत्तेः
संवत्सरपरिमितस्यप्रयोगस्यषण्मासपरिमि
तस्यप्रयोगेऽपरिग्रहणादाकांक्षावशेनस्वतोनि
राकांक्षाणामप्याग्निहोत्रादीनांफलेविधानेपि
ग्रहीनास्येतदप्रसंगात् अतोमासादिरूपस्यगु
णस्यकालांतरावरोधेऽपिनिवेशोपपत्तेर्नगुणा
भेदः नचग्रामकामेऽनुवादेनोपसदांतदुत्तरका
लत्वस्यविधौवाक्यभेदापत्तेस्तदापादकस्यगुण
स्यगुणभेदकत्वोपपत्तिः कालविधेः प्रयोगवि
धित्वेनपौर्णमास्यांयजेतेत्यादौकालत्रिकस्या
हित्वरूपानेकगुणविधिवद्वाक्यभेदात् मा
सेदर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रोपसदुत्तरकालत्व
स्याफलत्वेनाविधेयत्वात् नचोपसद्भिरिवेत्य
स्यानुषंगासंभवः उभयोरप्यनपेक्षत्वेनतदसंभवा
त् अतोनाकर्मांतरविधिरितिप्राप्तेभिधीयतेस्म
स्येनप्रमाणांतरम भेदकंतथापित्वनुपादेय
गुणयुक्तानुपाख्यातिरूपंप्रकरणांतरंसमस्त्यैव
भेदकं तथाहि विधित्वावदप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्व
भावः प्रमाणानवाप्तज्ञापनफलस्यविवा
दं अतोविधेरज्ञातज्ञापनाविषयतापरपर्यायं
विधेयत्वरूपप्रज्ञातिविषयतापरपर्यायंचोपा
देयत्वंद्वयमपिस्वार्थंतदपिसामानाधिकरण्ये
नैवसंसर्गः तत्रपदश्रुत्याधारत्वोपवेशायिउत्त

कौ
हि॰प्रा॰
५८

गपव॰ योग्योपपदसमस्तावेतनतत्पर्थीहति इत्यपवा
दः॰ अनपवयदाहवनीयेजुहोतीत्यत्रविशिष्टवि
धिगौरवभियापदसंघातधात्वर्थस्यप्यवक्ष्य
याचोपादेयत्वंविधेयत्वंचसामानाधिकरण्येनाह
वनीयपदबोध्यते॰ संभवतिवतस्यवाजपेयाधि
करणोक्तरीत्याप्रणायनप्राडक्करणादिरूपवि
शिष्टत्वेनोपादेयतानिविधेयताचअतएवतान्निवी
हार्थंकर्मणः प्राप्तस्तोचनायांप्रायकविधुप
स्थापकप्रमाणांतराभावेपिजुहोतिनेवकथंविति
उपस्थापनाउदेश्यताविधातः यत्रतनयोगपद्
पपदसमभिव्याहारोकालादेकीजपेयाधिक
रणोक्तरीत्यैवोपादेयताविधेयताता तत्रोपादेय
त्वस्यविशेषणधात्वर्थमात्रइतिनोत्सामाना
धिकरण्यार्थोविधेयत्वमपितदन्तमेवविधिस्वबो
धयति एवंसत्यपियदिसायंजुहोतीत्यादिवत्प्र
त्यभिज्ञापकंप्रमाणंसंनिध्यादिप्रभवित्यतत्त्व
तोः गत्याकालादेविधेयत्वंकर्मणोवोपादेयत्व
मित्यंवैयधिकरण्येनाप्याश्रीयेत संभवतिहि
कालादेक्रतिव्याप्यत्वरूपोपादेयतासंभवेपिक
र्माधिकरणत्वादिनाअनुतातत्त्वापनविषयत्वांवि
विधेयत्वं अतएवचाविधिसंस्पर्शाद्विवत्ताग्रेगतं
व॰ ननतदाप्तिअतः सामानाधिकरण्यलाभार्थं
विधेयत्वस्यापिधात्वर्थइतितत्पेवबोधनादिदि
ताविधानायोगोमोऽस्तद्दसिद्धिः अत्रचधात्वर्थेउपादे

यत्वसामानाधिकरण्येन विधेयत्वबोधनं प्रकरणां
तरव्यापारः तत्रापि स्वत्रुपादेयगुणान्वयस्य स्व
त्युपादेयतायनुपपत्त्यापारिशेष्यात्वप्रमाणस
हकृतस्य धात्वर्थत्वस्योपादेयतायादनं व्यापारः
प्रत्यभिज्ञापकप्रमाणस्य च सन्निध्यादेरुपादे
यत्वविधेयत्वसामानाधिकरण्यप्रतिबंधकत्व
स्य त्वप्रमाणाज्ञानस्य ज्ञापकप्रमाणाभावस्या
सन्निधेरुक्तविधोपादेयत्वसामानाधिकरणे
यत्वविधेयत्वबोधनं व्यापारः एतएव मत्वेदेवा
दियंघ्येप्रयोगो तिरश्चाभ्यामभिप्रेतेः अत्रचो
पादेयगुणाभावएवप्रयोजको न तत्रूपादेयात्व
यएवं गुणसामान्याभावेपि पारिशेष्येणधात्व
र्थस्योपादेयतापादनोपपत्तेः अतएवदशम
रहूमेधेपिप्राजभागोपजतीत्यत्रकर्मांतरत्वह
र्वपत्ते प्रकाशप्रोतप्रमाणोपन्यासोपपन्नतोन
वेवंतनूनपातं यजतीत्यादावपि तदापत्तेः स्फुत
मभ्यासेनेति वाच्यं समपुपधेयसाकर्यन्यायस्व
हूस्पार्थीकर्यात् अभ्यासाद्धिउपादेयतायनं वीक
त्यपारिशेष्येणधात्वर्थेविधेयतापादनमेवव्या
पारः अतएवतत्रसन्निधिः प्रतिबंधोनतत्प्रक
रणांतरस्य प्रतिबंधकः प्रकरणांतरस्थले नतपा
रिशेष्येणविधेयतापादनं व्यापारः विशिष्टवि
धेयांतरस्यापादितोपादेयतासामानाधिकरण्य
लाभार्थं धात्वर्थेपि विधेयतापादनं अतोन्यायप्र

कौ
टिप्प॰
८२

रीयस्यासंकीर्णत्वायुक्तः प्रकरणांतराभेदः नन्वप्र
करणाद्यपेक्षयापिप्रबलस्यनाम्नएवसंनिधा
यप्रमाणस्यसत्वात्सामानाधिकरण्यप्रतिबंध
कत्वोपपत्तेः कथंमान्यमग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रा
पिभेदसिद्धिरितिचेत् न नाम्नः खंडवाक्यार्थ
बोधस्थलीयलिंगसंख्याप्रकारकस्वार्थबोधक
त्वेनतदप्रकारकधातुपदबोध्यधात्वर्थहुतिवि
धेयत्वस्यसमानप्रकारकत्वाभावेननाम्नाप्रति
बंद्धुमशक्यत्वात् एवंहिसंनिधेः धात्वर्थवृत्ति
विधेयताप्रतिबंधकत्वेयद्धातोः स्वविषयरूप
त्वप्रमापकत्वंयातोहिसंनिधिविषयीभूतस्व
र्थकमपरत्वेप्रमापितेविधेयार्थकत्वंप्रतिबध्य
ते अतएवसंनिधिनाअग्निहोत्रंजुहोतीत्येतद्वा
क्यगतजुहोतिपदबोध्यस्यालिंगसंख्यानवपि
न्नएवहोमविशेषत्वमात्रप्रकारकत्वेयापस्थापि
तस्यसायंजुहोतीत्येतद्वाक्यगतेनजुहोतीत्य
तद्वाक्यगतजुहोतिबोध्यत्वप्रमापणायुक्तत
स्यतद्वाक्यगतजुहोतिहुतिविधेयार्थकत्वप्रति
बंधकत्वात् प्रकृतेतुलिंगसंख्यानवपिहोमविशे
षत्वप्रकारकतयानाम्नोपस्थापितस्यहोमस्य
मासमग्निहोत्रंजुहोतीत्येतद्वाक्यगतजुहोति
नाबोधयितुमशक्यत्वेननाम्नः तद्धुतिविधे
यार्थकत्वप्रतिबंधकत्वोपपत्तिः वस्तुतस्तु न
नाम्नोविजातीयहोमत्वप्रकारकबोधजनकता

पि॰ तथात्वेन होतिपर्यायत्वेन सह प्रयोगानाप
त्तेः अपि च अग्नेर्देवताकहोमत्वेनैव॰ अनतिप्रस
ङ्गस्य प्राचीनप्रयोगाभावेनैवोद्भिदाधिकरणोरु
स्थापितत्वेन योगरूढेरप्यनंगीकाराच्च॰ अन्यथा
मत्वर्थलक्षणादिभियाअतिप्रसंगभंगार्थमपि
रूपंगीकारे सोमादावपि तदापत्तेः अतः समान
प्रकारकताभावान्न नामत्वोधात्वर्थहूतिविधेयत्वप्र
तिबंधकताग्निदेवताकत्वस्यापूर्वैयागेः वाधि
तत्वेन साधनताया च॰ अस्तु वा विजातीयहोमत्व
प्रकारकबोधजनकतानामत्वं तथापि तज्जन्यो
पस्थितेर्नामातिदेशविधयाभेदाग्रहणेनेना
पपद्यमानत्वान्न तद्बोधप्रतिबंधकता॰ अत
एव यत्र नाम्नो तेन भेदबोधस्तत्र नामत्वं पूर्वकर्मो
पस्थापकत्वं अख्यातासमानाधिकरणत्वादिरू
पेषं अतएव यत्र ख्यातायां अनुमितायां वा भाव
नायां विधेयधात्वर्थश्रवणाभावेन नामार्थस्यैव
करणत्वेनान्वयस्तत्र नामत्वं पूर्वकर्मोपस्थापक
त्वान्तस्यैव वैय्यधिकरण्यमाख्यातफलादिसंबं
धविधिः यथा यत्तेन दानेन तपसानाशकेनावि
विदिषन्तीति सर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमः इति च अत्राहित
प्रत्ययोपात्तानां ततयस्तादिकरणकभावनाना
मेव ज्ञाताख्येन विविदिषाख्येन वा फलेन संबंधो
नन्वयस्तां तरस्य भावनांतरस्य वा यन्तादिपदैः
रुपंते: स्लतयागादीनामुपात्तित्वात् नन्वयत्ता

कौ॰
दित्या॰
४३

रिपदस्य सर्वत्रैवापि मासं जुहोतीतिवत्सर्वविहि
तसाधारण्येन यज्ञमात्रवाचित्वान्वयेन न पूर्वक
र्मोपस्थितेः कर्मान्तरत्वोपपत्तिः नवरूपाभावा
श्रवंतत्वादिसाहप्येन ज्योतिष्टोमादिविध्येतो
पपत्तेरिति चेन्न विविदिषादिफलायेति तद्विन
श्रुतिरूपतद्वारसमर्पके सहवाग्न्यात्मयाजीयाव
देहमेतेनांगं संस्क्रियत इदमनेनांगमुपधीयत इ
ति वचनेनात्मत्वेन पूर्वविहितयज्ञादिपरामर्
शीनदनुरोधेन ब्रह्मसमर्प्यके विविदिषावाक्ये
पि यज्ञादिपदेन पूर्वविहितयज्ञादिपरामर्शोप
पत्तेः नवाप्युक्तज्योतिरितिवदेतत्त्वस्यापि पूर्व
विहिताविहितसाधारण्यमय देवयजतेति पूर्व
वाक्ये पक्षद्वयपक्षे नयदृष्ट्यापश्रुतेनेति वयजिना
पूर्वविहितकर्ममात्रपरामर्शिनदनुरोधेन त्वस्य
ह्यपि पूर्वविहितकर्ममात्रपरामर्शकत्वोप
पत्तेः अतएव तात्पर्यग्राहकत्वाद्यज्ञादिपदस्य
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वापत्तिः
नवयज्ञाद्युभेदेपि भावनोपस्थापकाभावादुद्देश्योप
पत्तिः सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिवद्यज्ञादे
र्वहसवेष्यभिचरितभावनोपस्थापकत्वोपपत्तेः
न च फलभेदाद्भावनानां भेदः प्रमाणाभावात् अ
न्तराभिधेयत्नभावनामात्रमित्यादिवार्तिकोक्तेः प्री
तिमात्रमेव नचैवमनेकासां भावनानां विधाना
दावाक्यभेदाशंका वाक्यप्रत्ययोपादानेन दर्शपूर्ण

सामान्यां स्वर्गकामोपजेतेति वत्तदनापत्तेः तासां
वनतयत्तादिकरणकत्वप्राममे वेतियत्तादिपद
मनुवादो भावनातरत्वप्रति बंधार्थविविदिषादि
फलसंबंधेन वितियोगमात्रकरणत्वे वापदोपा
दानापिपरस्येति वन्नैकप्रयोगतातदेवमुक्तप्रका
रेणैकवाक्यत्वसंभवे विविदिषंतीत्यस्यानुषंगे
णवाक्यभेदांगीकरणं प्रूधमं तर्वैरिनोतीति व
द्वाकर्मसामान्यलक्षणमंगीकृत्यैकवाक्यतोप
पादने पितामहानापद्युपेत्यवादमात्रं तावत्सर्वे
ष्वाश्रमेतिष्टामह इत्यत्रापि भवदेवोक्तविषयाश्रमा
श्रमोधीतवेपि नाम्नः पूर्वकर्मोपस्थापकत्वोपप
त्तेर्नैतावता योगभेदः तेन वचसामभिचरितभाव
नोपस्थितिसंभवान्नतम्देदोपि श्रुतवाक्यार्थाति
वीहार्थतयश्रुतकल्पनेत्यपदाध्याहारस्तीति विशेषः
वलन्तल्पाकाणोकत्वादेवस्तद्योत्कादकर्मांतरं त
तः तावत्पत्रगवामयनादौ बलारोग्यलवात् षडहाः
इष्ट्वाः षडहस्त्यादिवचनेष्वीणान्विधायपुनः
प्रकारांतरेस्तादृशैरेव वचनैः श्रूयते तत्रसत्यपि
प्रयासोपादेयगुणाभावसहकृतासंनिधौ ना
म्नैव पूर्वयागानां तैस्य भावनाना उपस्थितत्वान्न
कर्मांतरत्वे न चैवमभ्यासाद्भेदः शेषः यकामं
कामयेतेनमेतेनाकवंतीति संनिधिपठितवा
क्यांतरस्थानितफलसंबंधार्थत्वेनानन्यपरत्वाभावा
त् प्रतस्यतस्यैव कर्मणो गवामनयनप्रकरणपा

बौ
दिथा.
८८

रात्नदीयफलसंबंधः प्रकरणांतरपाठाच्च फलांत
रसंबंधइतिवेदितव्यंयदित्नामातिदेशादेवबहु
वाम्निष्टीभेदावृत्पकत्वानतः कोत्यातिपरत्वंका
वाफलसंबंधार्थंपुनः श्रवणमितिविनिगमना
विरहरूपादभ्यासादेवाभयत्राप्युत्पत्तिपरत्वमंगी
कृत्वभेदः प्रसाध्यः राबंदादशाहप्रकरणेश्रा
यणीपोतिरात्रइतिवचनेविहितस्यातिरात्रसंस्था
कप्रायणीयस्यगवामयनप्रकरणेस्येनवैश्वानरो
ज्योतिष्टोमः प्रायणीयमहर्भवतीतिवाक्येनवि
धेयगुणाभावात्तास्मिन्नपिवाक्येकर्मांतरमेवविधे
यंवैश्वानरपदंहिवाक्यांतरेवैश्वानरदेवस्यस्याग्नि
मनान्नामधेयमेवज्योतिष्टोमपदस्यचद्वादशा
हज्योतिष्टोमधर्मकत्वस्यचोदनालिंगातिदेशेनै
वप्राप्तत्वादविधेयपार्थक्यंतंप्रतस्वविधेयांतराभा
वात्कर्मांतरविधिरेवायंनचैतद्वाक्यविहितकर्मा
णुवादेनद्वादशाहिकवाक्यप्रतिरात्रसंस्थात्राम
विधानोपपत्तेः कथंकर्मांतरत्वमितिवाच्यंगवाम
यनप्रकरणेपिप्रथमेहन्निअग्निरात्रसंस्थाविधेः
पार्थक्येनसत्त्वात्तत्रापिविनिगमनाविरहादेव
कर्मांतरत्वेमाध्यकारीयाप्रकरणांतरन्यायेन
भेदोक्तिस्तुआप्रायणीयपदेयगुणाभावविशिष्टसं
न्निधिमात्रेणव्याख्येयारात्रंवाद्वरणानिष्कासेन
त्वेष्टावभ्रथेयंतीत्यत्रापिप्रकरणांतराभेदोक्तिः
संन्निधिविरहमात्रेणैवनत्ववस्कतः प्रकरणांत

ष्टेरोक्तिः संन्निधिविरहमात्रेणैवनत्वस्कन्तः
प्रकरणान्तरन्यायेनाप्युपादेयगुणाभावाभावा
त् अवभृथपदेनाख्यातासमानाधिकरणेन
सौमिकावभृथस्यैवोपस्थितत्वाच्च भेदस्कन्न
त्वप्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधानेवाक्यभे
दापत्तेर्गुणादेव यद्यपिवात्र निष्कासस्यकरण
त्वेनक्लृप्तस्यापिप्रयाजशेषवत्संस्कार्यत्वेकल्पे
नतथापिप्राप्तकर्मानुवादेनतयोरुद्देश्यसंब
धसंस्कार्यसंबंधस्येतिद्वयकामाधिकरणो
क्तरीत्यावाक्यभेदप्रसंगात्कर्मान्तरत्वं अत्रहि।
निष्कासस्यप्रयाजशेषवत्संस्कार्यत्वेपिनत
त्वाणांप्रकृतपुरोडाशानुनिष्पन्नानामपिसंस्का
र्यत्वं यथापदधोभक्तं भुक्तं तथानेककर्मान्तरविधाने
पिउद्देश्यानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदस्यापरिहार्य
त्वात् नचोभयोरप्युपयोगित्वाविशेषेविनिग
मनाविरहः तुषपदस्यनाग्नीपदवदवयववि
शेषवाचित्वेपितत्रादौरिपदवत्संबंधिक
वचनस्याभावेनलौकिकतुषपरत्वेनोपपत्तौ
विहितप्रतिपत्तिकपुरोडाशीयतुषग्रहणेप्र
माणाभावात् अतएवबौधायनीयकल्पेलौ
किकतुषग्रहणमेवोपरिदं निष्कासपदस्य
संबंधिवचनत्वादाहवनीयरूपेनविशेषणाका
र्यकर्मत्ववादिमतेपिवपरप्रभृतकदर्थापत्तेवि
तस्यावश्यकत्वेनलौकिकनिष्कासग्रहणानुप

पत्तेह्यप्युक्तस्यानिष्कामस्यैवतेनग्रहणात्तस्याज्ञशे
षन्यायेनयुक्तंसंस्कार्यत्वं नचतस्यातिदेशिकप्र
तिपत्त्यंतरनिराकांक्षत्वस्यप्रयाजशेषन्यायविष
यत्वासंभवः अर्थकर्मत्वपक्षेपिनिष्कामांशेप्रा
तिदेशिकप्रतिपत्तिबाधस्यावश्यकत्वात्प्रया
जशेषस्यापिसर्वहोमसंभवेनानपेक्षत्वेप्र
तिपत्तिविधानाच्च. अतोनिष्कामांशेसंस्कारार्थत्वे
नावभृथविधानात्साभावभृथानुवादेनचरुप्र
विधानाद्वाक्यभेदापत्तेर्गुणात्कर्मांतरमेवप्रति
दावभृथधर्मकंतत्षट्द्रव्यकंचनिष्कामसंस्कारा
र्थत्वेनविधीयतेनिष्कामस्यापिचत्यागांशेप्र
तिगुणत्वाच्चशब्दोपात्ततदुभयसंबंधयोपपत्तेः
नचैवंनिष्कामस्यसंस्कार्यत्वपक्षेप्रतिपत्तिरि
वेत्तनकर्मसंयोगादितिराकांक्षत्वादित्याधिकरण
सूत्रविरोधः तस्यतद्वंशेप्रतिपत्तिनिराकरण
र्थत्वेनाप्युपपत्तेः नचैवंतस्यकर्मांतरस्यप्रति
पत्तित्वेअर्थकर्मभूतप्रसिद्धावभृथसादृश्या
भावादवभृथशब्दप्रयोगानुपपत्तिः अग्निहो
त्रादिवत्कार्यत्वतसादृश्याभावेपिनामाति
देशविषयासाधर्म्यसादृश्येनतदुपपत्तेः
अस्तुवात्तत्रभाष्यमतेसारान्निष्कामांशेप्य
र्थकर्मत्वंतथापिप्राप्तकर्मानुवादेनद्रव्यवि
धानेवाक्यभेदापत्तेर्गुणादेवकर्मभेदोनतुप्र
करणांतरादित्यवधेयं. केचित्तूपादेयक॰

णाभाववावासंन्निधिसाद्धितः प्रकरणांतरं अनु
पादेयगुणवदुपादेयानेकत्वस्यापिवाक्यभेदाप
त्याधानवर्थनिष्ठविधेयतापादकत्वात् अतश्चात
वनिष्कासत्त्वयानेकगुणविधानेवाक्यभेदाय
तेर्योगभाववैनांतरस्येवविधेयत्वावगमात्प्रकर
णांतरादेवभेदसिद्धिः नचैवंवाक्यभेदापाद
कगुणानेकत्वस्यगुणविधयाभेदकत्वानुपप
त्तिः सर्वस्यैवगुणनामधेयादेः संन्निधावेवत
त्वेनभेदकत्वांगीकारात् असंनिधौतुप्रकरणां
तरविधया: अतएवविश्वजितापमेतेत्यत्रनस
त्वायाभेदकत्वं अपितुउपादेयेकगुणाभावरू
पतयाप्रकरणांतरस्यैवेत्याहुः नत्रगुणस्यउपा
देयतामतंत्रीकृत्यस्वमात्रहातिविधेयतायत
येनधानवर्थहातिविधेयतासंपादनव्यापारक
त्वेनस्वापादितोपादेयत्वसामानाधिकरण्येन
विधेयतासंपादनाख्यप्रकरणांतरव्यापारकत्वा
भावात्तदंतर्भावानुपपत्तेः तथाहि संनिधौअसं
निधौवागुणानेकत्वेनउपानेकत्वाभेदकं सत्य
पिउपादेयानेकत्वेयद्वयेयवग्रजपत्तयेसेत्या
दौ अग्रे: प्रामत्वेनवाक्यभेदप्रसक्तेरभेदकत्वा
त् अपितुविधेयानेकत्वात्अतएवतत्रोपादेय
तामतंत्रीकृत्यसंन्निधिसाधारण्येनस्वमात्र
हातिविधेयतापत्तयेनपूर्वकधानवर्थहातिवि
धेयतोपयादनव्यापारः प्रकरणांतरस्यलेतन

कौ.
द्वि.आ
४६

मासवृत्तिविधेयतायन्नोयतेप्राप्तकर्मानुवादेना
पिमासविधानसंभवात् अपितुउपादेयताः अत
स्सवृत्त्युपादेयतापन्नयनद्वारापारिशेष्याद्वा
नर्थवृत्त्युपादेयतामापाद्यातत्सामानाधिकरण्ये
नविधेयताबोधनमेवप्रमाणांतरासंकीर्णव्या
पारःप्रकरणांतरस्य अतस्वप्रकरणांतरव्यापा
राभावादुपादेयगुणानेकत्वस्यसन्निधाविवासं
न्निधावपिगुणाविधेयत्वभेदकत्वं अतएवनामधे
यस्यापिसंन्निधाविवासंन्निधावपिउपादेयता
मतेत्रीहात्यस्यशाकालावच्छेदकात्तेयकर्मनैव
भेदकतात्प्रकरणांतरव्यापारकृत्वाभावेनना
मधेयत्वेनैवभेदकत्वं अतः पूर्वोक्तप्रकारेणैव
तपनिष्कासादौभेदासिद्धिः तत्सिद्धेउपादेयगु
णाभावविशिष्टानुपस्थितेः प्रकरणांतराख्या
याः मासाग्निहोत्रंकर्मांतरमितिमासदर्शपूर्ण
मासादिवाक्येष्वेवं तत्रायंविशेषः सामाभि
कन्यायेनदर्शपदस्यपूर्णमासपदस्यचप्राकृत
यागत्रिकरूपदेवतायतिदेशकत्वात्तेषांचैकप
देयाद्दानेनसमुच्चयावगतेरुत्पत्तिवाक्यगतस
मुच्चितद्रव्यदेवतानुरोधेनसंख्यावत्कर्मभेदाव
सायात्प्रकृतिवद्यागषट्कमेवविधेयमिति।
नैवमग्निहोत्रेपिप्राकृतसायंप्रातःकालादी
नांसमुच्चयेनातिदेशादुत्पत्तिवाक्यगतत्वेनभेद
कतापत्तिः सायंप्रातःकालादिवाधिरादूसंपन्नस

माग्निहोत्रं भवतीत्यादिवाक्यविहितायाग्निहोत्रेव
ष्यतिदेशात्तदादायैव कालादिसमुच्चयोपपत्तेः।
प्रकृतेतरभावात्कर्मभेदस्य निवेशनं नचैवं सो
ऽपि प्राकृताग्नेयद्रव्यधर्माणामानकेन प्रकृति
वद्भावेनातिदेशात्समुच्चयावगतेरन्यतिवाक्य
गतत्वेन भेदकत्वापत्तेः तत्राकांक्षावशेन कल्प्य
स्य प्रकृतिवद्भावस्यैकप्रकृतिधर्मैरेव निराकांक्ष
त्वोपपत्तेरन्यतराग्नेयवदित्येवमेव कल्पनात्प्र
कृतेतरकृतेन पाठेन लक्षणयाधर्मप्राप्तौ समुच्च
यस्यावश्यकत्वात्फलभेदकतेति वैषम्यं पतके
श्चिन्मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनेन कु
र्मद्वयैवगतेः पश्चात्समुच्चितद्रव्यदेवतानुरोधेन
कैकजात्यवच्छिन्नस्यावांतरभेदस्योक्तत्वाद्विवच
नस्य प्रातिपदिकाभिहितप्रकृतियागगतधर्म
समुदायपरत्वेनानुवादात्समिधो यजतीति वद्भे
दकत्वानुपपत्तेरुपेक्षितं। न चैवं पैंद्राग्नद्रव्यदेवत
स्यापि दर्शपदेनातिदेशात्समन्यकर्मापत्तिः नव सो
मशाकालत्वस्यैंद्राग्नधर्माभावादनतिदेशः त
त्सोपदेशिकेन समग्रत्वे सोमांतरकालेत्वेन बा
धोपि वाक्यमासादित्वस्यैंद्राग्नविकृतित्वविवधर्मा
तरातिदेशोपपत्तेः अतएव प्रकृतिवद्भावबाधा
पत्तेर्नैंद्राग्नधर्मातिदेश इति केषांचित्कल्पयामासे
विकल्पांतरस्थापितयापत्तेरिति चेत् याज्ञिकाचा
रमलम्भलक्ष्यस्यैंद्राग्नधर्मपर्युदासोपपत्तेः स

कौ ५७

सर्वथाकरणेनन्यायेनकर्मान्तरत्वमित्यनावश्य
कंयएवंयत्रदेशकालयोःउपादेयोगुणोनिमित्तत्वो
वानज्ञापिकर्मान्तरत्वं यथासरस्वत्याःदशेननीरेणा
ग्नेयोष्टाकपालइति नचात्रोपादेयगुणाभावविं
शिष्टानुपस्थितिमत्वेपि सर्वभ्योज्योतिष्टोमइति
वयज्ञसमानाधिकरणोऽत्रयपदस्यैवपूर्वकर्मोप
स्थापकत्वोपपत्तेर्भेदानुपपत्तिरितिवाच्यं आग्ने
यपदस्यनामधेयत्वाभावेनयजिपदस्यैवपूर्ववि
हिताविहितकर्मसाधारण्येनाग्नेयवद्द्रव्यमा
त्रवचनस्यविशिष्यपूर्वकर्मोपस्थापकत्वाभावा
त् निमित्तश्रवणस्त्ववश्यायावत्पूर्वविश्वजिताय
जेतेतिआश्रयणेसंकल्पः सर्वमजवनस्लाद्विश्वजि
तोनिमित्तमितिवक्ष्यते अनश्चविश्वजितापत्तेर
निविहितायागात्कर्मान्तरमिदंनचानेनविनियुक्त
स्यप्रयुक्तस्यवाविश्वजितायजेतेत्यपस्थानिविधि
रेवकिंनस्यादितिवाच्यं विनियोगप्रयोगविधा
यकतासामानाधिकरण्येनावगतस्यान्यति
रेकस्यसंनिधिविनाबाधेप्रमाणाभावात् अस्मा
त्सिद्धंकर्मान्तरत्वंप्रयाजनेकच्चैवस्य ॥
फलंवाकर्मसंनिधौ एवंफलंवकारान्तसंस्कार्यं
चानुपादेयत्वाद्भेदकं यथान्तारम्भणं तेकामस्या
ग्नेयमष्टाकपालंनिर्वपेदित्यादौ यज्ञश्रवणे
पिदेशकालादेरवकर्मान्तरत्वोपपत्तिसंस्कार्यस्य
नशत्रमेधेदैधावीयादीलतायामवतीतिश्रव

द्विविधानव्यादीनां णीयर्यो भेदात्सामानाधिकरण्या
नुपपत्तेर्नैव स्वर्गीतणीयापदेस्तवस्तुकाकार्यपर्जन्मा
नमस्कारं लक्षयति ग्रनम्बरीतणीयापदेन लक्ष
णया संस्काराश्रयत्वमानस्य संस्कार्यस्या
पादितत्वादनुपादेयस्य हकतानुपाधितेः प्रसिद्ध
त्रैधानमपेद्त्याकर्मांतरमेदं वक्तनत्कयज्ञस
मानाधिकरणस्य पूर्वकर्मोपस्थापकतोपपत्तेर्नै
दंकर्मांतरं यत्नभवदेवेन त्रैधानव्यापरस्य पूर्वक
र्मोपस्थापकतोपपत्तेर्नैदंकर्मांतरं यत्नभवदेवेन
त्रैधानव्यापरस्य पूर्वकर्मोपस्थापकत्वे कार्यांतर
संबंधे गौरवापत्तेः कर्मांतरविधिरेवापमिस्तुकं
तन्मवैभ्यादर्शपूर्णमासाविस्यादावपितदापत्तेः
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वे वन्यायांतरानपेक्षणात्स
स्तुतकर्मांतरविधानपर्वंगौरवापत्तेरूयेवितं
वात्तिकतडुद्राहरणं तथात्वयोभेदेपिभावना
भेदश्नितिप्राप्तिपक्षाभिप्रायेणसंस्कार्योदाहरणं
तच्चाओडंवरी प्रोतितीत्यादि व्रीहिप्रोक्षणे पूनया
प्रोक्षणांतरविधायकं द्रव्यनेवमपि पूर्वस्त
त्रेणैवसत्रेणेवानुपादेयसंग्रहोपपत्तेः स्त्रुवांत
रप्रापणवैयर्थ्यं नहि फलसंस्कार्ययोरनुपादेय
वउक्तं पंयेनतडुपपादनार्थ्यमेतदारंभोष्ठज्ञेयत
वाज्ञेययाधिकरणे पंचानामप्यनुपादेयत्वसस्था
पितत्वादितिवेन्न्ना फलसंस्कार्ययोः प्रकरणो
नविधयाभेदकतानुपपत्तिशंकानिराकरणा

कौ
विध्या॰
७८

धीनत्वात् पत्न्योर्हि श्रुतिगतत्वादिनियोगविधिविषयत्वा
धीहिततया आत्मनेपदतत्त्वसामानाधिकरण्येनान्य
निविधिविषयत्वापरपर्यायपर्यायविधेयत्वादेव
कर्तृत्वेऽप्युपादेयत्वानात्मनेपदकत्वात्प्रकरणगतत्वावि
धयाभेदकत्वे कालदेशादिभिन्नानांतु अनुष्ठाय
कत्वेन प्रयोगविशेषणत्वाधानवत्त्वं अनुष्ठाप्य
त्वापरपर्यायोपादेयत्वात्मनेपदकत्वायुक्तत्वाद्विध
याभेदकत्वमितिरमांसाशंकानिरासः नैमित्तिकस्
वंसमस्यंगीतेनुष्ठापकत्वस्यापिकामनाविष
यत्वेन सत्त्वादुपादेयत्वात्मनेपदकत्वोपपत्तेरकर्मत्वे
निधीयुक्तं तद्विधयाभेदकत्वमिति अत्र केचित्
तिविषयत्वमेवोपादेयत्वमंगीकृत्य कर्तृविशेष
णानामेकत्वश्रावणत्वादीनामप्युपादेयत्वा
मिच्छंति अतएवात्र देयमेकत्वं यजमानस्य काल
वदिति कंडिका संगच्छते रस्मात्तु। तत्र कृतिर्हिय
द्येवाविषयानिरूप्यात यावश्रयानिरूप्यापि अत
श्चोपादेयत्वमपि कृतिविषयाश्रयत्वा तत्त्वमेवा
अतएवाप्रहत्नप्रवर्तनात्मविधिअपारगम्यत्वमु
पादेयत्वंस्वोन्मुकं अतएवचाख्यातोपात्तः कर्तो
पादेयस्तस्यापि उकांतरसंगच्छते अन्यथा कृतिवि
षयत्वाभावेन तस्य तदनुपपत्तेः नच कर्तृगतसंख्य
त्वपि तद्विशेषणानामेकत्वादीनां तदभावात्कथ
मुपादेयत्वोपपत्तिः क्रियाया विषयत्वापि तद्विशेष
णानां द्व्यादीनां विषयत्वेनोपादेयत्वेनोपादेयत्व

सापि तदुपपत्तेः स्वतरावासाभिः क्लृप्तिसमवा
याद्वृत्तिसंबंधेनैव वा विशेषितमनुपादेयत
लक्षणेनाकर्तादिरनुपादेयत्वेऽपि कस्य यथाश
न्यपबंधप्रयोजकीभूतक्लृप्तिविषयत्वरूपोपा
देयत्वनिषेधपरा तस्मात्संवैवानुपादेयानीति
न्तास्त्वभेदप्रयोजकानि प्रयोजनत्वं रूपं बंधत्वे प्रक्ल
प्तिवान्यातिपरिकरणेसिद्धेनेपर्वणीति सूत्रं
स्पष्टं १९ सन्निधौत्वविभागात्फलार्थेन पुनः
प्रकृतिः पुंवस्त्वनुपादेयेषु संनिधौ प्रस्तुदाह
रणेष्वेषणार्थमिदं सूत्रं यथा सांग्रहेतोमादिश्य
त्रिहोत्रं प्रकृत्य सोमेदर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा तथा
वत्सोवंदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत दर्शपूर्णमा
साभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति दर्शपूर्णमासौ प्रक्र
म्याहि श्रूयते यजतीति प्रकृत्य वैश्वानरेष्टिः प्रकृ
तं यजतीति क्लृप्तानि पंचानामप्युदाहरणानि
तत्रापि किं उपादेयगुणाभावमात्रेणाभेद उतने
तिविबाधिते तत्रययापितनुपादेयत्वस्य क्लृप्तिवि
षयाश्रयाश्रयात्मतरत्वरूपस्य विधेयत्वस्य चा
ग्रामप्रायणेरूपस्याभेदो वाजपेयाधिकरणेरा
वतिरूपितलक्षणा तयोरुभयोर्गतिरदसीमाना
ध्मिकरणाय सत्यागे प्रमाणाभावात्संनिधावपि
उपादेयगुणान्तराभावेन उपादेयत्वेनतद्वार्थहति
तपातिलेउस्यातिविधिविषयत्वात्संविधेयत्वमपि
सामानाधिकरण्येनिष्पर्व्यमात्रेणतं · नतत्त्ववे

कौ
द्वि था
५९

याधिकरणेनार्पितदातेग्नेप्राक्यकालाद्यकल्पने
लौकिकसिद्धत्वेनाविधेयत्वान्निमित्तफलसंस्का
र्याणामनंगत्वेनविनियोगाविधिविषयत्वादिद्रू
पस्यविधेयत्वस्यायोगाच्चसूतः कर्मैवविधेयमि
तिविहितविधानायोगाच्छ्रूयतइतिप्राप्ते: अभि
धीयतेपूर्वकर्मोपस्थापकस्याधिकरणस्यसंनि
धेर्वाधायोगान्नात्रकर्मभेदः नचविधिप्रकृतिप्र
मितसामानाधिकरण्यानुरोधेनाभ्यासइवसंनि
धेर्बाधायुक्तइतिवाच्यंविधेरेवद्व्यान्नहोतीतिव
द्विशिष्टोत्पत्तिविधिगौरवपरिहारार्थंसंनिध्युप
जीवकत्वेनोत्पत्तिपरत्वानंगीकारात्सामानाधिक
रण्यासिद्धेः मासाग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रतुसंनि-
ध्याभावात्सामानाधिकरण्यबाधाज्जुहोतेस्तक
र्थंविधिदाहवनीयेजुहोतीतिवत्पूर्वकर्मोपस्थाप
कत्वकल्पनेतिदोषद्वयापत्त्याविशिष्टविध्यं
गीकारएवयुक्तइतिचेत्संप्रत्यत्रएवकालदेशवा
चयोःकालादिविशिष्टकर्मविधायित्वेपिनक
र्मान्तरविधिपरत्वंअर्पितकर्मोद्देशेनप्रयोगविधि:
कालाद्युद्देशेनविनियोगविधि: संभवतिहिकाल
देशयोर्वाजपेयाधिकरणोक्तरीत्यायुक्तिव्याप्य
त्वरूपप्रयोगविषयत्वासंभवेपियागोद्देशाद्धि
प्रवृत्तपुरुषकृतेअधिकरणतासंबंधेनकारक
त्वायांगत्वेनविनियोगः यत्रतुपरस्पारस्या
र्णाप्रयोगोपिसाक्षात्तत्कर्मानुवादेनकालाद्य

शेषविनियोगविधिरेवस्तुतंपौर्णमास्याधिकार
णोनिमित्तफलसंस्कार्याणांतेनांगत्वेनविनियो
गानर्हत्वात्तदनुवादेनतद्रूपेणप्राप्तस्यापिक
र्मणोविनियोगविशिष्टप्रयोगविधानेविनि
योगमात्रविधानेवा तत्रनिमित्तसंस्कृतिकार
कत्वाभावेनानंगत्ववत्तद्रूपार्थत्वाभावेनानं
गित्वस्यापिसत्वात्तदनुष्ठापकत्वेनचप्रयोगाद्वेप
कत्वात्तस्यफलापेक्षायांपावक्त्रीवाधिकरण
वक्ष्यमाणरीत्यापापक्षयार्थविनियोगः क
लत्वेफलसंस्कार्ययोस्तत्पुरुषार्थत्वात्तस्यार्थ
मेवविनियोगः कामनाया अनुष्ठापकत्वात्त
प्रयोगोपि संस्कार्येतुप्रधानस्यैवानुष्ठापक
त्वात्प्रयोगस्यान्यतोलाभेनशेषांशेसंस्कार्यो
द्देशेनविनियोगमात्रमितिविवेकः तदेवमु
त्पत्तिप्रत्यभिज्ञानेविधिवलस्यविनियोगादि
विषयत्वाभावान्नकर्मभेदः एवमधिकाराद्य
सत्रध्यभावेपिपत्रयत्तूप्रयोगोयथाइष्ट्याम्पा
देतत्रापिपूर्वविहितकर्मणस्त्याद्यनुवादप्रतीतेः
कालविनियोगविधिमात्रकरणेननकर्मभेदः
यत्तुतत्तिप्रत्ययेनैवसकलभावनानुवादात्त
तदेकत्वकृतोवाक्यभेदः पदद्वयेनचपर्वलक्ष
णोद्दिष्टश्राद्धस्यचनिपातत्वेनभावनान्वयंविना
पिकालान्वयोपपत्तेर्विकल्पविशिष्टकालविधा
नात्तदनेकत्वकृतोवाक्यभेदः तथापकृष्टयो

कौ
दिप्या
५०

गस्याप्यभावेपितनयाभुनराधेयप्रसंगितयेप्यग्नि
होत्रंजुहोतीतिविधेर्नाग्निहोत्रभेदः दीक्षितो
नजुहोतीतिनिषेधापादितोदवसानीयपर्यन्ताव
धिमात्रविधेस्तात्पर्यग्राहकतयाऽनुवादात् अ
तःसिद्धंपूर्वकर्मोपस्थापकेप्रमाणेकर्मान्तरत्वप्र
माप्रतिबंधकमिति ननु नस्वरूपसत्पूर्वकर्मो
पस्थापकप्रमाणंकर्मान्तरत्वप्रमाप्रतिबंधक॥
किंतुतदभावस्यतांप्रतिकारणं मासमग्निहोत्रंजु
होतीत्यत्रपूर्वकर्मोपस्थापकभ्रमदशायांतदसत
स्तदभावसत्वेनभेदप्र त्यतिप्रसंगात् नापिभ्रमप्र
मासाधारणतदभावज्ञानंकारणंतथात्वेसायं
जुहोतीत्यादौभ्रमभावभ्रमदशायांभेदप्रमाप
नापितदभावप्रमागृहमेधीयप्रत्यभागोयती
त्यत्रपूर्वकर्मोपस्थापकस्यातिदेशस्याभावप्र
मादशायांभेदप्रमापत्तेः नचप्रतयावकोश्चिन्नो
यादेयगुणाभावोभेदप्रयोजकोऽपितत्रनुपा
देयगुणासत्वेवस्तुतःश्रुतश्चोक्तादारणात्तदभावे
नैवभेदोप्रसक्तेःगुरुकमेवनाम्नःसंज्ञायाभावेपि
पूर्वकर्मोपस्थापकत्वमितिवाच्यं अनुपादेयगु
णोक्तत्वस्यपारिभाषिकत्वेणायावद्धृत्व पादेयत्वा
पादनस्यतदभावेपिगुणासामान्याभावमात्रे
णासिद्धरूपादेयगुणाभावस्यैवभेदप्रयोजक
त्वात् अतःकथंसान्निध्येसत्प्रतिबंधकत्वमिति
चेत् तत्रभेदानगुणासत्तरावाच्यपूर्वकर्मो

पव्यापकप्रमाणत्वानमात्रस्यभेदप्रमाप्रतिबंध-
कत्वाभीकारात् अग्निवत्सायंजुहोतीत्यादौतन्न
पूर्वकर्मोपव्यापकस्यसंनिधेः केनापिप्रमा
णेनाबाधात् अग्न्यभागोपजतीत्यत्रापिपूर्वोपव्या-
प्यापकप्रमाणस्यातिदेशस्यस्वपदोपात्ताभेदबा
ध्यत्वेपितदितरेणाबाध्यत्वान्नहितत्रातिदेशः प्र-
कारांतरेणाबाध्यतेअपितुक्तप्रोपकारपूर्वाज्य
भागाभेदोरेव अतस्तत्रासत्यपिप्रमाणेत्वेनसा
बाध्यपूर्वकर्मोपव्यापकप्रमाणत्वावस्यसं
भावनात्मकस्यसत्वाभेदप्रमाप्रतिबंधकस्या-
पपत्तेः मासमग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रापितूक्तवि
धत्वानेअमात्वकेसहेत्वातिभेदप्रमाप्रतिबंध
याभेदानुगुणत्वाभेदमात्रप्रतिबंधकत्वेभेदप्र
माजनकत्वभेदानुगुणपूर्वकर्मोपव्यापकप्र
माणप्रतियोगिकेतरप्रयुक्तस्याभावस्यप्रमा
अक्लिचेदंमासाग्निहोत्रेः संनिध्यभावस्याभेदाति
विकासंबंधिपदव्यवधानप्रयुक्तत्वात् आज्य
भागयोश्चातिदेशाभावस्याभेदप्रयुक्तत्वेपितत
दितरप्रयुक्तत्वाभावेनकर्मांतरत्वानापत्तेः नन्व
भेदोपजीव्यातिदेशाभावस्योपजीव्यविरुद्धभेद
प्रयोजकत्वंसंभवतीतिप्रकृतकर्मांतरत्वे अतः
सिद्धप्रत्यभिज्ञानेसर्वत्राकर्मांतरत्वेप्रयोजनंस्पष्ट
स्तुंफलश्चाहस्यानुपादेयमात्रोपलक्षणत्वश्चाज्य
भागोपजतीत्यत्रचारहमेधायसंबंधोपलक्षणाव

कौं
डिण्या
५८

मंगीकृत्यव्याख्येयं ॥ ९९ आग्नेयस्यैककर्तृत्वात्तस्मा
त्तेनप्रतीयेत कालद्वयेप्याग्नेयद्वयंविधीयतएव
प्रदेशांतरे आग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्यायांभव
तीतिपुनराम्नातंतत्र किं श्रुतवाक्यबोध्यदर्श
स्याग्नेयापेक्षयाकर्मांतरविधानमुतनेतिसंदेहे
पादाभ्यासंगतौपूर्ववत् आतिदेशिकोऽनंत
रा अधिकाशंकायांचैवंदृष्टव्यं तथाहि पूर्वत्राहि
तस्यांपशमपशोःपादेयगुणाभावेसंनिधिसना
न्नभेदकृता प्रत्ययेतेनु समयादिसंनिधानेनतस्य
भेदप्रतिबंधकत्वं साहित्यकर्मीत्यतिंप्रत्याभिज्ञा
पयत्वंवापनयद्रौत्ययत्नत्यतिविधिनिबंधाव
घयत्वेवापनयनत्पत्तिविधिनिबंधनभेदप्रति
बध्नातिप्रकृतेतुविधिफलस्यान्यविषयत्वावसा
पात्रविधिविरोधिनः संनिधभेदप्रतिबंधकत्वोप
पत्तिः नचैतस्यभावकत्वांगीकारेणभेदकत्वसि
द्धिसिद्धिः आग्नेयस्यतावत्प्रदेशांतरस्यत्वेनैवस्के
स्यानुपपत्तेः ऐंद्राग्नस्यतत्राग्नेयगतप्रशस्तत्वकी
र्तनान्नतिरनाशंकैव अतोवैयर्थ्यपरिहारार्थ
मेवाविधिनावसापादप्राप्रोपादेयगुणाभावसत्वे
नचप्रकरणांतरस्याविकलत्वाभेदस्यसिद्धिः अत्र
घवात्वत्वप्राप्यस्याभेदः ततश्चामावास्यायामाग्ने
य यंकार्यमितिपूर्वपक्षप्रयोजनंसिध्यति न
वसंप्रतिपन्नाङ्गिनः प्रतीयेततत्रतस्यानुष्ठानका
लेपियद्धिरभ्यस्येतेतिव्याख्येयं अविभागात्तुकर्मणो

विरुद्धेकेन विधीयेत सिद्धांतैकदेशी समाधत्ते सत्य
मप्राप्ते मोपादेयगुणाभावे संनिधिनात दीपदृष्टादे
वतस्पतदनुमितयागस्यप्रत्यभिज्ञानात्रकर्मांतरं
न चविधिफलाभावः द्विराम्नानबलाद्वाक्यद्वये
विहितस्यैवाभ्युदयकारितकल्पनयापूर्वकर्मणा
गवविधिफलविषयतोपपत्तेः नचैकेनविहितेने
तरस्याविधायकत्वानुपपत्तिः पिंगाद्यैककहायनी
शब्दाभ्यां द्रव्यविशेषस्यैव वाक्यद्वयेनापि राकस्य
मैत्रावरुणाबाधिमानोवपत्तेः सत्त्वं सत्यं द्वे अप्यार्थी
वावृत्त्या कृतिः सिद्धांतस्तु सत्यं न कर्मभेदः तथा
पि विधिद्वये एकेन विहितस्य परेणानुवादयोगात् प
कहायन्यादौ तु गुणांतरविधानादर्थवत्ता नवा
भ्युदयशिरस्कत्वेन सा यत्र त्वालि विषयभेदो विष
ययोरेकैकैनैव संभवत्वाभ्यां तत्रागत्याभ्युदयशि
रस्कत्वकल्पनं यथाग्रनारम्याधीतमित्रविंदाप्र
करणस्थसामदेवताविध्योः तत्रत्यैकस्य सामिधे
नीसंबंधो विषयोऽपरस्य च क्रतुसंबंधः विषय
द्वयं चैकेनापि संभवत्वाभे तत्रैकैकस्यैवावग
मनाविरहस्याटि नुवस्थायकमस्यैव वचनात् प्रक
ते तु विषयभेदाभावान्नाभ्युदयशिरस्कत्वकल्प
नावसरः अतएवसामिकृतयागत्वाकैयोस्तत्रा
गाकृतं किंचेदं सति विधित्वेपुनस्तत्रत्वाद्वार
विध्येकवाक्यतयातत्प्रशंसार्थत्वेनोपपत्तेरसि
द्वं संभवतीत्यतिप्रशस्ताय तस्मात्तस्यैवदर्शा॥

कौ
द्वि॰ध्या॰
५२

ग्रस्यातिप्रशस्तत्वमितिस्थितिः तस्मादर्कान्तरं
मीमांसांकुधियांप्रमथ्यसविचारेर्न्यायोत्तर्यैर्निर्ण
यैः कृतोजैमिनिसूत्रमंदरमथुवेदंतथावासुकिं
यद्दावलसंतमेवकलितंग्रंथातरसन्नैनैः श्री
कृष्णस्यतुभूषणाय्यसपर्यः कौस्तुभाख्योम
णिः श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषाखंडदेवस्य
मीमांसाकौस्तुभाख्योभेदोध्यायेतृतीयोपूः
इति श्रीपूर्वोत्तरमीमांसापारायणधुरीणा॰
श्रीरुद्रदेवसूनोः खंडदेवस्य कृतौ मीमांसाकौ
स्तुभे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समा
प्तश्शुभमस्तु लेखकस्य ॥ ॥ ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः यावज्जीविकोभ्यासः कर्म
धर्मः प्रकरणात् यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां य
जेत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते तत्र किं
काम्य एव स्वर्गाद्यर्थे दर्शपूर्णमासादिप्रयोगे जी
वनपर्याप्तकालविधिः किं वा कृत्स्नफलात्फ
लान्तरार्थं जीवनाख्यनिमित्तरूपगुणवशेन द
र्शादेर्विनियोगान्तरविधिरिति विचारः विनियो
गभेदनिरूपणस्य च पादार्थत्वात्तदध्यायसंग
तिः एवं च हि कर्मस्वरूपभेदः क्वचिद्वा वेष्वधि
करणादेः प्रयोगभेद एव निरूपितो न तु क्वचिदपि
विनियोगभेद इति तस्य इह निरूप्यमाणत्वात्तदा
धिः अनंतरात्तु निमित्तस्य इह गुणविधया भेदक
त्वेपि अनुपादेयत्वमात्रेण प्रकरणांतरतुल्यत्वा
त्तत्संगतिरूपा॰ तत्र यावज्जीवशब्दस्य यावद्देहं
तिष्ठतीत्यादौ कालेपि निरूढलक्षणया प्रयोग
दर्शनेन कालपरत्वोपपत्तेर्णमुलन्तस्यापि चाभि
क्रामं जुहोतीत्यादौ निमित्तपरत्वादर्शनादनु
शासनाभावाच्च तत्परत्वानुपपत्तेः स्वर्गाद्यर्थे
षु दर्शादिषु जीवनपर्याप्तकालविधिरेवायं एवं
च कालस्य वाक्येनैवांगतावबोधनेपि इति कर्त
व्यतानाकांक्षालक्षणप्रकरणेपेक्षितार्थसमर्प
णात्प्रकरणानुग्रहोपि इतरथा हि प्रकृतयो
र्दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्णमासयोरेव निमित्त
संबंधादधिकारात्मकप्रकरणानुग्रहेपि निमि
त्तस्यानंगतया कथंभावात्मकप्रकरणेपेक्षि
तार्थसमर्पणाभावान्न तदनुग्रहः अत एव का

लक्षणान्तरादेयगुणास्त्वेपि अन्तरुपस्थित्यभ
भावान्नकर्मान्तरत्वा नचोत्पत्तिशिष्टपौर्ण
मास्यादिकालावरोधान्नजीवनपर्याप्तका
लविधिसंभवः अमावास्यायामपराह्णइ
त्यादिवद्व्याप्यव्याप्यकभावेनाविरोधात् अ
त्रचयथैवसायंप्रातर्होति पौर्णमास्यापौर्णमा
स्यायजेतेत्यादौकालविशिष्टप्रयोगविधिर्
रेकादशावत्सरेतेनैवेह्यपिजीवनपर्याप्तका
लविशिष्टप्रयोगविधिर्विनिगमनाविरहा
दभ्युपगंतव्य अतएवव्याप्यकालिकप्र
योगविधौप्रतिप्रयोगपर्याप्तोधर्मोविधेयता
वच्छेदकत्वेनांगीकर्तव्यः व्यापककालिक
प्रयोगविधौतुजीवनपर्याप्तेष्वनावृत्त्यव्याप्य
कालिकप्रयोगेष्वासक्तः द्वयोः प्रयोगवि
ध्योर्व्याप्यव्यापकभावेनाविरोधात् अतएवा
ग्निकएवनावृत्तंकालंकर्माभ्यासोनतुयाव
ज्जीववाक्यविधेयोपजिनालब्धोगा यद्यर
पिचयावज्जीववाक्येपिविनिगमनाविनिग
मनाविरहेणव्यापककालिकप्रयोगान्तर
विधिः पूर्वपादितेणनानिष्टस्तथापिव्याप्य
व्यापकरूपप्रयोगविशिष्टस्यकर्मणः फला
पेक्षायांस्वर्गकामादिवाक्येनस्वर्गाद्यर्थतेपे
वविनियोगात्रयावज्जीववाक्येपापक्षयाद्य
र्थेविनियोगभेदस्पष्टः अतएवजीवनपर्या
प्तेनावद्भिः प्रयोगैरेकमेवफलमित्यर्थः पू
र्वपक्षेलभ्यतेयतस्तेकाम्यप्रयोगान्तुवा

देन यावज्जीववाक्ये कालमात्रविधिरिति पू
र्वपक्षितं तत्काम्यप्रयोगस्य फलवाक्ये सिद्धं।
तेनापि विध्यनंगीकारात्पौर्णमास्यादिकाल
वाक्येन तत्र विधेश्च विनियामनाविरहे प्रकृतेपि
तदापत्ते रुपेक्षितं तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैव तावत्
ह्याप्यप्रयोगव्यासक्तव्यापकप्रयोगैक्यादेक
त्वमित्येवं पूर्वपक्षः कार्य एवं च जरामर्यं वा एतत्
सत्रं यदग्निहोत्रमिति दीर्घकालैकप्रयोग
त्वेन सत्रसाहश्यवचनमुपपन्नं भवति इतर
था सायंप्रातः कालसाध्यैकप्रयोगत्वादग्नि
होत्रस्य तदनुपपत्तिः तस्मात्तत्र विनियोगभे
दः सत्रं यावज्जीवपदेन निरूफलत्वेन यावत्प्रति
पाद्योऽभ्यासापादकः कालएव कर्मधर्मतं
या विधीयते अतएवेति कर्तव्यताकांक्षात्मकं
प्रकरणमपि अत्रानुकूल्येनानुगृहीतं भवतीति
व्याख्येयं अतश्चवासन्नत्वानुगुणः कालविशेषो
भ्यासएवकर्मधर्मतया विधीयत इति वार्त्तिकोक्तं
सर्वथा न विनियोगभेद इति सिद्धं कर्त्तवीक्ष
तिसंयोगात् नायं कालविधिः काललक्ष
णापत्तेः यावच्छब्दो हि जीवनगतसामस्त्यवा
ची यावत्स्वजीवनं वा वीप्सामूलं चात्र साध्यत्वोर्थ
भावेन यद्यपि चात्राव्ययीभावसमासः स्यात्तथा
पि तावानेवार्थः सर्वथा कालस्याशक्यत्वाल्लक्ष
णैव वक्तव्या तस्मादवधारणाभावादव्ययीभाव

इतिणमुलंतप्रबललक्षणाप्रसंगः यत्तुनिमि
त्तत्वेनतत्कालमितितत्रोच्यते: यावत्संबंधेप्र
त्ययाइत्यनुष्ठानस्नानात्णमुलयस्माज्ज्ञातोरु
च्चार्यतेतज्ज्ञात्वर्थीनेवणमुसंबंधः संसर्गविधया
पार्ष्टिकान्वयबलेनवावश्यमवगम्यते अतस्
स्यजीवनस्यदर्शादेश्चसंबंधस्तावल्लक्षणांवि
नाप्यवगम्यते तस्यचविशेषणापेक्षायांसंबंधा
न्तरासंभवात् यावज्जीवस्यचतान्यर्थग्राहक
स्यसत्वान्निमित्तपरत्वमेवव्यक्तिन्यायेनाश्री
यतेयावज्जीवोहिसामस्त्यवत्वंनिमित्तत्वम
दैप्रतिनिमित्तंनैमित्तिकावृत्तिन्यायेनवजी
वनगतसामस्त्यस्यनैमित्तिकसंबंधित्वेनप्रा
मत्वा र्थानुवादकोभवति जीवनस्यस्वपरि
मितितकाल कत्वरूपेअन्यस्मिन्वासंबंधेआ
श्रीयमाणेतत्कालाद्यनुरोधेनप्रधानावृत्ते
र्नीयतः प्राप्त्यभावादप्राप्तस्यजीवनगतसा
मस्त्यस्यापिविधानापत्तेरेकपदत्वाद्विशिष्ट
प्रयोगविधानाच्चवाक्यभेदाभावपिगौरवं
समस्त्येव अतश्चलाघवलिप्सयायावज्जी
वस्यनिमित्तस्वरूपसंसर्गविशेषणतान्यर्थ
ग्राहकत्वमविरुद्धं एतेनजीवनस्यस्वपरि
मितकालकलसंबंधेनदर्शाद्यन्वयात्तत्का
लेलक्षणेत्यप्यपास्तं नाहृशसंबंधस्यतान्य
र्थग्राहकाभावेनाधारस्यत्वात् नचविनि

योगांतरविधिगौरवस्यनिमित्तत्वयद्य
पितुल्यत्वात्ततोवरंसामस्त्यविधिगौरवा
त्प्रयणमेवेतिवाच्यंतस्यकृतनिमित्तनै
मित्तिकभावप्रतीत्युत्तरप्रतीतिकत्वेनफ
लसत्वेत्वात् प्रयोगांतरविधिगौरवस्य
तवापितुल्यत्वाच्चममतंतुनएवप्रयोगमनुपजीव्य
विविदिषावाक्यविहितनियोगांतरकरणमितिला
घवं नचनिमित्तस्यानुष्ठापकत्वात्प्रयोगाद्देपक
त्वमितिवाच्यं सायंकालादिवाक्यविहितस्यपू
र्वप्रयोगस्यैवविनियोगांतरफलकनिमित्तसं
बंधमात्रोपपत्तौप्रयोगांतरकल्पनेप्रमाणाभा
वात् नचैवंप्रयोगेकेनित्यकाम्यप्रयोगयोस्तं
त्रप्रसंगविचारानुपपत्तिः प्रयोगगतवैजात्या
भावेपियोगसिद्ध्यर्थिनाप्रसक्तप्रयोगव्यक्ति
भेदाभिप्रायेणतदुपपत्तेः अतोविनियोगांतर
त्वेपिनप्रयोगभेदइतिलाघवं अतःकालस्यासं
सर्गविषयाभावेगौरवापपत्तेः अतोविनियोगां
तरत्वेपिनप्रयोगभेदः पदार्थविषयालक्षणाव
पूर्वभावात्रकालविधिः किंचैवंयजावप्यभ्या
सलक्षणापत्तिः तथाहितेनावहूसंतादिकाल
इवजीवनमात्रेकालेसकृदेवसायंप्रातःकाला
दावनुष्ठानसंभवः तथात्वेकर्मशास्त्रेणैवना
दृशानुष्ठानसिद्धौकालइवजीवनमात्रेकाले
सकृदेवसायंप्रातःकालादावनुष्ठानसंभवः

कौ॰हि॰
व्या॰
३

विधिवैयर्थ्यात् वसंतादिविधेर्हि ग्रीष्मादि
ष्वाहृत्यापिफललाभान्नसातत्येनानुष्ठा
पकत्वं प्रकृतेत्वजीवत्कालस्याप्रसक्तत्वेना
ष्यावर्तनीयत्वाद्योगव्यावृत्तेस्त्वकर्मणात्वेन
सिद्धायाश्चफलत्वाद्यावज्जीवकालोविधेयः या
वज्जीवेहोममनुमेयार्थं गमयति अतोनन्तावत्म
रणांतकालीनसायंप्रातः कालादौसत्त्वेदेवा
नुष्ठाने नापिमरणावधिकसायंप्रातःकाला
दावयशः प्रयोगः तथात्वेसायंकालादिवा
क्यस्यप्रतीयमानप्रयोगविधापित्ववाधापत्तेः
मरणस्यानियतकालकत्वेनप्रयोगमात्रेः
कदाप्यसंभवाच्च अतःसायंकालादिसमाप्य
प्रयोगविधापित्ववाक्यैवमरणावधिकाभ्यासो
वश्यमाश्रेयः तस्यचफलसाधनकोटौप्रविष्ट
त्वात्तत्साधनत्वस्यचविधिंविनाप्रयोगात्तस्यच
प्राहृत्त्वंविनानुपपत्तेरभ्यासनविधिकल्पना
यज्ञोवैववाअभ्यासलक्षणावश्यमाश्रेया अन्यथा
भ्यासस्यानंगत्वात्तदकरणेपिफलापत्तेः समत्वे
कनिमित्तयोतसकृन्नैमित्तिकानुष्ठानात्फल
सिध्युपपत्तेर्विधिपर्यवसानात्पुनराऽवृत्तेस्तुत न
निमित्तयोतेनकाम्यप्रयोगाहृत्तिवदार्थिकत्वे
नविधिव्यापाराविषयत्वान्नलक्षणा वस्तुत
स्तूर्ध्वपदेनाप्यभ्यासस्यानंगत्वेपितदकरणेवै
गुण्यस्यकर्मणिजीवनपरिमितकालव्याप्य

संभवादन प्रयुक्तप्रयुक्तत्वेनाभ्यासाकरणप्रयु
क्तत्वाभावा सति: अतोभ्यासस्यांगत्वसिद्ध्य
र्थं लक्षणस्याभावेपि काललक्षणादिनैन पू
र्वपक्षो निराकर्त्तव्यः अभ्यासलक्षणमपि
तत्प्रकारांतरेणाग्रे निरूपयिष्यामः तस्मा
न्निमित्तपरएव यावज्जीवशब्दः जीवनानां
च प्राणक्रियापरपर्यायाणां प्रतिक्षणं भेदा
न्निमित्तावृत्त्युपपत्तेर्यावच्छेदानुवादः न
चैवं नित्यं तरस्य जीवस्यापि निमित्तत्वापत्तिः
षाढन्यायेन कालस्यागस्य निमित्तस्यास्त्वेक
वाक्यतांगीकारेण तथावृत्त्युपपत्तेः नन्वेव
मपि पौर्णमास्यामपि मेवजीवननां प्रतिक्ष
णं भिन्नत्वान्निमित्तावृत्तावावृत्तिः स्यात् न
हि कालोपि निमित्तकोटावंतर्भवति येन
तस्यैकत्वादनावृत्तिः प्रसज्येत: अपितु का
लांतरेयस्य जीवनस्य निमित्तता व्यावर्तने
नावच्छेदकमात्रं अत एव ज्योतिष्टोमे एक
स्मिन्नेव सत्ते पौर्णमास्यादिभेदेपि नावृत्तिर्नि
मित्तावृत्त्यभावात् अत एकस्यामपि पौर्णमा
स्यांजीवनानां भेदादावृत्तिस्यादेवेति चेत्
पौर्णमास्यादिकालवत्पूर्वाह्णादिकालस्य
स्यापि निमित्तावच्छेदकत्वेन तदप्रसक्तेः
अतो युक्तमेव जीवनस्य निमित्तत्वं निमित्त
त्वेचात्र नियतानुष्ठापकत्वरूपं न तु अनुष्ठा

कौ॰ द्वि॰ यकत्वमात्रं कामनादिवत् तथात्वेनकामशब्दे
धा॰ वेनादृष्टानुष्ठानसिद्धेर्नहिवचनानर्थक्याप
५ त्तेः यावज्जीवानुवादानुपपत्तेश्च नियतत्व
स्यचबुद्धिपूर्वकारिणापुरुषेणस्वतोऽसंपा
द्यमानत्वात्तन्निमित्तसमभिव्याहृतोविधिर्यो
गनाबलेनविधेयाकरणस्यतत्समकालेना
न्यकरणस्यवाप्रत्यवायसाधनतांबोधयति
तद्धियाचपुरुषोनैमित्तिकेप्रवर्ततेकरणस्य
तुनकिंचित्फलमितिप्राभाकराः वस्तुतस्तु
प्रत्ययवाच्यभावनायाःभाव्यसाकांक्षत्वनिय
मात्कल्प्यमेवाफलं तच्चाकरणनिमित्तप्रत्य
वायप्रागभावपरिपालनमितिन्यायसुधा
कारः वस्तुतस्तुप्रागभावस्याजन्यत्वान्नफ
लत्वं नचपरिपालनस्यप्रतियोग्यनुत्पत्तिरू
पस्यफलत्वं अनुत्पत्तेरप्युत्पत्तिप्रागभावरूपा
याअजन्यत्वेननतद्योगात् किंचाकरणजन्य
स्यप्रतियोगिनः करणेकदाप्युत्पन्नत्वेनैव
तदभावस्यप्रागभावत्वंअपित्वत्यन्ताभावत्व
मेवेतिनतस्यफलत्वोपपत्तिः नापिस्वर्गो
विश्वजिन्न्यायोपलभ्यः स्वर्गकामवाक्यप्रमितो
वात् नहिकामशब्दयोगात्कामनानुष्ठापक
त्वेनप्रतीयते नचतत्काजीवनस्यानुष्ठापकत्वं
संभवति द्वयोरनुष्ठापकत्वांगीकारेपित्वाद्
शार्थस्यनिमित्तस्फूर्तिविनापिसिद्धेस्तैर्यथा

त् अनपेक्षकामार्थकर्मणि निमित्तरूपगु
णान्वयानुपपत्तेः फलानर्थित्वे हि नियोग
स्यावश्यकः नत्वस्य निमित्तस्यैवाकरणे
प्रत्यवायाभियानुष्ठापकत्वं करणे तु स्वर्गो
श्च काम्यमानोपि श्रवणात् व्रतत्वादिवत्यापद्
यवस्थानुषंगिको विश्वजिन्न्यायेन फलं भवि
ष्यतीति न तत्तत्कामनायाअनुष्ठापकत्वक
ल्पनं अनुष्ठापकानपेक्षत्वात् न च स्वर्गफ
लकत्वेनास्य सत्वपरिपंथित्वाद्यावज्जीव
विधेः स्वस्वविषयत्वापत्तेः संकोचापत्तेः
विश्वजिति हि यावत्संकोचेपि दोषादिति चेत्
सत्संकोचितावच्छेदकत्वाद्यवाहिहि विसंको
चेन दोषाय तत्रापि सहवाआत्मयाजीयो
वेदमनेनांगं संस्क्रियते इदमनेनांगमुपर
धीयते इति धर्मेणापापमपनुदति इत्यादिश्रु
तिस्तु निपर्यालोचनया सामानतः पूर्वोक्तंस्था
नपत्नीविप्रनेश्वमेनोव्यपोहति यज्ञाञ्च पापमका
र्षं मनसा वाचा हस्ताभ्यामित्यादिपर्यालोचन
याविशेषनश्च निषिद्धाचरणजन्यप्रत्यवाय
द्देयफलत्वावगमाज्ञानिसज्जवत्स्वर्गकल्पने
गौरवापत्तेर्न तत्फलत्वाद्यवसानं न हि धर्मेण
पापमनुद्यतीत्यादिव जेनेतिप्रकृतयज्ञादिप
रामर्शकत्वाच्च प्रकृतोनिमित्तेनेमित्तिकभावना
पेक्षितफलत्वाद्यवसानं प्रतिपादकत्वमेवे

कौ॰ द्वि॰ र्थं यदि त्वेवं नांगीक्रियेत ततो भावनाया भा
पा॰ व्यापेक्षायां यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्या
५ दौ समानपदोपात्तस्य धात्वर्थस्य तज्जन्यापू
र्वस्यैव वा पुरुषार्थस्यापि फलत्वोपपत्तौ प्र
देशान्तरस्थाकरणप्रत्ययवाच्याभिधायापि उपपत्तेः पुरु
षार्थभाव्यकत्वानात्तेर्या पापक्षयामापद
यादेः फलत्वं कृपपादमेव तस्मात्पूर्वोक्तवि
धयैव पापक्षयस्य भाव्यत्वं तस्य च भाव्यत्वे
पि तत्कामनानुष्ठापिका निमित्तश्रुतिर्वि
रोधापत्तेः पुरुषार्थभाव्यकत्वाश्रुतेर्निमित्ता
नुष्ठापितस्यैव पापक्षयश्चानुषंगिक इति दि
क् तस्मान्निमित्तरूपगुणविशेषेन फलांतरा
र्थं विनियोगभेद इति सिद्धं सूत्रं तु कर्तुरेव
निमित्तवतोयं दर्शादिर्धर्मो विहितव्यः पुरु
षार्थ इति यावत् एवं सति श्रुतिसंयोगो भव
तीतरथा लक्षणापत्तेरिति व्याख्येयं लिंग
दर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत तत्रा
नर्थकमन्यत्स्यात् अपवायस्य स्वर्गोल्ले
काङ्क्ष्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमा
वास्यां पौर्णमासीं वातिपातयेदिति लिंग
मस्मत्पक्षस्य साधकं कर्मधर्मत्वे न कालवि
धिपक्षे यावज्जीवं व्यापकस्यैव प्रयोगस्यैकफ
लसाधनत्वाद्दर्शपूर्णमासयाजीति प्रक्रांत
दर्शपूर्णमास इति॥ सक्रियत्वेन कृतदर्शपूर्ण

मासकरणकभावनाकत्वनिर्देशो विरुध्येत
ः अतो दर्शपूर्णमासयाजीति प्रक्रान्तदर्शपू
र्णमास इति व्याख्येयं तत्रान्यतरस्मिन्नपि पादे यदि
स्यादुपक्रमदर्शनं विरुध्येत अथानिपादे यदि
तिविरुध्येत अस्समापयेदिति व्याख्येयं तत
नोऽपि अन्या यस्मिन्न विधानं सोऽग्नये पथिकृतेऽष्टा
कपालं निर्वपेदिति विरुध्येतः समापनकाले
जीवनोत्पलक्षणरूपेणातीते हि मृते तत्र वमनेनेति युक्तिः
स्यात्तत्र चनैमित्तिकानुष्ठानविरोधः समस्त
मासमाध्यप्रयोगस्यैकफलसाधनत्वादेक
स्मिन्मासे कृतदर्शपूर्णमासकरणकभाव
नाकत्वं मासान्तरे च तत्करणरूपानिपादन
मिति द्वयसंभवः समापितत्कालकव्याप
प्रयोगाभ्यासानां भेदादुभयोपपत्तिरिति चे
त् अभ्यासानामुख्येस्वर्गादिफलकत्वाभा
वेन दर्शपूर्णमासपदवाच्यत्वाभावेन च दर्श
पूर्णमासयाजीत्यादिव्यपदेशस्यौपचारिक
त्वापत्तेः तस्मादपि विनियोगभेदः अपव
र्गं च दर्शयति कालस्यैककर्मभेदः स्यात्
किं च दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजे
तेत्यत्र फलोद्देशकदर्शपूर्णमासकरण
कभावनासमाप्तिरूपोऽपवर्ग उत्तरकाल
त्वप्रतियोगितया निर्दिश्यते न चासौ जीव
नोत्पलक्षणसमाप्तेः संभवति तथात्वे सोमस्य

कौ॰ हि॰ तत्तन्नरकालविध्यनुपपत्तेः अतउत्तरका
ख॰ लानुग्रहार्थमपिदर्शादिकर्मणोविनि
६ योगभेदएवाभ्युपेतव्यः अत्रापिअभ्यास
मादायसमाख्योपपत्तिशंकानत्यरिहारोपु
र्ववदेववक्तव्यो अथवाकालश्रुतेर्यावज्जी
वनपर्यायमविधीयतेतत्तोवितत्तदर्शादिप्रयो
गसन्तिमध्येसोमादिप्रयोगानापत्तेर्विवाप
तयज्ञस्याछिद्यतेपरत्वस्यतंत्रवितत्तेन्यस्याद
तंत्रप्रतायतइत्यादिनिदोत्रीतनिषेधविद
रोधरूपोभेदः स्यात् नचानन्यगतित्वंद
र्शप्रयोगाहत्तिपिंडपितृयज्ञप्रयोगवत् सि
द्धंतरित्यापुपत्तेः अतोयंनिषेधोदर्शपू
र्णमासप्रयोगसमाप्तिरूपंच्यापवर्गे दर्शपू
र्णत्येवेति व्याख्येयस्तत्रं अनित्यत्वात्तै
र्वंस्यात् किंच आदितोग्निंवापवसथाग्नि
होत्रंजुहोतिदर्शपूर्णमासौयजेतयाकृ
तिभाजोनुव्यापिनीः करोतीत्यनुव्यापि
नीवचनार्थवादोपिकाम्यत्वपक्षेनोपपद्य
ते यस्माद्वियन्नियमेनेदंयंतस्मिन्नदीपमा
नेतस्यानुव्यानेभवति: नचकाम्यत्वपक्षे
नियमेनेदंयत्वं अपितुनित्यत्वपक्षएवेत्य
तोपिविनियोगभेदः अपिच जरामर्य
वापतत्सत्रंयदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौज
रयावाएतस्मात्सत्रान्मुच्यतेमृत्युनावेतिजरास

रणाभ्यां निर्मोचनावधारणवचनेनित्यत्व
पक्षउपपद्यतेनकाम्यत्वपक्षे: नह्यपिप्रयो
गादपिमुच्येतैवयज्ञसत्रसाहस्रप्रयोगभे
देनोपपद्यतइत्युक्तंनदीर्घकालिकेकर्मत्वा
नुपपन्नं विरोधश्चापिपूर्ववत् अंगत्वेनका
लविधिपक्षेवचनस्यविकृतिनिष्ठत्वेनदेशाऽ
न्तरासामर्थ्यासापत्तेः कामनावशेनानेकाऽ
संविकृतीनामारब्धानांयावज्जीविकाभ्या
सेऽप्युपाकार्थनानुरूपोविरोधः स्यात् निमि
त्तपक्षेतुतस्यानंगत्वेनातिदेशाभावान्नवि
रोधः कर्मस्वरूपमनियमात्कालशास्त्रेनिमि
त्तेस्यात् ननुप्रत्यक्षकाललक्षणाभियांजीव
नस्यनिमित्तत्ववसंतेवसंतेज्योतिषायजेतेत्या
दिषुतुतदभावात्मतुनिमित्तत्वपक्षएवाधिक
रणवाचित्वात्सप्तम्यानिमित्तत्वलक्षणापत्तेः
काम्यप्रयोगएवकालविधिरस्तु यदितुवीप्सा
यासर्ववसंतव्याप्त्यवगतेस्तस्याअंगभूतका
लानुरोधेनकामनानुरोधवृत्तिप्रधानाव्यवे
रन्यायत्वेनाप्राप्तत्वाद्विधेयत्वापत्तेः कालवि
धौवाक्यभेदोगौरवंवाशंक्येततनोऽस्तुकाम्य
प्रयोगेवीप्सार्थविधिरेव कालस्यतुवसंतेऽ
ज्योतिषायजेतेत्यनेनवाक्येनैवप्राप्तस्यानुवा
दात् अत्रावधूपकस्यार्थविधिः सिद्धांतिनोपि
अन्यथावीप्साश्रुतवाक्यस्यनिमित्तपरत्वेपि

कौ॰ हि॰
व्या॰
७

काम्यप्रयोगेविध्यभावेनवसंतनियमाभा
वप्रसंगात् तेवाक्यान्तरप्राप्तकालाद्यवा
देनतज्ज्ञतव्याप्तिमात्रेण्यानिष्टोमोद्देशेनवि
धीयते अतश्चकाम्यमेववज्योतिष्टोमस्यप्र
तिवसंतमभ्यासस्यफलसाधनत्वं एवंया
वज्जीवश्चाक्योपिजीवनस्यसाध्याविछिन्नकाल
कलसंबंधेनार्थप्राप्तत्वात्तज्ज्ञतव्याप्तिरेव
यावच्छेदकवाक्यकर्मोद्देशेनविधीयतइति
शांकेयवक्तनचैवंव्याप्तेःसाक्षात्कर्मणि
निवेशाद्योगाद्यजावभ्यासलक्षणायत्तिः
साक्षादन्वयायोगेपिअभ्यासद्वारातदुप
पत्तेः नचैवलक्षणाःअपूर्वोपितस्यापेत्रे
रितिचेत् समंनलक्षणात्तथापिश्रुतसं
बंधनिर्वाहार्थद्वारेणाभ्यासेसाक्षाद्याद्वार
रत्वावश्यकएव अतएवापूर्वेपिअपूर्वं
हेत्वेतिसाक्षाद्वारास्वेवसमुन्नेवानिकक्षता
स्माभिश्चापूर्वाधिकरणे मात्वकद्वारे
शाह्याच्याद्वारेर्थाव्याद्वारस्कविधिगौरवा
पादकश्चावश्यकएव तदंरनिमित्तसप्त
मीवाचेत्स्वानुशासनिकनिःफललक्षणांगी
कारेणापिवसंतादेर्निमित्तत्वांगीकारः न
चेतस्मिन्नपिपक्षेअभ्यासाध्याद्वारश्चावश्य
कनिमित्तेनैमित्तिकविधिमात्रेणपर्यवस
नेविधेअवर्जनीयसाभ्यासस्यविधिगौरव

वापादेकाध्याहारविषयत्वाभावात् अतो नै
मित्तिकविनियोगान्तरविधिरेवायं अत एव
जायमानो वै ब्राह्मणः त्रिभिरृणवा जायते
यज्ञेन देवेभ्य इति अर्थवादोप्यावश्यकत्वप्र
तिपादनार्थः संगच्छते । यत्तु मायस्त्याक्र
ताऋणसंस्तवकल्पेन विधिनाचोलोपना
दिवदावश्यकः स्वतंत्र एव सकाम्यप्रयोगो
विधीयत इत्युक्तं तत्तु ऋणसंस्तवस्याविधानं
रशेषत्वाद्याप्यावाक्यप्रामावश्यकस्य काम्यप्र
योगत्वानुवादोपपत्तेः षष्ठाधिकरणभाष्य
विरोधाच्चापेक्षणीयं अत्र भंवार्त्तिकं तु अथ
पुनर्भेदो स्यसोमपियाभवतीति लिंगानु
मेयावश्यकसकाम्यप्रयोगविध्यभिप्रायं त
स्मात् सिद्धा सर्वत्रैवं जानीयके विनियोग
भेदः प्रयोजनं सोर्याहीर्यावज्जीवकाभ्या
सः ग्रसिद्धांतेनेति सत्यं तत्कर्तृकं नियमथमे
इत्यंगीकारी लाद्युवस्यसत्वात्कालशास्त्रत्वे
नाभासमानमपि वसंतवाक्यनिमित्तपरमे
वस्यादित्यनाग्रायणं ९ नामरूपधर्मविशे
षग्रन्तरुक्तं निदाशाग्नि समाप्तिवचनप्राय
श्चित्तान्यार्थदर्शनाशाखानेकर्मभेदः स्या
त् एकवेदगन्तु नानाशाखासमुत्तानामग्नि
होत्रादीनां किं भेद उत नेति विचार्यते उत्पत्ति
प्रयोगविनियोगभेदानां त्रयाणामपिप्र

कौ·द्वि
ध्या·
८

र्वनिष्पत्तानामिहापवादेपिविनि
योगभेदापवादस्यापित्तावत्तमस्याद्या
ध्यायसंगतिरुपेत्तरावः तत्रसंज्ञागुणा
भ्यासप्रकरणांतरेः कर्मांतरत्वसंज्ञाना
वत्तनंतकर्मणिकारकंकालायकेउत्पा
दित्वेपाणिवदिकैः प्रसक्ताकर्मभेदगमयंत
तिः नवकडकादिषाहृस्पशावोपामपि
प्रयोगात्तत्रवशाल्लिः कर्मणि लक्षणानि
वाच्य विनिगमनाविरहेणाभयत्रापिशा
ल्लिकल्पनात नवकलापिवंशपायनीत
वासभ्यध्वानिसेवणातन प्राक्तमित्यस्मि
न्नर्थेणिनिप्रत्ययविधायकेनकटशाहृ
प्रोपायनोनेवासिपरुषविशेषवचनात
णिनिप्रत्ययेकृतेतस्यवकटवरकाललुक
इत्यनेनलुकिकृतेकठेनाधीतमणानीनिव
तद्विषयाणितदर्थानितद्वेदस्येनेनकठेन
प्रोक्तंछंदोवाम्नाणंयाधीतेवदवेत्यस्मिन्न
र्थेअणप्रत्ययेकृतेप्रोक्तालुगित्यनेनवन
स्यापिलुकिकृतेकठेनप्रोक्तंयेधीतेसकठ
इतिसिध्यतितस्येदमित्यस्मिन्नर्थेगोत्रचरणा
दुञरित्यनेनवुञप्रत्ययेकृतेतस्यवाकादेशा
कृतेकाठकमितिरूपावगतेरूपंसिध्यतितत्रा
द्यैर्थिस्वैवसंबंधितयाग्रहणादवशासन
स्येवशाखावाचिनायोनियामकत्वमितिवा

संचरणन्तु कर्मसमाम्नाययो विधीयत इति सूत्र्या
कटसंवेपिशाखाविषयत्ववत्संवेपिधर्मवि
षयत्वस्याप्युपपत्तेः कर्मणोपि शाखाविकल्पो
पपत्तेः वक्ष्यमाणकठचरणादिशाखानां चरणाख्
याद्वेशाखाखापिप्रयोगात्सर्वेषांविषयावगमप्र
त्ययहेतुत्वात्संवेपिधर्माणामपि शाखाविकल्पेनोपपत्तेः
अल्पकवाकर्मणांलक्षणान्यथापि विषयनादिपद
वत्कृतालिकापिसत्ताभेदिकादेवदत्तयाज्ञवि
नत्रयदेवतान्यूनपलद्गुणादपिएकादश
कपालद्वादशकपालत्वरूपाकृत्याख्याभेदेना
ग्नातास्वानिनन्यायेनभेदसिद्धेः तथायमविशे
षलक्षणादपिगुणाद्वैद्वैः यथाकारीरिवाक्या
न्यायीयानानालेत्तरीयाभूमोभोजनमाचरंतिश्रुप
वैतेति ययपिचैतेयमीमांसपिननोगन्तान्तकर्मी
गन्तथाप्युपकारकत्वस्यसत्त्वात्तेजेदस्यकर्मभे
दकत्वोपपत्तेः तथाप्रतिशाखंसमानगुणफ
लककर्मोपदेशाद्दनस्यपरस्परतः श्रवणस्यापि
भेदकत्वनचपुनः श्रवणादृष्टत्वानिपरत्वाद्दे
पकत्वेपितत्क्वाखास्यवाक्यस्यतत्त्वाख्या
भेदप्रकृत्यानुप्रतिपदककर्मविषयप्रवासान्तरा
पकत्वोपपन्नेनकर्मभेदाहेपकत्वमितिवाच्यः
प्रतिशाखंमध्यन्तभेदनियमप्रमाणाभावात् न
चरवाध्यायायेनसाइत्यनेकरदाइतिशुत्यन्या
पिद्याहिर्षुपागेनकशाखाध्ययननियमाव

कौ॰ ह्लि॰ गोतेयेनैकशाखा। ध्येतेन द्विकताशाखान्यैने
था॰ वपठगोपितिश्रुतिशाखमध्येत्स्भेदापपत्तिरि
५ तिवाच्य अध्ययनविधौशाखा पाउहेश्यत्वेन
नतगनेषाः लीयत्वकत्वविशेषणाोरविव
क्षितत्वात् अथतु शाखायाअध्ययनेभु
द्देश्यत्वेपिश्रूर्यतानअन्यपादेयत्वाद्ध्यायु
णीनइतिवहिशेषणविवक्षोच्यतेततः शा
खांतराध्ययनवहृदांतराध्ययनस्याप्यभ्र
कीर्वेदानधीत्यवेदौवेदंवापियथाक्रममित्या
दिशास्त्रविरोधः अतस्त्रवचनानरान्वेषा
दविवक्षितविशेषणायाएवशाखायाअ
धीतिरितिश्रुतिशाखमध्येनभेदाभावात्र
माहायसर्ववाक्यानामसानसाधकत्वानुप
पत्तेश्चकर्मेवकर्मभेदादेपकांत्व नस्याउदित
होमविधिसन्निधौअनुदितहोमनिंदाप्रात ः
प्रातरन्नतेतेव दतिघ्नरादयान्नुहृतियेग्नि
होत्रंदिवावाकीर्तयंतः सूर्येज्योतिर्नेनक्ष
त्राणिरेषामित्येवंरूपाअनुदितहोमविधि
सन्निधौचतदितरनिंदायथाऽतिथयेप्रकृ
ताःपार्श्वेहरथस्ताहेगवतघृहृदितिज्ञहृतीम
वन्नापाशापित्रराविधयाकर्मभेदमाहपः
ति नृपयेत्रैकादशकपालत्वादिवर्णिंदर्यावि
कल्पप्रकाशवपितुशाकः उदिता नुदितः
कालत्रूपागयाफभयावर्ष्णिनिषिद्धत्वेननि

हाविषयत्वस्यैवानुपपत्तेः यद्यपि नैयत्रि
हानिहात्वपर्यवसायिनी निषेधैकवाक्यत्वा
भावादूदितविधेयस्तत्रापेर्यमस्त्येवाननुयाधि
स्तत्वालंबनभूताया निद्रायाश्चपिश्रुतिनिषि
द्धविषयत्वानुपपत्तेर्ग्रेक्यभेदकत्व नतर्हि
यस्मिन्कर्मण्युदितकालनियमस्तत्रानुद
दितस्यकालस्यार्थान्निषिद्धत्वात्तद्दोषप्र
त्रिएकत्वेवकर्मणः सर्वशाखास्थायोगापसं
हारांशाखैकशाखाविहितकर्मणश्चसं
भवन्निविशाखाखांतरीयोगनूपारायिष्ठ
णाक्षेः तथाच्चस्ताधायिः सोत्वोस्तेहवस
माप्येतेत्याधामनत्रेतिसमाभिप्तेववनस्या
पिशुणविषयाभेदकत्वं एवंउदितहोमिना
मनुदितहोमश्चानुदितहोमिनांचोदितहोम
प्रायश्चित्तमपिश्रुतिनिषिद्धशाखापश्चित्तासंभवा
च्छिन्द्वबलविषयवभेदकं निद्राहि श्रुतिनि
षिद्धपिकेयंचित्तसंभवेत्तत्कानर्थनतश्चाय
श्चित्तमिति पृथगुपन्यासस्तथाफलाद्यनु
पादेयगुणाग्रहणानुपस्थितिरूपान्यकर
णान्तराद्यपिभेदः इत्येवसर्वशाखाप्रत
यपदेनदेहगर्भपदप्रतिपादकेनसूचि
ते तस्मात्सिद्धोभेदः अतएववृक्षोविष्णा
खोयंहादशशाखागेनशाखपणीयंप्रक्रम्य
क्रांतयदिसर्वदिदिनोणाएलत्रमेवव

कौ॰ हि॰ हस्सामानमतिरात्रमुपेपरूपेनमेसांरंभ
या॰ नरंभ्रष्युपसीदाणामनेनारथंनरस्सामानेम
१० वेतिलिंगमुपपद्यतेः एककर्मत्वेहिएष
वावप्रथमोयज्ञोयज्ञानांयज्ज्योतिष्टोमा
मुपपत्तेनानिष्ट्वाथान्येनयजेतगर्तपत्य
मेवतज्जायतीतितांडकशाखास्यवचनेन
विकल्पितराणामिवसर्वशाखास्थस्यापि
द्वादशाहस्यज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनिय
मात्त्र्यादीक्षितदर्शनानुपपत्तिः भेदपक्षे
त्वेतत्तांडकशाखास्थयज्ञानामेवोपस्थि
तत्वात्सप्तदशेनापादानात्तेनशाखास्थद्वा
दशाहस्यज्योतिष्टोमपश्चाद्भावनि
यमादेतच्छाखास्थद्वादशाहस्यतन्नि
यामकप्रमाणाभावेनपन्त्र्यदीक्षित
दर्शनोपपत्तिः तथापूर्पकारद्विणीया
यत्सत्त्वसमितामित्युपात्तकर्तृयांस
पत्तृकर्तृमुपपाद्वेदिसंमितामिनोति
तिलिंगमुनियमेनार्थप्राप्तयोरेप
नाद्रिपप्याकारस्यलाघवभूतपद
हयसंमितत्वेदिसंमितत्वुपदयो
मध्येएकंनियमाइतरविधिरूपभेद
पत्तउपपद्यतेकर्मकात्वपदेतुशाखा
तरीयस्यरथाद्गमात्राणिभूयांतेर.
लानिभवंतीतिविधिर्विहितस्यरथा

॥ द्वमासांतरालस्याप्युपसंग्रहीत्वे
दिक्षसमानविधानत्वशंकायां वेदेरल्पपरिमा
णत्वात्सत्रावपदेसमाननिंदितेप्रसक्तो
वात् नवग्रहकेतौवेदिः समानस्थांगेयेन
कार्यवेशनपरिमाणावाधिताविष्टितनतु
नदस्ति अत्रैर्वेदिर्विहितवेदिपटलहितदे
शविशेषस्यवनदेगत्वात् अतोपिकर्मभेदः
तथाशाखाभेदेनज्योतिष्टोमानिरात्रेतिस्वः स
स्कृतानांविराजमति रथंतरेसंस्कृतानोनिरा
जमनिरिव्येनइतिसंस्कृतपदवाच्यानांस्तोत्री
याणांमध्येविराट्परवाच्येनदशकेनभागेद
त्वाद्वयोस्तित्स्तोत्रांचावशेषवचनेकर्मकत्वेनो
पपद्यतेः तथासारस्वतसत्रेयषोडशिनस्त
उपवसंतियेसात्रापिनस्तवेनस्मानपारयंती
तिअग्रेसोमयाज्यधिकारिकैद्राग्नाभिप्रायेणउ
षोडशिनइतिवचनमनिष्टप्रथमयज्ञत्वसा
पकमवाधितदर्शितवत्कर्मभेदउपपद्यतेय
रिहारभेदात्तत्पृथगुपन्यासः इदमेववचने
कलिंगोपन्यासेबीज तथोपहव्येकतोशण
त्वाभेदेनउपहव्योनिरुक्तोग्निष्टोमोरथंतर
संसामा पावोदविणाउपहव्योनिरुक्तउक्थ्या
बृहत्सामाश्वः श्वेनोदक्षिणेनेताभ्यांवाक्याभ्यां
बृहद्रथंतरसामनेविहितेतत्कर्मकत्वपदे
विकल्पापत्तेस्तस्यचश्रुतिदेशेनैवप्राप्तत्वाद

नर्थकं भेदपदेत्तुविकल्पेनप्राप्तयोर्नियमा
र्थमितिभेदपवन्यायः सूत्रेनिगदव्याख्या
ते एकंवासंयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्
प्रतिपत्तेरेमकर्मैवकर्मप्रत्यभिज्ञानात्
नह्यत्रप्रत्यभिज्ञाविच्छेदकमीषदप्यस्तिफ
लसंयोगस्याद्रव्यदेवतादिलक्षणस्यरूप
स्यापूर्वार्थावच्छिन्नभावनाविषयकविधि
रूपाख्याचोदनायाज्योतिष्टोमादिनामधेय
स्यचप्रतिपत्तेरविशेषात् नतुप्रत्यभिज्ञा
याश्रपिज्योतिरादिसंज्ञयाबाधदर्शनाद्भे
दोपपत्तिरतआह ॥ ननाम्नास्यादचोदना
भिधानात् नकाटकादिनाम्नाभेदःस्यात्ं
नस्यविधीयमानकर्मवाचित्वाभावात् ग्रं
थपरत्वस्यशक्तिर्नकर्मण्यपिग्रनेकशक्ति
कल्पनापत्तेः ग्रंथप्रतिपाद्यत्वसंबंधेनक
र्मणिलक्षणोपपत्तेश्च नचविपर्ययः ग्रंते
केषुकर्मसुशक्तिकल्पनापेक्षयाएकस्मि
न्ग्रंथएवशक्तत्वान्नूपशक्तिकल्पनस्यन्या
य्यत्वात् नचलौकिककसंज्ञाभेदादेवभे
दःसंज्ञाहिवैदिकवाक्यगताकर्मभेदहेतु
र्भवेत् इयंतुव्यवहारस्यैककर्मार्थस्वाध्येयं
ग्रंथसंबंधेनतत्तद्वैदिके कर्मणिप्रयुज्यमा
नानभेदहेतुः सर्वेषांचैककर्म्यंस्यात् इदं
सूत्रंभाष्यकारेणायादिकाटकादिसंज्ञाभे

दात्कर्मभेदः स्यादित्येवं व्याख्यानेन त्रवा
न्निकेचान्तर्माख्यादिसंज्ञैकेन यिष्याग्नेयादिभे
ददर्शनेन संज्ञैकस्याभेदव्याख्यानवादस्या
पकत्वमाशंक्यासत्त्वरेमेवपूर्वपदस्या
नित्यक्रत्वसापनायोक्तमितिसमाहितं·
एवंतत्सूत्रकारस्याशूस्यत्वदयनापेनैवंव्या
ख्येयं यदिहिसंवेधानेरेण्यंसंज्ञानयाच
कर्मभेदःस्यात्ततः कठशाखास्यविज्ञानी
यकर्मणिकलापिशाखिनामपिकाठक
मित्येवप्रयोगःस्यात्कठशाखिनामेवंतु
प्रयोगात्समाख्येयंग्रंथसंबंधेनप्रयोगइतिनि
श्चयात्नकर्मभेदकत्वमिति कृतकंचाभिधा
नं पूर्वपक्षकृद्रीत्याकाठकादिपदस्यवैशं
पायनांतेवासिपुरुषविशेषवाचिकठशब्द
द्वितत्वात्तस्यचसादित्वेनसमाख्यायाअपि
तत्वापत्तेस्ताहशयाचनपानादिकाविहित
कर्मभेदोपपत्तिः वस्तुतस्तुप्रवक्तृस्मरणानु
वैशंपायनांतेवासिपुरुषविशेषस्यप्रवाहाना
दित्वमभ्युपगम्यसंज्ञायाअनादित्वं यदिवा
ब्राह्मणत्वांतरजातिवरणत्वावांतरजातिरू
पंकठत्वमंगीकृत्यमनद्यावेनः कठशाब्दाद्भुन
प्रत्ययोत्पादेनैनकाठकमितिरूपंप्रत्याय
नरूपचायितंशाक्यं अथवाकठत्वाजातिवच
नात्कठशब्दात्तेनप्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थेप्रणंअ

कौ॰ हिं॰
धा॰
१२

त्याद्यस्वार्थिककत्वसंयोगेन तूपाश्रुपगमेन
तदुपपादनीयमत्र न स्वकृतकत्वेनाभेदक
त्वाभिधानमन्यत्र च यद्यपि वेति च शब्देन सू
चितं पक्षत्वेपि परं घटकाले शाकपाल
त्वहाद्वशाकपालत्वत्रूपभेदादंशे परभेद
कारणमुक्तं नदकत्वेपि व्रीहियवान्याये
न विकल्पेनोपपन्ने रविरुद्धं न चान्यत्रान्य
त्वशिष्टत्वादसंभवः द्वाभ्यामपि गुणाभ्यां
स्वस्ववाक्योक्तकर्मान्यत्वापादकत्वेपि रूपयोरन्यत्रेति
शिष्टत्वात् नैवंवमन्यत्रस्यान्यत्वयोगा
देः अनेकेषामपि नानाशाखास्थवा
क्यानामेककर्मविषयापि अथ्येन उरूषभे
देनाज्ञातज्ञापनरूपकर्मान्तरापरत्वस्या
ह्विवचनेनैवमत्र सूत्रेवक्प्रमाणत्वात् विधा
यांधर्मेशास्त्र यस्तु न भूमिभोजनादि धर्मेण
स्वकर्मभेदकत्वेनोक्तं न द्धर्माणां कर्मागता वो
धकप्रमाणाभावाद्वादेशात्त्वविध्यनिर्वृत्ति
द्वारा विधागत्वस्य वृत्प्रमाणत्वात्किंचिल्के
रं ॥ आग्नेयवस्तुनेर्वचनं यस्तु न यो याग्न
स्यामावास्यायामव्युनर्वचनं न द्वाधिकर
णपूर्वपक्षे भेदकत्वेनोक्तं तथाग्रनिशाख
माग्निहोत्रादिष्वनर्वचनमपि न चातत्रत्यसि
द्धांतन्यायेनात्रप्रतश्रवणस्यकिंचिन्त्वयो
जनं वाक्यकल्पपितमित्युक्तं नदत्र भाषणा

र्थमिदंसूत्रं पृथग्वाक्यत्वेनैव वनेभेदकत्वेनो
क्तं तद्योगपार्थिकरणसिद्धांतन्यायेन किंचि
न्मुर्योजनं कल्पयित्वा परिहृतं तस्मिन्निति एवं
परिहारार्थं पृथग्विवचनं वा श्रुतिसंयोगावि
शेषात् पृथग्वा नैवास्य पुनः श्रुतित्वयेना
न्नेयवत्सप्रयोजनं कल्प्यतः अपूर्वश्रुतिसंयो
गाख्यातानज्ञापकत्वाविशेषान्न सर्वत्र एवे
नैविषयः तथाहि यत्काण्वशाख्यं वाक्यं यत्प्र
नित्ताप्येकं तत्प्रतिनिन्नशाखस्य वाक्यस्य
तायकता स्वाध्यायपदेस्वीयत्वैकत्वयोर्य
वच्छिन्नत्वेनैकस्य शाखाध्यायाध्ययनाभावा
त् काटकादिसमाख्यायानन्तकशाखाध्याय
नेकटादीनामेवनियतत्वाच्च नैवं वेदान्त
शाध्ययनानापत्तिः अनयात्रप्याविष्ययालो
केजयतिवेदान्तपीतं वेदो वेमादिश्रुतिस्मृ
तिवचनेस्वतः सिद्धेः अनएववचनान्नैकवा
वचनयाअध्यायपदं अग्रवेदनादिमाप्यशा
खापरं सतत्त्ववस्वीयत्वेकत्वयोर्विशेषणे
नांगीकरोति नेन च विशेषणे नस्वेव द
माय्यपकेवपिशाद्विपरं परागतानाशाखापा
ठणीयानान्यति फलितंभवति ननु वेदान्त
रगताप्यि न घटणीयति अतस्ववचनद्वयात्तु
रोपाद्देवत्रयगनेकैकशाखाध्ययनमाव
स्यकं नतुशाखानाध्ययनं अतएवत्रस्याध्य

ज्योतिष्टोमादिकर्मसिद्धिरप्युपपन्ना भवति । अ
तएव वचनत्रयेऽपि तद्भेदाभावाद्यजुर्वेद एव या
गपरिचायकेतिकर्तव्यताबाहुल्याज्ज्योतिः
ष्टोमस्याम्नानं वेदान्तरे तु तदनुवादेन गुणवि
धानमात्रं । एवं यत्र सामवेदे एकस्यामेव शा
खायां पञ्चविंशषड्विंशाख्यब्राह्मणभेदस्त
त्रापि ग्रन्थतो भेदाभावादेकत्वविधिपरत्वानु
वादो बाहुल्यमात्रेण तद्भावेन कर्मान्तरमेव ।
अतएव नात्र तन्त्रद्वाहरणं । शाखान्तरस्थले
तु ग्रन्थतो भेदेन प्रमाणभेदात्सर्वशाखास्थ
वाक्यानामेककर्मविषयत्वज्ञापकत्वोप
पत्तेर्नेदं पुनः श्रवणं येन प्रयोजनेन तदसंभ
वे भेदं बोधयेत् । न चैकस्य पुरुषस्य शाखा
न्तरस्याध्यायविधिबोधितवेदाध्ययनाभा
वेऽप्यध्ययनार्थमनिषिद्धरागप्राप्तशा
खान्तरावगमस्य संभवे नैकस्मिन्प्रमातरि विवा
क्यद्वयस्याज्ञातज्ञापकत्वोपपत्तिरिति वा
च्यं सर्वस्यापि शाखान्तराधिगमे नियमेन
न प्रवृत्त्यभावात्क्वचित्तदनुपपत्तावपि पुरु
षान्तरं प्रत्यज्ञातज्ञापकत्वोपपत्तेः । इममेवा
र्थं विवृण्वन्ति वाक्यासमवायात् । न शाखा
न्तरवाक्यमेकस्मिन्प्रमातरि नियमेन सम
वैतीत्यर्थः । अर्थासन्निधेश्च यस्तु न ग्रन्थस्य
पूर्वकर्मणोऽनुपस्थितिरूपप्रकरणान्तरं भे॰

दकारणमुक्तं तदपि श्रुतेनैवाभ्यासस्य भेदक
त्वनिराकरणप्रकारेण प्रयुक्तं अस्यापि समा
नभेदेनाप्यसमाह्वापकत्वेऽपि भेदाह्वापकत्वाभा
वात् नचैकं प्रतिनिशिष्यते यदिचाध्येतृभेदम
ङ्गीकृत्य कर्मभेद उच्यते तन्न तेन तावत्प्राति
स्विकस्याग्निहोत्रकर्मणः पुरुषविशेषपुर
स्कारेण शक्याव्यवस्थाकल्पयितुं अर्थिसमा
त्रोद्देशेन विहितत्वात् नचकाठकादिसमा
ख्यानांशाखाविवकर्मण्यपि प्रयोगान्नाभा
राध्वर्य्वादिसमाख्यावत्पुरुषविशेषनिय
मोपपत्तिः कर्मणि प्रयोगस्य कठप्रोक्तग्रन्थ
विहितत्वसंबंधनिमित्तकत्वेनासंबंधनकठ
नियामकत्वायोगात् संबंधसामान्येऽप्यु
स्याध्वर्यधर्मस्य प्रापयोरिष्यत इतिवचनात्क
र्मण्यपि कर्त्तृत्वासंबंधेनाधिकारित्वासंबंधे
नवाकठनियमाङ्गीकारस्तथार्थिवाक्यस्य
कठाकठसाधारण्यात्मकत्वानां वैकल्पिक
प्राप्त्यभावेन समाख्यायाः तन्नियामकत्वा
योगात् कठव्याहृतपथिकत्वेच परिसंख्याफ
लकत्वापत्तेः कठप्रोक्तग्रन्थविहितत्वसंबंधे
नैवच कर्मणि प्रयोगोपपत्तेः समाख्यायाराज
त्वादिवदप्यधिकारसंकोचकत्वायोगाद्युक्तं
श्रुत्यभेदपदे सर्वशाखाप्रत्ययकर्मणः सर्व
पुरुषात्प्रतिनियतफलोद्देशेन विधानादप्यव

कौ॰ द्वि॰ स्थितविकल्पापत्तिः ममत्वेकस्मिन्नकर्मणि
ध्या॰ सर्वशाखास्थवाक्यानां विकल्पे पिस्यात्ध्याय
१४ वियोश्चीयत्वैकनयोर्विवदतत्वेनव्यवस्थित
तत्वान्नाव्यवस्थितविकल्पापत्तिं यत्तमूले
ग्रस्यस्तत्वस्यकर्मभेदपद्ये प्राकरणिकाना
मंगानां तत्तत्कर्मविषयत्वेनव्यवस्थायपपत्ता
वपि वाक्यसंयुक्तानां गुदितेजहोमादीनां सं
कोचकप्रमाणाभावेन सर्वशाखाविहितानि
त्रकर्मांगत्वापत्तेरव्यवस्थाप्रसंगेन शाखांत
रीयांगोपसंहाराभावः पूर्वपक्षप्रयोजनं न
सिध्येदित्येवं प्रयोजनदूषणपर्यन्तेन भा
ष्याणैतद्वाक्यसंयुक्तानामपि व्रीहिभिर्य
जेतेतिवन्मुक्तकर्मविषयत्वोपपत्तेः
स्वपरशाखाविहितज्योतिष्टोमाद्यनेगा
त्ववत्स्वशाखास्थाग्निहोत्रांगत्वेपि प्रमा
णाभावात्तदुपपत्तिं वक्तातस्यकर्मैका
पत्तेपिनसर्वशाखास्थांगोपसंहारः प्रयो
जनं सिध्यतिः काटकादिसमाख्यात
त्तच्छाखास्थानामंगानां प्रधानानां चक
टादिष्वेवव्यवस्थितत्वादिमाशंकानि
राकरणार्थमिदं सूत्रं समाख्यायाः पूर्वोक्ता
नीनामप्युपपत्तेरंगानां कर्तार्थत्वप्रमाणाभा
वात्स्वकरणाक्तुड्कात्वर्थत्वावगतेः तस्य
सुपूर्वोक्तरीत्याप्युपपत्तेरंगानां सर्वशरूष

साधारणत्वादिष्टप्रयोजनासिद्धिः नचैव
मपि शास्त्रान्तरीयांगानां प्रधानानां वाध्य
यनविधिसिद्धत्वाभावात्कथमनुष्ठा
नोपपत्तिः अङ्गविधीनां स्वकर्तृशास्त्रो
क्तविषये अध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञा
नलाभेन तत्र प्रधानादेपकत्वेपि शास्त्रां
तरस्थत्वान्तुष्टेपार्थविषये अध्ययनवि
ध्यविषयत्वेनार्थज्ञानोपायादेपकत्वो
पपत्तेः नचैवं शूद्रस्यापि अर्थज्ञानोपाया
दैपर्णाधिकारापत्तिः तस्याध्ययनाभावाद्दे
शादवर्णग्रहणनिषेधात्कर्माधिकारनि
षेधात्तानदनापत्तेः घाष्टमपशूद्राधिक
रणं तत्कर्माधिकारनिषेधकवचनाभा
वेपिस्त्रीशूद्रसाम्येष्टकर्मस्वग्रभावेनान
धिकारप्रतिपादनार्थं अतः सर्वांगोपसं
हारोपपत्तेरुक्तं प्रयोजनं समाप्तिवत्त
संप्रेदा अन्यास्माकमपि परिसमाप्त्येना
मेतिसमाप्तिमुपदेशो यथा अस्माकं योगि
रित्यर्थोगीकारेणभेदसाधकः तथापीत्तिः
सोस्माकमत्रसमाप्त्येनः अन्येषामन्यत्र
त्वर्थोगीकारेणास्माकं शाखाधीतांगापेक्षया
समाप्तिरन्यशाखाधीतांगापेक्षयावाचा
समाप्तिरभेदस्यापि साधिकैवः सूत्रं समा
प्तिमती प्रकारप्रश्लेषेण समाप्तिमती वा

कौ॰ हि॰
ग्रा॰
१५

पाग्र्येपेत्ताबुद्धिरूपार्थसंप्रेत्ताभा अभेदसा
पिकैवेति ग्रामेयं एकत्वेपिपराणिनि
दाशत्रिसमाप्तिवचनानि यानिअत्र:
प्रत्नवंचनान्पराणिनिंदादीनिनानिय
कत्वेप्युपपन्नानि उदितानुदितकाल
योस्तावहैकल्पिकत्वादिनरेनरनिंदा
दनरेनरस्तुत्यर्थं स्तुतिनिघटकीभूतानि
दायाश्वारोपणाप्युपपत्तेरनिषिद्धवि
षयत्वेपिनहानिः सर्वांगोपसंहारपि
वचनेनत्र्यैकाख्यागतांगानांवाहुल्येनस
मानत्वात्केषांचिदेवत्वाधिक्येन ना
शक्यार्थत्वाः यत्रकेचिदाकांक्षा
नामेवोपसंहारः प्रकरणसंज्ञकोनोत्त
मवस्थैवनिवर्दनि नचनत्रैकाख्यास्त
प्रकरणानांनत्रैकाख्यास्थितागग्राहक
त्वेपिपुरुषविशेषविषयत्वे प्राकरणिका
नां प्रमाणभावात् यथ्यवहिविधिवाऽ
क्यानिनानाशाखास्थानिएकपदार्थ
विषयेषुरूपभेदेनवैयर्थकत्वाद्यामव
स्थितान्यपिनाधिकारेव्यवस्थापकानि
नैवनानाशाखास्थप्रकरण[illegible]पि
नचसर्वशाखास्थानोपसंहारेनत्रहे
शीनवासिप्रकृषाध्येयशाखात्तानासंभे
वादशाक्यार्थना शाखांतरीयांगोपसंहा

रस्यकल्पसूत्रकारैः कृतत्वेन सर्वशाख
खोपस्थांगतत्वेनोपपन्नैः अन्येष्वेकैकस्मिन्न
कल्पसूत्रेकतिपयशाखोपस्थांगोपसं
हारान्सर्वकल्पसूत्राध्ययने सर्वशाखो
पस्थांगतत्वेनोपपत्तिः यत्तु बह्वृचकल्पं वा स्वशा
खोक्तमित्यादिवचनं तत्सर्वांगोपसंहा
रासंभवेनुकल्पविधानार्थं समाप्तिमेव
स्वशाखाधीतांगोपेत्यायाकर्मकर्तव्यम् प य
त्रयवेमुक्तमेव प्रायश्चित्तनिमित्तेन
उदितानुदितकालातिक्रमेप्रायश्चित्ता
न्नातेनस्यकः परिहारस्तत्रभावेण स्तू
त्रे प्रक्रमोहानियोगेन अंगानामपि वै
कल्पिकानांप्रयोगाविदोपार्थं प्रयोगो
पक्रमेसकल्पान्तरदीनिक्रमे प्रायश्चित्तोप
पत्तिः वक्ष्यतन्त्वकंदोद्यपरिशिष्टादोहू
पकालोनुनिर्वापः अपणेदेवतास्तथाः
ग्नाहैयविधूनाः पत्नालक्ष्मेसर्वेदोष्मृ
ताइतिवचनेनवैकल्पिकस्यकालस्या
घप्रयोगेपरिगृहीतस्यैवप्रतिप्रयोगंप
रिगृहविधानान्तरत्नक्रमेस्वनरांप्राय
श्चित्तोपपत्तिः अतएवशाखान्तरीयस्या
पिघतस्यस्वशाखीयेनतुल्यवद्वेवप्राय
प्रयोगेविकल्पः यत्तुबलाबलाधिकर

कौं· हि·
ध्या·
१९

णेष्वणात्वांतरीयस्यद्वैबलत्वाभिधानेन
न्मूलानवगमेपियत्रपरोक्तिमोत्रणप
दार्थावगमस्तत्रमूलावगमपर्यंतेनवा
ध्यतेस्येवंपरे समसमास्मि स्वैवयथार्
सोनप्रतीयेत नतुसमाम्नेरुभयपद
साधकत्वस्यवाक्यर्थेद्वयाभिप्रायेणोक्त
त्वात्कस्माद्भेदपत्तसाधकेनेवावगम्य
तइत्याशंक्याभेदस्यप्रमाणाभिन्नादिभिःसा
धितत्वात्तत्स्वर्विकासमाम्नेरपितथैव
प्रतीयेनमुक्तं लिंगमविशिष्टंसर्वशे
षत्वान्नहिनतेककर्मचोदनानस्माद्दा
दशाहस्याहारभ्यपदेशाःस्यात् पदद
त्तितदर्शनात्तुपपन्निरुपंलिंगंप्रक्रांत
त्ववाप्यविशिष्टं नोऽकवचनेनसर्व
द्वादशाहानांप्राप्तिहोमयस्त्राङ्गवावि
धानात् नहितद्वादशाहरूपकर्मप्रक
रणेसमाम्नातयेनशेहिभिर्यजेतेतिव
स्वकृतमेवोहेशाख्यारवाहे यस्याङ्गाव
नियमेनप्राप्येत अनारम्याधीतत्वात्तु
यत्तेनरणामविशाखेनरीयद्वादशा
हप्यविशिष्टा नचप्रकरणावस्थाप्रण
लोगनत्वस्यापिवहदृश्पनावछेदकत्वो
पपत्ते प्रकरणाभावेपिप्रकृतेस्वसमान

शाखीयपयज्ञमात्रोद्देशान्नशाखांतरगतत्वस्या
पि नरीयद्वादशाहेपश्वाङ्गावनियमश्चाभि
रिनिवाच्यंस्त्रनुवादस्यतोवादापेक्षायाश्च
संबंधयोर्विच्छेदन्नुपस्याधिकारात्प्रक
रणस्यानुवाद्यावच्छेदकत्वेपितदभावप
त्तपेदनस्यापूर्वसाधनीभूतयज्ञमात्रोद्देशा
न्नशाखांतरगतत्वस्योद्देश्यावच्छेदकत्वान्तु
पपत्तेः अत एव याज्योतिष्टोमविकारं शा
ल्यायमित्याद्व विहितप्रतिषेधात्मैवातिरेकः
स्यात् यद्यपि तिष्ठः संस्कृतानाविराजीम
त्यादिलिंगतदधिज्योतिष्टोमादिरोषो
डशिनोवैकल्पिकत्वात्करणपदेवाह्निष्य
वमानेनबश्राज्येषुचतुष्टमाद्ध्यंदिनपव
मानेचपंचदशस्तोमकत्वान्मिलित्वान्ये
चसप्तानिः पृष्ठेषुचतुर्ष्वार्भवेचसप्तदश
स्तोमकत्वात्तथैवपंचाशीतिः अग्निष्टोम
स्तोत्रेत्रिष्टुउक्थ्यपर्यायेषुषोडशिनिच
एकविंशस्तोमकत्वात्तथैवपंचोत्तरशतं
द्वादशात्वतिरात्रस्तोत्रेषुपंचदशस्तोमक
त्वाद्दशीत्युत्तरशतंरथंतरेणवतत्रमर्षामिः
लनेकृतेत्रिषष्ट्युत्तरशतंचतुष्टयोपज
ननाद्दशकेनभारोदेननिष्टावशिष्यंते·
अकरणपक्षेचैकस्यापकविंशानेरगण

कौं॰ द्वि॰
पा॰
१८

नेहि वत्सारिंशाद्रत्नरथतः शास्त्रप्रजननात्प्रागदी
नेहवशिष्ठानइतिउपपन्नं सारस्वतेनविप्रतिषे
धाद्येत्तिस्यात् येपुरोडाशिनइत्यादिलिंगान्नु
पपन्नेस्त्रेतवाप्यदीक्षितदर्शनवत्सत्वाद
वेगतिः मित्रावरुणयोरयनात्प्रेसारस्वतनमइ
यच्चामावास्यायामतिपन्नः स्यात्तथाहीदेवस्
मावास्यायामतिरात्रेसंस्थाप्यतदहेरेववत्सा
नपाकुर्वंत्यपन्नमामावास्येनचरितासौपौर्ण
मास्यागाप्रुपेत्रः पौर्णमासेनोक्तंपवित्राश्चमा
वास्यायांमाधुपृष्ठपत्ररेवमावर्तयंतोपवेन्तु
रिमेनेनचरितिपन्नाश्चमावास्यायापौर्णमासा
त्वाकर्मविधानानदभिप्रेत्य पुरोडाशिताद्याप
माजिशाद्दइतिपदापुरोडाशासाध्यकर्मेतिचका
लभेदविवक्षायामपियेपुरोडाशिनइतिकर्तृ
भेदपरशाद्रप्रयोगश्चोपचारिक तदप्रतिप्र
सव यत्स्रपद्दव्यह्दव्यंनरयोनिर्णमन्त्रपः
प्रतिप्रसवोभेदसाधकत्वेनोक्तस्त्स्यकः परि
हारइत्यत्रभावार्णाहुत्रेभनात् गुणार्थोवा
पुनः श्रुतिः प्राप्तयोरपिद्रव्यद्रव्यंतरयोः संर
ख्यात्ववस्यार्थंदक्षिणाववस्यार्थंचपुनः श्र
वणमपपन्नमत विशिष्टकर्मविधित्वेपि
चविशेषणानांया कर्मवधावगमात्साप्नस्य
प्राप्तत्वेनसहकारिनामोत्रेणपाक्षिकसंबंर

योगान्निमित्तनयानदाश्रवणं अथवास्यात्
ग्निनिमित्ते नहितत्र गुणविशिष्टकर्मविधानं
तत्र च विशिष्टविध्यभावे स्यात्ः प्राप्त्यभावेन तत्प
निनिमित्तत्वायोगे विशेषणविध्यभावेनिदे
शेन तस्यापि संभवात्तस्मात्तन्निमित्तत्वोपप
त्ति प्रतिपत्त्यापि दर्शयति अतएवावप्रयाजाः
समानयनिष्टा होतव्या इति शाखान्तरविहि
तप्रयाजानुवादेन सहहोमाख्यं गुणं विदध
त्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म दर्शयति अन्यथा
अत्रापि प्रयाजान्तरविधाने विशिष्टविधिनिमि
त्तगौरवापत्ते तथा कुक्कुटोसीत्यश्मानमाद
त्ते कुक्कुटोसीति वेति शाखान्तरीयेण कुक्कुटो
सीत्यनेन स्वशाखाविहितस्य मंत्रस्य विकल्प
मनुवदन्कर्मैकत्वं दर्शयति न सा हि यथा मन्त्रा
न्तरस्य विनियोगमात्रकरणस्याप्येवं इत
रथा मंत्रान्यतरेपि करणाज्ञो रवापत्ति अपि
वाक्रमसंयोगाद्धि विधिप्रत्यक्षमेकस्यायव(
निष्टेत न प्रतिशाखमेकमेव कर्म अपितत्प
कैकस्यां शाखायां कर्मभेदापादकं विधित्रय
मोस्य वनिष्टेत इतरथा सर्वशाखीयसंहारे क्रि
यमाणे क्रमकालपरिमाणभेदापत्तिः भेदत्र
स्वशाखाविहितानामंगानां पाठादेवोपस्थितः
क्रमः पूर्वाह्णादिकालोंगपरिमाणं चानुगृ
हीतं भवति विरोधिनानासंयोगादेककर्म्यं न

कौं· द्वि·
अ·
१८

न्संयोगादिधीनां सर्वत्र प्रत्ययः स्यात् एककर्म
सन्निसर्वशाखास्थानां विधिप्रयोक्तॄणां विधी
यानां संगानां तेनैवैकेन कर्मणा संयोगावगते
विरोधिनां क्रमकालपरिमाणानां शिष्टाको
पाधिकरणाक्रीत्या संयोगाङ्गवान्सर्वशाखा
स्थानां संगानामेककर्मागत्वप्रत्यय इत्यर्थः
नैवं यत्रापि वाकारणाग्रहणाप्रयुक्तानि प्रती
येरंस्तत्र दर्शनाद्विरोधस्यापत्तस्तत्रैकोदपदे र
शिष्टाकोपाधिकरणेनैनस्य तत्रस्य पानन्तु
त्रयमिति वाच्यं इह साधितस्यापि तस्यावि
रोधस्य तत्रेहन्नत्वेनापादानात् तस्मात्सिद्
ः शाखान्तरेऽन्यान्निप्रयोगाभेदवद्विनि
योगाभेदोपि· शाखान्तरमभ्यासः संख्यासं
ज्ञागुणाश्चवक्लेदाः भेदमानमिहाक्रमपर
शेषवाक्यजाले मीमांसाद्वितीयप्रमथ्यस्य
ह्यठेर्मीयाद्वेयन्निजैरैः कृत्वा जैमिनिसूत्र
मेदरसमग्रं वेदनथ्यावाग्भिः यद्बालाद्बल
संन्तेमवकलितं ग्रंथान्तरं संज्ञनैः श्रीकलस्य
नभूषणापसपरंयः कौस्तुभाख्यामणि ॥
श्रीरुद्रदेवसूनोः कृतिरेषा खंडदेवस्य मीमां
साकौस्तुभाख्याभेदाध्यायचतुर्थाधे ॥ ॥
इतिश्रीमत्सर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण
धुरीणश्रीरुद्रदेवसूनोः खंडदेवस्य कृतौ मी
मांसाकौस्तुभे द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः
समाप्तः ॥

Carte nelle pandette

